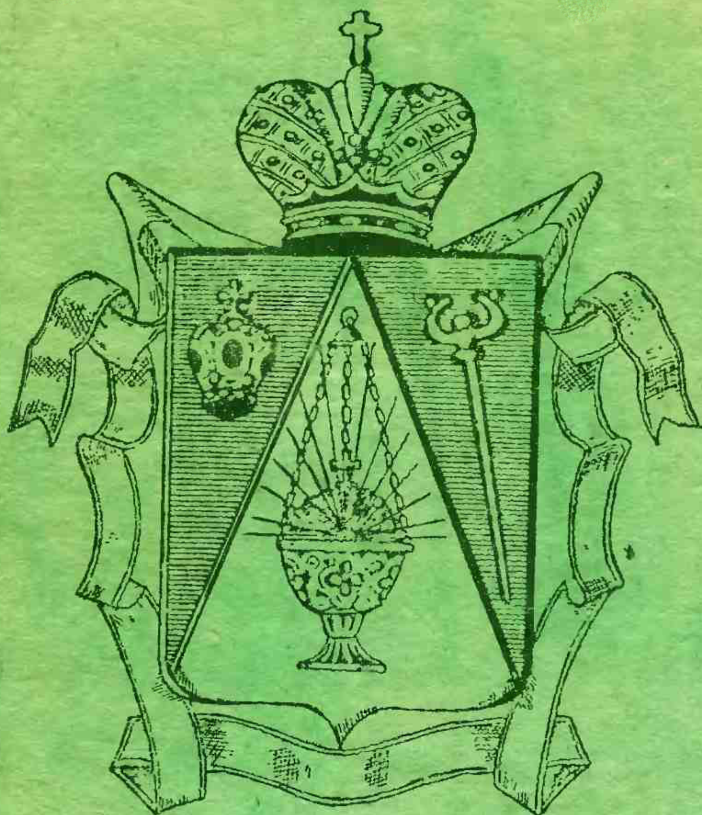
В. П. ШКВАРЕЦЬ, М. Ф. МЕЛЬНИК

МИКОЛАЇВЩИНА:
ПОГЛЯД КРІЗЬ СТОЛІТТЯ

Миколаїв 1994 р.

Шкварець В. П., Мельник М. Ф. Миколаївщина: погляд крізь століття. Нарис історії. — Миколаїв: 1994. — 386 с.

В книзі на основі архівних, документальних, літературних та інших джерел висвітлюється історія Миколаївщини та міста Миколаєва. Короткий нарис буде корисним усім, хто цікавиться минулим і сучасним рідного краю.

Наукові редактори: Коваль А. Д., Козирєв О. С., Кокошко Ф. І.

Рецензенти: Федьков І. І., Багмет М. О.

ВІД АВТОРІВ

Ця книга є коротким нарисом історії Миколаївщини — однієї з 25 областей України, громадяни якої беруть активну участь у розбудові суверенної, незалежної й самостійної демократичної, правової держави. У ній мовиться про заселення території сучасної Миколаївської області в доісторичні часи, про перебування на її степових просторах кочових племен: кіммерійців, скіфів, сарматів; про грецьку колонізацію краю у VII ст. до н. е. — V ст. н. е. Тривалий час територія Миколаївщини була ареною жорстоких битв українського народу проти кочових народів, турецько-татарських та інших напасників. Тут селилися запорозькі козаки, рятуючись від переслідування польських феодалів, а затим російського царизму, що прагнув витравити все українське.

Автори нарису прагнуть простежити також процес колонізації краю царським самодержавством, виникнення і розвитку м. Миколаєва, інших міст, особливості становлення економіки у феодальну добу. З початком скасування кріпосного права 19 лютого 1861 р. тут почала зростати суто капіталістична промисловість, що не знала «ні традицій, ні становості, ні національності». А м. Миколаїв на рубежі XIX—XX ст. стає одним з промислових, а, отже, й робітницьких центрів України. Дещо швидше, ніж в інших регіонах імперії, пішло по капіталістичному шляху розвитку і сільське господарство цієї південно-степової частини України. У зв'язку з цим прискорився процес формування класів, притаманних капіталістичному способові виробництва, загострювалися й поглиблювалися класові суперечності, що вилилися у багаточисельні виступи пригніченого люду проти своїх гнобителів. Найбільшої напруги вони досягли уже в період революції 1905—1907 рр. та наступні часи.

У книзі йдеться про антивоєнну боротьбу миколаївських робітників у роки першої світової війни, події лютневої та жовтневої революцій на Миколаївщині, встановлення тут радянської влади. Розповідається про те, як у найтяжчих умовах розрухи, злиднів і голоду, голодоморів людність відбудовувала зруйноване громадянською війною та іноземною воєнною інтервенцією народне господарство, а партія, її апарат

і підручні здійснювали нелюдськими методами сталінські індустріалізацію та насильницьку колективізацію сільського господарства краю, духовне поневолення людей, репресії та інші «соціальні експерименти».

Значне місце у нарисі відводиться показу боротьби трудівників Миколаївщини проти німецько-фашистських загарбників у 1941—1945 рр. Мова йде, зокрема, про запровадження жорстокого «нового порядку», діяльність підпільно-партизанських організацій, центрів і груп, визволення області військами 2-го і 3-го Українських фронтів. Показується невмирущий подвиг морського десанту під командуванням старшого лейтенанта К. Ф. Ольшанського.

Матеріали книги розповідають також про труднощі й героїку відбудови економіки і культури області після вигнання окупантів з її території, про становище у народному господарстві й духовному житті краю періоду так званої «хрущовської відлиги», в роки «застою» і немилосердної «горбачовської перебудови-градобою».

Останній розділ нарису присвячений сьогоденню Миколаївщини, у якому мова йде про набуття Україною державного суверенітету, ставлення населення області та м. Миколаєва до так званої спроби державного перевороту в СРСР 19—21 серпня 1991 р., Декларації і Акту проголошення незалежності України, розповідається про підсумки Всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 р., про його підтвердження і виборів Президента України. Приділяється увага показові становлення багатопартійності на Миколаївщині, участі миколаївців у розбудові Української держави, відродження української національної культури, всього духовного життя, Бузького козацтва тощо.

Зважаючи на характер праці, в тексті відсутні посилання на використані джерела й публікації, проте їх перелік подається наприкінці книги.

Автори прагнули до максимальної наукової об'єктивності, наближення до історичної правди на основі пошуків нових підходів, властивих сучасній українській історичній науці. Нам важко судити, наскільки це вдалося. Але будемо щиро вдячні за неупереджені, доброзичливі зауваження та побажання, які, безумовно, будуть враховані в усій подальшій діяльності.

РОЗДІЛ І

Заселення та освоєння території Миколаївщини до російської колонізації

Миколаївщину називають в Україні краєм корабелів, машинобудівників та хліборобів. На берегах Чорного моря, Дніпро-Бузького лиману, Південного Бугу та Інгулу розкинулися верфі, порти і пристані. Морськими та океанськими просторами планети ходять каравани суден-красенів, створених руками миколаївських умільців на заводах Чорноморський, імені 61 комунара та «Океан» — потужні нафторудовози, науково-дослідницьке судно «Академік Сергій Корольов», сучасні супертраулери, рефрижератори, суховантажі, плаваючі готелі і, звичайно ж, військові кораблі.

Миколаївська область, ця віковічна українська земля, вносить помітний вклад у розвиток легкої і харчової промисловості, виробництво шляхових машин і механізмів, підйомно-транспортного і мастильного устаткування, дизелів, гідроапаратури, велико-панельного домобудування. На економічній карті області з'явилися нові потужні промислові підприємства — найбільший у Європі Вознесенський шкіряний завод, Первомайський м'ясокомбінат та ін. Створюються нові галузі промисловості — кольорова металургія та атомна енергетика. Найважливішими новобудовами останніх десятиріч стали Миколаївський глиноземний завод, Південно-Українська атомна електростанція, Дніпро-Бузький порт тощо.

На широких просторах причорноморських степів колоситься буйно пшениця, добре родяться ячмінь, соняшник і кукурудза, цукрові буряки й кавуни, рясніють соковитими плодами сади і виноградники. В краї розвинуті м'ясо-молочне тваринництво, спортивне конярство. Багатим є духовне життя, розвиваються освіта, наука, культура.

Наша область розташована на півдні України, в басейні нижньої течії р. Південний Буг. На півночі вона межує з Кіровоградською областю, на заході — з Одеською, на сході і північному сході — з Херсонською областями України. З півдня омивається Чорним морем. Її територія становить 24600 кв. км., що складає 4,1% усієї площі Української держави. Населення — понад 1330000 чол. (2,4% жителів країни).

З них у сільській місцевості проживає 456000 чол. — 39% населення області.

За останнім переписом населення 1989 р. на Миколаївщині проживали 1003600 українців (75,6% всього населення), 258000 росіян (19,4%), 16700 молдован, 14500 білорусів, 11900 євреїв, 7100 болгар, 2000 поляків, 1700 вірменів, 1500 татар, 1300 циганів, 1400 німців, 1000 гагаузів, 500 чехів, 7100 чол. — інших національностей. Всього в області проживали представники понад 100 націй і народностей.

В області — 19 сільських і 4 міських районів, 9 міст, в т. ч. 4 — обласного підпорядкування, 20 селищ міського типу, 243 сільські Ради, 916 сільських населених пунктів.

На території Миколаївщини протікають біля 30 річок. Головними водними артеріями є Південний Буг з Інгулом та Інгулець з Вісунню. Узбережжя Чорного моря порізане лиманами — Березанським, Бузьким, Дніпровським, Сосицьким, Тилігульським. Більша, південна частина області, розташована в межах Причорноморської низовини і мало розчленована. Менша, північна частина її, зайнята відрогами Придніпровської височини і пересічена ярами, балками та долинами. З корисних копалин є граніт, гнейс, кварцит, польовий шпат, каолін, графіт, буре вугілля, кварцовий пісок, торф тощо. Є також мінеральні джерела і лікувальні грязі.

Клімат на Миколаївщині помірно континентальний. Літо — жарке із сильними вітрами і частими суховіями. Іноді бувають пилові і чорні бурі. Зима тут м'яка і малосніжна. Середня температура січня досягає — 4—5; липня — біля + 23. Опадів мало: 300—350 мм на півдні області і до 450 мм на півночі. Переважають чорноземні грунти. Вкрита лісом площа складає 1,2% території. У північній частині є байрачні ліси — насадження із дубу, клену, тополі, акації, бересту та ін. Впродовж балок — зарості чагарників терену, дерези. шипшини. Природна рослинність (типчаково-ковилова) збереглася лише на схилах балок.

Багатий також і тваринний світ. В межах області водяться косулі, дикі свині, зайці, ховрахи та хом'яки, полівки (нориці), їжаки, кроти, тхори, ласки, нутрії, єнотовидні собаки, ондатри, видри. Із птахів поширені дикі качки й гуси, перепілки, дрохви, фазани, кулики, жайворонки. З плазу-

нів є ящірки, полози, степові гадюки тощо. У річках водяться сазани, лящі, судаки, щуки, окуні, а в Чорному морі — бички, камса, кефаль, чехонь, скумбрія, осетрові.

В межах області розташована філія Чорноморського заповідника — Воложин ліс та державні заказники Рацинська Дача і Ягорлицька затока.

Заселення краю почалося в добу пізнього палеоліту, тобто понад 15 тис. років тому. Залишки поселень того часу відомі на берегах середньої течії Південного Бугу та Інгулу у північно-західній і північній частинах області — у Вознесенському, Доманівському, Новобузькому і Первомайському районах. Краще досліджені поселення, що знайдені біля сіл Анетівки Доманівського та Пелагеївки Новобузького районів. Родові колективи, що проживали на той час, для яких була характерна привласнююча форма господарства, полювали на бізонів, збирали молюски, їстівні коріння.

Неподалік від с. Олександрівки Вознесенського району, біля селища міського типу Казанки Казанківського району і поблизу с. Леніне (на річці Громоклія) Баштанського району, а також у Врадіївському, Новоодеському та Снігурівському районах, знайдено рештки стоянок мезолітних мисливців (12—9 тис. років тому). Винахід в цю епоху лука та стріл з кремнійовими наконечниками сприяли вдосконаленню форм полювання, що ставало дедалі більш індивідуальним. Полювати стали на більш дрібних тварин — кабана, коня, благородного оленя, косулю, зайця, а також ловили великі риби — лосося, сома, судака з допомогою кістяних гарпунів. Приручення собаки, що надавала допомогу на полюванні, а потім свині та бика, знаменувало собою початок переходу від привласнюючих до відтворюючих форм господарства. Люди з кочуючих мисливців з нетривалими, сезонними стоянками ставали осілими, створювали більш довготривалі поселення.

Перехід до відтворюючих форм господарства — скотарства та примітивного мотижного землеробства на степових просторах, в т. ч. і на Миколаївщині, відбувся в період неоліту (VI—IV тис. до н. е.). Її землі входили в зону поширення однієї з найстародавніших у Європі землеробської бузько-дністровської культури. Поселення цієї культури знайдені у північній та північно-західній частинах області —

в Арбузинському, Доманівському, Новобузькому та Первомайському районах. Відомі вони також у Єланецькому і Казанківському районах. Глибше дослідженими з них є поселення біля сіл Грушівки Первомайського району на Південному Бузі і Новорозанівки Новобузького району на Інгулі. Нові форми господарства обумовили появу більш удосконалених знарядь праці. Із сланцю та гнейсограніту з допомогою нових способів обробітку (пиляння, свердління, шліфування, полірування) виготовлялися сокири, тесла. Широкого поширення набули рибальські знаряддя — гарпуни, гачки тощо. А з появою лішого глиняного посуду значно поліпшилися умови побуту людей.

Незважаючи на те, що в ті часи були одомашнені майже всі види нині існуючих домашніх тварин, привласнюючі форми господарства — мисливство, рибальство та збиральництво, — в епоху неоліту, як і раніше, відігравали важливу роль. Тільки з опануванням металів, спочатку міді, а потім бронзи (IV—III тис. до н. е.), розвиток продуктивних сил різко прискорюється. У степових районах України, в т. ч. й на території Миколаївщини, головною формою господарської діяльності людини стає скотарство. В епоху міді — бронзи на всій території теперішньої області помітно збільшується кількість населення. Особливо багато пам'яток цієї епохи виявлено впродовж течії Південного Бугу, у пониззі Інгулу, а також поблизу лиманів — Березансько-Сосицького, Бузького, Тилігульського у Баштанському, Березанському, Вознесенському, Жовтневому, Миколаївському, Новоодеському і Первомайському районах.

Землеробство продовжувало розвиватися головним чином у прилеглих до степу північних і північно-західних районах (Арбузинському, Братському, Доманівському, Первомайському), де у IV—III тис. до н. е. жили племена трипільської культури — нащадки населення, що створили у VI—V тис. до н. е. давню землеробську бузько-дністровську культуру. Найбільше досліджені поселення трипільської культури поблизу сіл Красненького Кривоозерського, Грушівки, Єрмолаївки і Конецполя Первомайського району.

В епоху міді-бронзи здійснюється також перехід від примітивного мотикового до більш продуктивного орного землеробства з використанням бика як тяглової сили. Таким чином створювалися умови для виробництва надлишкового

продукту і виділення із загальної маси общинників заможної верхівки. Поява в період пізньої бронзи (II тис. до н.е.) майстрів-ливарників прискорювала процес майнової диференціації. Переконливим свідченням цього є 10 скарбів бронзових знарядь праці та прикрас, знайдених на території області.

Приручення коня й поява воза в епоху міді-бронзи дозволяли швидко пересуватися на великі відстані, що сприяло зміцненню контактів між племенами, швидшому поширенню культурних досягнень і прискорювало процес виникнення нових етнічних утворень. На території області в різні часи проживали, співіснуючи або змінюючи один одного, носії декількох археологічних культур. У IV—III тис. до н. е. північно-західну частину сучасної області населяли землеробські племена трипільської культури, які займали в той час широкі простори Подніпров'я і Подністров'я. Збереглися багаточисельні залишки їх поселень.

У III тис. до н. е. зі сходу прийшли скотарські племена ямної культури, які залишили у південно-східній частині краю численні монументальні поховальні пам'ятки — могили. Найбільш цікавими є могили із святилищами біля сіл Привільного і Христофорівки Баштанського району. Відомі також далеко неподинокі антропоморфні стели того часу — перші стилізовані зображення людини. Непогано досліджені пам'ятки ямної культури на території Миколаєва, Снігурівки, села Софіївки Новобузького району.

У II тис. до н. е. населення степових районів, у т. ч. сучасної Миколаївщини, було багатолюдним і строкатим за своїм складом. Крім скотарів ямної культури, тут мешкали скотарські племена катакомбної культури, могильні поховання яких відомі в багатьох місцевостях області. Краще серед них досліджені могили поблизу сіл Старогороженого і Привільного Баштанського району та Новорозанівки й Софіївки Новобузького району. В Миколаєві, біля села Пересадівки, в урочищі Кременчук виявлені пам'ятки культури багатоваликової кераміки (II тис. до н. е.). Але найбільш численними, що займали у II — на поч. I тис. до н. е. великі степові простори, були скотарсько-землеробські племена епохи пізньої бронзи. Найбільш відомими серед вивчених є пам'ятки того періоду поблизу сіл Антонівки Братського

району, Кременчук Вознесенського району, і особливо біля Пересадівки Жовтневого району. Залишені цими племенами скарби, знайдені біля сіл Курячі Лози Кривоозерського району, Вознесенська і Новогригорівки Вознесенського району, Антонівки Новоодеського району, Новорозанівки та Софіївки Новобузького району, Привільного і Михайлівки Баштанського району, Рибаківки і Коблевого Березанського району, свідчать про виникнення у родовій общині майнової нерівності, початок розкладу первіснообщинного ладу. З появою на початку I тис. до н. е. залізних знарядь праці цей процес ще більше посилився.

Великого поширення у Причорномор'ї набуло у VIII ст. до н. е. залізо. Племена, що населяли в цей період причорноморські степи, у писемних джерелах іменуються кіммерійцями. Кінні воїни-кіммерійці мали на озброєнні не лише бронзову, але й залізну зброю.

Перша згадка про кіммерійців зустрічається у давньогрецького письменника Гомера в його «Одіссеї»: «Закотилося сонце і вкрилися темрявою всі шляхи, а судно наше досягло краю Океану. Там народ і місто людей кіммерійських, обгорнуті імлою і хмарами: і ніколи сяюче сонце не заглядає до них своїми променями...». Історичні відомості про кіммерійців та скіфів, що змінили їх у VII ст. до н. е., є у Геродота, який побував у Причорномор'ї в середині V ст. до н. е. Про перебування кіммерійців на сучасній Миколаївщині нагадують могили поблизу с. Висунська Березнегуватського району, Калинівки Єланецького, Кашперівки Новоодеського районів.

У VII ст. до н. е. кіммерійців витіснили скотарські племена скіфів, що прийшли із глибини степів Євразії, поширивши свою владу не тільки на степове Причорномор'я, але й на степове Подніпров'я. В могутньому державному об'єднанні скіфів провідне становище належало царським скіфам, що займали територію на схід від Дніпра. За звісткою Геродота, в межах сучасної Миколаївської області, у пониззі Бугу, мешкали скіфські племена калліпідів (або елліно-скіфів), північніше, впродовж Бугу — алазонів, ще вище, між Бугом і Дністром — скіфів-орачів. Поховання, залишені цим населенням, не відзначаються багатством. Серед них виділяється поховання скіфського воїна V ст. до н. е. з повним

набором наступальної зброї — меч, сагайдак зі стрілами, наконечники дротиків, і захисного озброєння — пластинчатий шолом, панцир, бойовий пояс, шкіряні штани із залізними пластинками. Це скіфське поховання було розкопане біля с. Новорозанівки Новобузького району.

Поблизу с. Нововасилівки Снігурівського району в похованні V ст. до н. е. крім списів і стріл, кінської вуздечки, знайдено скульптуру скіфського воїна. Одне з парних поховань IV ст. до н. е., досліджене біля с. Новогеоргіївки Баштанського району, належало жінці-войовниці, озброєної списом. І тільки поблизу с. Кам'янки Очаківського району в похованні жінки знайдені золоті прикраси.

У північній частині нашого краю скіфські поховання зустрічаються зрідка. Більшість скіфських пам'яток розміщені у середній і нижній течіях річок Південного Бугу та Інгулу, а також на берегах лиманів у Баштанському, Березанському, Вознесенському, Жовтневому, Миколаївському, Новоодеському, Очаківському і Снігурівському районах.

В історії сивої давнини України важливе місце займає грецька колонізація її південних степів, і насамперед Північного Причорномор'я. Вона розпочалася у першому тисячолітті до н. е. і стала засобом залучення стародавніх народів України до південних цивілізацій Середземномор'я. Вони були безпосередніми учасниками подій античного світу, Візантійської та Османської імперій.

Слід мати на увазі, що заселення греками Північного Причорномор'я відбувалося в умовах формування рабовласницьких суспільно-економічних відносин і відносного перенаселення Греції. Грецькі колонії засновувалися переважно організовано. А прибували у багаті й родючі причорноморські степи в основному безземельні та малоземельні селяни, ремісники, торгівці. Уже в перші часи колонізаційних процесів, що обіймають VII—VI ст. до н. е., визначилися два особливо активні у заснуванні колоній грецькі центри — Мілет і Гераклея Понтійська. На нових для переселенців землях ними засновувались античні міста-держави.

У Північному Причорномор'ї в процесі античної колонізації утворилися 4 основних осередки: побережжя Дніпро-Бузького та Березанського лиманів; Дністровського лиману; Південно-Західний Крим; Керченський і Таманський пів-

острови. У 647 році до н. е. на острові Березань, що був тоді півостровом, греки заснували поселення Борисфеніду. А в першій половині VI ст. до н. е. вихідці з Мілету на правому березі Бузького лиману, поблизу сучасного села Парутине Очаківського району, заклали місто-державу Ольвію. Вона й стала одним з найбільших економічних, торговельних та культурних центрів Північного Причорномор'я.

Ольвія була досить відомою у сучасному їй античному світі. Вона згадується в ряді давніх написів, географічних описів, у творах батька історії Геродота, який, можливо, й сам побував у Ольвії у V ст. до н. е., у працях давньогрецького історика й географа Страбона, у промовах громадських діячів та ораторів, зокрема Діона Хрісостома, який відвідав місто у першому столітті н. е.

Ольвія, що в перекладі з грецької мови означає «Щаслива», річковими шляхами підтримувала зв'язки з більшістю племен, що населяли в ті часи територію сучасної України. Територія міста-держави в часи її розквіту, що припадає на V—III ст. до н. е., становила 50 гектарів, а його населення досягало в різні роки 12—15 тис. чол. Звичайно ж, переважали греки.

Прямі вулиці і площі міста були забруковані камінням та уламками гончарних виробів. На головній міській площі, що називалася агора, стояли парадні громадські споруди, оздоблені мармуровими колонами. Серед них еклесіастерій (так звався будинок народних зборів), гімнасія (школа для юнацтва), театр, торгові будівлі тощо.

З північного боку до неї прилягав теменос (священний квартал). Тут розміщувались храми Зевса, що вважався головним божеством грецької релігії, царем і батьком богів та людей, володарем грому і блискавок, управляючим зміною часів року, усім порядком на землі, розподілом зла й добра; Аполлона-Дельфінія, що виступав у ролі покровителя торгівлі, мореплавання і мореходів; Афіни — однієї з головних божеств грецької міфології, богині мудрості, войовниці, заступниці мирної праці, особливо жіночої, ремесла, наук, музики та родючості.

В писемних джерелах, серед будівель Ольвії, згадуються також іподром, ринки, гавань з причалами для суден, судноремонтні майстерні. Житлові будинки зводили з каменю

та цегли-сирцю, вкривали їх черепицею. У багатих будинках внутрішній брукований двір, що звався перестиль, прикрашався колонами, мозаїкою та скульптурами. Місто мало водопровідні канали з кам'яних плит і глиняних труб. Його оточували неприступні кам'яні стіни й вежі.

У ІІ-й половині VI ст. до н. е. навколо Ольвії на берегах Бузького і Березанського лиманів виникають невеликі поселення (нині їх відомо біля 70), населення яких займалось в основному землеробством, скотарством, частково мисливством та риболовством. Ці поселення, напевно, входили до складу Ольвійської держави як його сільські округи-хори. Економічне становище, культура і побут цих поселенців нічим не відрізнялися від жителів Ольвії.

Населення міста займалося металообробним, гончарним, деревообробним ремеслами, різьбленням по кості, а в прилеглих до нього городищах вирощували хліб, виноград, розводили худобу, ловили рибу. Значну роль відігравала торгівля з грецькими державами Середземномор'я, а також з місцевими скіфськими, фракійськими, сарматськими і давньослов'янськими племенами.

Високою для того часу була духовна культура ольвіополітів. Початкову освіту одержували діти усіх вільних жителів Ольвії, свідченням чого є велика кількість знайдених археологами графіто-написів або малюнків, зроблених на кераміці, штукатурці та ін.

За своїм соціально-політичним устроєм Ольвія була рабовласницькою державою-республікою (полісом). Її законодавчі (народні збори, рада) і виконавчі (колегії архонтів, стратегів, фінансова та ін.) органи влади фактично зосереджувалися в руках багатих рабовласників. Громадянськими правами користувалися лише вільні мешканці Ольвії. Раби, жінки та іноземці, що приїздили сюди для постійного проживання, політичних прав не мали. Права громадянства мали лише ті іноземці, які надавали досить значні послуги державі.

Незначною була роль у політичному житті і рядових громадян, що добували засоби до життя власною працею. Разом з рабами вони нерідко виступали проти рабовласницької аристократії. З ІІ-ї половини IV ст. до н. е. тут

часто вибухали повстання бідної частини населення. Запекла класова боротьба була однією з основних причин, що призвела рабовласницьку державу до занепаду.

Досить загадковою сторінкою історії є війна Ольвії з Македонією. Справа в тому, що Олександр Македонський доручив одному зі своїх полководців — Зопіріону охорону північних кордонів Фракії, яка лежить порівняно далеко від Ольвії. Проте Зопіріон вирішив або покарати ольвіополітів за якусь провину, або ж підкорити македонському впливові, і тим самим відзначитися перед Олександром Великим, який в той час показував чудеса хоробрості в Азії. Облога міста розпочалася близько 330 р. до н. е. 30-тисячним греко-македонським військом. Зрозумівши наростаючу смертельну небезпеку, можновладці міста вирішили звільнити рабів, озброїти їх, поповнивши тим самим власну армію, а також зменшити борги громадян, запросити військової допомоги у сусідніх скіфських племен. Завдяки цим заходам місто витримало жорстоку облогу македонян і відстояло свою незалежність. Сам Зопіріон під час військових дій загинув.

У II—I ст. до н. е. Ольвія переживала глибоку економічну і політичну кризу, причиною якої були внутрішні класові суперечності, властиві розвиткові рабовласницьких міст-держав античного періоду. Ця криза особливо поглибилась з приходом у причорноморські степи войовничих сарматських племен. Часом Ольвія навіть змушена була платити данину царям сусідніх скіфських і сарматських племен.

У І-й половині І ст. до н. е. Ольвія втратила свою незалежність, увійшла до складу Понтійського царства Мітрідата VI Євпатора, під владою якого перебували Боспор і Херсонес. Готуючись до війни з Римом, Мітрідат розмістив тут свою військову залогу. Після поразки Мітрідата в боротьбі з римською агресією Ольвія в 70-ті роки І ст. до н. е. вийшла з-під його влади.

Соціально-економічна і політична криза, що охопила колись квітучий поліс, завершилася в середині І ст. до н. е. найстрашнішим за всю багатовікову історію міста розгромом. Ольвія піддалася нашестю об'єднаних племен Дністрово-Дунайського міжріччя — гетів під проводом їх вождя Буребісти. Після цього місто назавжди втрачає значення одного з найважливіших економічних центрів Північного При-

чорномор'я. Його територія зменшилася майже втроє, а населення не перевищувало 3—5 тис. чол.

Намагаючись захистити себе від нових нападів кочівників, Ольвія зверталася за допомогою до Риму. У II ст. н. е. тут було розміщено залогу римську. На початку III ст. місто включено до складу римської провінції Нижньої Мезії. Зовнішнім проявом римського впливу була поява зображення римського імператора Септимія Севера (193—211 рр.) та членів імператорського дому на монетах Ольвії, встановлення на їх честь від імені ради й народу статуй тощо.

В середині III ст. римляни залишили Ольвію. А її знову розгромили кочові племена. Зруйнованому і позбавленому зв'язків з місцевим населенням та з античним світом, місту не судилося відродитися. А на межі IV—V ст. н. е. життя Ольвії повністю згасло.

Припинення життя Ольвійської держави співпало з важкою внутрішньою економічною та політичною кризою більшості античних держав Північного Причорномор'я. Спільною причиною цього занепаду була криза рабовласницького способу виробництва, зародження в його надрах нових, ранньофеодальних відносин.

На відміну від інших великих центрів античної культури у Північному Причорномор'ї — Херсонеса і Пантикапея (сучасні міста Севастополь і Керч), де життя продовжувалося і в післяантичні часи, Ольвія не пережила своєї епохи. Стародавні будівлі дедалі більше вкривалися наносними шарами грунту. Сильні степові вітри засипали руїни міста пилом. І через тисячу років про існування квітучого міста майже ніщо не нагадувало. Тільки в XVI—XVIII ст. руїни Ольвії було привернули увагу турків, що тоді володіли узбережжям Чорного моря. Перетворивши рештки стародавнього міста на каменоломні, вони вивозили ольвійський камінь на будівництво своїх фортець, зокрема Очакова, випалювали з нього вапно, виготовляли селітру тощо.

У І ст. до н. е. у степовій частині степової території Північного Причорномор'я оселилися сарматські племена. Про масову появу у Побужжі сарматів свідчить низка могил із сарматськими похованнями, знайденими впродовж течії Південного Бугу. Впускні сарматські поховання виявлені у Ве-

селинівському (Веселинове і Покровка), Миколаївському (поблизу сіл Шостакове і Ковалівка) і Первомайському (біля сіл Кам'яний Міст і Зелена Левада) районах.

Одне з поховань було розкопане поблизу с. Ковалівки у могилі більш раннього періоду під назвою «Соколова Могила». Їх висота становила 6,4 м, а діаметр — 70 м. Насип могили являє собою шар щільного чорнозему і мала 9 досипок, зв'язаних з наступними похованнями. Давня поверхня залягала на глибині 6,5 м від реперу (основи могильника). В ньому знайдено 26 поховань різних часів: 12 — ямної культури, 8 — катакомбної культури, 2 — епохи бронзи, одне — сарматське, одне — пізніх кочівників і 2 — невизначених. Сарматське поховання не поступається за своїм багатством деяким похованням царських скіфів, що дозволяє гадати про глибину соціальної диференціації в середовищі сарматів I ст. до н. е. — I ст. н. е.

У похованні представниці сарматської знаті знайдені алебастровий, мармуровий і срібний посуд, предмети туалету і культу, два дерев'яні, обтягнуті шкірою, опахала (віяла). Збереглися тут залишки одягу, розшитого орнаментом із прядених золотих ниток, золоті браслети, обручки, сережки, намисто. Одяг та взуття прикрашували 1300 різноманітних золотих бляшок. За різноманітністю та кількістю ритуальних предметів поховання у Соколовій Могилі не має собі рівних.

Про особливе становище жінки у сарматських племен сповіщають античні автори Страбон, Овідій та ін. Так, Геродот у легенді про походження сарматів від шлюбу скіфів з амазонками зазначає, що вони нарівні з чоловіками їздять верхи на полювання, носять чоловічий одяг. Є немало переконливих свідчень про важливу роль жінки у сарматському суспільстві, де вони виступали як воєначальниці, вершниці-лучниці, сімейні жриці.

Водночас у середовищі кочових сарматів посилюється процес переходу до осілості. На думку деяких вчених, у I—III ст. н. е. на території сучасного Очакова знаходилось сарматське місто Алектор. Поселення осілих сарматів досліджені біля сіл Іжицьке та Осетрівка. Сліди осілого життя сарматів знайдені на городищі у Козирці та в багатьох інших місцях.

Таким чином, у причорноморських степах, в т. ч. і на території Миколаївської області, у перших століттях н. е. з'являється велика група поселень із змішаним скіфсько-сарматським, греко-скіфсько-сарматським населенням. Вони розміщувалися впродовж нижньої течії річок Південний Буг та Інгул, переважно на території сучасних Березанського, Жовтневого, Миколаївського, Очаківського і Снігурівського районів. На поч. III ст. н. е. малочисленні племена сарматів вливаються до складу племен, що створили так звану черняхівську культуру, з якою пов'язується початок епохи Великого переселення народів.

Північно-західна і північна частина області, прилеглі до лісостепу, головним чином Арбузинський, Баштанський, Березнегуватський, Доманівський, Кривоозерський, Новобузький і Первомайський райони, у II—VI ст. н. е. були заселені ранньослов'янськими племенами черняхівської культури. Основна територія їх проживання розміщена у лісостеповій частині Правобережної України, у басейнах Дніпра, Південного Бугу та Дністра, де, за свідченням істориків VI ст. Йордана і Прокопія Кесарійського, проживали ранньослов'янські племена антів-попередників сучасних українців.

Окремі групи ранньослов'янських племен антів пересувалися в степ у південному напрямку впродовж Південного Бугу та Інгулу і досягли берегів Чорного моря. Про це свідчать розкопки могили біля с. Осетрівки Очаківського району і могили перших століть н. е. поблизу с. Коблеве Березанського району. Деяка частина ранніх слов'ян осідала в уже існуючих поселеннях перших століть н. е. із змішаним скіфсько-сарматським населенням. Таких поселень на території Миколаївської області відомо досить багато.

Наприкінці IV ст. н. е. у Північне Причорномор'я вторглися великі об'єднання кочових племен тюркського походження, основу якого складали гунни. Вони завдали нищівного удару ослабленим кризою грецьким рабовласницьким містам та іншим землеробським поселенням.

В кінці V ст. після розпаду гуннського об'єднання в Північному Причорномор'ї посилюється політична активність слов'янських племен. За свідченнями Йордана і Прокопія Кесарійського, східні слов'яни повністю колонізували побе-

режжя Чорного моря між Дніпром та Нижнім Дунаєм. Під постійним і тривалим натиском нових хвиль кочівників — аварів, болгар, хазарів, мадяр (VI—XI ст.) кількість землеробських поселень на території сучасної Миколаївщини зменшилась Однак тривала й наполеглива боротьба між землеробськими слов'янськими і кочовими племенами не призвела до повного знищення землеробських поселень у степу. Так, відоме поселення слов'ян VIII—IX ст. на Південному Бузі біля с. Іванівки Доманівського району, а також поблизу Миколаєва.

Подією великої історичної ваги, що визначила подальший розвиток східних слов'ян і багатьох народів — сусідів Східної Європи, стало утворення у IX ст. могутньої ранньофеодальної східнослов'янської держави — Київської Русі, територія якої прибрала назву «Україна». На території нашого краю виникли її форпости у боротьбі за торговельні шляхи, що вели до Чорного моря. На одному з цих шляхів, що звався «з варягів у греки», знаходився і острів Св. Еферія (нині о. Березань), де русичі зупинялися на 2—3 дні, оснащували свої судна веслами, вітрилами та реями, необхідними для тривалого перебування на морі.

В середині X ст. у Прутсько-Дніпровському межиріччі оселилися орди печенігів, зокрема, на правобережжі Дніпра кочували чотири печенізькі улуси, що постійно вторгалися в давньоруські землі. Через століття, аж до початку XIII ст. південно-руські степи піддавалися навалі половців. Відбиваючи їх напади, південноруські князі неодноразово здійснювали походи в глибину степів, на половецькі кочовища. Так, у 1173 р. половці вторглися в Київські землі, зруйнували чимало сіл поблизу Києва, коли сидів там «на столі» князь Ростислав Рюрик. Коли вони з багатою здобиччю поверталися в степи, руські воїни, «вборзе», переслідуючи половців, «изгонища я за рекою Бугом». Після нових успішних походів руських дружин у половецькі степи сили кочівників були розгромлені, а їх набіги на руські землі припинилися. Проте вигнати половців з південних степів не вдалося. Сліди їх постійного перебування зафіксовані в середній течії Південого Бугу та Інгулу, головним чином у Баштанському, Вознесенському, Новоодеському, а також Доманівському, Миколаївському (села Мефодіївка, Тернувате), Снігу-

рівському (с. Широке) і Очаківському (с. Осетрівка) районах. Тут знайдені стійбища половців, їх поховання у могилах і кам'яні скульптури на вершинах могил. Незважаючи на переважання кочівників у цей період, на Миколаївщині збереглися окремі слов'янські поселення, їх залишки знайдені поблизу Миколаєва, сіл Анатоліївки, Вікторівки, Коблевого сучасного Березанського району.

В середині XIII ст. Північне Причорномор'я захопили монголо-татарські завойовники, прирікши місцеве населення на жорстоке ярмо. Утворена ними держава Золота Орда простягнулася від річки Обі та Приуралля до Карпат і Дунаю. Після завершення походу в Європу золотоординський хан Батий поділив територію своєї держави на улуси і роздав їх в управління близьким родичам. Правителем найзахіднішого улусу став двоюрідний онук Батия — темник Ногай. Йому дісталися землі між Дністром і Дніпром. Найвищої своєї могутності улус Ногая досягнув у 90-ї роки XIII ст. Тоді він навіть вийшов зі складу Золотої Орди. Але у ханській міжусобиці, що розгорнулася наприкінці XIII ст., Ногай загинув у 1300 р., а «улусні люди» темника визнали над собою владу золотоординського хана Токтая.

У II-й пол. XIV ст. Золота Орда вступила в період феодальної роздрібленості. Могутня в минулому, монголо-татарська держава опинилася фактично поділеною на декілька частин. Правителі орд, що кочували у причорноморських степах, у цих умовах не одержували підтримки з боку центральних властей. Ситуацію, що склалася тут, використали литовські феодали, розгорнувши наступ на південноруські землі. У 1362 р. великий князь Ольгерд біля Синіх Вод (сучасна Кіровоградська область) завдав поразки ногайцям, підкорив їх кочів'я на Інгулі та Інгульці. Його спадкоємцю Вітовту (1392—1430 рр.), використовуючи династичну боротьбу в Золотій Орді, вдалося розширити кордони Великого князівства Литовського до побережжя Чорного моря. Під час цих походів князь Вітовт в кінці XIV ст. побудував поблизу сучасного Миколаєва укріплення під назвою «Вітовка» та заснував тут митницю для торгівлі з татарами (нині це територія Корабельного району м. Миколаєва).

У Північному Причорномор'ї знову стало відроджуватися

осіле життя, відновлювалися колишні поселення, виникали нові. Край порівняно швидко заселявся. Степ перетинався караванними шляхами, головним з яких був так званий «королівський шлях» — з Поділля в Крим з переправою через Південний Буг біля сучасного Первомайська. В кінці XIV — на поч. XV ст. литовський уряд для захисту від татарських набігів на території сучасної Миколаївщини, крім Вітовки, будує ще ряд укріплених фортець — Соколець (поблизу сучасного міста Вознесенська,) Баликлії (при впадінні річки Чичіклеї у Південний Буг). Тоді ж на узбережжі Чорного моря Вітовт заснував фортецю під назвою «Дашів». У XV ст. кримські татари захопили Дашів і на його місці 1492 р. спорудили фортецю Кара-Кермен, що в перекладі на українську мову означало «Чорна фортеця».

Негативно вплинуло на розвиток українських причорноморських земель утворення в середині XVI ст. Кримського ханства. Зміцнивши свою владу в Криму, татарські феодали почали здійснювати систематичні грабіжницькі набіги на землі України, що перебували під владою Литви і Польщі. До кінця XV ст. литовські князі утримували за собою лише частину сучасної Миколаївщини між річками Кодимою та Синюхою. Кримські татари, здійснюючи грабіжницькі походи й набіги на сусідні землі, захоплювали міста й фортеці у Причорномор'ї, знищували опорні пункти Великого князівства Литовського в степовій частині України.

Коли Кримське ханство потрапило у васальну залежність від султанської Туреччини, фортецю Кара-Кермен стали називати Узу-Кале, або Дніпровською. У XVII ст. її добудовано, зведено нові укріплення. Цитадель йменували також Ачи-Кале — фортеця біля входу у відкрите море, а в російській вимові — Очаків. Останній став важливим опорним пунктом усіх турецьких володінь від Дніпра і Південного Бугу до Дністра, відомих в історії під назвою «Очаківського степу». На той час тут досить жваво розвивалася торгівля, Дніпром і суходолом купці добиралися до Очакова, де продавали овече сало, шкіри, риб'ячий клей, дрова, точильний камінь, а купували сіль, вина, ситець, персидський сап'ян, інші товари.

Значну частину населення Очакова становили корінні жителі Причорномор'я — предки слов'ян і слов'янські на-

родності. Руками невільників-слов'ян зводилася й сама фортеця.

Починаючи з XVI і до кінця XVIII ст., від Очаковом не раз точилися жорстокі битви за оволодіння ним і прилеглими степами — споконвічною слов'янською, українською землею. Дуже мало піклувалися про захист та освоєння причорноморських земель також польські феодали, до яких вони перейшли після Люблінської унії 1569 року.

Нове заселення території краю, його господарський розвиток пов'язані з виникненням Запорозької Січі. Козаки та селяни-втікачі переважно з Правобережної України та частково з Московської держави знову засновували свої поселення на території Миколаївщини, спочатку у північній її частині, уже наприкінці XVII ст. Це були укріплення на Південному Бузі (Соколи, Гард та ін.) Були зимівники на Бузі та його притоках (Мигія Первомайського району, поблизу сучасних Нової Одеси, Нового Бугу та ін.). Протягом 1-ї пол. XVII ст. по Південному Бузі, Інгулі, Громоклеї, Мертвоводу та Сухому Єланці в межах сучасної Миколаївської області налічувалось 59 козацьких зимівників. Найбільшим із поселень був заснований в 1676 р. Орлик, або Орел, через який проходив жвавий тракт, що зв'язував землі Польщі та Московії з Очаковом, Хаджібеєм і Аккерманом.

Запорозька Січ стала могутнім оплотом українського народу в боротьбі проти зовнішніх ворогів, насамперед проти султанської Туреччини і Кримського ханства. Відбиваючи набіги турецько-татарських завойовників, запорожці проявляли неабияку мужність та героїзм. Нерідко вони самі здійснювали військові діяння проти своїх ворогів. Головним об'єктом військових походів запорожців став Очаків, що був найважливішим опорним пунктом Туреччини у Північному Причорномор'ї та центром особливої провінції Османської імперії під назвою «Очаківський вілайєт». Цей вілайєт, до складу якого входили західні та південні райони сучасної Миколаївщини, не мав чітко встановлених кордонів. Фактично турецька влада поширювалась на невеликі території, що контролювалися турецькими містами-фортецями. Найважливішою з них був Очаків — резиденція самостійного санджакбея, у підпорядкуванні якого знаходились землі аж до Дніпра. Тут же, у межиріччі Дніпра і Дністра, кочувала залежна від кримських ханів Ногайська орда. Вона частково вико-

ристовувалась турецькими властями як ударна сила проти Московської держави.

Перший похід українських козаків під Очаків відбувся ще у 1490 р., тобто задовго до появи тут московських військ. Потім походи здійснювалися у 1523, 1538, 1541, 1545, 1566, 1568, 1594 рр. Особливо успішно діяли козаки у 1541 р., коли їм вдалося зруйнувати частину фортеці й порту. У битві загинули санджакбей і багато турецьких яничарів. Нападами на Очаків багате й наступне століття. Навіть турецький автор XVIII ст. Е. Челебі писав, що запорожці тримали турецьку адміністрацію у постійному страху, і правитель Очаківського вілайєту, «вследствие того, что это место небезопасно», обирав резиденцією Сілістру чи Аккерман. 2 (13) липня 1737 р. під час російсько-турецької війни російські війська під командуванням генерал-фельдмаршала Бурхарда Христофа (Христофора Антоновича) Мініха за вирішальної участі козацтва взяли Очаків штурмом, але за Белградським мирним договором 1739 р. він ще залишився за Туреччиною.

Зараз, як ніколи, зріс інтерес до історії рідного краю. Маємо також сприятливі умови для її вивчення. Адже в царські, радянські часи, а дехто й дотепер по інерції твердять, що Миколаїв, його околиці не мали нічого спільного з українським козацтвом. Це, мовляв, було «Дике Поле», Г. О. Потьомкін взагалі «приніс» сюди життя. Лише на півночі області були українські козаки.

Але ж господарювали, воювали вони і на півдні краю. Зверніться, скажімо, до краєзнавців середньої школи № 48 у Жовтневому, які понад 30 років серйозно і глибоко займаються цією проблемою.

РОЗДІЛ II

Колонізація території Миколаївщини царським самодержавством. Виникнення і розвиток Миколаєва у феодальну добу

Входження України до складу Російської імперії створило сприятливі передумови для стримання турецько-татарської експансії і наступного переходу українського козацтва та російського війська до визволення території Північного Причорномор'я. Після підписання у 1686 р. «Вічного миру» між Росією та Річчю Посполитою під юрисдикцію російського уряду фактично перейшли і землі запорозьких козаків, у т. ч. і північно-східні райони сучасної Миколаївської області від річки Синюхи до верхів'я річки Інгульця. Однак остаточне розмежування володінь Туреччини й Росії в цьому регіоні відбулося значно пізніше.

Прикордонна конвенція, підписана 4 листопада 1740 р., визначила державний кордон по лінії, яка ще в XVI—XVII ст. фактично відмежовувала землі запорожців від володінь Османської імперії. Починаючись біля козацького укріплення Орел на Південному Бузі, вона йшла вниз по Південному Бугу до його лівої притоки Сухого Ташлика, а потім майже прямою лінією тягнулася на південний схід до Дніпра, перетинаючи річки Мертвовод, Громоклію, Інгул, Висунь та Інгулець. В часи Нової Січі (1734—1775 р.) на Миколаївщині знаходилась її Буго-Гардівська паланка з центром у Гарді на Південному Бузі (в районі сучасних сіл Богданівки та Костянтинівки).

Ще в середині XVII ст. більша частина Миколаївщини була слабо заселеним степом. Через безперервні татарські набіги постійне населення тут не могло надійно і на тривалий час осідати. Загарбане Туреччиною міжріччя Дністра і Дніпра так і не було нею освоєне. Генерал-губернатор так званої царизмом Малоросії П. Румянцев-Задунайський доповідав царському урядові в 1756 р., що «турки и татары... на сих степях никаких селений не заводят». Лише в 60-і роки XVIII ст. на півночі Очаківщини українці та молдовани заснували поселення, так зв. «ханські слободи», населення яких платило данину кримському ханові. Серед них були Криве

Озеро (тепер райцентр області) та Голта (частина сучасного Первомайська), що виникли у 1762 р.

До речі, історія виникнення цього міста досить цікава. У 1405 р. поблизу сучасного Первомайська литовський князь Вітовт спорудив арковий міст через Південний Буг, по якому пролягав торговий шлях з Київщини і Брацлавщини на Очаків і Качибей (пізніше Хаджибей). З 1589 р. землями між Південним Бугом, Синюхою і Кодимою володіла шляхетська Польща; правобережжям Південного Бугу — кримські татари, а лівобережжям — запорозькі козаки. Для захисту запорозьких земель та поселень від нападів польської шляхти, татар і турків на лівому березі річки Синюхи, при її впадінні в Південний Буг, у 1676 р. було збудовано укріплення, яке й дістало назву Орлика (від місцевого урочища Орелі). Для дальшого зміцнення кордонів імперії російський уряд у жовтні 1743 р. зобов'язав миргородського полковника В. Капніста і французького інженера де-Боскета на місці запорозького укріплення збудувати 6-ти бастіонний Орликівський шанець, який згодом підпорядковувався фортеці святої Єлисавети (пізніше м. Єлисавет, Єлисаветград, нині — м. Кіровоград). У ньому несли службу козаки. А поряд виникла слобода Орлик, яка й поклала початок одній з частин сучасного Первомайська.

У 1763 р. Орлик згадується вже як містечко, значну частину якого становили ремісники. Через рік тут були засновані прикордонне комісарство та митниця. Дозволялося селитися купцям. 22 березня 1763 р. вийшов указ про розширення торгівлі з Туреччиною і дальше укріплення містечка. У 1769 р. татари, що напали на південні кордони імперії, спалили Орлик та навколишні хутори, зруйнували шанець і взяли в полон до тисячі мирного люду. Друга російська армія, яка в 1770 р. підійшла до Орлика, відновила укріплення і батареї. Тоді ж містечко було перейменовано на честь Катерини II — на Єкатерининшанець, а 1781 р. — на Ольвіопіль (назва походить від давньогрецької колонії Ольвії). 22 січня 1784 р. Ольвіопіль став повітовим містом Катеринославського намісництва. З огляду на його зручне розташування тут вирішили збудувати фортецю, а після російсько-турецької війни 1787—1791 рр. Ольвіопіль втратив своє стратегічне значення. В 1799 р. його населення

становило 835 чол. Після ліквідації намісництва місто стає посадом і лише через 13 років — знову повітовим містом уже Новоросійської, а з 1802 р. — Миколаївської, пізніше, з 1806 р. — Херсонської губернії.

На правому березі Південного Бугу козаки та українські селяни-втікачі заснували ханську слободу Голту (інша частина міста). Її назва походить від тюркського «олта» — низовина. В Голті в 1764 р. нараховувалось до 30 будинків. До 1791 р. вона належала Туреччині і була центром каймаканства. За Ясським миром 1791 р. Голта була приєднана до Російської імперії. У лютому 1810 р. її перетворено на передмістя Ольвіополя.

В цій же місцевості на лівому березі Південного Бугу, де проходив кордон з Туреччиною, 1750 року поляки звели укріплення і карантинний Богопіль, який поклав початок третій частині міста. Першими селилися тут молдавани, українці з Брацлавщини. 7 березня 1919 р. на першотравневому мітингу командир партизанського загону Т. М. Гуляницький запропонував об'єднати тоді Ольвіопіль, Богопіль, Голту, що належали до трьох різних повітів, в єдине місто і назвати його на честь свята Первомайськом.

Але повернімося все ж до часів Нової Січі, про яку вже раніше згадувалося. Основним господарським заняттям у ній було скотарство. Хутори старшин і заможних козаків були багатогалузевими господарствами, в яких, крім скотарства і конярства, значного розвитку набули землеробство та підсобні галузі: бджільництво, рибальство тощо. У зимівниках козацької старшини і заможних козаків головною робочою силою були селяни-втікачі, козацька сірома, тобто біднота. Неподалік зимівників багатих козаків було чимало дрібних хуторів небагатого козацтва.

Поглиблення майнової нерівності вело до загострення суперечностей між козацькою верхівкою і рядовим козацтвом, яке згодом брало активну участь у гайдамацькому русі. У гайдамаків були свої опорні пункти — стани або табори. Там формувалися загони, заготовляли зброю, запасали продовольство. Один з найбільших станів розміщувався на Мигійському острові на Південному Бузі (сучасний Первомайський район біля с. Мигії), був справжньою фортецею, мав навіть декілька гармат. В кінці 1757 р. запорозькі влас-

ті вирішили вибити гайдамаків з укріплення і зруйнувати його. Це було доручено полковникові Стягайлу. Однак захопити стан на Мигії йому не вдалося, тому що рядові козаки відмовлялися воювати з гайдамаками. Восени того ж року полковник Мандро, що прибув до Мигійського острова з тією ж метою, в результаті переговорів з гайдамаками змушений був відмовитися від свого наміру і поспіхом відійти.

До того ж організаторами гайдамацьких загонів часто виступали запорожці. Відомо, що один з таких загонів у 1757 р. поповнився у Гарді за рахунок працюючих на місцевих рибних промислах. На початку 1758 р. до Бугогардівської паланки була направлена команда у складі 200 козаків, «которая, — як мовилось в інструкції, — всегда при реке Бугу и Великом Ингуле будет находиться и в искоренение гайдамаков употребляться».

Широкий відгомін і підтримку серед низового козацтва і сіроми дістала Коліївщина — народно-визвольне антифеодальне повстання 1768 р. проти польсько-шляхетського гніту на Правобережній Україні. Запорозька старшина намагалася будь-якими засобами припинити відхід голоти на Правобережжя до лав повстанців, вимагала від господарів, «чтоб они от себя своих служителей... на тое зло у Польшу входить не пускали». Однак, все було марно, і бугогардівський полковник М. Головко рапортував до Коша у червні 1768 р., що через територію паланки безперервно проходять до Польщі загони гайдамаків «для некоторых бунтов». 21 червня 1768 р. за дорученням Максима Залізняка сотник повстанських військ Семен Шило штурмом оволодів ханською слободою Голтою, де вчинив розправу над польськими шляхтичами, що там переховувались. Переляканий голтинський каймакан змушений був тікати до Орловської слободи. Цей напад гайдамаків на Голту султанський уряд Туреччини використав як один з приводів розв'язання війни з Росією.

Наступне заселення середнього Побужжя, як і всього Північного Причорномор'я, нерозривно пов'язане з відсіччю турецько-татарській експансії, з боротьбою Російської імперії за вихід до Чорного моря. Уже під час кримських (1687, 1689 рр.) і Азово-Дніпровських (1695—1696 рр.) походів

спільними зусиллями російського та українського народів були досягнуті часткові успіхи в організації відсічі турецько-татарським завойовникам. Боротьба з ними у XVIII ст. була складною і виснажливою. Так, з початком російсько-турецької війни 1787—1791 рр. татарські орди, що обрушились на землі України, вщент зруйнували багато поселень і забрали до Криму тисячі невільників. Внаслідок укладення Кючук-Кайнарджійського миру частина сучасної Миколаївщини — землі між гирлом Дніпра і Південного Бугу — увійшли до складу Росії. Ще в ході війни, у 1769—1772 рр., ті українці та росіяни, що, рятуючись від кріпосного гніту, втікали в турецькі володіння, а потім з дозволу царського уряду повернулися з Туреччини, заснували свої поселення на лівобережжі Південного Бугу. В цьому регіоні населення вже до 1774 р. становило понад 12 тис. чол.

Підступно зліквідувавши у 1775 р. Запорозьку Січ, імперський уряд скасував кошову козацьку адміністрацію і паланкову систему управління. На колишні запорозькі та приєднані до Росії за Кючук-Кайнарджійським мирним договором 1774 р. землі між Дніпром і Південним Бугом була поширена загальноросійська система управління. Колишня Бугогардівська паланка та лівобережжя Південного Бугу, відвойовані у Туреччини, увійшли до Катерининського, Новопавлівського і Херсонського повітів Новоросійської губернії.

В ході війни 1768—1774 рр. зміцнилися зв'язки Росії з поневоленими Туреччиною народами Балканського півострова, Криму, Кавказу, які активно допомагали російській армії. Згідно Кючук-Кайнарджійського договору вони одержали право переселятися в Росію. У 1775 р. на прикордонних землях були поселені створений з селян Правобережної України добровольчий новонавербований козацький полк і так звані арнаути з валахів, болгар, сербів, молдован, що під час війни перебували на військовій службі у російського уряду. Вони заснували поселення Новогригор'ївське, Арнаутівку, Скаржинку, Троїцьке та ін. У 1776 р. тут уже налічувалось 1129 чол. — арнаутів та козаків з Правобережної України.

Значно прискорилося заселення краю після приєднання до Росії у 1783 р. Кримського ханства, тобто з ліквідацією

одного з головних вогнищ турецької агресії проти українського і російського народів. У 1785 р. з арнаутів і козаків було сформовано Бузьке козацьке військо у складі двох полків, що виконувало роль прикордонної сторожі на Південному Бузі від Мертвоводу до гирла Інгулу. У 1789 р. до бузьких козаків приписали також 37199 українських селян, скуплених державною казною у поміщиків «для умножения войск».

Настійна необхідність заселення і швидкого освоєння Північного Причорномор'я, обумовлена стратегічними міркуваннями, а також економічними інтересами пануючого класу, прагнучого отримати нові багаті землі, визначили й аграрну політику царського самодержавства на півдні країни. Головні її напрямки визначені у «Плані про роздачу у Новоросійській губернії казенних земель до їх заселення», виданому ще 22 березня 1764 р. Відповідно плану, «всякого звання люди» могли одержати землі у спадкове володіння при умові заселення їх за свій рахунок протягом трьох років. Визначена гранична норма такого володіння дорівнювала 1440 десятинам. Для швидкого колонізування краю уряд навіть поступився одним з головних привілеїв дворянства: правом монопольного володіння землею. Однак уже в 80-і роки землі для заселення стали відводитися «всякого звания и чина людям, пользующимся дворянским правом». Для поміщиків визначався новий обсяг помістя — від 1,5 тис. до 12 тис. десятин. Так, наприклад, у 1792 р. царський уряд подарував понад 12 тис. десятин землі на лівобережжі Тилігульського лиману (район с. Анатолівки Березанського району) підполковнику Хомі (Томасу) Кобле. Стільки ж землі того ж року подарувала Катерина II графу І. Безбородьку на правому березі Бузького лиману (район с. Парутине Очаківського району). А французькому емігранту де Поліньяку «для розвитку скотарства», як зазначалося у дарчій грамоті, було подаровано в урочищі Гард (територія сучасного Доманівського району) 12239 десятин.

«Планом» 1764 р. «всякого звания люди» наділялися державними ділянками земель площею 26—30 десятин при умові, якщо вони погоджувалися стати військовослужбовцями або поселенцями. Цим правом широко користувалися державні селяни. Згодом розміри цих наділів збільшувалися до

60 десятин. Крім грошової позики, поселенці одержували звільнення від виплати податків терміном від 6 до 16 років. Їм дозволялося вступати до купецького стану або в ремісничі цехи.

Внаслідок широкої роздачі земель з державного фонду за порівняно короткий час виникли два головних типи господарств — поміщицьке і державних селян. Створюючи господарства на нових землях, поміщики використовували головним чином працю кріпаків, що переселялися ними на південь зі своїх маєтків у центральних губерніях. Вони залучали також сюди вільних селян, обіцяючи їм всілякі пільги.

До середини 90-х років царський уряд не видавав ніяких постанов, що обмежували б особисту свободу селян, які осідали на землях поміщиків. Стосовно селян-втікачів на півдні країни власті провадили суперечливу політику. З одного боку, вони намагалися задовольнити власників кріпосних душ, що бажали розшукати і повернути своїх напіврабів-втікачів. А з другого, виходили з більш широких інтересів дворянської імперії, що потребувала заселення окраїн з метою зміцнення кордонів.

Урядовий указ від 12 грудня 1796 р. забороняв «самовольные переходы поселян с места на место» на півдні України. Зберігаючи особисту свободу, «поселяни» (державні селяни, колоністи, «піддані», що поселилися на землях поміщиків) втрачали право переходу на інші землі за власним бажанням. Поміщики ж таким чином отримали можливість закріпачити частину раніше вільних селян. Тому питома вага кріпосного населення в краї неухильно зростала.

Серйозним випробуванням для населення Північного Причорномор'я стала російсько-турецька війна 1787—1791 рр., що вимагала мобілізації величезних людських і економічних ресурсів. Активну участь брали в ній і поселенці, що проживали на Миколаївщині. Зокрема, чорноморські і бузькі козаки особливо відзначились при штурмі останнього великого опорного пункту турецької армії на північному узбережжі Чорного моря — Очакова. Російські війська, очолювані О. В. Суворовим, у жовтні 1787 р. розгромили турецький десант на Кінбурнській косі. Ця перемога наблизила час штурму Очакова, яким потім керували російські полководці М. І. Куту-

зов і П. І. Багратіон. Вирішальна битва відбулася 6 (17) грудня 1788 р. після п'ятимісячної облоги. Перемогу забезпечили перш за все сміливі й продумані дії українських козаків під орудою Сидора Білого та Антона Головатого, які позбавили турецький гарнізон Очакова допомоги з моря.

Враховуючи цю обстановку, а також численні вже згадувані походи українських козаків на Очаків, можна з повною підставою твердити, що Очаків є не стільки «славой русского оружия», скільки містом козацької слави. Досить згадати й такий приклад, коли царський сановник вважав за честь стати почесним козаком Кінбурнського полку під іменем Григорія Нечоси. Йдеться про «великого» гонителя всього українського, нищителя Запорозької Січі та Чорноморського козацтва Григорія Потьомкіна.

Козаки відзначилися також і в битвах за оволодіння турецькою фортецею на о. Березань. А Бузький єгерський корпус чисельністю біля 4000 чол. був у перших колонах російського війська при штурмі 11 грудня 1790 р. грізної фортеці турок на Дунаї — Ізмаїлу. Долаючи шалений опір супротивника, проявивши мужність та високу військову майстерність, 31-тисячна російська армія брала рубіж за рубежем. Нищівним ударом з півдня Чорноморська флотилія, укомплектована переважно українськими козаками («плавне військо»), під командуванням А. Головатого, З. Чепіги та ін., знищила, а частково й захопила турецькі бойові кораблі. Опівдні фортеця Ізмаїл впала. З укладенням Ясського мирного договору в грудні 1791 р. фортеці Очаків, Ізмаїл, вся територія Північного Причорномор'я увійшли до Російської імперії.

Ще в 1763 р. на Південь України був поширений новий адміністративно-територіальний поділ, що існував в центрі імперії. Новоросійська губернія тепер об'єднувалась з Азовською в Катеринославське намісництво (губернію), а повіти значно збільшувались за рахунок ліквідації деяких з них. У 1792 р. до складу намісництва увійшла відвойована у Туреччини територія між Південним Бугом і Дністром, так зв. «Очаківська земля», що стала швидкими темпами заселятись вихідцями з північних губерній України.

Тут же розмістилися станиці Чорноморського козацького війська. У 1792 р. не без «старань» і Г. Потьомкіна чорно-

морських козаків із сім'ями переселили на нові місця — на так зв. Чорноморську прикордонну лінію на правому березі Кубані. Нехай кладуть голови від кавказьких горців, захищаючи Південь імперії та й себе. Та й буде подалі від України це «надто неспокійне, вільнолюбне плем'я».

Указ від 27 січня 1795 р. передбачав заснування нового — Вознесенського намісництва, оскільки Катеринославське надзвичайно розширилося (територіально і за кількістю населення). А його центр — м. Вознесенськ «устроить вдоль р. Буга в окружностях местечка Соколов».

Ще в XV ст. на високій горі південної околиці сучасного Вознесенська стояла турецька фортеця Чичаклей. Литовські князі під час походів на південь зруйнували її і спорудили свої укріплення. На початку XVIII ст. на цьому місці був козацький зимівник Соколи, що входив до Бугогардівської паланки. Тут через річку Південний Буг козаки утримували переправу, яка звалася Соколиною. Бугогардівська паланка контролювала землі між річками Південний Буг, Мертвоводою, Інгульцем і Синюхою. Тому у 1775 р., коли утворилася Новоросійська губернія, в урочищі Соколах намічалося будувати місто Новопавлівськ. Але здійснити ці плани не вдалося.

1774 року у станицях понад Бугом розташувалися полки щойно створеного Бузького козацького війська з центром у Соколах. У 1785 р. тут розквартирувався Бузький єгерський корпус під командуванням М. І. Кутузова. У 1789 р. князь Г. О. Потьомкін запропонував Катерині II збудувати на місці Соколів нове місто і назвати його Вознесенськом. Так через 6 років після цього появився указ про заснування Вознесенського намісництва у складі 12 повітів з частин Брацлавської та Катеринославської губерній. На будівництво Вознесенська було асигновано велику на той час суму — 3 млн. крб. За проектом місто мало зайняти територію між Бугом і Мертводом, аж до теперішнього Мар'їного гаю — 20 кв. верств. Проте, після смерті цариці в 1796 р. Павло І своїм указом спочатку перетворив Вознесенське намісництво на Вознесенську губернію, а невдовзі ліквідував і її, включивши Вознесенськ, як заштатне місто, до Ольвіопільського повіту Новоросійської губернії. Будівництво його надто уповільнилося. У 1803—1817 рр. Вознесенськ був головною ста-

ницею Бузького війська, а з 1817 р. став центром військових поселень краю. За Указом від 12 грудня 1796 р. утворювалась велика Новоросійська губернія, до якої увійшли частина Катеринославської губернії, Таврійська область і велика частина Вознесенської губернії, крім приписаних до неї земель Правобережної України, що були включені до складу імперії Російської після другого поділу Польщі (1793 р.).

Зростала ступінь господарського освоєння краю. Основним заняттям населення залишалося скотарство. Важливу роль відігравали також рибальство і бджільництво. Поступово підвищувалась роль землеробства. Розширювалися посівні площі пшениці, жита, вівса, ячменю. Оранка землі велася в основному важким плугом. Як тяглова сила, використовувалися воли.

Вже до кінця XVIII ст. з'явилися своєрідні риси соціально-економічного розвитку Півдня України та його складової частини — Миколаївщини. На відміну від центральних регіонів Європейської Росії, де поміщицьке господарство базувалося на підневільній малопродуктивній праці кріпосних селян, на півдні все ширше застосовувалась робоча сила юридично вільних селян, зацікавлених у максимальній прибутковості своїх господарств та інтенсифікації праці. Поміщики використовували в маєтках найману працю селян, козаків, міщан, що йшли у південні райони країни на заробітки. Це забезпечувало швидкий розвиток поміщицького господарства Південної України і становлення тут нових, буржуазних відносин. Миколаївщину з повною підставою можна віднести до тих окраїн царської Росії, де із-за порівняно слабкого розвитку кріпосництва «всього більше розвивався капіталізм у землеробстві». З заселенням і господарським освоєнням сучасної Миколаївщини збільшувалась кількість населених пунктів, виникали й розвивалися міста.

Критично аналізуючи діяльність царського державника, князя Г. О. Потьомкіна-Таврійського, стосовно названих процесів було б не зовсім справедливо замовчувати його роль. Звичайно, він чимало зробив для розвитку Півдня України, хоч його діяльність врешті-решт йшла на користь його покровительки — Катерини II та для зміцнення дворянської

імперії Російської. Під його рукою не тільки відбулося завоювання Північного Причорномор'я, штурм Очакова і приєднання Криму, але й освоєння, колонізація колишнього так зв. «Дикого Поля». Займався забудовою нового краю, розвитком промисловості, торгівлі, створенням Чорноморського флоту. Все це обіцяло в недалекому майбутньому надати нового поштовху економічному розвитку Росії, тому всі європейські монархи так чи інакше прагнули перешкодити або хоча б загальмувати реалізацію цих планів.

Бажаючи звеличити в очах Росії та Європи значення придбаних південних земель, він схилив Катерину II відвідати у 1787 р. Херсон і Таврію, шлях до яких пролягав і через територію сучасної Миколаївщини. У всій Південній Росії, і особливо у Південній Україні, розгорнулася посилена підготовча діяльність. Десятки тисяч робітних людей зводили нове місто Катеринослав, спішно будувалася галерна флотилія, на кораблях якої Катерина та її супутники повинні були спуститися по Дніпру з Києва до Херсона; по шляху слідування до Криму та в самому Криму прокладалися шляхи; на станціях будувалися палаци, заводились екіпажі з кіньми, завозились меблі тощо.

Усім побаченим імператриця була в захопленні. В Херсоні в її присутності було опущено на воду два кораблі. А в Севастополі на рейді зібрався увесь Чорноморський флот із 46 вимпелів, у т. ч. три лінкори. Цілком ймовірно, що саме тоді у Потьомкіна зародилася думка про будівництво нової потужної верфі для творення кораблів-велетнів для молодого Чорноморського флоту. У другій турецькій війні він одержав ряд перемог і висунув плеяду талановитих флотоводців, у т. ч. адмірала Ф. Ф. Ушакова, що не програв жодної морської баталії.

Зрозуміло, Потьомкін показував Катерині тільки краще. І все ж саме він викликав до життя цей майже обезлюднений і пустинний степовий край. Саме з тих часів побутує часом крилата фраза «потемкинские деревни», яка стала стереотипним символом показового благополуччя, що його прагнув продемонструвати Потьомкін цариці.

Приниження його ролі в розбудові Півдня України пішло, як стверджував генерал-лейтенат В. І. Устинов, від саксонського дипломата Гельбича, який піддав сумніву успіхи

князя Потьомкіна-Таврійського у заселенні та господарському освоєнні нового краю. Саме він у пресі звинуватив Потьомкіна у створенні там фіктивних сіл для показу Катерині II. А це підхопила частина російських поміщиків, невдоволених тим, що дозволяв селитися на півдні селянам-втікачам, їхнім кріпакам. У радянські часи ця версія перекочувала й у підручники з історії.

Хоч сучасна українська історіографія дає негативну оцінку Потьомкіну, як душителю всього українського, і це справді так, водночас залишається фактом і те, що за нього на Півдні України були засновані нові міста: у 1778 р. — Херсон, у 1787 р. — Катеринослав, у 1789 р. — Миколаїв, у 1794 р. — Одеса. Не без його участі сюди посилаються вчені та інженери для розвідки покладів кам'яного вугілля, залізної руди, кольорових металів з метою використання Росією природних багатств, вигідного географічного становища Півдня України. Тут засновуються казенні підприємства для задоволення військових потреб, — будуються військові та торгові порти. У 1789 р. був заснований ливарний завод у Херсоні для відливки гармат та ядер для артилерії кораблів Чорноморського флоту.

Однак ця військово-економічна могутність Російської імперії на південних землях здобувалася величезними, непомірними жертвами простого народу. Основною робочою силою, що будувала міста, порти, заводи і працювала на них, були так зв. «казенні майстрові», яких уряд тисячами й десятками тисяч купляв у поміщиків України та Росії. Умови їх праці й життя були нелюдськими, від чого люди масово гинули. Проте на ці жертви не зверталась ні найменша увага. Занадто дорого коштувала ця так звана колонізація, якою дехто так засліплено до цього часу прагне тільки пишатися й славити її.

Водночас ліквідація турецько-татарського панування на Чорноморському узбережжі мала важливе значення для економічного й соціального розвитку Російської імперії, а, отже, й України. Через нові порти розширювалась в кінці XVIII ст. торгівля із Західною Європою і країнами Сходу. Промислове будівництво, підвищення товарності сільського господарства сприяли зародженню капіталістичних відносин і початку занепаду феодалізму. Вихід до Чорного моря мав неабияке

зовнішньополітичне значення. А український народ назавжди звільнився від спустошливих турецько-татарських набігів.

А яка ж подальша доля царського вельможі, вершителя цих праведних і неправедних справ? 24 липня 1791 р. він виїхав з Петербурга до Галацу, а потім до Ясс. Ще в дорозі він захворів, про що писав Катерині II. Напевно, не припинявся рецидив болотяної пропасниці, якої він набув ще в Криму в 1783 р. 4 жовтня князь виїхав із Ясс до «любого» йому Миколаєва (у тодішньому Богоявленському — нині територія Корабельного району міста, — знаходився палац Потьомкіна). Але на 32-му кілометрі він звелів зупинити карету і 5 жовтня 1791 р. на плащі, під відкритим небом, помер. Тіло було перевезено до Херсона, забальзамовано і поховано у склепі собору святої Катерини. Там же за вказівкою цариці у 1793 р. був споруджений мармуровий пам'ятник, зруйнований за наказом імператора Павла І. У 1836 р. з наказу Миколи І було встановлено новий величний пам'ятник (постамент — із вознесенського мармуру, статуя — вилита з бронзи). У 1943 р. він розібраний фашистськими окупантами і вивезений до Німеччини. Нині на могилі у Катерининському соборі в Херсоні лежить плита з викарбуваними датами народження й смерті князя та всіма його титулами. А в Миколаєві його ім'я повернуто одній із центральних вулиць міста. Ще одна вулиця в центрі міста названа іменем М. Л. Фалеєва. Якщо перший був засновником Миколаєва, то другий — його будівничий.

Біографії міст багато в чому схожі на долі людей. Народжуються, одержують імена, ростуть, а потім набувають професію. Миколаїв же, «порушуючи» цю закономірність, спочатку одержав професію, а вже потім ім'я. Під час російсько-турецької війни 1787—1791 рр. виникла гостра потреба у бойових кораблях для російського Чорноморського флоту. До цього немало їх будувалося для нього на Донській верфі в Таганрозі, а з 1778 р. і в Херсоні. Але поки Очаків належав туркам, Херсон був дуже вразливим місцем, оскільки вони могли порівняно малими силами закупорити фарватер до Херсона у гирлі Дніпра. Крім того, Херсонська верф була не в змозі сама поповнити втрати кораблів у бойових операціях і ремонтувати пошкоджені. До Таганрога ж шлях був надто далекий. Тому й постало питання про будівництво нової верфі ближче до театру військових дій.

Перші детальні відомості про гирло Інгулу верховний головнокомандуючий російськими військами на Півдні України князь Г. О. Потьомкін одержав від М. І. Кутузова, військо якого декілька років перебувало на цьому місці. 27 червня 1788 р. князь наказав штурману Н. Гур'єву: «Поручаю Вам измерение глубины Ингула от устья до того места, доколе оный судоходен. Предписываю Вам немедленно приступить к сему измерению и представить оное ко мне, как скоро возможно, также заметить, где эллинги быть с удобством могут». Доручення князя було виконано ретельно. Розглянувши наслідки замірів і конфігурацію берегової лінії, Потьомкін приймає рішення будувати верф на Інгулі. 21 липня 1788 р. він віддає полковникові М. Л. Фалеєву ордер (розпорядження) за № 534: «Предписываю Вам заготовить на Ингуле Эллинг для построения по опробованному рисунку двух кораблей пятидесятипушечных». 23 серпня 1788 р. полковник Фалеєв уже доповідає Потьомкіну: «Заложил я на устьє Ингула кузницу каменную на 16 саженей длины и на 8 ширины. Подрядчики обязались выстроить оную через месяц. Для двух эллингов место пособное избрано...». З цього дня і розпочалася історія сучасного суднобудівного заводу ім. 61 комунара. Для робіт по будівництву верфі її будівельнику І. В. Соколову виділили 90 теслярів і 28 мулярів. Землерийні та інші малокваліфіковані роботи виконували 140 невільників і 128 полонених турків.

У перший рік будівництва верфі в гирлі Інгула вона не мала певної назви. У переписці князя з М. Л. Фалеєвим та іншими особами вона називалась по-різному: Інгульська верф, Верф на Інгулі, Усть-Інгул, Миколаївська верф. 27 серпня 1789 р. Потьомкін видає ордер № 1065 Фалеєву: «Фаберову дачу именовать Спасское, а Витовку — Богоявленское, новозаводивую верфь на Ингуле — город Николаев» — в пам'ять про взяття російськими військами та українськими козаками фортеці Очаків 6 грудня 1788 р. в день святого Миколи, що вважався покровителем моряків.

Спорудження верфі й міста, що здійснювалось на кошти Чорноморського Адміралтейського управління, доручили полковникові М. Л. Фалеєву. Відомі інженери та архітектори І. І. Князєв, Ф. І. Волан, І. Е. Старов, М. І. Портарій

П В. Неєлов спланували прямі, широкі вулиці майбутнього міста. Першою була забудована центральна вулиця Миколаєва — Адміральська, на якій були розміщені Адміралтейство, будинок канцелярії адмірала-головного командира Чорноморського флоту і портів, магістрат і Адміралтейський собор.

До центральної вулиці прилягали Адміралтейська (нині ім. 61 комунара, і Соборна (тепер центральна площа). Інші вулиці за професією перших майстрових називалися Плотницькою, Столярною, Конопатною, Котельною, Кузнечною та інші. «Вже через рік після заснування міста, — читаємо в книзі «Історія міст і сіл УРСР: Миколаївська область», виданій у Києві 1971 р., — було 59 казарм, 113 землянок і куренів для рекрутів, 6 службових приміщень, 5 складів, 2 цегельні заводи, 4 казенні і 274 приватні житлові будинки (з них 223 мазанки і землянки), кілька крамниць і погребів, 4 лазні, 3 кузні, 3 колодязі, фонтан у Спаському». Звичайно, всі ці споруди при одночасному будівництві військових кораблів не могли виникнути за один рік. Цілком очевидно, що на місці Миколаєва існували якісь більш ранні поселення.

Територія міста — півострів при злитті річки Інгулу з Бузьким лиманом, була заселена з давніх часів. Поблизу обсерваторії та в урочищі Спаському виявлено залишки поселень епохи неоліту (V—IV тис. до н. е.), в урочищах Дикий Сад, Фаліївка і в теперішньому морському порту — доби бронзи (III—II тис. до н. е.), а в районі Нового Водопою — могильник з кам'яними стелами тих часів. В результаті археологічних досліджень встановлено, що на місці сучасного морського порту і шиноремонтного заводу жили скіфи. Знайдені тут уламки посуду черняхівської культури вказують на появу слов'ян у III—V ст. н. е. Про існування слов'янських поселень у VIII—IX ст. свідчать знахідки в районі колишнього с. Соляні (західне передмістя Миколаєва за Інгулом).

Потім тривалий час територія сучасного міста через набіги кочівників була майже безлюдною. Заселятися знову почала у XVIII ст. після приєднання цих земель до Росії. Першими спорудами середини XVIII ст. на півострові були кузня і житловий будинок запорожців біля паромної переправи через гирло Інгулу. Миколаївський краєзнавець і жур-

наліст О. М. Умеренков, який досліджував декілька топографічних карт півострова кінця XVIII ст., стверджує, що на території сучасного Миколаєва існували поселення ще до початку будівництва тут верфі. Так, на одній з карт, датованої 1783 р., є напис «Рушериновка». На іншій карті, мабуть, ще більш раннього походження, у південній і південно-східній частині півострова є три крапки й напис «Рыбачая», що вказує на рибальські хижки, або, як тоді називали, «рыбзаводы», куди приходили сезонні риболови. На цій же карті скорописом було написано: «Кут Хлюща», що явно свідчило про те, що ця місцевість була освоєна запорожцями. На карті полковника Тизенгаузена (1787 р.), підготовленій для М. І. Кутузова, є два написи — «Кут Умаха» і «Кут Осницкой». На «Генеральной карте Новороссийской губернии, разделенной на уезды, сочиненной в 1778 году Иваном Холеневым» і на карті, виданій в кінці XVIII ст. в Берліні імператорським військовим секретарем Д. Ф. Зотцманом, на місці сучасного Миколаєва була позначена російська фортеця «Новогригорьевская», збудована за наказом Г. О. Потьомкіна в II-й половині 70-х років XVIII ст.

Знаходилась вона на високому березі у самому гирлі Інгулу, між сучасними вулицями Наваринською та Артилерійською. І, нарешті, у 1784 р. на цьому півострові австрійському купцеві Францу Фабру була відведена велика ділянка землі під зернові культури, виноград та іншу городину. Виникла так зв. «Фаброва дача». На місці теперішнього яхт-клубу містились її господарські будівлі. Коли в 1787 р. почалася війна з Туреччиною, мешканців дачі виселили, а все господарство було передано у відання військової частини офіцера Каспєрова. Таким чином, ще задовго до заснування Миколаєва на півострові була фортеця Новогригор'ївська та ряд поселень.

Отже, дозволимо ще раз наголосити й повторити окремі деталі з історії Миколаєва.

Миколаїв розташований на великому Миколаївському півострові, утвореному злиттям р. Інгул і Бузького лиману. Півострів у плані має форму відкритої боксерської рукавички з випнутим великим пальцем. Місто при заснуванні займало з хуторами 17380 дес. землі (близько 170 кв. кілометрів). Власне, півострів мав 10 кв. верст (біля 11 кв. кіло-

метрів). Найбільша його висота — майже 53 м над рівнем моря (Спаський горб). Півострів утворений скальними породами і покритий пісками в південній і західній частинах, посередині — в основному глина, на сході — чорнозем.

У південно-західній частині росли гаї (Ліски). Джерела води були лише впродовж Бузького лиману: три — в Спаському урочищі (Спаські фонтани) і декілька криниць — в Лісках.

Місто засноване Г. О. Потьомкіним як нова суднобудівна верф замість Херсонської. Початок будівництва верфі відноситься до кінця 1778 р. До заснування міста на цьому місці були хутір Фабра і колонія Ново-Олександрівська (1778 р.). Ще раніше тут знаходилася земляна фортеця (редут) Новогригорівська. Суднобудівна верф звалася «Нова верф», «Інгульська верф», «Усть-Інгульськ», «Верф на Інгулі». Спочатку займалася тільки ремонтом суден. Ордером № 1065 від 27 серпня 1789 р. Потьомкін звелів «Нововозводимую верфь на Ингуле именовать городом Николаевом».

У жовтні 1790 р. Катерина II надала Миколаєву статус міста. З 1795 р. по 1895 р. (100 років) Миколаїв був центром Чорноморського флоту і суднобудування. Вважався позаштатним містом, бо управлявся військовим губернатором (одночасно головним командиром Чорноморського флоту). В 1924 р. губрада прийняла рішення про перейменування Миколаєва у Вірноленінськ (за аналогом з Ленінградом). Проте нова назва не була затверджена урядом.

Версія про назву міста за іменем першого корабля «Св. Николай», побудованого на верфі, не має під собою грунту. Адже фрегат було спущено на воду 25 серпня 1790 р., а назву місту дано на рік раніше, в день свята і на честь св. Миколи Мирликійського (Миколи Морського), покровителя моряків, у пам'ять про взяття турецької фортеці Очаків 6 грудня 1788 р.

Що стосується Жовтневого, то походить від колишнього с. Богоявленськ, на лівому березі Бузького лимана, південніше Миколаєва за 12 кілометрів від його центру. Засноване в 1399 р. Великим князем литовським Вітольдом (Вітовтом). Останній відтіснив звідси турків і заснував там фортецю і митницю. Поселення, що виникло поряд з кріпостю, одержало назву Вітольд-Гаммані (від тур. — Вітольдова лазня). Це, очевидно, пов'язано з мінералізованою джерельною

водою, що в достатку витікала з джерела. Після відходження тих земель за Кючук-Кайнарджійським миром до Росії (1774 р.) солдати стали називати село Вітовкою. З новою російсько-турецькою війною Вітовка відійшла до казни і стала військовим поселенням. У 1789 р. перейменована в Богоявленське (ордер Г. О. Потьомкіна № 1065 від 26 серпня 1789 р.). Назву дано за церквою Богоявлення Господнє, яка існувала в селі ще з турецьких часів (раніше 1773 р.).

В 1938 р. перейменовано в Жовтневе в зв'язку з 20-ми роковинами Жовтневої революції. В 1962 р. одержало українську назву Жовтневе. У 80-ті роки село увійшло до складу м. Миколаєва як його Корабельний район. Тут з 1951 р. працює кораблебудівний завод «Океан».

Населення нового міста в 1790 р. становило близько 10 тис. чол. В основному, це — солдати гренадерського полку, моряки гребної команди-флотилії, казенні майстрові, купці, добровільні поселенці, втікачі-кріпаки та ін. Понад 3 тис. чол. складали казенні майстрові-суднобудівники. Їх купували у поміщиків центральних губерній Росії, в Україні, під конвоєм доставляли на верф і зараховували на військову службу строком на 25 років. Вони призначались також у наряди, в караули. Їх робочий день тривав 16—17 годин. Поділялися вони на роти, а з 1827 р. — на робочі екіпажі. Непосильна праця, муштра, погане харчування, побої, різні епідемії хвороб і відсутність будь-якої медичної допомоги призводили до високої смертності. Тільки з 1 квітня до 1 липня 1790 р. на верфі померло 547 теслярів. Чимало майстрових не витримували жорстокої експлуатації, нужденного життя і тікали з будівництва. Втікачів піддавали тілесним покаранням. Для поповнення робочої сили наприкінці XVII ст. поблизу Миколаєва було засновано ряд сіл-адміралтейських поселень, мешканці яких за чергою призначались на верфі на підсобні роботи.

У серпні 1790 р. на воду було спущено первенця верфі — 50-гарматний фрегат «Святой Николай», чим покладено початок спорудженню в Миколаєві великих парусних військових кораблів. Адмірал Ф. Ф. Ушаков, перебуваючи у лютому того ж року в місті, оглянув збудовані кораблі і доповів Потьомкіну, що «оные по замечанию моему будут весьма хо-

роши». Фрегат «Святой Николай» під командуванням генеральс-ад'ютанта М. Л. Львова відзначився 31 липня 1791 р. у морському бою біля мису Каліакрія. У середземноморському поході ескадри адмірала Ф. Ф. Ушакова 1798—1800 рр. проти Наполеона Бонапарта брали участь побудовані в Миколаєві флагманський корабель «Святой Павел», фрегати «Святой Николай», «Григорий Великой Армении», «Ирина» і № 2, а також інші кораблі, відремонтовані у Миколаєві. Миколаївські кораблі брали участь у взятті штурмом неприступної морської фортеці Корфу, визволенні грецьких островів та італійських міст. На 20-ті роки XIX ст. припадає початок будівництва в місті перших пароплавів — «Везувий» (1820 р.), «Метеор» (1825 р.), «Громовержец» (1829—1830 рр.) Миколаїв став основною суднобудівною базою Чорноморського флоту.

З 1794 р. тут перебувало Управління флотом — канцелярія головного командира Чорноморського флоту і портів. Одним з перших цю посаду займав адмірал М. С. Мордвинов — пізніше відомий російський державний і громадський діяч, економіст. До речі, М. С. Мордвинов — єдиний член сенату, який проголосував проти винесення смертного вироку п'яти декабристам.

З 1805 р. головному командирові флоту і портів надаються права військового губернатора і Севастополя. В його руках зосереджувалась уся повнота військової та цивільної влади. Права ж станової, так зв. шестигласної думи, що існувала з 1796 р., були надто обмежені.

У перші роки XIX ст. ставлення до флоту в Росії, в т. ч. і до Чорноморського, різко змінилося. З приходом до влади Олександра I головне значення на випадок війни надавалося сухопутній армії, а флотові відводилась допоміжна роль. Зміні державного курсу щодо флоту сприяло й важке економічне становище Росії, обумовлене кріпосницьким ладом. Морська служба перестала користуватися авторитетом в офіцерів.

Піднесення й розквіт Чорноморського флоту і Миколаївського Адміралтейства, закладені в 90-х роках XVIII ст. Г. О. Потьомкіним і Ф. Ф. Ушаковим, припинилися. Віднині флотові відводилася другорядна роль, а тому фінансування

на його утримання і будівництво нових кораблів скоротилося у декілька разів. Зникли замовлення, кораблі практично не будувалися, стапелі, елінги та інші будівлі прийшли до занепаду, гнили. Значно зменшилась кількість майстрових. Для верфі на Інгулі розпочався тривалий застійний період.

Відновлення діяльності Миколаївського Адміралтейства у 20-ті роки XIX ст. пов'язане з іменем адмірала О. С. Грейга, що був головним командиром Чорноморського флоту і портів у 1816—1833 рр., військовим губернатором Миколаєва. За нього в Адміралтействі почали з'являтися механізми з приводом від локомобіля — стискні преси, механічні ножиці та гнуті вальці, токарні і свердлильні верстати, парова лісопильня тощо. Здійснено ряд технічних та організаційних заходів щодо підвищення якості кораблів, що почали будуватися. Термін служби кораблів зріс з 8—10 до 14 років. На Адміралтейській верфі почали будувати канонерські човни для військових дій поблизу узбережжя, лоцманські судна для гідрографічної служби, транспорти. Проте основну увагу адмірал Грейг приділив будівництву лінкорів і фрегатів великої водотоннажності із сильною артилерією. Кращим і останнім творінням О. С. Грейга став 120-гарматний корабель «Варшава», добудовою якого займався вже його спадкоємець.

Адмірал розвивав також приватний підряд при будівництві кораблів, що дозволило швидко поповнити флот сучасними кораблями. Так, ще в 1818 р. приватну верф на Інгулі збудував купець М. Серебряний. Вона була на лівому березі річки, за казенним Адміралтейством і називалась Вільною верф'ю. Тут будувалися понтони для Бузької переправи, бриги, іоли, баржі. У 1825 р. М. Серебряний запропонував властям на своїй верфі збудувати два кораблі і два фрегати. Пропозиція була прийнята. Згодом Вільну верф Морське міністерство викупило у купця і передало її Миколаївському Адміралтейству.

Угору по Інгулу, приблизно за 21 км від Адміралтейства, одночасно з Вільною верф'ю діяла приватна верф купця М. Варшавського, що будувала невеликі кораблі для Чорноморського флоту і торгові судна для миколаївських та херсонських купців.

У 1828 р. на місці нинішньої міської річкової пристані було збудоване й почало діяти Спаське адміралтейство, що працювало за підрядом. У 1829 р. із стапелів цього адміралтейства зійшов перший 84-гарматний корабель «Чесма», а в 1830—1831 рр. — «Память Евстафия». У 1831—1832 рр. тут були збудовані два однотипні лінкори: «Императрица Екатерина II» і «Адрианополь». Як видно, Спаське адміралтейство поряд з Миколаївськими будувало кораблі найвищих класів.

Як стверджує професор Ю. С. Крючков у своїй книзі «Алексей Самуилович Грейг», що вийшла у 1981 р. у видавництві «Наука», адміралові О. С. Грейгу належить велика заслуга у розвитку Миколаївського і створенні Спаського адміралтейств, що відіграли провідну роль у зміцненні Чорноморського флоту. Майже за 18 років його правління тільки у Миколаєві на казенних і підрядних верф'ях було спущено на воду 125 кораблів, що майже у 6 разів перевищує кількість суден, збудованих за 23 роки існування міста. Крім того, О. С. Грейг багато зробив для благоустрою міста: при ньому засновано бульвар, озеленено вулиці й пустирі, побудовано чимало красивих будівель, розведено сади тощо.

Широкого розмаху набуло спорудження кораблів, а також міста у 1833—1853 рр., коли головним командиром Чорноморського флоту і портів та військовим губернатором Миколаєва був адмірал М. П. Лазарев. У цей час продовжувалась реконструкція Адміралтейства, його укомплектовано досвідченими спеціалістами. В Адміралтействі збудовано понад 50 всякого роду споруд, у т. ч. конопатна, столярна, купорна, котельна, ліхтарна, мачтова, такелажна, слюсарна майстерні. 11 червня 1835 р. тут на воду було спущено 84-гарматний лінкор «Силистрия», у 1841 р. — «Двенадцать апостолов» та багато інших.

Будівництво великих кораблів розпочалося у 1847 р. після відбудови стапеля Спаського адміралтейства. Першим заклали тут 120-гарматний лінкор «Париж», роком пізніше — однотипний з ним «Великий князь Константин». 9 травня 1853 р., напередодні Кримської війни 1853—1856 рр.,

було спущено на воду останній флагманський корабель Чорноморського флоту -– лінкор «Императрица Мария» довжиною 61 м, шириною 17 м і водотоннажністю 4150 т. Всього за роки правління адмірала М. П. Лазарєва було збудовано 17 лінкорів, 6 фрегатів, 5 корветів, 7 бригантин. Будувалися при ньому також шхуни й тендери, що відзначалися високою швидкістю і надзвичайною маневреністю.

Керований адміралом М. П. Лазарєвим, а згодом його учнями, адміралами В. О. Корніловим, П. С. Нахімовим, Г. І. Бутаковим, Чорноморський флот до 50-х років XIX ст. досяг найбільшого розквіту і досконалості. Досить сказати, що всі кораблі ескадри П. С. Нахімова, які здобули блискучу перемогу над турецьким флотом у Синопській битві 18 листопада 1853 р., були споруджені руками миколаївських корабелів. З ініціативи М. П. Лазарєва в місті почали будувати і перші на Чорному морі кораблі з металу.

Потребам флоту майже повністю підпорядковувалося все господарське життя міста. Головне інтендантство флоту, що перебувало в Миколаєві, щороку укладало з підрядниками і купцями договори на матеріали і продукти на суму до 7 млн. крб. У 20—30-х роках XIX ст. тут були побудовані приватні підприємства: канатні, шкіряні, салотопні, свічкові, ватні, вовнобитні, борошномельні, сухарні тощо. До заборони в 1794 р. торгівлі із зарубіжними країнами через Миколаїв за кордон вивозився хліб, інші товари. Пізніше дозволялася лише внутрішня каботажна торгівля для потреб верфі, що здійснювалася через військову, а з 1821 р. — купецьку пристань.

У 50-х роках XIX ст. в місті проживало до 40 тис. чол., з яких 30 тис. було кадровими або відставними військовими, учнями військових закладів. Решту населення становили чиновники (746 чол.), дворові, оброчні та казенні селяни (1183), купці (143) і міщани (7434 чол.). Впорядковувалося місто лише на кошти військово-морського відомства. В 1823 р. тільки дві його вулиці частково освітлювалися гасовими ліхтарями. Населення терпіло від нестачі питної води. Більшість мешканців користувалася гірко-солоною водою з колодязів та річки, а придатну для вживання привозили городянам по 3 коп. за відро. У 20-х роках XIX ст. проводились роботи зі спорудження водогону у Спаському, але воду не

вдалося пустити по ньому, тому що не було належної інженерної підготовки, необхідних досліджень грунту. Замість води миколаївцям залишилась у спадщину лише назва району «Сухий фонтан». За розпорядженням М. П. Лазарева тільки в 50-і роки було збільшено басейн питної води для постачання міста. Почалося брукування Адміральської вулиці та спусків до переправ через Південний Буг та Інгул. Тривалий час мешканці міста не мали медичної допомоги.

В 1-й половині XIX ст. в Миколаєві служили першовідкривач Антарктиди Ф. Ф. Беллінсгаузен, адмірали П. С. Нахімов і В. О. Корнілов, творець тактики броненосного флоту адмірал Г. І. Бутаков. У 1819—1823 рр. В. І. Даль, перебуваючи тут на військовій службі, приступив до складання «Толкового словаря живого великорусского языка», що містить понад 200 тис. слів. Його «Словарь» став настільки популярним, що В. І. Далю була присуджена Ломоносівська премія. Він був удостоєний звання почесного академіка. Слова живої народної мови та їх тлумачення Володимир Іванович збирав протягом 53 років. В «Автобиографической записке» він згадував: «З марта 1819 года... мы выпущены в мичманы, и я по желанию написал в Чорное море в Николаев. На этой первой поездке моей по Руси я положил бессознательное основание к моему словарю, записывая каждое слово, которое дотоле не слышал». Ще в юнацькі роки у нього проявлялися нахили письменника. У званні мічмана він плавав на фрегаті «Флора» і брав участь в компанії під Очаковом. У 1820 р. вів щоденник «Заметки, веденные едучи с эскадрой на 44-х пушечной фрегате «Флора». В 1821 році написав п'єсу «Невеста в мешке, или билет в Казань», а через рік ще п'єсу «Медведь в маскараде». Ці п'єси і щоденник не були опубліковані і зберігаються у рукописному відділі Центральної Наукової Бібліотеки в Москві. Під псевдонімом «Казак Луганский» В. І. Даль видав зібрані твори в 10 томах, куди увійшли повісті, оповідання та казки. В данину пам'яті вченого і письменника, пов'язаного з Миколаєвом, де він прожив 15 років і 9 місяців, за рішенням Миколаївської міськради від 28 березня 1985 р. вулиця Леккерта перейменована на вулицю Даля.

Адмірал П. С. Нахімов бойове хрещення одержав у На-

варинській морській битві 8 жовтня 1827 р. У званні лейтенанта брав участь у бою з турецьким флотом на кораблі «Азов», яким командував М. П. Лазарєв. На цьому ж кораблі служили тоді мічман В. О. Корнілов і гардемарин В. І. Істомін. За хоробрість у Наваринській битві Нахімову присвоєно звання капітан-лейтенанта і нагороджено Георгіївським орденом 4-го ступеня. У 1834 р. П. С. Нахімову надано звання капітана 2-го рангу. Був переведений з Балтійського флоту на Чорне море, у Миколаїв. У тому ж році М. П. Лазарєв призначив його командиром 84-гарматного лінкора «Силистрия», що будувався у Миколаєві. Протягом двох років він також займався спорудженням цього корабля, і разом з його будівельником, капітаном Апостолі досяг відмінного виконання кораблебудівельних робіт та доброго озброєння. 11 листопада 1835 р. лінкор «Силистрия» був благополучно спущений на воду і 9 вересня 1836 р. своїм ходом вийшов з Миколаєва. Одночасно з будівництвом лінкора П. С. Нахімов обіймав посаду командира 41-го флотського екіпажу. У 1853 р., командуючи ескадрою Чорноморського флоту, адмірал П. С. Нахімов відзначився у Синопській морській битві. 18 листопада, будучи на флагманському 84-гарматному лінкорі «Императрица Мария» і командуючи ескадрою з шести лінкорів («Париж», «Великий князь Константин», «Три святителя», «Чесма», «Ростислав» та двох фрегатів «Кулевчи» і «Кагул»), — всі вони були збудовані у Миколаєві руками вмілих кріпосних суднобудівників, П. С. Нахімов майстерним маневром протягом 4 годин повністю знищив у Синопській бухті турецьку ескадру з 15 кораблів і чотири берегових батареї. Цей бій був останньою великою битвою вітрильних кораблів і показав високі бойові якості матросів, що пройшли бойову вичку адміралів М. П. Лазарєва, П. С. Нахімова. За успішні бойові дії у Синопській битві П. С. Нахімов був нагороджений Георгіївським орденом 2-го ступеню.

Зусиллями М. П. Лазарєва був переведений з Балтійського флоту на Чорне море і В. О. Корнілов. З 1836 до 1842 р. Корнілов послідовно командував трьома кораблями, що будувалися в Миколаєві. В листопаді 1836 р. прийняв командування корветом «Орест». Протягом зими 1836—1837 рр. новий корвет під його керівництвом був добре оснащений,

озброєний, а влітку і восени 1837 р. здійснював під його командуванням плавання по Чорному морю. У січні 1838 р. призначається командиром фрегата «Флора», що перебував на стапелі Адміралтейства. Потім йому доручено догляд за будівництвом 120-гарматного лінкора «Двенадцать апостолов». Водночас він був командиром флотського екіпажу, розквартированого в Миколаєві. З ініціативи Корнілова та внаслідок його настійливих зусиль цей лінкор вперше на російському військово-морському флоті був озброєний найбільш потужною для того часу бомбічною артилерією. Корабель добре показав себе на випробуваннях. З часом бомбічними гарматами стали оснащувати інші бойові кораблі Чорноморського і Балтійського флотів.

Мічман Г. І. Бутаков після закінчення Морського корпусу направляється до Миколаєва, де зараховується до 3-го флотського екіпажу і призначається флаг-офіцером до адмірала М. П. Лазарева на лінкор «Силистрия», командиром якого був П. С. Нахімов. З цього часу Г. І. Бутаков на тривалий період пов'язав свою долю з Чорним морем. Восени 1846 р. у званні лейтенанта він призначається командиром тендера «Поспешный». Протягом 4 років, разом з командиром тендера «Скорый», він описав як російське, так і турецьке побережжя Чорного моря. За їх матеріалами була складена «Лоція Чорного моря» з 36 літографованими планами, видана у 1851 р. в Миколаєві гідрографічним депо карт. Вона стала єдиним керівництвом для плавання на Чорному морі. У грудні 1852 р. Бутаков призначається командиром 9-гарматного пароплава-фрегата «Владимир». Свій бойовий літопис пароплав розпочав 5 листопада 1853 р. Під час одного з крейсерських плавань в районі Педераклії турецько-єгипетський 10-гарматний пароплав «Перваз-Бахри» (Володар морів) атакував його. Після 3-годинного бою противник спустив прапор і капітулював. Трофейний пароплав відбуксирували до Севастополя, відремонтували і включили до складу Чорноморського флоту під назвою «Корнилов». Це був перший в історії бій парових кораблів. За цю перемогу Г. І. Бутакову присвоїли звання капітана 2-го рангу. Під час Кримської війни він брав найактивнішу участь в боях. Отже, саме Миколаїв дав путівку до слави вихованцям

адмірала М. П. Лазарєва, майбутнім адміралам П. С. Нахімову, В. О. Корнілову та Г. І. Бутакову.

В той же час, незважаючи на досить жорстокий режим, придушення будь-якої вільної думки, в Миколаєві нелегально поширювалися твори декабристів К. Ф. Рилєєва, В. К. Кюхельбекера, О. І. Одоєвського. Поширювались заборонені часописи «Мнемозина» та «Полярная звезда». А серед самих декабристів були уродженці Миколаєва брати Йосип і Олександр Поджіо. Вихованець Миколаївського штурманського училища, Й. В. Поджіо народився у Миколаєві (нині будинок № 34-а по вулиці Р. Люксембург). Освіту одержав у петербурзькому пансіоні. У 1811 році вступив до Преображенського полку, а через рік брав участь у Бородинській битві. Нагороджений срібною медаллю на голубій стрічці. Слідчому комітетові стало відомо, що в 1823 р. готувався замах на Олександра І, для чого декілька офіцерів повинні були переодягтися в солдатські шинелі і стати до караулу в Білоцерківському павільйоні, де перебував імператор. А також і те, що Й. В. Поджіо сам викликався повести змовників. В результаті — вирок, 15 років каторги.

Людиною-велетнем назвав О. І. Герцен О. В. Поджіо. У 14 років Олександр зарахований підпрапорщиком до лейбгвардії Преображенського полку, звідкіля у чині майора переведений до Дніпровського піхотного полку і незабаром підполковником вийшов у відставку, поселившись у маєтку своєї матері М. О. Поджіо — Янівці. До таємного «Південного товариства» декабристів прийнятий у 1823 році. О. Поджіо став єднальною, сполучною ланкою Південного товариства з Північним. У вироці карного суду записано: «Умышлял цареубийство собственным вызовом к свершению оного; умышлял на истребление императорской фамилии; участвовал в восстановлении деятельности «Северного общества...». Советовал и убеждал князя Волконского возмутить вверенное ему войско». Він був зарахований до звинувачених 1-го розряду, «присужденным к смертной казни отсечением головы». Сам Микола І, заслухавши показання О. В. Поджіо, осказенів і наказав судити його військовим судом і розстріляти через 24 години. Але згодом цей вирок було замінено довічною каторгою.

Син військового радника, М. О. Чижов після закінчення Миколаївського штурманського училища почав службу на Чорноморському флоті, а в 1820 р. переведений на Балтійський флот. Там одержав звання мічмана. У 1821 р. брав участь у першому арктичному плаванні до Нової Землі. Через рік після плавання переведений до 2-го флотського екіпажу. У 1824 р. став лейтенантом царського флоту. Був близько знайомий із членами Північного товариства, але формально прийнятий до нього за місяць до повстання. Саме агітація М. О. Чижова серед моряків і допомогла М. О. Бестужеву вивести батальйон моряків на Сенатську площу. За участь у повстанні декабристів він був позбавлений чинів і дворянства, засланий до Сибіру. Його вина визначалася так: «Принадлежал к тайному обществу с знанием цели оного и соглашался на мятеж».

З Миколаєвом і Миколаївщиною пов'язані імена декабристів М. І. Лорера, князя С. Г. Волконського. На лікуванні в Миколаєві перебували діти декабриста М. О. Фонвізіна — Дмитро та Михайло. У 1826 р. в Миколаїв під суворий нагляд з Петербурга були вислані причетні до повстання декабристів морські офіцери С. Ф. Лутковський, В. Н. Романов, Б. А. Шпейєр, Б. Н. Тиртон і Н. А. Колончаков.

Патріотизм і героїзм виявляли миколаївці у боротьбі з чужоземцями. У 1812 р. з матросів Миколаєва і Севастополя був сформований 75-й корабельний екіпаж, що, як інженерна частина, забезпечував наступальні дії російських військ проти армії Наполеона і брав участь у закордонному поході, дійшов до Парижа і в 1814 р. після закінчення війни повернувся до Миколаєва. Наші земляки брали участь у зборі коштів для потреб армії, продовольства, одягу. У 1912 р., коли Росія відзначала 100-річчя Вітчизняної війни, в Миколаєві споруджено пам'ятник героям війни 1812 року. Кошти на це були вилучені з каси міського самоуправління, з податкових надходжень від населення. Вартість пам'ятника складала 9100 крб. Художник Генріх Ріх був автором бронзових барельєфів і жіночої бронзової постаті, що уособлювала Росію. Будівничим гранітного монументу був Луїджі Біоджілі. Монумент пам'ятника зберігся до наших днів і знаходиться у Співаському сквері. Вихованці Миколаївського штурманського училища, морські офіцери О. І. Казарський,

І. П. Прокоф'єв, Ф. І. Спиридонов відзначились у нерівному бою брига «Меркурій» з двома турецькими кораблями 6 травня 1829 р. Поховані вони в Миколаєві.

14 травня 1829 р. 18-гарматний вітрильний бриг «Меркурій» під командуванням капітан-лейтенанта О. І. Казарського, крейсуючи біля Босфору, раптово зустрівся з турецькою ескадрою у складі шести лінкорів, двох фрегатів і двох корветів. Поставивши всі вітрила, бриг спробував відірватися від противника. Але незабаром його наздогнали два 110-і 74-гарматні турецькі кораблі, що йшли під адміральським прапором. Уникнути сутички було неможливо, і Казарський зібрав військову раду. На ній штурман І. П. Прокофьєв запропонував прийняти бій, а на випадок загрози полону «Меркурія» підірвати його. Його думку підтримали всі члени ради і команда.

Зав'язався нерівний бій. Бриг маневрував майстерно, і це не дало можливості туркам використати свою десятикратну перевагу в артилерії і вести прицільний вогонь. Одночасно влучним вогнем по рангоуту і такелажу турецьких кораблів бригу вдалося пошкодити значну частину їхнього оснащення. Після чотиригодинного бою кораблі противника стали відставати і незабаром припинили переслідування. З бою «Меркурій» вийшов, маючи 22 пробоїни і біля 300 пошкоджень у рангоуті та вітрилах. Кілька членів екіпажу були вбиті і поранені. Усунувши пошкодження, бриг наступного дня приєднався до кораблів Чорноморського флоту.

Подвиг брига «Меркурій» викликав не тільки захоплення співвітчизників, але й визнання турецьких моряків. Один з турецьких штурманів — учасник цього бою, розповідав: «Коли турецькі лінійні кораблі відкрили сильний артилерійський вогонь по російському бригу, то сталося нечуване і неймовірне — ми не змогли примусити його здатись. Він бився, відступаючи і маневруючи, з усім мистецтвом досвідченого бойового капітана, до того, що соромно зізнатися — ми припинили бій, а він зі славою продовжував свій шлях...».

За цей бій увесь особовий склад одержав бойові нагороди, а бриг — кормовий «Георгіївський прапор». Водночас було прийнято ухвалу, що в пам'ять подвигу брига у складі Чорноморського флоту постійно повинен знаходитися корабель під назвою «Меркурій» чи «Пам'ять Меркурія» під

спадкоємним Георгіївським прапором. У 1907 р. був перейменований на «Пам'ять Меркурія» крейсер «Кагул», збудований на верфі Адміралтейства. Назву ж «Кагул», у тому ж 1907 р., було присвоєно крейсерові «Очаков», що був перейменований за участь у повстанні на Чорному морі під керівництвом «Червоного адмірала», лейтенанта флоту П. П. Шмідта.

Однією з яскравих сторінок в історії армії і флоту, спільної боротьби українського і російського народів проти іноземних ворогів була оборона Севастополя під час Кримської війни 1853—1856 рр. Протягом 349 днів і ночей тривала його оборона. Тут проявився масовий героїзм і самопожертва солдатів, матросів і мешканців міста різних національностей. Ніхто не зможе ніколи списати й багатьох наших земляків. Ми вже не говоримо про неймовірний героїзм, скажімо, матроса з Поділля Кішки та багатьох інших. А трудовий ентузіазм та допомога армії і флоту тилу, насамперед головної бази постачання, в тому числі живою силою, якою була насамперед Україна, бо Крим був же рядом. Про це добре знає й Миколаїв, адже через нього йшли основні артерії постачання Криму. Єдиний міст через лиман не справлявся зі своїм завданням, тому сапери навели ще кілька наплавних мостів, які вдень і вночі одночасно «працювали» з надмірним навантаженням. Тому не просто невмотивованими, а гірко — смішно виглядають ті, хто на повному серйозі прагнуть довести, що Севастополь — це гордість лише російських моряків, як правильно співається у пісні. Але ж не «русского народа», по-перше. По-друге, це треба розуміти ширше, ніж дехто хотів би, бо серед тих моряків — громадян Російської імперії, було не менше, а більше разом узятих, представників інших народів.

Фактичними керівниками оборони Севастополя були «миколаївські адмірали» П. С. Нахімов (харківського походження), В. О. Корнілов, В. І. Істомін, інженер Е. І. Тотлебен (також з України), які організували тісну взаємодію армії, флоту, тилу. І все ж, втративши біля 102 тис. убитими й пораненими, Севастополь було здано.

Миколаїв у роки Кримської війни був головною тиловою базою Чорноморського флоту. Через місто, повторимось, у Крим нескінченним потоком вдень і вночі йшли військові

частини, ополченці, обози, а звідти — поранені. В місті виготовлялися мортирні верстати обози, гарматні лафети, артилерійські снаряди. Чотири екіпажі майстрових (майже 4000 чол.) з числа миколаївців пішли до Севастополя. Всі придатні приміщення, навіть приватні будинки, відводилися під шпиталі, для евакуйованих. Навколо міста зводилися артилерійські редути, було встановлено понад 160 гармат. На фарваторі Південного Бугу спорудили насип, поставили Костянтинівську батарею. Крім солдатів гарнізону (до 10000 чол.), на всьому цьому трудилися всі мешканці міста. «Миколаїв і Херсон, — писав Ф. Енгельс у вересні 1855 р. в одній з статей, присвячених аналізові подій Кримської війни, — два найбільш укріплені пункти Південної Росії, являють собою центр зосередження резервної армії». Тут сконцентровано, продовжував він, до 40000 ополченців, збудовано вже згадувані наплавні мости. Через Миколаїв проведено лінію телеграфу, що сполучив Крим з Петербургом. Ворожі кораблі неодноразово пробували прорватися до Миколаєва, але не могли подолати оборонні рубежі на Волоській і Руській косах.

При обороні Севастополя миколаївський матрос Гнат Шевченко закрив своїм тілом від куль противника командира, лейтенанта Бірюлова. У 1847 р. його бронзовий бюст було встановлено біля флотських казарм у нашому місті. Це був перший пам'ятник в Росії «нижнему чину». В 1903 р. бюст перевезли до Севастополя, але до наших днів не зберігся.

Близько 300 мешканців і майстрових були нагороджені медалями «В память войны 1853—1856 годов». Для сімейних інвалідів флоту в районі Лісків споруджено до трьох десятків окремих будинків з ділянками землі. Вони отримали назву Інвалідних хуторів.

Поразка Росії у війні значно підірвала економічну базу міста. За Паризьким мирним договором Чорне море закривалося для військових кораблів усіх країн. Залишалася для оборони Кавказького узбережжя лише частина кораблів у складі дев'ятигарматних гвинтовних корветів, 7 озброєних пароплавів і кількох шхун, транспортів. Базою цієї Чорноморської флотилії був Миколаїв.

Через заборону для Росії тримати на Чорному морі військовий флот різко скоротилось будівництво суден. Закривались морські установи, навчальні заклади. У 1856 р. скасовано управління головного командира Чорноморського флоту. З 17 флотських екіпажів у 1857 р. залишилося лише дві роти (30 офіцерів і 557 матросів), замість 7 робочих екіпажів — тільки один (16 офіцерів і 1088 майстрових). Населення міста зменшилося з 61675 у 1856 до 45053 чол. у 1863 р. Занепала торгівля, припинилося житлове будівництво.

За іронією долі ліквідацією Чорноморського флоту займався Г. І. Бутаков, який протягом чотирьох років перебував у Миколаєві. Після падіння Севастополя його переводять у Миколаїв на посаду начальника штабу-завідуючого морською частиною, а потім одержує звання контр-адмірала, призначається завідуючим морською частиною і військовим губернатором Миколаєва і Севастополя. В лютому 1860 р. був переведений на Балтійський флот начальником практичної ескадри гвинтових кораблів. Такий перевод можна було тлумачити як усунення з Миколаєва через його небажання покривати махінації вищих кіл морського відомства.

А що ж відбувалося в ті часи на сучасній Миколаївщині? На початку XX ст. відбулося останнє велике перекроювання адміністративної карти Півдня України. Указом від 8 жовтня 1802 р. ця частина України поділялася на Катеринославську, Миколаївську і Таврійську губернії. До складу Миколаївської губернії увійшли Єлисаветградський, Ольвіопільський, Тираспільський і Херсонський повіти. Проте виявилося, що вибір Миколаєва для перебування губернського управління невдалий «как по трудностям отапливания, так и потому, что Морское управление, там еще находящееся, составляет само по себе часть обширную» і розмістити у місті губернську адміністрацію ніде. Указом від 15 травня 1803 р. губернське управління було переведено з Миколаєва до Херсона, а Миколаївську губернію перейменовано на Херсонську.

У 1825 р. з Тираспільського та Херсонського повітів виділився Одеський, а в 1834 р. утворився Ананьївський повіт, куди увійшла частина Тираспільського і раніше ліквідованого Овідіопільського повітів. Територія межиріччя Кодими й

Синюхи з кінця XVIII ст. входила до складу Балтського повіту Подільської губернії. У березні 1805 р. Миколаїв став центром самостійної адміністративної одиниці — Миколаївського і Севастопольського військового губернаторства (з 1900 р. — градоначальства), до якого входили також Богоявленськ, Воскресенськ, Калинівка, а з 1830 р. — посади Березнегувате і Висунськ.

У І-й половині XIX ст. заселення краю, особливо на захід від Південного Бугу, продовжувалось. До кінця 1804 р. на розданих царським урядом «разным чиновникам одних удобных до 824374 десятин» землі між Бугом та Дністром було поселено 6740 поміщицьких селян. Указом від 31 грудня того ж року призначався чотирирічний термін для заселення цієї території з розрахунку одна душа чоловічої статі на 80 десятин придатної землі. Зазначалося, що переселенцями можуть бути іноземці, «российские вольные люди», але «ни под каким видом» уже не дозволялося поселяти тут поміщицьких селян-втікачів. Зараховані до стану державних селян, переселенці звільнялися на два роки від податків і повинностей, одержували від казни ліс для будівництва

На початку XIX ст. на Миколаївщині стали створюватись іноземні землеробські колонії. У 1802 р. 186 болгарських сімей (730 душ обох статей), які втекли від утисків турецьких властей з Адріанопільського вілайєту, заснували поблизу Миколаєва поселення Тернівку (нині в складі Центрального району Миколаєва). Назву поселення дістало від степової річки Мокрої Тернівки. Кожна болгарська сім'я одержала від казни 57 дес. землі, яка згодом перейшла у їх власність. А 154 десятини були закріплені за церквою. Всього сільська громада тернівських болгар одержала 9917 дес. придатної для обробітку землі. Жили нові поселенці з городництва та садівництва, тоді ще мало відомих у нашому краї, вирощували зернові, технічні культури. Зерно зберігали у випалених ямах, а перемелювали на вітряках. Жінки ткали полотно на саморобних верстатах, виробляли килими, повсть, валянки, шили одяг тощо.

З кінця XVIII ст. стали прибувати переселенці з Центральної Європи, головним чином з німецьких держав-князівств. Російський уряд брав на себе усі витрати, забезпечував харчування у дорозі. Німецькі колоністи на 10 років

звільнялися від усіх податків, земельних повинностей, від рекрутських наборів і постоїв. Їм гарантувалася свобода віросповідання. Кожна сім'я одержала по 60 дес. землі у вічне і спадкове володіння. У західній частині області з 1809 до 1833 р. виникають німецькі колонії Раштадт (с. Поріччя), Рорбах (с. Новосвітлівка), Катериненталь (Катеринівка), Ландау (с. Широколанівка), Ватерлоо (с. Ставки), Карлсрує (с. Степове) Веселинівського, Миколаївського та інших районів.

З виникненням 12 колоній був утворений німецький Тилігуло-Березанський округ у складі Херсонської губернії. В ньому до початку 40-х років проживало 970 німецьких сімей: 4569 чоловіків і 4290 жінок, які обробляли 66933 дес. землі, одержаної від казни. Вони мали 7088 коней, 9899 голів великої рогатої худоби, 36816 породистих овець, 381 вулик зі бджолами.

Вже за кілька років колоністи висадили 76207 фруктових дерев, 148 тутових і 17029 лісних дерев. Займалися німецькі колоністи і виноградарством, обробляли десь до 133800 виноградних кущів. Виноград вживали у свіжому та засушеному вигляді, а також щорічно виробляли з нього близько 250 відер високосортного вина.

У поселеннях було споруджено 116 добротних житлових будинків, 8 кірх, 9 шкіл, 8 маслобоєнь, 75 млинів, багато інших господарських будівель. Прибутки колоністів щорічно складали до 70 тис. крб. З них від продажу хліба — 33128, худоби — 26559, інших продуктів — більше 9 тис. крб. Головним джерелом багатств була наполеглива праця в складних умовах посушливого степу і сприяння держави кожному господарству у розгортанні виробництва у відповідності з потребами і можливостями краю.

У своїх колоніях німці зберегли своє типове наріччя, по-російськи розмовляли не дуже вправно, та й то не всі, хоча й зустрічалися поміж ними такі, що добре володіли російською мовою. Вони дуже цінували піклування уряду і при найменшій нагоді прагнули висловити свою вдячність у ретельному, швидкому виконанні усіх вимог, і навіть без належних винагород.

Колоністи мали своє окреме управління, що багато робило для поліпшення їх добробуту. Вони по-справжньому пишалися своїм самоуправлінням, не-

залежністю. Українці, росіяни, представники інших народів дивилися на них з великою заздрістю, часом недоброзичливо, не завжди розуміли, що все-таки головна причина їх справжнього добробуту полягала у їх праці, моральних якостях, збереженні традиційного колориту. У тодішніх писемних джерелах про життя та господарську діяльність німців-колоністів мовилося: «К примеру, каким бы богатым ни был колонист, он всегда оставался земледельцем, увеличивая только размеры своего хозяйства. Сколько бы колонисту ни принадлежало тысяч десятин земли, он участвовал во всех полевых работах, наравне с прочими земледельцами. При этом одежда его, пища, жилище, утварь, образ жизни оставались неизменными. Колонисты ни с кем не входили в сделки, ни с какими торговцами, а сами отвозили свои излишки и свои товары в Одессу, Николаев и другие города, в магазины, на базары и ярмарки. И так из года в год.

Деньги у них никогда не залеживались в банке и в рост не оставлялись, а шли на покупку земли, на расширение хозяйства и на более или менее обширные торговые обороты. Землю могли покупать и в складчину, а затем делили на основе справедливости относительно хозяйств, едоков и других признаков».

Своє господарство колоністи вели переважно інтенсивним шляхом. Часто використовувалась наймана праця. Причому, заробітна плата у їхніх господарствах була на 50—70% вищою, ніж в околицях. До них постійно наймалися сільськогосподарські робітники, які потім дорожили своїм місцем роботи, добросовісно трудилися нарівні з господарями. Німецькі господарства були кращими в губернії.

І все ж таки переважну масу сільського населення краю становили вихідці з губерній Північної України та Центральної Росії. Протягом півстоліття з початку колонізації краю на лівобережжя Південного Бугу у межах сучасної області прибуло понад 120 тис. селян. Поселившись на державних чи поміщицьких землях, селяни-втікачі переважно знову опинялися тут у повній залежності від феодально-кріпосницької держави або поміщиків-феодалів.

Напередодні реформи 1861 р. 31% населення Херсонської губернії становили поміщицькі селяни (у центральних гу-

берніях — 60—70%). У Херсонському повіті, більша частина території якого входила до складу Миколаївської області, в кріпосній залежності перебувало 44% чоловічого населення. В 1850 р. дворянам повіту належали 24262 ревізькі душі.

Тягару феодальної експлуатації зазнавали й інші категорії державних селян. В кінці 30-х років XIX ст. їх налічувалося в Херсонській губернії 42169 душ чоловічої статі. Порівняно з селянами малоземельних районів України та Росії вони були дещо краще забезпечені земельними наділами. У 1851 р. середній душовий наділ державного селянина складав 8,2 дес., тоді як у Харківській губернії — 2,6, а в Чернігівській губернії ще менше, 2,2 дес.

Однак у соціально-економічному відношенні державні селяни не були однорідними. Заможні їх верстви користувалися можливістю орендувати землі або набувати її у власність, додатково до казенного наділу. Значна частина державних селян під тягарем непосильних податків, повинностей розорялася. Вже 5 грудня 1802 р. і 23 січня 1803 р. уряд був змушений звільнити від казенних податків, рекрутської повинності, у зв'язку з важким матеріальним становищем, населення Ольвіопільського, Тираспільського і Херсонського повітів, що проживало між Бугом і Дністром, «по происшествии положенного срока... еще на десять лет» У 1831 р податкові недоїмки державних селян Херсонської губернії складали майже 2437 тис. крб.

Серед землеробського населення Миколаївщини на початку XIX ст. досить значною була питома вага колишніх бузьких козаків. У 1797 р. бузькі полки були розформовані Павлом I. А. 8 травня 1803 р. царський уряд вирішив відновити Бузьке військо, щоб мати прикордонну сторожу, яка б утримувала себе на власні кошти, а також для використання його як поліційної сили для «поддержания внутреннего спокойствия в Новороссийском крае». За козаками зберігалися раніше надані їм земельні угіддя. Але в зв'язку з ростом населення розмір душового земельного наділу невпинно скорочувався. Якщо в 1775 р. він складав майже 30 дес., то в 1804 р. — 23, а в 1817 р. — лише 15 дес.

Рядове козацтво терпіло від сваволля та утисків військового начальства, про що свідчать скарги козаків станиць

Баловної, Костянтинівської, Себіної, Кашперівської, Гур'ївської, Новопетрівської, Арнаутівської, Матвіївської та ін. Та ще більше погіршало становище бузького козацтва внаслідок організації військових поселень — особливої категорії війська, що поєднувало військову службу з веденням сільського господарства. 16 квітня 1817 р. Олександр I видав указ «Об исключении всего округа поселения Бугского войска из губернского и поступлении оного в непосредственное военное управление». В грудні того ж року до стану військових поселенців були переведені державні селяни Арбузинки, Олександрівки, Благодатного, Семенівки, Костянтинівки, Синюшиного Броду, Лисої Гори. Подібні заходи здійснювалися і щодо деяких інших населених пунктів краю.

Бузьких козаків разом з державними селянами перетворили на військових поселенців Бузької уланської дивізії з центром у Вознесенську. Всі чотири полки дивізії розміщувались у 29 селах на території сучасних Арбузинського, Вознесенського, Новоодеського і Первомайського районів, а також в межах сучасної Кіровоградської області. Військові поселення були поєднанням найтяжчої форми державного кріпосництва та військової муштри. Непосильна праця, щогодинний, дріб'язковий нагляд начальства, тілесні покарання робили життя військових поселенців нестерпним.

Нарешті, особливу групу сільського населення Миколаївщини в 1-й половині XIX ст. становили так звані адміралтейські поселення. Це були державні селяни, що поєднували працю в сільському господарстві з обслуговуванням підприємств морського відомства в Миколаєві. Основну масу мешканців Березнегуватого, Висунська, Воскресенська та Калинівки складали казенні селяни, які ще в кінці XVIII ст. були примусово поселені з центральних губерній Росії, добровільні переселенці з Правобережної України, а також спіймані втікачі. Займалися вони переважно землеробством та скотарством, а чоловіче населення протягом 4-х місяців щорічно (у три зміни) виконувало роботи на верф'ях, каменеломнях, інших підприємствах, що обслуговували Чорноморський флот. Адміралтейським поселенням відводилися найважчі, «чорні» роботи. Платили ж їм удвічі менше, ніж найманим робітникам. За найменші провини піддавали тілесним пока-

ранням або штрафам. Через тривалу відсутність чоловіків господарства поселян занепадали. Лише 14 липня 1861 р. адміралтейські поселення, кількість яких перевищувала 17000 чол., були звільнені від примусової праці у морському відомстві з наданням їм права записуватися до міщанського чи селянського стану.

Економіка Південної України у 1-й половині XIX ст. продовжувала розвиватися за раніше визначеним напрямком. Сільське господарство залишалося провідною галуззю, причому, до 30-х років тваринництво переважало над землеробством. Розведення овець, великої рогатої худоби, інших домашніх тварин при наявності на півдні країни ще вільних земельних масивів вимагало менших зусиль і технічних пристосувань, одночасно воно швидше і легше забезпечувало потреби в харчуванні, одязі, взутті. Велика рогата худоба була, до того ж, основною тягловою силою і традиційним предметом збуту.

З 20-х років XIX ст. на півдні України стало інтенсивно розвиватися виробництво хліба. Техніка землеробства залишалася вкрай відсталою, розширенню посівних площ під зернові культури перешкоджали кліматичні умови. Часто повторювалися неврожаї, головним чином через посухи. З 1799 до 1856 р. на Херсонщині неврожаї було зареєстровано 21 раз.

Основним промисловим центром краю залишався Миколаїв. Відкрилася велика суконна мануфактура у Богоявленську, у Вознесенську, Ольвіопілі було по декілька невеликих промислових підприємств, головним чином з переробки сільськогосподарської сировини: олійниць, млинів. Збільшувалась кількість промислових робітників.

Широкого розвитку набували промисли. У 1858 р. в Херсонській губернії були 5844 ремісники. На селі промислових підприємств було відносно мало.В певній мірі це пояснювалося слабким поширенням тут дрібних селянських промислів, а також тим, що товаризація місцевого поміщицького господарства йшла переважно в напрямку виробництва хліба на продаж.

Обумовлена зростанням товарно-грошових відносин і суспільним поділом праці, господарська спеціалізація краю, що

належав до району, де в кінці першої половини XIX ст. значного розвитку набуло товарне землеробство, сприяла розширенню внутрішнього ринку, розвиткові торгівлі. Збут та купівля товарів здійснювались через густу мережу ярмарок, базарів, торговиць. Одним з найбільших був Вознесенський ярмарок, де в кінці 50-х років реалізувалось товарів на суму від 210 до 450 тис. крб. щорічно. Порівняно високим був рівень розвитку крамничної торгівлі у містах. Навіть у невеличких містечках в цей час функціонували 10—20 крамниць, а в Миколаєві їх кількість зросла з 109 у 1824 до 1352 у 1862 р. Через Миколаївщину інтенсивно експортувалось зерно. В 1847 р. з чорноморських портів його було вивезено більше 50 млн. пудів.

Посилення феодально-кріпосницького гніту в першій половині XIX ст. викликало загострення соціальних суперечностей, вело до активізації класової боротьби. У жовтні 1803 р. почалося заворушення серед рядового козацтва Бузького війська, для придушення якого з Вознесенська до Арнаутівки прибула рота Сибірського гренадерного полку. Збройним виступом відповіли рядові козаки на рішення уряду про перетворення їх на військових поселенців. Повстання почалося в липні 1817 р. і тривало близько трьох місяців. Його очолив ветеран війни 1812 р. капітан М. Ф. Барвінський. Охопило багато сіл сучасних Вознесенського та Новоодеського районів. Лише у вересні кільком полкам урядових військ удалося придушити це повстання. Карателі вбили і потопили у Південному Бузі чимало козаків. За велінням графа Аракчеєва до військового суду притягнуті 93 учасники повстання, з них 64 засуджені до страти, заміненої покаранням шпіцрутенами і віддачею в солдати. Багатьох учасників проганяли крізь стрій. Проте навіть ці суворі заходи не змогли відвернути нового виступу бузького козацтва проти політики царського самодержавства в травні 1818 р.

Антипоміщицькі настрої серед селянства Миколаївщини помітно посилилися в період поглиблення кризи кріпосницької системи та назрівання першої революційної ситуації в Росії в 1859—1861 рр.

Так, у 1850—1858 рр. здійснили масові втечі від своїх влас-

ників селяни сіл Анчекрака (с. Кам'янка Очаківського району), Варварівки (частина Центрального району м. Миколаєва). Іллінського (с. Парутине Очаківського району) та ін.

Широким антифеодальним рухом була охоплена Миколаївщина в 1856 р., коли серед селянства поширювалися чутки про те, що нібито царський уряд запрошує бажаючих переселитися до Криму, обіцяє високу платню за казенні роботи, а головне — волю. Цілими поселеннями слідом за селянами Київщини, Чернігівщини вирушили селяни Херсонського, Єлисаветградського та інших повітів Херсонської губернії «по волю», змітаючи на шляху поліцейські кордони. Лише стягнувши великі військові сили, властям удалося повернути втікачів на попередні місця. Проте, тільки в 1857 р. в Херсонській губернії було зареєстровано 27519 безпаспортних осіб, переважно селян-втікачів.

Основну масу землеробського населення Миколаївщини кріпосницький лад довів до зубожіння. Однак, незважаючи на жорстокий гніт феодально-кріпосницької держави, дворян-поміщиків, народні маси в годину важких випробувань ставали на захист рідного краю. Під час Вітчизняної війни 1812 р. мешканці міст і сіл на власні кошти утримували підрозділи народного ополчення. 500 бузьких козаків брали участь у героїчних операціях партизанських загонів Д. В. Давидова та О. С. Фігнера. У складі армії адмірала Чичагова воював ескадрон із 180 селян-добровільців, сформований поміщиком с. Трикрати В. П. Скаржинським, що прийняв на себе командування та всі витрати на його утримання. Усіх бійців ескадрону було нагороджено за хоробрість пам'ятними медалями, а 12 чол. — орденами.

До середини XIX ст. основна маса населення проживала в селах та містечках. Міст було чотири — Вознесенськ, Миколаїв, Ольвіопіль, Очаків. У II-й половині XVIII ст. у зв'язку з необхідністю захисту від турецько-татарських нападників у містах будувались укріплення, а біля них створювались поселення.

У селах будівлі споруджувались з місцевих матеріалів. Найбільш поширеним було будівництво глинобитних будинків з великих валків вагою 8—10 кг із суміші глини з половою та подрібненою соломою, а також необпаленої цегли-саману. Житла будувалися без фундаменту, із земляною, щільно ут-

рамбованою підлогою, вкритою зверху товстим шаром глини, перемішаною з соломою. Дах робили з очерету чи соломи.

Поява перших лікувальних установ на Миколаївщині пов'язана значною мірою з діяльністю лікаря Д. С. Самойловича (Сущинського), що протягом усієї російсько-турецької війни 1787—1791 рр. перебував на передових позиціях, надаючи першу медичну допомогу пораненим. Під час відбиття турецького десанту на Кінбурнській косі він виніс з поля бою пораненого О. В. Суворова і врятував йому життя.

В ході воєнних дій Самойлович звернув увагу на те, що при тривалому транспортуванні поранених і хворих до глибокого тилу їхнє лікування затягувалося, і переконав Г. О. Потьомкіна організувати лазарет у прифронтовій смузі. 29 червня 1788 р. останній дає М. Л. Фалєєву власноручний ордер-розпорядження про організацію такого похідного лазарету біля Очаківського табору, у с. Вітовка. Головним лікарем призначається досвідчений лікар-епідеміолог Д. С. Самойлович.

Завдяки його старанням тимчасовий лазарет у Вітовці перетворився у головний військовий шпиталь. Наприкінці 1788 р. шпиталь уже мав чотири літні приміщення, зимові кам'яні та дерев'яні палати, пекарню, аптеку, лазню, житлові будинки для медичного персоналу, ряд інших споруд. Лікувалися там тоді 353 хворі. Їх обслуговували два лікарських учні, один аптекар. Було створено також сад лікарських трав спеціально для лікування солдатів.

Світову славу Д. С. Самойловичу принесли його праці про чуму. Він був обраний членом 12 західноєвропейських академій, наукових товариств. Відомий французький лікар П. Ж. Кабаніс назвав Самойловича «величайшим благодетелем человечества». У 1800 р. він призначається інспектором Чорноморської лікарської управи у Миколаєві, де й працював до кінця свого життя. На пам'ять про першого доктора медицини, організатора першого лазарету на Миколаївщині поблизу лікарні Корабельного району та в районі Лісків встановлені бюсти Д. С. Самойловича. У 1817 р. через віддаленість Миколаєва і труднощі з транспортуванням хворих, за разпорядженням Адміралтейства, головний військовий шпиталь із Вітовки переведено до Миколаєва.

За межами Миколаєва, в колонії Нагартаві, діяла тільки

одна лікарня на 24 ліжка. Лише в центрах військових поселень, у Вознесенську і Новому Бузі, були польові лазарети. На громадські кошти утримувалися фельдшери у Богоявленську та Калинівці, і помічник лікаря в Березнегуватому. В переважній більшості сіл люди вдавалися до послуг знахарів.

Нечисленні загальноосвітні навчальні заклади з обмеженим контингентом учнів були зосереджені головним чином у Миколаєві. Перші сільські школи відкривалися в центрах військових поселень. Після ліквідації останніх вони перейшли в підпорядкування міністерства народної освіти. У 50-х—60-х роках XIX ст. такі школи існували в Калинівці, Новій Одесі, Кашперовці, Новому Бузі, Казанці, Володимирівці, Полтавці (нині Баштанка), Єланці. Рівень навчання був досить низьким, дітей навчали відставні унтер-офіцери, семінаристи. Напередодні реформи 1861 р. у сільській місцевості Миколаївщини діяло до 20 шкіл, що давали лише початкову освіту і охоплювали незначну частину дітей шкільного віку.

Перші спроби вивчення, наукового опису краю пов'язані з іменем видатного вченого і мандрівника, члена Петербурзької Академії наук П. С. Палласа. У 1794 р. Паллас побував на Бузькому лимані і першим визначив вірно місцезнаходження давньої Ольвії. Опис Ольвії залишили також чиновник царського уряду і юрист П. І. Сумароков, батько трьох синів-декабристів І. М. Муравйов-Апостол. На початку XIX ст. перші розкопки Ольвії провів інженер — генерал П. К. Сухтелен.

Життя трудового люду, історичні події на Миколаївщині дістали своє яскраве відображення у фольклорі. До найбільш ранніх творів народної творчості, що розповідали про ці події, можна віднести думу «Отаман Матяш старий», у якій вже на початку визначається, зокрема географія події: «На усті Самари-Богу Семенова козацького рогу...» (Семенів мис поблизу с. Римяни Жовтневого району). Дума розповідає про перемогу загону козаків під проводом отамана Матяша над турецькими яничарами. Темі боротьби з турецько-татарськими нападниками присвячені також дума «Смерть козака на долині Кодимі» та народна пісня «Ой над Бугом, над рікою»:

Ой над Бугом, над рікою
На турецькій границі,
Там стояли пікінери,
З ними компанійці.

Зеленої неділеньки
Орла наступає.
Гей, панове уступімо,
Запасу немає.

Ой, чого ж нам уступати,
Чого боїмося?
Ой, хоч орди багато їде —
Ми їй не дамося!

Про будівництво оборонних ліній на кордоні з Туреччиною у XVIII ст., тяжкі умови життя кріпосних селян і солдат йдеться в народній пісні «Ой, за річкою та й за Синюхою». Народна поезія засуджує Катерину II, яка наказала зруйнувати Запорозьку Січ: «Дала, дала славним запорожцям та цариця заплату, що понабивали на ноги кайдани, дали в руки лопату».

Дещо жвавішим було культурне життя в Миколаєві, робилися деякі кроки щодо поліпшення охорони здоров'я людей. Як уже зазначалося, у 1817 р. з Вітовки до Миколаєва було переведено морський шпиталь. Серед працюючих тут лікарів були й послідовники Д. С. Самойловича — Е. Е. Кібер, А. О. Лаврентьєв, М. Ф. Таубе, К. О. Федоров, К. А. Хомицький Проте відкриту в 1835 р. в місті лікарню для цивільного населення обслуговували лише один лікар, фельдшер, акушерка і доглядач. Заможні мешканці за оплату користувалися послугами флотських лікарів.

Весловими й парусними змаганнями (гонками) при М. П. Лазарєві було покладено початок водному спорту в Миколаєві. В 1848 р. адміральська яхта «Ореанда» вирушила з міста навколо Європи в Кронштадт і, вигравши головний приз, тим же шляхом повернулась назад. Першими шахістами міста були офіцери флоту. В 1824 р. на вулиці Артилерійській був споруджений архітектурний комплекс (ансамбль) з трьох будинків, названий Будинком флагманів та капітанів (тепер Будинок офіцерів флоту). Тут знаходилось Зимове Морське Зібрання, влаштовувались концерти, урочисті вечори. В одному з параграфів статуту Зібрання говорилось: «Дозволяється гра в шахи, доміно та інші неазартні ігри, крім лото». Серед палких любителів шахів були молодий офіцер В. І. Даль, перший директор Миколаївської астрономічної обсерваторії К. Х. Кнорре та ін. Один з синів Кнорре — Віктор згодом брав участь у міжнародних турнірах, грав зі славетним російським шахістом М. І. Чигоріним.

У 1790 р. у Богоявленську була заснована перша в країні школа практичного землеробства. Її керівником, засновни-

ком був один з піонерів — російських вчених у галузі агрономії і тваринництва професор М. Г. Ліванов. Він проводив значну науково-дослідну роботу в галузі сільського господарства. В одній з праць стверджував, що «...нет земли, которая бы при разумном возделывании могла оставаться бесплодной». Пропагував поліпшений обробіток грунту шляхом застосування машин та сільськогосподарських знарядь.

У 1792 р. головний командир Чорноморського флоту і портів, адмірал М. С. Мордвинов доповідав Катерині II: «При селении (Богоявленск) начато заведение училища для земледелия. Земля обрабатывается орудиями, сделанными по правилам механики, где с малыми силами производится наибольшее действие. В ее части, оной науки преподаются на самом опыте поселянам, принадлежащим к адмиралтейству, профессором Ливановым и тремя адъюнктами». У 1799 р. в Миколаєві вийшла його книга «Про землеробство, скотарство і птахівництво». Підготовка сотень агрономів, широке застосування нового плуга, борони, інших знарядь значною мірою сприяли освоєнню цілинних земель південної України, збільшенню виробництва зерна, м'яса, вовни.

Ще 1793 р. для потреб флоту у Миколаєві було відкрито морське артилерійське училище, 1794 р. — морський кадетський корпус (згодом штурманське училище), 1798 р. — училище корабельної архітектури, які готували морських офіцерів та інженерів. Рядових моряків і кваліфікованих майстрових з початку XIX ст. випускали школи юнг і навчальний флотський екіпаж. Робітниць для парусної майстерні і майстерні пошиву матроського обмундирування — училище для дівчат, відкрите в 1826 р. З 1817 р. працювала школа музикантів та співаків портових оркестрів і хорів. Лише з 1827 р. почала діяти однорічна початкова школа для цивільного населення, де вчилося 25 хлопчиків. У 1833 р. цю школу перетворено на платне училище з трирічним терміном навчання.

1796 р. в місті почала працювати друкарня, друкувалася морська, військова, технічна, сільськогосподарська і художня література. Тут були видрукувані такі, зокрема, книги: «Новый Синопсис или краткое описание о происхождении славяно-российского народа, владычествование всероссийских государей в Новгороде, Киеве, Владимире и Москве.. составлен.... поручиком Петром Захарьиным. Николаев. Печатано

в Черноморской Адмиралтейской типографии. 1798 год», «Правила для выделки якорей и цепных канатов», «Исследование о прогрессике штаба Черноморского Флота и Портов. Астроном Кнорре. Николаев. В типографии Гидрографического Черноморского депо. 1838 г.». Папір та відмінний друк, зі смаком вироблені палітурки свідчили про неабияку майстерність миколаївських поліграфістів.

У заснованому 1803 р. гідрографічному депо (тепер будинок музичної школи ім. Римського-Корсакова) складалися і друкувалися морські мапи, проектувалися кораблі та будинки. Того ж року при депо було відкрито так зв. кабінет рідкісних речей, де зберігалися колекції морського одягу, озброєння, моделі кораблів, археологічні знахідки з ольвійських і керченських розкопок. 1838 р. для цього кабінету збудували спеціальний павільйон. Після Кримської війни він поповнився експонатами Севастопольської оборони. При депо діяла також велика морська службова бібліотека, що налічувала в 1848 р. 17098 томів.

1841 р. М. П. і Є. П. Манганарі створили «Атлас Чорного моря». Майбутній адмірал М. П. Манганарі народився 6 листопада 1804 р. в м. Євпаторії в сім'ї греків-переселенців, що стали російськими дворянами після прийняття громадянства своєї нової батьківщини. Михайло Манганарі, як і його старший брат Єгор, одержали хорошу на той час початкову домашню освіту. В 14 років стає гардемарином Чорноморського флоту, а 18 років — мічманом. У молодого моряка проявився великий інтерес до гідрографічних досліджень. Його перші грунтовні дослідження гідрографії Чорного моря перервала в 1828 р. нова російсько-турецька війна.

У червні 1828 р. почалося бойове життя молодого лейтенанта флоту. На фрегаті «Рафаил» у складі ескадри брав участь у крейсеруванні впродовж чужих берегів від Босфору до Варни, потім перейшов на корабель «Пармен», що в складі Чорноморського флоту, очолюваного О. С. Грейгом, блокував турецьку фортецю з моря. Побоюючись, що багато дрібних турецьких суден, що стояли біля стін Варни, турки можуть перетворити на брандери, Грейг запропонував напасти на них і взяти в полон. Серед добровольців-мисливців був і лейтенант Михайло Манганарі.

Вночі моряки потайки напали на ці судна, більшу частину їх захопили, а решту спалили. За цю бойову операцію М. П. Манганарі відразу отримав два ордени: Св. Георгія 4-го ступеню — за активну участь у захопленні турецьких суден і Св. Володимира — «за высказанную храбрость при сожжении нескольких неприятельских судов». У цьому бою він був поранений кулею в груди, проте незабаром знову брав участь у бойових діях.

Після війни М. Манганарі служив у Миколаєві, в депо мап, продовжував займатися гідрографією і нагромаджував матеріал для складання мап, описання берегів та інших навігаційних матеріалів. З 1837 до 1843 р. керував вивченням берегів Чорного моря, продовжив працю старшого брата. Згодом царський уряд отримав дозвіл Стамбулу на складання мап Мармурового моря і проток. Ця гідрографічна робота була успішно виконана М. П. Манганарі.

З 1843 до 1853 р. Манганарі у відрядженні в Петербурзі. В Гідрографічному департаменті Морського міністерства займався виданням уже завершених мап. Виданий незабаром «Атлас Чорного, Азовського і Мармурового морів» був першою серйозною працею з гідрографії цього басейну. В атласі були використані описання, виконані братами Манганарі в 1825—1848 рр. Тут були виправлені помилки та огріхи, допущені в раніше виданих мапах, «відсунуті» береги в окремих випадках від 4 до 70 км. Ці лоції були визнані класичними і неодноразово перевидавалися. Вони містили не тільки навігаційний матеріал, необхідний мореплавцям, але й чимало історичних знань стосовно узбережжя Чорного моря. Наприклад, в «Лоції Чорного моря» міститься немало цікавих матеріалів з історії Миколаївщини, тлумачиться походження назв Волоської та Руської кіс, річок Інгулу та Південного Бугу, Очакова та ін.

У січні 1881 р. адмірал М. П. Манганарі стає командиром Чорноморського флоту і портів, військовим губернатором Миколаєва і Севастополя. Хоч пробув на цій посаді і недовго, але, як стверджував професор Ю. С. Крючков, все ж таки встиг зробити багато корисних справ для міста. 1881 р. була заснована Миколаївська громадська бібліотека. На Інгулі відкрита зразкова рятувальна станція, засновано товари-

ство опіки над бідними. На початку 1882 р. був призначений членом Адміралтейства і переїхав до Петербурга.

М. П. Манганарі помер 6 лютого 1887 р. За свої наукові та бойові заслуги він був нагороджений усіма російськими орденами, включаючи орден Св. Олександра Невського. Майже все своє майно, три будинки адмірал заповідав на благодійні цілі, Миколаївському благодійному товариству, товариству Червоного Хреста, рятування на воді, допомоги бідним, притулкам, народним школам. Знаючі Манганарі люди відзначали його виключну доброту, постійне прагнення допомогти бідному людові. На честь вченого-гідрографа майдан перед чоловічою гімназією (тепер в цьому будинкові будівельний технікум) у липні 1882 р. був названий Манганаріївським сквером.

Велику наукову роботу здійснювала відкрита в 1821 р. Морським відомством астрономічна обсерваторія. У найвищій частині міста в 1821—1827 рр. для неї спорудили гарний будинок з колонами і ротондою. Обсерваторія там діє і в наші дні.

Наприкінці XVIII—на початку XIX ст. започатковується й літературне життя Миколаєва. Першим професійним поетом міста був С. С. Бобров. Народився в Ярославлі в сім'ї священика, виховувався в духовній семінарії, а потім у Московському університеті. У жовтні 1787 р. переїхав до Петербурга, служив у канцелярії сенату. Після арешту Радіщева та переслідування Новикова, до яких був близьким, Боброву довелося рятуватися від переслідування. У березні 1792 р. М. С. Мордвинов забирає його до себе в Миколаїв, служить в Адміралтействі перекладачем (володів 4-а іноземними мовами), займається поезією. У 1798 р. виходить з друку книга «Таврида, или Мой летний день в Таврическом Херсонесе. Лирико-эпическое песнотворение, сочиненное капитаном Семеном Бобровым». Книга на 278 аркушів за своїм оформленням не поступалася столичним виданням того часу. Сама поема — це справжня енциклопедія Криму, написана вільним віршем і присвячена М. С. Мордвинову. У 1800 р. видана друга книга С. Боброва — «Домашняя жертва, или Семейные удовольствия». Всього ним видано 13 книг, 4 з яких мав у власній бібліотеці і О. С. Пушкін. У поезії він

був, на нашу думку, продовжувачем традицій Ломоносова і соратником Радіщева. А його поема «Таврида» послужила О. С. Пушкіну своєрідним зачином поеми «Бахчисарайский фонтан».

У М. С. Мордвинова служив також один з популярних письменників кінця XVII ст. П. М. Захар'їн, який написав твір «Арфаксад» і «Новий синопсис». Оригінальний початок «Арфаксади», з точки зору місцевого краєзнавця О. Золотухіна, нагадує вступ Пушкіна до його «Повестей Белкина». У «Новому синопсисі» П. М. Захар'їн досить детально описує смутні часи, згадуючи предків О. С. Пушкіна. 24 березня 1799 р. відставний капітан П. М. Захар'їн помирає у Миколаєві, на користь його осиротілій сім'ї ще деякий час продовжувалось друкування його творів.

Першою письменницею Миколаєва була Г. П. Зонтаг, дружина флаг-капітана у адмірала О. С. Грейга. Нею було написано і перекладено багато казок і повістей для дітей. Вона працювала над перекладом роману Вальтера Скотта «Единбурзька в'язниця». Подружжя Зонтагів зблизилось з сім'єю В. І. Даля, навколо них створився свого роду літературний гурток, до якого входили Зайцевський, брати Рогулі, Скорабеллі. Кнорре та ін. Зонтагі мали тісні зв'язки з О. С. Пушкіним. Саме Г. П. Зонтаг. Пушкін ще в рукопису знайомив зі своєю поемою «Бахчисарайский фонтан».

У 1824 р. були опубліковані перші елегійні вірші поета Є. П. Зайцевського. Всього ним було опубліковано близько 30 віршів. Його справедливо зараховували до поетів пушкінського оточення, а творчість несла на собі відбиток живого впливу О. С. Пушкіна. Про це свідчать такі, зокрема, рядки вірша Є. П. Зайцевського «Памяти Пушкина»:

Моряк-солдат, я был поэтом,
Я лиру Пушкина любил,
И первый Пушкин перед светом,
Меня от Муз благословил,
Нас всех увлек своим полетом...

У різні роки у Миколаєві проїздом бували О. С. Пушкін. В. Г. Бєлінський, М. О. Добролюбов. До 200-річчя Миколаєва на розі вулиць Набережної та Пушкінської закладено Пушкінський сквер, у якому споруджено пам'ятник російському поетові.

1840 р. в Миколаєві відкрито театр, на його сцені виступали приїжджі та місцеві аматорські трупи. В 1846 р. відомий російський актор М. С. Щепкін грав тут роль городничого в комедії М. В. Гоголя «Ревізор». Тоді ж у місті виступали відомий російський співак О. А. Петров, український актор К. Т. Соленик.

Іншим значним культурним центром Миколаївщини був Вознесенськ. У зв'язку з всеросійськими військовими маневрами у червні-жовтні 1837 р. для Миколи I та його свити було збудовано два палаци, театр, насаджено парк з басейном та альтанками. При в'їзді в місто споруджено тріумфальні ворота. Селян з навколишніх сіл і військових поселень гнали до Київської губернії, звідки вони на волах везли вже великі дерева для парків.

На час маневрів сюди перебрався увесь царський двір, і навіть дипломатичний корпус. Приїхали французька опера і Московський імператорський драматичний театр. Прибулі у його складі М. С. Щепкін і К. Т. Соленик грали цілий місяць на вознесенській сцені. Як і в Миколаєві, серед інших вистав була поставлена комедія М. В. Гоголя «Ревізор». Роль Хлестакова виконував К. Т. Соленик, а городничого — М. С. Щепкін. У 1846 р. Вознесенськ відвідав з концертами угорський композитор і піаніст Ференц Ліст. У місті діяв оркестр духових інструментів. У святкові дні на міському майдані виступали місцеві піснярі й чумаки (через Вознесенськ пролягав чумацький шлях з Поділля, Волині та Київщини), знайомили мешканців міста й навколишніх сіл з народною творчістю рідного краю.

Перша парафіяльна школа (29 учнів) була відкрита в місті в 1851 р. З часом почало діяти й військове училище, де готували писарів. Навчалося 250 підлітків, переважно дітей нижчих чинів.

В Очакові до реформи 1861 р. була лише молитовна школа. Медична допомога надавалася в лазареті для військових. У 1790 р. в ньому працював лікарем Д. С. Самойлович. Тут він написав цінну працю з хірургії — «Засоби відновлення в арміях медико-хірургічної науки...», у якій узагальнив власний значний досвід роботи в похідних і стаціонарних шпиталях під час російсько-турецької війни 1787—1791 рр.

На початку XX ст. лікарська управа Херсонської губернії призначила в Очаків лікаря, фельдшера і повитуху для обслуговування цивільного населення. Лікар стежив також за санітарним станом міста, базару, громадських установ і споруд.

Таким було соціально-культурне життя міст і сіл сучасної Миколаївщини феодальної доби.

РОЗДІЛ III.

Розвиток Миколаївщини в умовах зародження і генезису капіталізму (1861—1917 рр.)

Важливим етапом у соціально-економічному розвитку краю стала селянська реформа 1861 р., що скасувала кріпосне право. За реформою кріпосні селяни, які складали біля третини всього населення, отримали особисту волю. Але були пограбовані поміщиками, що зменшили земельні наділи, якими до реформи користувалися селяни.

Землі краю відзначалися високою родючістю. Це обумовило те, що «відрізки» від селянських наділів у Херсонській губернії, до складу якої входила більша частина Миколаївщини, були особливо великими, складаючи від 25 до 34% усієї надільної землі. А в окремих місцевостях вони досягали 50%. Поміщики залишили за собою кращі землі, селянам видали гірші ділянки. Тому в Херсонській губернії повністю були перенесені 94 і частково — 592 села. Селянам заборонялося користуватися пасовиськами, лісами, луками, водопоями, надрами землі. Так, в уставній грамоті для с. Барвінцівки (с. Леніне Баштанського району) вказувалося: «Забороняється селянам рибна ловля у р. Громоклії в межах моєї землі, а також полювання, порубка лісу, ломка каменю, збір хмелю, лісних ягід, терну, як раніше заборонялося, так і надалі забороняється».

Місцеве «Положення» про реформу визначало у всій степовій смузі середній розмір наділу від 3 до 6,5 дес. на ревізьку душу. У Херсонському, Одеському та Ананьївському повітах він дорівнював 3—5 дес. Фактично на ревізьку душу в середньому припадало 3,5 дес., а на наявну — 1,15 дес. 20,3% ревізьких душ одержували половинні наділи, 5,6% — до 1 дес. Але й ці мізерні ділянки землі селяни зобов'язані були викупляти, причому, 20% викупної суми вносилося ними поміщикові одноразово, а решту, 80% доплачувала власникам державна казна. Селяни ж протягом 49 років повинні були погашати свій борг, вносячи щорічно по 6% викупної позики. Таким чином, земля обійшлася селянам в 2—3 рази дорожче за її ринкову вартість. Викупна операція була масовим пограбуванням селян. У відповідності з реформою селяни на тривалий час — від 2 до 9, а іноді й до 20 років —

залишалися тимчасовозобов'язаними і продовжували виконувати феодальні повинності на поміщика. За земельний наділ селянин відробляв до 40 чоловічих і 30 жіночих днів на рік або сплачував 9 крб. оброку.

Грабіжницька реформа викликала масове обурення селян. Серед мешканців деяких сіл Миколаївщини, що входили тоді до Ананьївського та Одеського повітів, почали поширюватися чутки про те, що документ, який їм прочитали («Положение 19 февраля 1861 г.»), нібито зовсім іншого змісту, аніж той, який одержали поміщики. Тому селяни очікували «нової волі», відмовлялися підписувати уставні грамоти. До грудня 1861 р. в губернії було підписано тільки 6, а до липня 1862 р. — 250 уставних грамот. Близько 20% колишніх поміщицьких сіл протягом 1861—1865 рр. були охоплені заворушеннями.

У травні 1861 р. герценівський «Колокол» повідомляв про жорстоку розправу над селянами сіл Ташиного, Тузлів та Новокир'яківки (Березанський район). Незважаючи на умовляння станового пристава і земського урядника, селяни рішуче відмовлялися виконувати польові роботи у поміщицьких маєтках. Двома ротами Волинського піхотного полку власті провели жорстоку екзекуцію над бунтарями. Проте виступи не припинялися. Відмовилися працювати на поміщика селяни с. Маринівки (Доманівський район). Виступи відбулися в селах Лиса Гора (Первомайський район) та Адамівка (Врадіївський район).

До боротьби включилися й державні селяни. Поземельний устрій цієї категорії селян, що складали більшість сільського населення краю, визначався законом від 26 листопада 1866 р. Середній розмір наділу на ревізьку душу в них був вищим, ніж у поміщицьких селян, складаючи 7,8 дес. Однак і цієї землі не завжди було достатньо, тому, що для покриття витрат середньої селянської сім'ї на півдні України необхідно було мати щонайменше 16—18 дес. орної землі.

За користування землею до викупу державі селяни сплачували оброчний податок, недоїмки за яким зростали невпинно. Місцеві органи влади за недоїмки систематично конфісковували майно селян, що вело до зубожіння. З 1887 р. державні селяни були переведені на обов'язковий викуп сво-

їх наділів. Причому, викупні платежі на 45% перевищували державний оброчний податок. Реформа 1861 р. забезпечила головним чином інтереси поміщиків, які зберегли за собою великі масиви землі, до того ж кращої за якістю. Так, у 1868 р. поміщикам Ананьївського, Єлисаветградского та Херсонського повітів належало 2122 тис. дес. землі, тобто вдвічі більше, ніж усім колишнім поміщицьким і державним селянам, разом узятим. Значна частина поміщиків ставала на шлях організації великих капіталістичних економій, розвиваючи товарне землеробство.

В деяких економіях Півдня наймана праця використовувалася ще до реформи. Тому перехід до капіталістичного способу виробництва тут проходив швидшими темпами, ніж у інших регіонах країни. У великих панських економіях широко застосовувалися парові молотарки. З другої половини XIX ст. південні степові райони стали вагомим центром виробництва товарного хліба. Як і в усій південній Україні, основну продукцію на Миколаївщині давали поміщицькі економії. Торгове капіталістичне господарство вела також заможна частина селян і колоністи, що були багатим прошарком у сільському населенні краю.

Головна ж маса селян, що терпіла від малоземелля та надмірних податків, в умовах капіталізму, що розвивався, ще більше розорялася. Селянам доводилось щорічно вносити до казни викупні платежі — по 9,3 крб. на двір. Крім того, з них стягували ряд інших платежів: подушний податок (до 1887 р.), місцеві земські збори, рекрутські тощо. З десятини припадало в середньому по 1 крб. 19 коп., а у колишніх поміщицьких селян — по 2 крб. 44 коп. У малоземельних селян повсюдно податки перевищували прибутковість землі. Наприклад, прибуток з десятини землі в Ольгопільській волості складав 1 крб. 50 коп. А подушний податок становив 1 крб. 50 коп., громадський земський збір — 57 коп. з душі. В Єланецькій волості прибуток з десятини землі становив 1 крб. 25 коп., а загальна сума платежів — 2 крб. 83 коп. з душі.

Посилювалось класове розшарування селян. На одному полюсі зосереджувалася селянська біднота, посіви якої не перевищували 5 дес. на господарство. Таких дворів у Єлиса-

ветградському повіті було 59,1%, в Ананьївському — 49,2%. На другому полюсі були заможні селяни, які засівали більше 15 дес. на двір. У названих повітах вони складали відповідно 9,4 і 9,8% усіх господарств.

Біднота гостро відчувала нестачу землі, але купувати чи орендувати її з кожним роком ставало все важче. З 1884 до 1903 р. середня купівельна вартість десятини на півдні Миколаївщини зросла з 48 до 161 крб., а вартість оренди протягом 1886—1905 рр. підвищилася з 5 крб. 65 коп. до 12 крб. 50 коп. за десятину. Не маючи робочої худоби, сільськогосподарського реманенту, багато селян-бідняків змушені були здавати свою землю в оренду і йти на заробітки в місто, наймитувати у місцевих поміщиків і колоністів. Саме вони були також важливим резервом робочої сили для капіталістичної промисловості і сільського господарства.

Водночас місцевої робочої сили на півдні країни, на Миколаївщині, не вистачало. Це й обумовило виникнення тут мережі ринків найму, куди стікалися товпи сільськогосподарських робітників з центральних губерній України, з Росії, Білорусії, Молдавії. В Херсонській губернії такі ринки утворилися у Вознесенську, Казанці, Лисій Горі, Мостовому, Голті, Новому Бузі. У 1897 р., наприклад, на цих ринках було зареєстровано майже 16,5 тис. прибулих робітників. Умови ж їх перебування були просто жахливими.

Після відміни кріпосного права прискореними темпами розвивалася промисловість. Цьому сприяло також будівництво залізниць. 9 вересня 1867 р. було введено в дію ділянку Балта-Ольвіопіль (109 верст), у серпні 1868 р. — дільниця залізниці від Ольвіопіля до Єлисаветграда (135 верст). У 1873 р. акціонерне товариство Харківсько-Миколаївської залізниці увело до ладу ділянку від станції Знам'янка до Миколаєва. На початку XX ст. збудовані вітки Миколаїв — Херсон (62 версти), Миколаїв — Снігурівка — Апостолове (174 версти). Залізничні колії сполучили промисловий центр краю — Миколаїв з іншими містами України, загальноросійськими промисловими центрами, що зміцнювало зв'язки із загальноросійським внутрішнім ринком.

Помітну роль у розширенні зв'язків з іншими економічними районами країни відігравав також водний транспорт,

зокрема річковий. По Південному Бугу перевозилися хліб, риба, сіль, кам'яне вугілля, залізна руда. Зростали обсяги торгових операцій південних морських портів України.

Промисловість Миколаївщини дедалі більше спеціалізувалася на обробітку металу, машинобудуванні. У II-й половині XIX ст. у великий промисловий центр перетворюється Миколаїв. З 1862 р. діяв торговий порт на лівому березі Бузького лиману, в південній частині Миколаївського півострова, у місцевості, що звалася Поповою балкою. Від Чорного моря він віддалений на 69 км і сполучається з ним підхідним каналом. За клопотанням Миколаївського військового губернатора генерал-ад'ютанта Б. О. Глазенапа 1 червня 1862 р. Миколаївський військовий порт став відкритим для іноземних суден. Тому створюється митниця, у місті відкриваються іноземні консульства. Наприкінці XIX ст. порт займав третє місце після Петербурга і Одеси за обсягом торгівлі із закордоном, а за експортом зерна — перше місце в країні.

З відкриттям залізничного сполучення в 1873 р. між Миколаєвим, Знам'янкою, а потім і Харковом прискорився розвиток портового господарства. Поглиблення фарватера від Очакова до Миколаєва дозволило заходити в порт великим океанським суднам. У 80-ті роки з Миколаївського порту щорічно в середньому вивозилося понад 23 млн. пудів зерна. Для зберігання його в 1893 р. збудували елеватор. Крім хліба, звідси вивозилися придніпровські залізна і марганцева руди.

Швидкий розвиток капіталізму після скасування кріпосного права обумовив різке зростання кількості промислових підприємств міста. Якщо в 1860 р. тут працювало всього 18 підприємств, то в 1890 р. їх кількість зросла до 131, і виробляли вони продукції на 1 млн. 151 тис. крб. До того ж було ще до 900 дрібних кустарних підприємств. У 1871 р. за проектом відомого спеціаліста ракетної справи К. І. Константинова у Миколаєві збудовано казенний ракетний завод, єдиний тоді в Росії. Завод мав 33 окремі майстерні, лабораторію і 6 приміщень для складів. Завод виготовляв бойові, освітлювальні, сигнальні і рятувальні ракети. У 1905 р. постало питання про переведення заводу до м. Шостки (Сумська область). У жовтні 1910 р. завод остаточно переведено до

Шостки, де з часом він втратив своє значення. На цьому місці була устаткована потужна радіостанція, що обслуговувала південний фронт російських військ в роки першої світової війни. Район м. Миколаєва, де розташовувався завод, став іменуватися Ракетним урочищем. Ця назва і двоповерховий будинок від ракетного заводу збереглися до наших днів.

У грудні 1869 р. в Петербурзі було ухвалено рішення про будівництво в Миколаївському Адміралтействі 4 броненосних суден для Чорноморського флоту для захисту морських берегів. У жовтні 1870 р. Росія, скориставшись франкопруською війною, відмовилась виконувати умови Паризького договору щодо заборони тримати флот на Чорному морі. А в 1871 р. це підтвердила Лондонська конференція. Але це було пізніше. А поки що морське відомство висунуло вимоги, щоб майбутні 4 броненосці мали невеликі габарити, малу осадку і відповідали вимогам Паризького договору, за яким дозволялося будівництво невеликих кораблів оборонного значення. Було омовлено, що на цих кораблях будуть встановлені гармати калібром не менше 280 мм, товщина броні мала бути не меншою, ніж на зарубіжних кораблях.

Виходячи з таких технічних вимог, адмірал Попов розробив зовсім незвичайний проект броненосного корабля надоригінальної конструкції. Запропонував броненосець з круглою палубою діаметром 30,8 м, максимальною осадкою 3,8 м, висотою надводного борту 460 см і повною водотоннажністю 2670 т. На броненосці передбачалося встановити 8 котлів, 6 парових машин і 6 гребних гвинтів, що забезпечувало швидкість до 6 вузлів на годину.

1 квітня 1871 р. броненосець, що одержав назву «Новгород», був закладений і через два роки спущений на воду. А через два з лишком роки став до ладу другий корабель цієї серії — «Київ». Вони брали участь в черговій російсько-турецькій війні 1877—1878 рр., але не виправдали надії, тому будівництво цієї серії суден було припинено.

Дещо пізніше приймається рішення збудувати 8 ескадрених броненосців у Миколаєві та Севастополі. Для цього було реконструйовано Миколаївське Адміралтейство. Незабаром було спущено на воду перший ескадрений бронено-

сець «Екатерина II», споруджувалися також у Миколаєві есмінці, канонерки та ін.

У зв'язку з форсованим будівництвом залізниць на півдні України в Миколаєві відкриваються залізничні майстерні. У 1884 р. почав діяти завод сільськогосподарських знарядь братів Донських, з 1902 р. — чавуноливарний завод Матвеєвих, парові млини, спирто-горілчаний завод та ін.

Наприкінці XIX ст. у промисловість міста почав проникати іноземний капітал. Виникають перші монополістичні об'єднання. У 1895—1897 рр. у південній частині міста збудовані два великі заводи — бельгійського акціонерного «Товариства суднобудівних, механічних і ливарних заводів у Миколаєві» (його називали ще Французьким заводом) і Чорноморський завод російського «Товариства механічного виробництва у Південній Росії». У 1907 р. ці два підприємства злилися в один завод — «Наваль» («морський»), який 1912 р. перейшов у відання «Анонімного товариства миколаївських заводів і верфів», а через рік — до рук створеного в Росії «Акціонерного товариства миколаївських заводів і верфів».

Засновниками нового суднобудівного заводу можна вважати бельгійських підприємців і банкірів Франсуа, Делуа, баронів — де Макар де Подест і Роберт Сюрмонд. Було вкладено 12 млн. франків (4,5 млн. крб.). Завод збудовано за три роки, став до ладу в жовтні 1897 р. Тут споруджували військові кораблі, торговельні судна, парові котли, дизелі, товарні залізничні вагони й цистерни. Суднобудівна верф заводу мала 7 відкритих стапелів і один критий елінг. У 1897—1898 господарському році (з жовтня до жовтня) при 3000 робітників на заводі було виготовлено продукції на 7,475 млн. франків (2,8 млн. крб.).

Перші директори заводу (бельгійський інженер Е. Г. Гарріс і французький інженер Л. Т. Ролланд, що змінив першого в 1897 р.) не володіли російською мовою і віддавали всі розпорядження французькою. Нею ж велася вся звітність. Французькою мовою розмовляли й бельгійці — інженери, майстри, бригадири, кваліфіковані робітники, запрошені за кордоном.

Адміралтейство і завод «Наваль» працювали у тісній кооперації. Корпуси військових кораблів виготовлялися в

Адміралтействі, а машини і котли до них — на заводі «Наваль» (до 1897 р. — в Петербурзі). 1900 р. в Миколаєві спущено на воду броненосець «Князь Потемкин-Таврический». Він був сьомим на Чорному морі кораблем броненосного флоту, збудованим Миколаївським Адміралтейством. Його повна водотоннажність становила 12,9 тис. т., довжина 113 м, ширина — 22,2 і осадка — 8,4 м. Потужність головних машин дорівнювала 10,6 тис. кінських сил, швидкість — 16,7 вузла на годину. У 1901 р. на Адміралтейській верфі закладено крейсер «Кагул», у 1904 р. — броненосець «Евстафий».

В Миколаєві будувалися також інші кораблі, зокрема ескадрені міноносці. 1896 р. закладено 6 есмінців водотонажністю від 80 до 120 т, з потужністю головних силових установок від 1 до 2 тис. к. с., випускали допоміжні судна — буксири, гідрографічні судна. В 1904 р. на воду були спущені ескадрені міноносці нового покоління — «Живой», «Живучий», «Жаркий» і «Жуткий» — підвищеної водотоннажності.

Проте з часом Миколаївська Адміралтейська верф стала технічно відставати, як кажуть, вона спрацювалась. Тому скорочувалася кількість замовлень, менше ставало й працюючих. Додалися фінансові труднощі. Як наслідок, в 1910 р. Адміралтейство закрили.

За підрахунками колишнього директора заводу імені 61 комунара (колишнє Адміралтейство) О. О. Малярчука, більш ніж за столітню історію Миколаївського Адміралтейства на ньому було збудовано 680 кораблів і суден для парусного, а потім і броненосного флотів.

У зв'язку із закриттям Адміралтейства ще більше загострилася проблема поповнення Чорноморського флоту сучасними кораблями. Новий завод «Наваль» не був пристосований до будівництва великих бойових кораблів.

Морські спеціалісти, великі комерсанти звернули увагу на запущені цехи колишнього Миколаївського Адміралтейства, розміщені в дуже вдалому місці. Вони вирішили створити акціонерне товариство, побудувати тут новий завод для спорудження великих лінійних кораблів і крейсерів.

Морське відомство, зацікавлене в діяльності Російського суднобудівного товариства, пішло на те, що ще неіснуючо-

му заводові «Руссуд» дало замовлення для будівництва двох сучасних лінкорів, крейсерів.

Товариство вирішило збудувати завод, як і свого часу «Наваль», у найстисліші строки — буквально за 2—2,5 роки. Всі об'єкти зводилися одночасно. Паралельно із спорудженням стапелів у 1911 р. йшла закладка і будівництво могутніх лінкорів «Императрица Мария», «Император Александр III» і «Екатерина II», незабаром перейменований на «Императрицу Екатерину Великую».

Завод «Руссуд», збудований у 1911—1913 рр. за технічним рівнем і особливо за організацією суднобудівного виробництва, був одним з кращих того часу в Європі. «Наваль» і «Руссуд» працювали у тісній кооперації, що забезпечувало високі темпи виробництва. Уже в 1913 р. було спущено на воду лінкор «Императрица Мария». Пізніше, 20 жовтня 1916 р., під час стоянки у Севастопольській бухті лінкор затонув після вибуху його порохових погребів.

У жовтні 1915 р. став до ладу лінкор «Императрица Екатерина Великая». Після лютневої революції 1917 р. він отримав назву «Свободная Россия». 18 червня 1918 р. в числі ряду інших суден за розпорядженням радянського уряду був затоплений у районі Новоросійська.

Із зростанням військових замовлень у 1911 р. було реконструйовано Адміралтейську верф. Створюється ряд підприємств, трубний електромеханічний завод морського відомства «Темвод». Розширено завод «Наваль». Останній почав будувати турбінні міноносці. 1915 р. на заводі «Наваль» за проектом талановитого винахідника М. П. Налетова було збудовано перший у світі підводний мінний загороджувач «Краб». У 1915—1916 рр. він виконав три мінні постановки в районах Босфору і Варни. На цих мінах підірвався німецький крейсер «Бреслау». Завод «Наваль» будував також підводні човни. Зростали інші галузі промислового виробництва. В 1914 р., крім 43 великих підприємств, у Миколаєві діяло ще 659 дрібних. Промисловість виробляла за рік продукції на 36 млн. крб., з них близько 33 млн. крб. припадало на суднобудівні заводи.

Розширював свої операції Миколаївський торговий порт.

На початку XX ст. він був одним з найбільших на Чорноморському узбережжі за вивезенням хліба, руди та вугілля. З 1902 до 1911 р. через нього пройшло 13,7% загального експорту хліба Росії. З експортної хлібної торгівлі Миколаїв обігнав Одесу і став першим в імперії. У 1907 р. загальний вантажообіг порту становив 98 млн. пудів, з яких 22 млн. припадало на руду. Великими тут були причальна система, багато складських приміщень, підведена залізниця, плавучі елеватори, порт мав криголами. Були випадки, коли в порту і на рейді одночасно було до 50 суден. В порту працювало до 2 тис. вантажників. Восени, в період посиленого завантаження пароплавів, кількість робітників збільшувалась до 9—12 тис.

Напередодні першої світової війни в Миколаєві налічувалося 437 торговельних підприємств з річним обігом майже 100 млн. крб.

З відновленням Чорноморського флоту в 70-х роках відновлюється посада Головного командира флоту і портів, що мав і цивільну владу. Та в 1900 р. штаб Чорноморського флоту переводиться з Миколаєва до Севастополя. Містом і прилеглими до нього хуторами (Водопій, Широка Балка, Мішково-Погорілівка, Василівка, Харченкове) став управляти градоначальник, на посаду якого призначався командир місцевого військового порту. З 1872 р. в Миколаєві замість станової обирається міська дума. Правом бути обраними до неї користувалися лише цензовики (власники майна не менш як на 4 тис. крб.) — дворяни, капіталісти, чиновники, духовенство.

Із збільшенням міських прибутків за рахунок оподаткування товарів, що вивозились, інших надходжень більше стали витрачати коштів на благоустрій міста. На початок XX ст. було забруковано більшість вулиць і тротуарів, встановлено 1226 гасових і електричних ліхтарів. Більше стало кам'яних і багатоповерхових будинків. Серед них — приміщення Маріїнської гімназії (тепер українська педагогічна гімназія), міської думи, комерційного банку (тепер — обласна контора Національного банку України), банку для зовнішньої торгівлі (донедавна палац піонерів), водолікарня. Але переважали в місті одноповерхові будинки з надвірними господарськими будівлями, невеликими садками, а на околиці — глинобитні й очеретяні мазанки, де мешкала біднота.

В 1897 р. бельгійська компанія збудувала в Миколаєві кінну залізницю (трамвай), яка сполучала робітничу Слобідку з Французьким заводом («Наваль»), портом і яхтклубом. 1914 р. її перевели на електричну тягу. Тоді ж залізницю викупило міське самоврядування. 1902 р. стала до ладу дизельна електростанція потужністю в 2 тис. квт. В 1904—1908 рр. прокладено водопровід з центральною водонапірною вежою проекту вченого-інженера В. Г. Шухова. Його вежа важила у 6 разів менше, ніж вода, що наповнювала її (50 тис. відер). Щодоби подавала 4 тис. м³ води. Проте водорозбірних колонок у місті невистачало. А каналізації не було зовсім.

Торговельно-промисловий розвиток міста в другій половині XIX — на початку XX ст., відновлення органів флотського управління сприяли значному зростанню населення Миколаєва — з 43 тис. чол. у 1863 р. до 92 тис. у 1897 р. Уже в 1904 р. в місті проживало 100895 чол., а через 10 років — 117579 чол. Крім українців і росіян, що становили основну масу населення (77%), тут проживали євреї, німці, караїми, греки, молдовани, татари, болгари.

Швидко збільшувалась кількість промислових робітників. Якщо в 1890 р. на верфі, заводах і фабриках працювало 3752 чол., а в 1894 р. на великих підприємствах — 6828 робітників, то на початок першої світової війни налічувалося 16921 чол. В дрібних майстернях працювало 2806 робітників. Робітники з сім'ями становили близько 40% усього населення міста. Миколаїв перетворився на один з найбільших пролетарських центрів України.

Для економічного розвитку Ольвіополя, Богополя й Голти велике значення мало введення у вересні 1867 р. в дію залізниці Балта-Ольвіопіль, через рік — Ольвіопіль-Єлисаветград. У 1899 р. збудовано вузькоколійку Ольвіопіль-Рудниця. 1875 р. в Голті вступив до ладу механічний завод Гейнс, що виготовляв кінні молотарки, устаткування для млинів. У кінці 80-х років тут було 2 банки, механічний завод Фаатца, з 1870 р. — завод Голтянського товариства пивоваріння з 40 робітниками. Зростала кількість торговельних закладів. У Ольвіополі їх було 6, в Богополі — 84, в Голті — 21. Наприкінці XIX ст. в Ольвіополі мешкало 8 тис., в Богополі — понад 7 тис., а в Голті — 6,5 тис. жителів.

З другої половини XIX ст. швидко розвивається промисловість у Вознесенську. Стали до ладу завод свічок, каретні майстерні, кузні, олійниці. Розширювалося виробництво цегли, вапна. Працювали соледробарка, кілька млинів, салотопня, гончарня, 3 заводи фруктових вод, торгувало до 150 різних крамниць. Згодом виникли шкіряні, гончарні, виноробні підприємства, заводи спиртоочищувальний, пивоварний, миловарний, завод Шпехта, що випускав сільськогосподарські машини та знаряддя. На заводах і річковій пристані (між Миколаєвом і Вознесенськом курсували пароплави) на зламі XIX—XX ст. працювало майже 4 тис. робітників, Населення Вознесенська, за переписом 1897 р., становило 15748 чол., з них 8 тис. робітників і сільськогосподарських наймитів.

В Очакові діяли рибзаводи, артілі конопатників, теслярів, мулярів, де працювало по 12—14 робітників. Очаківські майстри славилися умінням будувати рибальські парусні шаланди. В 1897 р. в місті було 41 промислове підприємство, в тому числі 3 рибні, черепичний заводи, паровий млин і 27 вітряків, лісопильня, 12 теслярських, бондарних, слюсарних та інших майстерень. Торгувало більше 100 крамниць. Розташований на перехресті морських шляхів, Очаків став важливим торговим портом. Було відкрито станцію товариства миколаївських та херсонських лоцманів. 1867 р. засновано Очаківський громадський банк. Населення міста досягло у 1897 р. 10786 чол., з них міщан — 7390, селян — 2793, дворян — 382, купців — 74 чол. З числа заможних мешканців обиралися міська і міщанська управи. Про «порядок» та «благонадійність» населення ретельно дбали поліцейське та комендантське управління.

В краї розвивалась і промисловість по обробітку корисних копалин — цегельно-черепичне виробництво (Вознесенськ, Очаків, Варварівка), видобуток граніту (Привільне). Центром солеваріння стало с. Тузли (Березанський район). Лише у 1887 р. тут було випарено 1150 тис. пудів солі. Діяли підприємства харчової промисловості — винокурні заводи у Вознесенську, Благодатному, Аннівці, водяні й парові млини, вітряки. 1905 р. на Миколаївщині зафіксовано 14870 ремісників, кустарів, з них у містах — 9007 чол.

Важливе місце в економіці краю посідала торгівля, опе-

рації здійснювалися переважно на ярмарках. Найбільшим на Миколаївщині, одним з основних на Півдні України, був Покровський ярмарок у Вознесенську, куди доставлялися товари навіть з Прибалтики, міст Центру Росії. Протягом 1868—1872 рр. на ярмарок в середньому привозилося товарів на 3 млн. крб., а продавалося — на 1,4 млн. крб. У 80—90-х роках товарообіг ярмарка помітно скоротився, що було наслідком зростання постійної капіталістичної торгівлі, що зосереджувалася головним чином у містах.

Розвиток промисловості, торгівлі супроводжувався зростанням міського населення. За 35 пореформених років воно збільшилося майже в 6 разів і становило у 1897 р. 125430 чол. Змінювалася соціальна структура населення краю. З одного боку, формується буржуазія — власники фабрик, заводів, купці, з другого — невпинно зростає й міцніє пролетаріат. Наприкінці століття робітниче населення досягло 50% чисельності усіх мешканців міст краю.

Промислові робітники складали 10—15 тис. чол. Велика питома вага на Миколаївщині припадала на долю сільськогосподарських робітників, які працювали в поміщицьких економіях, транспортників, портовиків, поденників.

Уся ця пролетарська і напівпролетарська маса піддавалась жорстокій капіталістичній експлуатації, перебувала у важкому економічному становищі, до того ж була політично безправною. На початку 1860 р. в герценівському «Колоколі» була надрукована стаття невідомого автора «Засічений матрос». Розповідалося про каторжне життя миколаївських матросів. Семен Білоєнко знаходився на яхті «Аріадна», за незначну провину був підданий екзекуції, отримав 100 ударів батогом. Не давши йому очуняти від побоїв, командир яхти лейтенант Фельдгаузен невдовзі наказав його висікти спеціальними колючими різками. Внаслідок знущання С. Білоєнко помер, залишивши жінку з малою дитиною на руках. У відчаї жінка подала скаргу, складену писарем Спиридоном Івановим. Але їй було відмовлено, смерть матроса віднесли «к воле божьей».

А писаря Іванова притягли до відповідальності, що насмілився скласти скаргу на офіцера. Винесли вирок: 300 ударів шпіцрутеном. Іванов мав хронічний катар легенів, тому

кріпосники «великодушно» замінили шпіцрутени засланням до арештантської роти, де режим був каторжним.

«Колокол» друкував також матеріали про хабарництво херсонської поліції, про викрутаси їх одеських колег, які під фальшивими паспортами переправляли міщанок, які заплуталися в боргах, через кордон у турецькі гареми.

Робочий день на підприємствах тривав 10—13,5 год, заробітки були низькими. Численними були різні штрафи. Жахливими були умови праці: антисанітарія, нещасні випадки. Допомога і пенсії встановлювалися тільки через суд. Робітники, що втратили працездатність за старістю, звільнялися без будь-якого матеріального забезпечення.

Жили трудівники на околицях міста, в слобідках, в сирих, темних, холодних мазанках. Особливо тяжким було становище поденних і сезонних портових робітників, для них домівкою були нічліжні будинки, оточені шинками, багато людей жило під навісами.

В середовищі «червоношкірих» (так називали вантажників залізної чи марганцевої руди через те, що все їх тіло вкривалося за день рижим пилом) знаходило притулок багато люмпенів. Штабелі руди на причалах були для них і домівкою, і нічліжкою. Ці люди нагадували горьківського Челкаша. І це не дивно. О. М. Горький сам говорив, що оповідання «Челкаш» він написав за спогадами портового вантажника, з яким лежав у лікарні Миколаєва, влітку 1891 р., після того, як кинувся захищати жінку в с. Кандибіне (тепер Новоодеського району) і був жорстоко побитий.

У сільськогосподарському виробництві робочий день не регламентувався, тривав від сходу до заходу сонця. Селяни одержували мізерну платню. Порівняно вище, ніж у інших регіонах країни, оплачувалася праця сільськогосподарських робітників, що пояснювалося великою потребою в робочій силі у сільському господарстві Півдня України. Однак рівень зарплати наймитів коливався залежно від врожаю і припливу робітників. Бувало, що люди погоджувалися працювати лише за одне харчування. В середньому ж поденний робітник одержував 88 коп. за день.

З кожним роком наростало невдоволення робітників і сільської бідноти своїм становищем. У 70-х роках були знач-

ні селянські заворушення в Херсонському та Ананьївському повітах. Протягом 1881—1888 рр. на Миколаївщині відбулося понад 120 селянських виступів із загальної кількості 332 у Херсонській губернії.

Перший організований страйк робітників краю відбувся у травні 1871 р. на Адміралтейській верфі. Майстрові на будівництві царської яхти «Ливадия» вимагали справедливої оплати своєї праці. Про це петербурзька газета «Голос» писала: «Із портових новин заслуговує уваги страйк майстрових, незадоволених тим, що їм дають лише 85 коп. поденної плати, тоді, як петербурзькі майстрові, виписані навмисно для будівництва «Ливадии» і працюючи поряд з миколаївськими, отримують 1 крб. 50 коп». Триденна боротьба майстрових увінчалась успіхом — вимоги робітників було задоволено.

Робітничий рух піднявся на новий, вищий ступінь, зокрема у зв'язку із заснуванням в Одесі в травні 1875 р. першої робітничої організації «Південноросійський союз робітників», що, крім Одеси, розгорнув пропаганду і в інших містах Півдня імперії, у Миколаєві.

Проте і в 70-і роки робітничий рух ще не став визначальним у суспільно-політичному житті. В цей час у революційному русі переважали народники, представники різночинської інтелігенції. Вони проводили революційно-пропагандистську роботу й на Миколаївщині. Так, у 1874—1875 рр. у містечку Миколаївка Ананьївського повіту ідеї народників пропагував учитель В. І. Тельє. У першій половині 70-х років пропаганду через мешканців Миколаєва, Вознесенська вів гурток І. М. Ковальського.

До Миколаєва він прибув у червні 1874 р. і став працювати коректором газети «Николаевский вестник». Тут під його керівництвом була утворена Миколаївська комуна, до якої крім Ковальського, увійшли Іван Дроб'язгін, Єгор Імшенецький, сестри Алексєєви. Ганна Алєксєєва була господаркою квартири, що служила місцем зустрічей (вулиця Свердлова, 11). В Миколаєві І. М. Ковальський встановив зв'язок з офіцерським гуртком самоосвіти, і постачав його нелегальною літературою.

Для залучення до революційної боротьби селянства Ко-

вальський часто виїжджав до навколишніх сіл: Солонихи (нині Петрово-Солониха Миколаївського району), Гур'ївки, Костянтинівки (нині Новоодеського району) та ін. Під час однієї з таких поїздок 30 вересня 1874 р. він був схоплений разом із своїми товаришами на станції Добре (нині станція Явкіне). Він просидів у Миколаївській в'язниці до жовтня 1875 р. Вдруге Ковальський сидів 6 місяців у Миколаївському морському острозі і був звільнений на поруки під заставу в 500 крб. «Справа Ковальського» тривала до 1876 р. і тільки в березні 1877 р. за розпорядженням міністра юстиції переслідування Ковальського та його товаришів було припинено.

Але до припинення справи Іван Мартинович «самовільно» залишив Миколаїв і оселився в Одесі під прізвищем Бончковського. Навколо нього згуртувалася велика група революційно настроєної молоді. Цей гурток розгорнув велику пропагандистську роботу серед селян навколишніх сіл, студентства, робітників. І. М. Ковальський надавав великого значення залученню до революційного руху робітників, висуваючи за наступне завдання розумового розвитку «мускульних робочих», ознайомлення їх з найважливішими висновками революційних соціалістичних теорій. Він не тільки висунув це завдання, але й багато в чому сприяв його виконанню. Так, заснування бібліотеки «Південноросійського союзу робітників» було покладено книгами, які подарував І. М. Ковальський. Серед них були і журнали «Современник», «Отечественные записки» та ін. Саме він увів до складу робітничих гуртків Одеси Є. О. Заславського — майбутнього засновника «Південноросійського союзу робітників».

30 січня 1878 р. члени гуртка були захоплені зненацька у своїй «штаб-квартирі» і вперше в Росії вчинили збройний опір представникам влади. Цей опір не був випадковим. Ще задовго до арешту Ковальский доводив товаришам необхідність збройного опору, переконуючи їх, що це буде найбільш дійова форма протесту проти самодержавного свавілля. Коли жандарми увірвалися до приміщення, де проходили збори народників, Ковальський і Світич зустріли їх пострілами. Вогонь із револьверів відкрили й інші учасники зборів. Жандарми, втрачаючи убитих і поранених, стали втікати. Облава тривала декілька годин. Зламати опір революціонерів до-

помогло тільки підкріплення — дві роти солдатів. Після обшуку всіх затриманих доставили до в'язниці і віддали військовому судові.

Суд над Ковальським та його товаришами проходив з 20 до 24 липня 1878 р. в Одесі. Із всіх підсудних до смертної кари був приречений тільки Ковальський. 2 серпня 1878 р. о 5-й годині ранку смертну кару було виконано. Так у 38 років обірвалось подвижницьке життя одного з чудових народовольців Івана Мартиновича Ковальського.

«Ходіння в народ» 70-х років XIX ст. закінчилось невдало для революційної молоді. Селянство було не готове піднятися вище розрізнених заколотів. Прагнучи остаточно підірвати революційний рух, царизм організував ряд політичних процесів, жорстоко розправляючись з учасниками «ходіння в народ». Однак революціонерів залякати не вдалося. Навпаки, у 1878 р. багато народників дійшли висновку про необхідність відповісти на репресії царизму силою.

На початку 1878 р. в Україні створюється Виконавчий комітет, який очолили Г. Попко і В. Осинський. Діяльність комітету поширювалась і на Миколаївщину, де перебувало немало революціонерів. У Миколаєві пропаганду серед матросів проводили В. Свириденко, С. Віттенберг, А. Гобст. В Очакові діяв З, Світич. Арештований жандармами, Світич був ув'язнений до херсонської тюрми, звідкіля втік і незабаром з'явився в Одесі, примкнувши до революціонерів, що гуртувалися навколо І. М. Ковальського.

24 січня 1878 р. пролунав постріл В. І. Засулич у петербурзького градоначальника Ф. Ф. Трепова. Протягом наступних місяців революційні народники організували в Україні ряд терористичних актів проти представників царської адміністрації. В правлячих колах збентежились. Ніколи ще властi не стикалися з такою грізною і діяльною організацією. Керівництву таємної служби окремого корпусу жандармів було наказано покласти край терору. Почалися обшуки й арешти. Влітку 1878 р. жандарми арештували в Миколаєві О. О. Лурі, що вів пропаганду серед матросів. Потім арештували І. Щепанського, що прибув з Одеси. Під час обшуку в нього знайшли записку з адресою, що привела їх на вулицю Інженерну, 10. А тут жили народники С. Віттенберг і боцман І. Логовенко, що недавно змушений був тікати з флоту. Під

час обшуку були знайдені 42 прокламації, а також запали з гримучою ртуттю і провідку: ознаки підготовки вибуху. Жандармів охопив жах. У місті чекали, що імператор Олександр II, який мандрував яхтою, відвідає також і Миколаїв. Саме на цей випадок і готувалося висадження в повітря пристані. Це був би один з перших замахів на Олександра II, в якому значну роль відігравали б миколаївські революціонери.

1879 рік був роком виконання смертних вироків, що в широкому масштабі були винесені царськими судами. Царизм знову прагнув залякати революціонерів. Були страчені визначні діячі Виконавчого комітету: В. Осинський, Д. Лизогуб, миколаєвець В. Свириденко. В Києві повішено О. Гобста. В Одесі смертний вирок винесли миколаївським революціонерам С. Віттенбергу та І. Логовенку. Обох їх привезли до Миколаєва 11 серпня 1879 р. на пароплаві «Голубчик» і стратили за Поповою балкою. На місце страти зігнали багато людей. За наказом градоначальника сюди привели навіть учнів. Все це робилося з єдиною метою: залякати народ. С. Віттенберг та І. Логовенко мужньо зійшли на ешафот і героїчно прийняли смерть. По їх могилах прогнали солдатів, щоб зрівняти їх із землею. Але зрівняти з землею революційний рух самодержавству не вдалося. На зміну страченим йшли нові сили, все частіше лунали вибухи і постріли. Таємна служба царизму опинилася безсилою попередити події 1 березня 1881 р., коли бомба, кинута Гриневицьким, привела до виконання смертного вироку, винесеного Олександру II народовольцями.

Після смерті С. Віттенберга та І. Логовенка народовольський рух в Миколаєві був тісно зв'язаний з офіцерськими гуртками, що існували в місті. Революційний настрій серед військових тут зародився ще в середині 70-х років. Найбільш помітною фігурою серед революційних офіцерів Півдня України був підполковник М. Ю. Ашенбреннер. Переведений на службу до Миколаєва, він встановив зв'язок з місцевими народниками, одержуючи через них соціалістичну літературу. Ашенбреннер давав своїм товаришам зі служби твори Лассаля, Фейєрбаха, Маркса і Енгельса, коментував їх зміст у бесідах з офіцерами. В Миколаєві і в Одесі він знайомиться з Михайлом Фроленком, Андрієм Желябовим, Леонідом Голіковим.

Поступово навколо підпольовника М. Ю. Ашенбреннера у Миколаєві склався невеликий гурток із армійських офіцерів, до якого увійшли О. Міцкевич, М. Талапіндов, М. Маймескулов, І. Успенський, М. Кир'яков та ін. Гуртківці цікавились політичними питаннями, читали й обговорювали нелегальну літературу. Миколаївський гурток мав зв'язки з офіцерами, що служили у Вознесенську і Херсоні.

Виконавчий комітет «Народної волі» надавав великого значення роботі серед військових. В кінці 1880 р. створюється центральна військова група в Петербурзі. Потім формується периферійна мережа військових гуртків. У її організації брали участь представники Виконкому «Народної волі». В Одесі цю роботу вели В. М. Фігнер, до Миколаєва в 1881 р. направлено лейтенанта О. Буцевича. Спочатку він заїхав до Одеси, де одержав від В. Фігнер рекомендаційного листа до М. Ашенбреннера, чию групу В. Фігнер уже відвідала. У липні Буцевич прибув до Миколаєва, вивчив діяльність гуртка і визнав її незадовільною. Гуртківці дотримувались ухильної, пасивної тактики.

Прагнучи надати її діяльності більш наступального характеру, лейтенат Буцевич добився проведення регулярних зборів, виносив на них питання революційної тактики, читав і коментував програмні документи «Народної волі» і нелегальну літературу. Час роботи О. Буцевича припав на період найжорстокішої реакції, що настала після вбивства народовольцями імператора Олександра II. Були знищені, заслані на каторгу, ув'язнені до тюрем багато видатних революціонерів. Над Росією опустилася ніч насилля і розгнузданого терору. І тому потрібно високо оцінити діяльність О. Буцевича, що добився в цей період значної активізації гуртка миколаївських армійських офіцерів, що прийняли таке положення військової організації «Народної волі»: «Ми зобов'язуємось за вказівкою військового центру з'явитися із зброєю в руках у відомий строк до призначеного місця».

В грудні 1881 р. лейтенант Буцевич виїхав з Миколаєва. Він знову заїхав до Одеси, де за допомогою В. М. Фігнер створив із офіцерів Люблінського полку невеликий гурток на чолі із штабс-капітаном Крайським, а потім відправився до Петербурга. Тут влітку 1882 р. його й арештували. А че-

рез деякий час суд засудив О. Буцевича до довічного ув'язнення у Шліссельбурзькій фортеці, де революціонер невдовзі й згорів від сухоти.

Того ж 1882 р. підполковник Ашенбреннер приступив до створення революційного гуртка серед флотських офіцерів. Йому вдається увійти в довір'я до мічмана Івана Ювачова, що поділяв революційні переконання народовольців, і погодився допомогти Ашенбреннеру. Незабаром навколо Ювачова згрупувалося декілька флотських офіцерів: мічмани Бубнов, Афанасьєв, лейтенант Скаловський та ін. У флотському гуртку велися бесіди з політичних тем, обговорювалися статті, читалась нелегальна література. Багато офіцерів висловлювали думку про рішучі дії. Зокрема, мічман Бубнов говорив про необхідність експропріації для потреб революції Миколаївського банку і навіть добув схему банківських льохів. Восени 1882 р. армійський і флотський гуртки об'єдналися.

А між тим в середовище одеських, а також і миколаївських революціонерів-народовольців вкорінився провокатор Дегаєв. У Миколаєві він пробув недовго. Побувавши у членів офіцерського гуртка і уточнивши його чисельність, плани на майбутнє, зрадник відправився до Харкова, де з його допомогою до лютого 1883 р. була схоплена В. М. Фігнер. Після її арешту в Росії не залишилося жодного члена Виконкому «Народної волі». Дегаєв автоматично посів провідне становище в організації. В його руках зосередились всі нитки підпілля, про яке провокатор інформував главу таємної служби в Україні штабс-капітана Судейкіна. Останній і почав розгром народовольських гуртків і, в першу чергу, військових. У Одесі і Миколаєві почалися арешти. 29 березня 1883 р. у Смоленську був арештований і М. Ю. Ашенбреннер, який за пропозицією військового центру об'їздив Псков, Мінськ, Ригу, Вількомир і Смоленськ для згуртування місцевих народовольських військових гуртків. З цими арештами і закінчилась епоха «Народної волі» в революційно-визвольному русі Росії.

22 вересня 1884 р. В. М. Фігнер, М. Ю. Ашенбреннер та ще шість офіцерів за «процесом 14-ти» були приречені до повішення, а окремі підсудні — до різних строків ув'язнення. Смертний вирок було замінено довічним ув'язненням. По 20 років «провели» В. М. Фігнер і М. Ю. Ашенбреннер у Шліс-

сельбурзькій фортеці, — «...місце, де замуровують у кам'яні мішки людей для того, щоб світ забув про їх існування». Віра Миколаївна була звільнена з російської Бастілії в 1904 р. Але її нещастя на цьому не скінчилося. Вдруге вона була ув'язнена до Петропавлівської фортеці, де пробула до суду. А потім її заслали в глухомань Архангельської губернії, а згодом — до Казанської. В листопаді 1906 р. її брат, знаменитий тенор Маріїнської опери М. М. Фігнер, виклопотав сестрі закордонний паспорт, з яким вона й залишила Росію. Лише в 1916 р. вона повернулася на батьківщину. Померла в Москві 15 червня 1942 р. віком 90 років. Про свою революційну діяльність вона розповіла у двотомнику «Запечатленный труд».

М. Ю. Ашенбреннер по звільненню із Шліссельбурзької фортеці в 1904 р. до 1917 р. проживав у Смоленську під наглядом поліції. В Москві видано його твори «Военная организация «Народной воли» і «Воспоминания». У 1924 р. Реввійськрада СРСР присвоїла Михайлу Юлійовичу — ветеранові революційного руху в армії — звання «Старейший красноармеец». Помер М. Ю. Ашенбреннер у 1926 р. в Москві.

Біля 20 років знаходився у Шліссельбурзькій фортеці одночасно з В. М. Фігнер, Г. А. Лопатіним, М. Ю. Ашенбреннером та іншими ще один миколаївський революціонер — Петро Леонтійович Антонов. Народився він у Миколаєві 1859 р. Батько його пройшов школу кантоністів, а потім служив у флотському екіпажі палітурником. Дитинство було важким. Петро Леонтійович згадував: «...Я не пам'ятаю того часу, коли б я не працював... і спроби ухилитися від цього обов'язку, цілком природні віком 6—8 років, каралися з нещадною жорстокістю. На мої жалісливі крики робилися повчальні зауваження, що його, батька, ще били дужче, і після розповідей про те, як саме його били в школі кантоністів, у мене ставало волосся дибом». Після одної з таких жорстоких розправ хлопчик пролежав вісім днів.

Таким же було і навчання. Семирічний П. Антонов навчався початкової грамоти в школі колишнього штурманського офіцера. Після того, як цей «педагог» ударом у висок ледве не вбив брата Петра Леонтійовича, батько перевів хлопця в іншу школу, утриманцем якої був колишній кантоніст. Та і в цій «школі» знання буквально «вбивалося» в учнів у прямому

значенні цього слова. Наведені приклади наочно характеризують стан народної освіти в Миколаєві в середині минулого століття. А потім він закінчив «першим учнем» відкриту при Адміралтействі ремісничу школу.

Під впливом читання, фактів реальної дійсності, матеріалів, процесів народовольців формуються демократичні погляди і переконання молодого Антонова. За його свідченням особливий вплив на нього справила страта народовольців І. Логовенка і С. Віттенберга в Миколаєві. У 80-ті роки в Полтаві, Харкові, працюючи ковалем, П. Л. Антонов займається пропагандою революційних ідей. В кінці 1882 р. він стає членом південно-російської бойової дружини, бере участь в різних акціях.

Арештували П. Л. Антонова в Харкові в травні 1885 р., на квартирі в нього була знайдена нелегальна література. Біля двох років до суду перебував у Петропавлівській фортеці. Перший місяць його тримали в камері, що знаходилась наполовину в землі, закованим в кандали. Суд, що відбувся у 1887 р., прирік його до смертної кари, яку замінили каторжними роботами без строку. У червні 1887 р. П. Л. Антонова перевели до Шліссельбурзької фортеці. Звільнення настало в дні революції 1905 р. Із ув'язнення повернувся до Миколаєва у батьківський будинок на 8-й Слобідській вулиці. Помер у 1916 р. в нестатках, залишивши без засобів існування молоду дружину з малолітнім сином. Про це повідомила газета «Русские ведомости». Прочитавши це повідомлення, В. М. Фігнер у листі до іншого шліссельбуржця М. В. Новоруського писала: «Совість докоряє мене, що я не встигла написати йому хоча б декілька рядків». Так скінчив своє життя цей простий і мужній революціонер-народоволець з Миколаєва.

У 90-ті роки XIX ст. на передові позиції у революційному визвольному русі виходить робітничий клас. Цьому сприяли розвиток соціал-демократії, виникнення перших соціал-демократичних гуртків і, нарешті, злиття робітничого руху із соціал-демократичним, що відбулося в червні 90-х років під керівництвом В. І. Леніна і створеного ним петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу». Весною 1897 р. в Миколаєві виник «Південноросійський робітничий союз», відомий ще під назвою «Союз миколаївських робітни-

ків». Він об'єднав 9 гуртків і налічував у своєму складі близько 250 робітників Адміралтейства, Французького, Чорноморського заводів, залізничних, портових і ремісничих майстерень. У числі організаторів і активних керівників «Союзу» були робітники Адміралтейства Р. З. Коротков та І. А. Мухін. У своєму статуті «Союз» ставив завдання виховувати у робітників, пролетаріату самосвідомість, боротися за визволення від царського деспотизму, за свободу, рівність і братерство. «Союз» випустив три номери газети «Наше дело», 10 прокламацій, одну віршовану листівку українською мовою — «Дума робітника». Члени «Союзу» проводили агітацію серед робітників головним чином на економічній основі і брали активну участь у страйковій боротьбі миколаївських робітників.

Досить тривалий час замовчувалась роль Л. Д. Троцького (Бронштейна) у створенні й діяльності «Союзу». 18-річний Львов (тодішня партійна кличка Троцького) виконував роль збирача коштів для каси «Союзу», друкаря на гектографі, гурткового лектора і автора статей. Про ці часи Л. Д. Троцький згадує у своїй книзі «Моя жизнь. Опыт автобиографии»: «Я писав прокламації або статті, потім переписував їх друкованими літерами для гектографу. Про друкарські машинки тоді ще не підозрювали. Я виводив друковані літери з превеликою старанністю, вважаючи справою честі добитися того, щоб навіть погано освіченому робітникові можна було без зусиль розібрати прокламацію, що зійшла з нашого гектографа. Кожна сторінка вимагала не менше двох годин. Іноді я протягом тижня не розгинав спини, відриваючись тільки для зборів і занять у гуртках. Зате яке почуття задоволення завдавали відомості із заводів, з цехів про те, як робітники жадібно читали, передавали один одному і гаряче обговорювали таємничі аркуші з фіалковими літерами. Вони уявляли собі автора аркушів могутньою і таємною фігурою, яка проникає на всі заводи, знає, що робиться в цехах, і через 24 години вже відповідає на події свіжими аркушами».

Народився Лев Давидович 25 жовтня (7 листопада) 1879 р. в с. Янівці Херсонської губернії в сім'ї орендаря, що не зазнавала матеріальних труднощів. Навчався в Одеському реальному училищі Святого Павла. У передостанньому

класі цього училища зв'язався з підпільною соціал-демократичною організацією. Ця організація настояла на тому, щоб він переніс свою діяльність у Миколаїв. На її думку, в Одесі Троцькому нібито загрожував арешт. Таким чином, останній клас навчання в реальному училищі він закінчив у Миколаєві, тут він вперше у повній мірі став виступати як пропагандист і організатор робітничого руху.

В Миколаєві Л. Д. Троцький зближується із інтелігентською групою просвітницького характеру, до складу якого входили брати Франц, В'ячеслав Швиговські, брати Ілля і Григорій та сестри Олександра і Марія Соколовські, студенти Зів і Китай, акушерки Вонська, Осипович, Калафаті, Берлін, Гершкович, Стрельцов, Ласкіна, Погребінська і Канаріш. З цієї групи молоді і виросло ядро організації, яка 1897 р. одержала назву «Південноросійський робітничий союз». Г. С. Соколовський і познайомив Л. Д. Троцького з І. А. Мухіним і декількома робітниками.

Бути членом нелегальної організації, а тим більше одним з її лідерів, лестило самолюбству Троцького, надавало йому особливої ваги, можливо, навіть не стільки у власних очах, скільки в очах оточуючих. На думку біографа Троцького, доктора історичних наук М. О. Васецького, на той час погляди Льва Давидовича були досить далекими від марксистських. Він навіть і не прагнув до володіння марксизмом, проявляючи байдужість до систематичної, цілеспрямованої праці з формування міцних переконань. «В 96-му і на початку 97 р., — писав Троцький у листі до історика В. І. Невського вже після перемоги революції, — я вважав себе противником Маркса, книг якого, правда, не читав. Про марксизм я судив за Михайловським». Та, напевно, і з творами самого Михайловського він був знайомий не за першоджерелами. Маючи чудову пам'ять, він на льоту схоплював найбільш «крикливі» ідеї та настанови, а потім несамовито відстоював їх у суперечках з ровесниками. Звичайно, це не заперечує наполегливої праці Троцького з самоосвіти. Згодом, в роки еміграції, він закінчив Віденський університет.

«Союз» було викрито. Слідство тривало біля двох років. За цей час Троцький, за словами Г. А. Зіва, став «таким же рішучим і прямолінійним марксистом», яким він раніше був його

противником». З одеською в'язницею пов'язаний, очевидно, і вибір Л. Д. Бронштейном свого псевдоніму. Під прізвищем Троцький у в'язниці служив старший наглядач. На 19-річного юнака великий вплив справили велична постать наглядача, владність, вміння підкорити собі оточуючих і тримати в «єжових рукавицях» не тільки арештантів, але і всю адміністрацію в'язниці. І ніби як почесть наглядачу за його диктаторські замашки Троцький і взяв його прізвище своїм псевдонімом, щоб довести всім, що прізвище запеклого оборонця самодержавства може послугувати й іншим цілям — справі революції. Суд виніс вирок Троцькому — чотири роки заслання до Східного Сибіру. По дорозі до місця заслання він близько зійшовся з Олександрою Соколовською, що симпатизувала йому ще в Миколаєві. Вона була майже на 10 років старша за нього, і, природно, його батьки всіляко заперечували проти одруження. Однак Троцький настоював на своєму. У Бутирках, у московській пересильній в'язниці, він одружився з миколаївською «нареченою» О. Л. Соколовською. Так скінчився миколаївський період у революційній діяльності Л. Д. Троцького.

Місцеві органи влади вживали термінових заходів до боротьби з революційним рухом у місті. Миколаївський воєнний губернатор віддав 21 вересня 1897 р. розпорядження поліцмейстеру, в якому наказувалось поліції запровадити суворий, пильний і досить таємний нагляд над фабриками, заводами, майстернями, місцями розселення робітників, появою серед них інтелігентів, а також над розповсюдженням серед них будь-яких закликів або інших «злочинних» видань, над сходками. 21 січня 1898 р. було заарештовано понад 200 чоловік. Керівників «Південноросійського робітничого союзу» заслано на 4 роки до Сибіру. Проте страйкова боротьба миколаївського пролетаріату продовжувалась. У листопаді 1899 р. проти підприємців виступили робітники котельного цеху французького заводу («Наваль»). Незважаючи на втручання губернатора, поліції, жандармерії, арешти, вони домоглися звільнення в'язнів і усунення ненависного начальника цеху. В 1889 р. в Миколаєві вперше організовано першотравневу демонстрацію.

В умовах наростання революційних настроїв і виступів трудящих у 1898—1899 рр. у місті виникають марксистські

робітничі гуртки, на основі яких в 1900 р. оформився комітет РСДРП. Певну роботу щодо революційного виховання і згуртування миколаївських пролетарів, створення комітету РСДРП провів Г. І. Петровський, що працював токарем на Чорноморському заводі.

Серед робітників поширювалась газета «Искра», що доставлялася в Миколаїв через Одесу і Херсон. Уже в першому номері «Искры», що вийшов у грудні 1900 р., повідомлялося про святкування 1 Травня в Миколаєві, у третьому — про страйк у морському порту. Завдяки активній діяльності окремих робітників соціал-демократична література поширювалась і в інших населених пунктах Миколаївщини. Зокрема, в Очакові і в с. Парутине була знайдена газета «Наше дело». Миколаївський комітет РСДРП організував друкарню, в якій розмножувались прокламації, листівки, друкувалася соціал-демократична газета «Южный край». У місті поширювались також прокламації Кишинівської соціал-демократичної групи. В 1903 р. під керівництвом місцевого комітету РСДРП відбулася маївка, яку «Искра» назвала «першим випадком відзначення Першотравневого свята більшістю миколаївських робітників». Пролетарі Миколаєва, Голти, Ольвіополя взяли активну участь у загальному страйку на Півдні Росії влітку 1903 р. Страйк проходив під лозунгом «Геть самодержавство!» і супроводжувався сутичкою з поліцією та військом.

Посилив роботу Миколаївський комітет у період підготовки II з'їзду РСДРП. У січні 1903 р. він оголосив «Искру» своїм керівним органом з питань програми, організації й тактики. В січні 1904 р. комітет схвалив рішення з'їзду. Для зміцнення своїх позицій до Миколаєва в 1903—1905 рр. приїздили В. П. Ногін (Макар), В. О. Радус-Зенькович, Ф. А. Сергеєв (Артем), Л. М. Сталь, В. М. Лихачов.

У кінці XIX — на початку XX ст. на Миколаївщині активізується селянський рух. У селах Ананьївського, Херсонського, Єлисаветградського повітів селяни громили поміщицькі маєтки, відбирали хліб, реманент, корм для худоби, проганяли збирачів податків. У 1898 р. селяни Ананьївського повіту відібрали у поміщиків 167 дес. землі. Тільки в 1904 р. на Херсонщині було спалено 54 поміщицькі економії.

Робітники Миколаївщини і краю відгукнулися на події 9 січня 1905 р. в Петербурзі, якими почалася перша російська революція. Комітет РСДРП випустив листівку з закликом підтримати робітників столиці і, крім того, поширив листівку «Початок революції в Росії». З лютого до середини березня тривав загальний страйк суднобудівників, який підтримали робітники інших підприємств міста. Пролетарі вимагали 8-годинного робочого дня, підвищення на 30—50% заробітної плати, скасування штрафів, скликання Установчих зборів, забезпечення свободи особи тощо. Матеріальну допомогу їм подавали трудящі всього міста.

Масові виступи робітників відбулися в Миколаєві 1 травня. В демонстрації тоді взяло участь понад 2000 чол. Над колонами майоріли 20 червоних прапорів із закликами «Геть самодержавство!», «Хай живе свобода!». Місцеві більшовики, що прагнули керувати цими виступами, підтримали боротьбу за скликання III з'їзду партії, схвалили розроблену з'їздом тактичну лінію, спрямовану на підготовку збройного повстання. Делегатом з'їзду від миколаївських більшовиків був В. В. Воровський, що очолював тоді Південне бюро ЦК РСДРП. Більшовицька організація Миколаєва на той час зросла до 300 чол. Більшовицька, меншовицька, бундівська організації існували окремо, цілком самостійно. Кожна мала свій комітет, друкарню, касу. У жовтні 1905 р. за їх ініціативи створено Миколаївський об'єднаний комітет. Це формальне об'єднання з меншовиками робилося для того, щоб злити революційні елементи тієї частини пролетаріату, яка перебувала під впливом меншовиків. Іноді разом із соціал-демократичними комітетами підписувала прокламації бундівська організація. Її вплив був незначним, і поширювався, головним чином, на єврейських ремісників.

У той час у Миколаєві існувала невелика група соціалістів-революціонерів, керівниками якої були Шаргородський і Раєцький. Впливом на робітничі маси вона не відзначалась. Існувала також чисельна група анархістів. Після видання Маніфесту 17 жовтня в Миколаєві виникають чорносотенна «Партія порядку», організації октябристів і кадетів.

Великий відгук серед миколаївських робітників виклика-

ло повстання моряків на броненосці «Князь Потемкин-Таврический». Ще в 1904 р., під час перебування корабля в Миколаєві, комітет РСДРП встановив тісні зв'язки з членами його екіпажу. Боротьба суднобудівників проти капіталістів і самодержавства справила значний вплив на команду броненосця. І коли 14 червня на його шпилі замайорів червоний прапор, пролетаріат Миколаєва висловив команді свою солідарність. Вони випустили листівку, в якій закликали робітників, матросів і солдатів міста підтримати виступ потьомкінців. Першою відгукнулась на цей заклик команда навчального корабля «Прут», яка 17 липня після виходу в море підняла повстання. Почались заворушення і в інших частинах. Щоб придушити революційні виступи, власті запровадили стан облоги і стягли значні військові сили до міста. Було заарештовано 945 чол. Багатьох з них було вислано до Сибіру. Тяжкого удару зазнала більшовицька організація. 2 серпня 1905 р. поліція заарештувала увесь склад комітету. Та, незважаючи на важкі втрати і труднощі, більшовики, що залишилися на волі, проводили роботу щодо зміцнення низових організацій.

Восени 1905 р. трудящі Миколаївщини взяли участь у Всеросійському політичному страйку. 10 жовтня застрайкували залізничники станції Миколаїв. Газета «Южная Россия», що виходила в Миколаєві, 16 жовтня 1905 р. писала: «Найхарактерніша особливість сучасного залізничного страйку — його яскраво виражений політичний характер». 17 жовтня до залізничників приєдналися робітники заводу «Наваль», потім — торгового порту та інших підприємств міста. Страйкували робітники усіх підприємств Вознесенська, до яких приєдналися службовці пошти й телеграфу, міських установ. Трудящі краю вимагали поліпшення матеріальних умов, політичних свобод, передачі землі селянам.

У листопаді революційний рух робітників і селян Миколаївщини зростав з новою силою. 15 листопада в Миколаєві розпочався страйк, який тривав більше тижня. Першими виступили поштово-телеграфні службовці. До них приєдналися залізничники. А 18 листопада застрайкували всі заводи. Страйк охопив близько 12 тис. робітників і службовців. Перед цим на всіх заводах відбулися збори, де обговорю-

валися корінні питання подальшої боротьби. 18 листопада, коли зібралися робітники всіх заводів, почався мітинг, на якому було більше 6 тис. чол. Разом з робітниками з Адміралтейства на мітинг прибула під червоними прапорами група матросів з військових кораблів. У своїх виступах на мітингу матроси розповідали про потогінну систему, ті утиски, яким вони піддавалися на флоті.

Восени 1905 р. на заводі Уманського виникла перша в Миколаєві профспілкова організація. Згодом така ж організація створюється на заводі «Наваль», до якої входила майже половина робітників підприємства. На заводі Адміралтейства профспілка налічувала близько 2 тис. членів. Наприкінці 1905 р. в Миколаєві було 8 професійних спілок, які вели роботу щодо політичного виховання широких верств трудящих міста.

19—20 листопада біля заводу «Наваль» відбулися мітинги, на яких робітники Миколаєва, за прикладом московського і петербурзького пролетаріату, обирали депутатів до Ради. Одночасно проходили збори на Чорноморському заводі, в Адміралтействі, залізничних майстернях, на заводі братів Донських (нині завод «Дормашина»). Всього було обрано 100 депутатів: 85 — від робітників, 15 — від партійних організацій (10 соціал-демократів, 2—3 есери, декілька бундівців).

Так в умовах напруженої боротьби і страйків 20 листопада була створена Миколаївська Рада робітничих депутатів, яка розташовувалась у двоповерховому будинку на колишній Таврічеській вулиці (нині вулиця Шевченка № 64). Рада робітничих депутатів обрала Миколаївський виконавчий комітет з 11 чол. Головою було обрано лікаря, меншовика В. П. Краснуху. Для виконання різних функцій Рада створює ряд комісій: боротьби з безробіттям (вона займалася також продовольчими питаннями), редакційну, фінансову зі збору коштів на озброєння і конспіративну (з підготовки збройного повстання).

Рада робітничих депутатів провела 8 пленарних засідань. Але єдності в ній не було. Більшовики намагалися в світлі рішень III з'їзду РСДРП перетворити Раду на орган збройного повстання. Меншовики прагнули взагалі уникнути рі-

шучих дій, а Раду — зробити мирними органами місцевого самоврядування. Між більшовиками і меншовиками точилася відкрита боротьба.

Більшовики прагнули готувати робітників до сутичок. Саме за їх вимогою при Раді була створена комісія зі збирання коштів на озброєння народної міліції. Цю пропозицію підтримувала частина пролетаріату. На заводі «Наваль» відбулися багатолюдні збори, на яких було вирішено озброїти робітників. Здійснюючи свої рішення, робітники захопили в котельній майстерні 100 пудів гнутого заліза, з якого робили собі холодну зброю. Про це свідчить донесення начальника Миколаївського слідчого пункту в департамент поліції: «На заводах, в порту і невеликих майстернях розпочалась масова заготівля зброї, на суднобудівному заводі було перековано на зброю до 120 пудів заліза і сталі, майже таку кількість витрачено на Чорноморському заводі і до 70 пудів — у казенному порту. У приватних майстернях виготовлено близько 1000 пік козачого зразка і близько 500 стальних нагайок, озброювався кожний, чим міг».

Дуже напруженою була обстановка у Миколаєві в грудні 1905 р., особливо в районі Слобідки. Повідомлялося про заворушення у війську, загальний політичний страйк, діяльність народної міліції та її сутички з поліцією і військами. До міста були стягнуті два піхотних, козачий, кулеметний і артилерійський полки, поліцейські сили і жандармерія. Та, не покладаючись на наявні військові сили, миколаївський градоначальник наполегливо просив командуючого Одеським військовим округом і головного командира Чорноморського флоту і портів надіслати «хоча б один, хоч два батальйони надійних військ, бо в противному разі придушення повстання буде неможливим».

Справа в тому, що заворушення в армійських частинах і серед військових моряків були досить значними. Вони набули форми страйків. Миколаївський комітет РСДРП в чисельних прокламаціях звертався до солдатів із закликами, надсилаючи у військові частини своїх представників для проведення роз'яснювальної роботи. Страйковий рух у військах Миколаївської залоги (гарнізону) почали 3 грудня 1905 р. роти Інгульського і Лиманського піхотних полків. На другий день страйкуючі солдати вийшли за місто на

мітинг, де за наполяганням Миколаївського комітету РСДРП затвердили свої вимоги. У них йшлося про негайне звільнення в запас солдатів, які були призвані в армію у 1896 р., про усунення найбільш ненависних 7 офіцерів, звільнення 16 заарештованих солдатів. Всього було поставлено 36 вимог.

До страйкуючих солдатів приєдналися матроси Миколаївської залоги. Особливо гострого характеру набув виступ миколаївських матросів тоді, коли стало відомо про повстання матросів у Севастополі, розстріл вірними царизму кораблями Чорноморського флоту крейсера «Очаков» і про арешт «червоного адмірала» — лейтенанта П. П. Шмідта. Незважаючи на те, що повстання у війську було придушено, все ж місцеві власті змушені були піти на деякі компроміси. Зокрема, були звільнені в запас солдати, які перебували в армії з 1896 р.

Грудневі події в Миколаєві відбувалися в тісному зв'язку з подіями в Москві і Петербурзі. Коли надійшла звістка про початок повстання у Москві, Миколаївська Рада робітничих депутатів і Миколаївський комітет РСДРП (об'єднаний) своєю постановою від 11 грудня оголосили загальний політичний страйк з 12 години дня 13 грудня 1905 р.

Розпочали його залізничники. Того ж дня він охопив усі підприємства Миколаєва. Біля заводу «Наваль», на 2-й Екіпажній і Басейній вулицях міста комітет РСДРП провів мітинги. Робітникам роз'яснювалися мета й завдання збройного повстання. Його підготовку взяв на себе Слобідський район, де містився центр більшовицької організації. Миколаївська Слобідка перетворилася на своєрідну робітничу республіку. Слобідська робітнича бойова дружина налічувала до 70 чоловік, озброєних вогнепальною зброєю. До них приєдналися близько 500 робітників з холодною зброєю.

Робітники залягли і чекали, як було домовлено, на міську дружину. Але більшість Миколаївської Ради робітничих депутатів в переддень збройного виступу прийняла рішення влаштувати 19 грудня лише мирну демонстрацію. Тим часом власті мобілізували піхотний кадровий полк, три сотні козаків, підтягнули кулемети й артилерію і, таким чином, ізолювали Слобідку. Відбулася лише невелика перестрілка. Дії робітників Слобідки, не підтримані міською дружиною,

яка не одержала сигналу від Ради про початок виступу, були розпорошеними. Повстання «більшовицької» робітничої Слобідки 19 грудня 1905 р. практично не відбулося.

Зростання революційного руху робітників сприяло посиленню виступів сільської бідноти. По всій Росії тільки протягом 1905 р. відбулося понад 35 тис. таких заворушень. На Миколаївщині особливо гострою була боротьба бідноти у серпні-вересні 1905 р. Селянський рух тут продовжував зростати після маніфесту 17 жовтня. Миколаївська ліберальна газета «Южная Россия» систематично повідомляла, що у волостях селяни громили економії, палили і знищували поміщицьке майно. Для придушення повстанців царський уряд посилав свої війська, які жорстоко розправлялися з селянами, заарештовували і катували «зачинщиків». Так, у Нечаянську волость і с. Ольгопіль (нині Новобузького району) були направлені каральні експедиції козаків. За організацію селянського повстання в с. Андріївці (Нечаянська волость) багато селян було заарештовано, засуджено і кинуто до в'язниці. Криваві сутички відбулися на території нинішніх Первомайського і Новоодеського районів.

Селянський рух у Херсонській губернії (куди входили райони теперішньої Миколаївської області) був настільки сильним і широким, що царський уряд змушений був направити для розслідування «безпорядків» і придушення селянських заворушень спеціальну комісію на чолі з генерал-ад'ютантом графом Ігнатьєвим. Але ні репресії, ні умовляння властей не могли спинити хвилі народних виступів. Всього протягом 1905 р. на території сучасної Миколаївщини селянським рухом було охоплено понад 50 сіл. До березня 1906 р. із 44 незакінчених слідчих справ у зв'язку з розгромом поміщицьких маєтків у Херсонському повіті 6 справ припадало на села колишніх Отобедо-Василівської, Любомирівської та Вавіловської волостей (сучасних Снігурівського і Березнегуватського районів), в т. ч. на Євгенівку, Павлівку, Новокондакове, Іванівку, Пелагеївку, Новософіївку та ін.

За формою селянські виступи на Миколаївщині не всюди були однаковими. В деяких місцях вони мали страйковий характер. Так, страйкові комітети були створені в селах

навколо Вознесенська. Влітку 1905 р. на околицях міста відбулося кілька революційних виступів селян. Бойова революційна селянська дружина з 200 чол. конфіскувала у поміщиків і куркулів хліб, сіно, худобу, реманент і роздала біднякам. Проте здебільшого селянські виступи виливалися у форму масового стихійного руху. Основним засобом революційної роботи серед селян була друкована пропаганда. Крім того, більшовики посилали в села і своїх агітаторів, які організовували там збори й мітинги, часто створювали нелегальні гуртки.

Під керівництвом більшовиків у листопаді 1905 р. в Одесі відбулася конференція сільських організацій, у якій брали участь і делегати від сіл Миколаївщини. На цій конференції був обраний Херсонський губернський комітет сільських організацій РСДРП. Конференція висловилась за конфіскацію поміщицьких земель і передачу їх селянам. Але після поразки грудневого збройного повстання губернський комітет і селянські союзи були розгромлені.

Восени 1906 р. особливо значні селянські виступи відбулися у Голті, Ольвіополі й Богополі, де селяни роззброювали поліцію, розправлялися із землевласниками. Не припинялася боротьба селян за землю і в 1907 р., хоча революція в країні і йшла вже на спад. У травні селяни Єланця, Великосолоного, Захарівки виступили проти збирачів податків. Під час сутички з поліцією загинуло декілька учасників виступу. На похованнях полеглих селяни заявили, що будуть боротися «за землю не на життя, а на смерть». В тому році аграрними виступами було охоплено біля 20 населених пунктів краю. Розрізнені, хоч і героїчні, зусилля селянства не могли тоді принести сталого успіху. Та цей заворушницький рух, хоч і мав стихійний характер, зробив у свідомості селянства перелом. Селянські маси побачили, що їхніми ворогами є не тільки поміщики, але й царська влада, що захищала інтереси великих землевласників.

Зі впертими боями, стримуючи наступ контрреволюції, відступав пролетаріат. У 1906 р. у всій Росії страйкувало ще понад мільйон робітників, а в Україні — понад 100 тис. чол. Продовжували боротьбу і робітники Миколаївщини. Незважаючи на чисельні арешти і погроми, жила й діяла

Миколаївська організація РСДРП. У дні відступу революції, у серпні 1906 р., на Екіпажній вулиці, 20, підпільники Миколаєва зібралися на нараду для обговорення питань про дальшу боротьбу з самодержавством і його місцевими властями. На цій нараді були присутні 13 чол., в т. ч. П. Л. Ровнер (Аким), П. О. Андрєєв, М. Г. Рибаков та ін. Всі учасники наради були заарештовані. При обшуку у них вилучили політичну літературу: «Маніфест до всього російського селянства», брошури «Пролетарський рух і соціал-демократія», «Революційний рух в Росії», декілька прокламацій і листівок, видрукованих місцевою друкарнею.

На початку 1907 р. Миколаївський комітет РСДРП видав прокламацію «До всіх», яка закликала робітників припинити 9 січня роботу, вшановуючи пам'ять подій 1905 р. 14 січня 1907 р., в день виборів уповноважених до II Державної думи, Миколаївський комітет у своїй прокламації «До робітників французького заводу» («Наваль») закликав їх обирати до думи уповноважених робітників-революціонерів, тих, хто зуміє відстояти всі нагальні потреби країни і знову повести озброєний народ на штурм царського самодержавства.

Незважаючи на поразку, перша російська революція мала значення і вплив на весь наступний розвиток країни. В її класових битвах в рядах миколаївських робітників виросли такі бойові політичні керівники мас, як І. А. Чигрин, П. П. Сафронов, Г. Н. і С. Н. Макарови, Г. І. Кацевський, Я. В. Бондаренко, П. О. Андрєєв, Д. Ф. Дикін, М. К. Щеглов, М. Ф. Федосєєв, П. Л. Ровнер (Аким) та багато інших.

Декілька слів про вожаків миколаївського пролетаріату. І. А. Чигрин народився в 1879 р. Корінний миколаївець. Будинок чисельної сім'ї Чигриних знаходився на вулиці, яка нині носить ім'я Івана Андрійовича. Характер борця за справу народну формувався в робітничих колективах. Спочатку в Адміралтействі, де працював нагрівальником, а потім на заводі «Наваль» — ливарником. Перше революційне хрещення одержав влітку 1903 р., будучи одним з керівників загального страйку і політичної демонстрації в Миколаєві, що пройшла під лозунгом «Геть самодержавство!». Цього ж року вступив до лав РСДРП і вперше зазнав ка-

тувань царської охранки, ставши в'язнем Ломжинської в'язниці, де провів майже півтора роки, в камері-одиночці.

Початок першої російської революції застав І. А. Чигрина в Миколаєві. Разом з друзями по революційній роботі П. Сафроновим, М. Федосеєвим, Г. Кацевським став на чолі боротьби робітників Миколаєва. Царська охранка бере його під своє невсипуще око, про що свідчить один із жандармських документів 1905 р.: «Чигрин Іван Андрійович — один з діяльних членів Миколаївської робітничої організації соціал-демократів. Перебував під особливим наглядом поліції, як притягнутий до дізнання за події липня 1903 р. в Миколаєві.

13 січня 1905 р. заарештований на сходці в трактирі «Китай» разом з п'ятьма членами тієї ж організації, що зібралися для підготовки демонстрації 16 січня з вираженням протесту урядові з приводу петербурзьких подій 9 січня».

17 червня заарештований і висланий з Миколаєва, де перебування його, безумовно, небажане. Висланий з Миколаєва до Архангельської губернії, Чигрин втікає із заслання, ставши професійним революціонером, веде роботу в Севастополі, Катеринославі, Новомосковську та інших містах. На початку 1908 р. він знову в Миколаєві. За його пропозицією створюється ініціативна група членів РСДРП, яка підготувала скликання партійної конференції. Та в квітні того ж року — новий арешт. У 1913 р. І. А. Чигрин увійшов до числа членів групи, що зорганізувалася в портовому районі для збору коштів на партійні справи і для видання листівок. Після лютневої революції 1917 р. І. А. Чигрин — діяльний керівник миколаївських робітників, один з організаторів Миколаївської більшовицької організації, що оформилась в серпні 1917 р. У березні 1918 р. — один з керівників боротьби миколаївського пролетаріату проти німецько-австрійських окупантів. Ще майже рік керував більшовицьким підпіллям, аж до визволення міста від інтервентів. Загинув І. А. Чигрин трагічно в районі Бірзули (нині м. Котовськ), рятуючи від денікінців документи та кошти Миколаївського міського партійного комітету.

Разом з ним загинув і інший робітничий революціонер з Миколаєва — П. Л. Ровнер (Аким). Робітник-суднобудівник з Миколаєва, вступив до РСДРП у 1901 р. Був одним з керівників Миколаївської організації РСДРП. Його інтелектуальний і політичний рівень був порівняно високим, що дозволило бути одним з редакторів газети миколаївських робітників «Борьба», що виходила після поразки російської революції 1905—1907 рр. Повернувшись із заслання до Миколаєва після повалення царизму, Пінхус Лазарович був одним з керівників повстання трудящих Миколаєва проти німецько-австрійських окупантів.

Павло Петрович Сафронов народився в Миколаєві 1885 р. в сім'ї моряка. Підлітком пішов працювати на «Північну кузню», що була відома важкими умовами праці та утисками з боку начальства. Знайомство з революційно настроєними робітниками І. А. Чигриним, Г. М. Шкапіним, Г. І. Кацевським, М. Ф. Федосеєвим допомогло йому стати на шлях свідомої боротьби з самодержавством. У 19 років П. П. Сафронов — член РСДРП. У його біографії — 7 арештів, втечі з заслання до Саратовської, Полтавської, В'ятської губерній, що свідчать про стійкість та ідейну переконаність людини, яка безстрашно стала на шлях революційної боротьби з царським самодержавством. Він був одним з організаторів лютнево-березневого політичного страйку 1903 р. на заводі «Наваль». Павло Сафронов очолював бойову робітничу дружину в Миколаєві в 1905 р. Після повернення з Таммерфорської конференції РСДРП, де представляв Миколаївський комітет РСДРП, разом з В. О. Радус-Зеньковським був заарештований і засланий до Полтавської губернії. Звідтіля втік, повернувся до Миколаєва, був у севастопольському підпіллі, де створив підпільну друкарню, що друкувала листівки, нелегальну літературу; організував бойову групу для боротьби з провокаторами і зрадниками. Останній арешт — у Севастополі і вирок — 6 років каторжної в'язниці. Але здоров'я його було підірване. Незабаром він помер у Миколаївській каторжній в'язниці. Незважаючи на заборонні заходи царської охранки, друзі з боротьби поховали його з усіма почестями.

З долями цих людей схожі й біографії інших миколаївських революціонерів з робітників.

Революція 1905—1907 рр. залишила глибокий слід в пам'яті народній. Вона піднесла до свідомої революційної творчості найширші маси трудящих і збагатила їх досвідом боротьби з царизмом.

У тяжкі роки, що наступили після поразки революції, підприємці посилили наступ на життєві права робітничого класу. Знову було запроваджено 10-годинний робочий день, скорочений внаслідок революційної боротьби у 1905—1907 рр. На 30—40% знижено розцінки. Відновлено систему штрафів. Під час промислового застою 1906—1909 рр. значно скоротились замовлення. Багато робітників поповнили й без того багаточисельну армію безробітних. Тільки в Миколаєві кількість безробітних у 1907 р. перевищувала 10 тис. чол. В глибоке підпілля була загнана Миколаївська організація РСДРП. У часи реакції в 1908 р. у Миколаєві була споруджена каторжна в'язниця. В цій в'язниці перебувало багато учасників революції, в т. ч. і М. В. Фрунзе. Близько двох років за цими ж гратами був Г. І. Котовський. До речі, він був одним з перших в'язнів миколаївської каторжної в'язниці.

На селі внаслідок здійснення столипінської аграрної політики зміцнювався прошарок куркульства. У Херсонській губернії, де напередодні реформи общинна форма землеволодіння охоплювала понад 90% усіх селянських господарств, на хутори виділилось 42% господарств. Головна маса селянства, втративши підтримку общини і отримавши гірші землі в особисту власність, не могла налагодити господарство і розорялася. Почастішали випадки продажу селянами своїх земель. Наприклад, у Єлисаветградському повіті в 1913 р. 1573 господарі продали 11125 дес. своєї землі. Значна частина розорених селян йшла в міста. Деякі ставали наймитами. Багато селян виїжджало до Сибіру. Наприклад, у 1908—1909 рр. із цього ж повіту переселились до Сибіру 1794 сім'ї. Не влаштувавшись на новому місті, вони часто поверталися додому жебраками. Так, із Херсонського повіту в 1911 р. переселились до Сибіру 541 чол., а повернулися — 231 чол.

Безземельним селянам не залишилось іншого шляху, як найматися до поміщицьких та куркульських господарств. Але й тут заробітки були низькими. У 1912 р. під час обмолоту зерна сільськогосподарський робітник у Єлисаветградському повіті отримував від 65 коп. до 1 крб. 50 коп. за день. У Херсонському повіті чоловікові у 1915 р. платили 94 коп. — 1 крб. 73 коп. за день, жінці — 62 коп. — 1 крб. 13 коп., а підліткові — тільки 43—73 коп.

Важке економічне становище, політичне безправ'я робітників, насильницьке здійснення столипінської реформи та її грабіжницький характер, дальше розорення і зубожіння селян — все це обумовлювало продовження боротьби трудящих міста і села за свої права.

Продовжували революційну боротьбу робітники Миколаєва. В умовах жорстокого переслідування з боку місцевих властей, царизму, при якнайсуворішій конспірації Миколаївський комітет РСДРП приступив до організації підпільної друкарні. Для конспірації вона була розміщена на зарослім бур'яном пустирі, біля будинку робітників-революціонерів Петрових по вул. ІІ-й Военній і називалася у підпільників «Маня». Робітники безкоштовно виготовляли шрифт для неї, проводили збір грошей для придбання устаткування. Після великої і копіткої роботи робітники Миколаєва почали видавати свою нелегальну більшовицьку газету «Борьба» (перший номер вийшов у вересні 1908 р. тиражем у 5 тис. примірників). Редакторами її були Т. Л. Ровнер (Аким) і О. П. Андреєв. Всього було видано 4 номери. Останній, грудневий номер П. Л. Ровнер (Аким) закінчив редагувати, вже будучи в миколаївській в'язниці. Коли ж цей номер уже готувався до друку — в листопаді 1908 р., — хтось виказав членів редакції і членів комітету РСДРП. Всі вони були заарештовані і відправлені до в'язниці. Спроби ж царської охранки виявити місцезнаходження підпільної друкарні «Маня» були марними.

Газету «Борьба» миколаївські робітники зустріли з радістю і великим інтересом. Через неї зміцнювалися зв'язки партійного комітету з робітниками. «Борьба» відгукувалася на всі злободенні і життєві питання пролетаріату. Вона закликала їх до рішучої боротьби з царизмом і капіталізмом.

У передовій статті за листопад 1908 р. газета писала: «...не слід забувати, що, тільки протиставляючи свою власну силу силі капіталізму, ми в змозі будемо утримати за собою завойовані права, що тільки сильним і дужим натиском ми в змозі будемо відбити наступ ворога-капіталіста. Наша ж сила — в нашій солідарності і нашій організованості... Зорганізуємся в могутній батальйон всесвітньої армії праці під прапором її передового загону РСДРП, і тоді ніяка сила не буде нам страшна».

Для тіснішого зв'язку з масами і посилення роботи серед трудящих підпільники Миколаєва використовували легальний робітничий кооператив «Трудова копійка» і «Товариство допомоги тим, хто займається ремісничою працею», а також бібліотеки, робітничі клуби. Не припинялися страйки. Найбільший з них відбувся 4 серпня 1908 р. на суднобудівному заводі.

Активними були виступи робітничого класу міста в наступні роки. В авангарді боротьби йшли суднобудівники. В січні 1910 р., в п'яту річницю Кривавої неділі, відбувся політичний страйк 540 робітників заводу «Наваль», у листопаді застрайкували вже 1800 робітників цього ж заводу. «Все ж живий революційний дух серед наших робітників. Несподіваний недавній страйк підтвердив це. Приводом стала смерть Л. М. Толстого», — писали миколаївські більшовики в «Рабочую газету». Всього в 1910 р. в Миколаєві відбулося 12 страйків, а в 1911 р. — вже 20. Особливою масовістю й бойовитістю відзначилися виступи миколаївських робітників у 1912 р., зокрема, в січні — 1617 робітників заводу «Наваль» з приводу подій Кривавої неділі (один з трьох подібних страйків у Росії); у квітні — на знак протесту проти Ленського розстрілу; 1 травня; в листопаді — проти суду над революційними матросами Чорноморського флоту. Поряд з політичною робітники Миколаєва вели вперту боротьбу за поліпшення умов праці й життя. Таким у 1912 р. був 42-денний страйк 3886 робітників заводу «Наваль», що спричинився до втрати 155 тис. робочих днів. Заводська адміністрація змушена була піти на поступки: повернути на завод всіх раніше звільнених робітників на їх місця, визнати робітничих старост, відкрити їдальні, збільшити на 18%

заробітну плату. Це був найбільш масовий страйк на півдні України. Всього 1912 р. в Миколаєві відбулося 23 страйки.

В лютому 1913 р. робітники Миколаєва виступили проти святкування 300-річчя царського дому Романових. Відбулися мітинги і в роковини Ленського розстрілу. Влітку 45 днів страйкували навалівці і 34 дні — руссудівці. Вони вимагали підвищення розцінок і поліпшення умов праці. Не раз під час страйків відбувалися сутички з поліцією та козаками. У 1914 р. в Миколаєві страйкувало: 9 січня — 5 тис. робітників, 1 травня — близько 8 тис., у липні — понад 10 тис. чол. Учасники липневого страйку після мітингу влаштували демонстрацію: вийшли на вулиці міста з червоними прапорами і співали революційних пісень.

Революційну боротьбу робітників прагнула очолити підпільна більшовицька організація, відновлена ще в першій половині 1910 р. Влітку 1911 р. в її складі вже було 60 чол. Крім місцевих, тут працювали більшовики з Петербурга, Москви, Сормова, заслані сюди під нагляд поліції. Особливо велику роботу щодо зміцнення організації проводили в ці роки П. С. Заславський, П. Л. Ровнер (Аким), Ю. А. Синяков, П. О. Андрєєв, а також М. М. Шверник, який працював токарем на заводі «Наваль». Миколаївський комітет підтримав боротьбу за скликання VI (Празької) Всеросійської партійної конференції. Делегат від Миколаєва Л. П. Серебряков доповів конференції, що тут створені марксистські гуртки, випускаються листівки, робітники регулярно читають газету «Звезда» і журнал «Мысль», вступають до організації, що настрій у них бойовий. Миколаївський комітет одним з перших схвалив рішення Празької конференції. В грудні 1913 р. до Миколаєва приїздив член ЦК РСДРП, депутат і керівник більшовицької фракції IV Державної думи Г. І. Петровський для надання допомоги партійній організації. Певне значення для революційного виховання миколаївських робітників мало розповсюдження газет «Звезда» (300 примірників) і «Правда» (350 примірників). У цих газетах, революційній та прогресивній літературі часто описувалися нелюдські умови життя й побуту трудящих міста.

Велася також робота для залучення до революційного руху селянства Миколаївщини. В багатьох населе-

них пунктах, у т. ч. в Богоявленську, Богополі, Голті, Новій Одесі, вони створювали організації й гуртки. Агітатори роз'яснювали характер столипінської реформи, керували боротьбою селян проти поміщиків і куркульства. Селяни Богополя, Болеславчика, Станіславчика, Воссіятська, Арнаутівки, Врадіївки та інших сіл, збираючись цілими общинама, знищували землемірні плани й документи, межові знаки, проганяли землевпорядників.

Важким тягарем на плечі робітників і селян лягла перша світова війна. Робочий день на підприємствах Миколаївщини досягав 15—16 годин. Погіршувалось становище трудового селянства. Посівні площі в 1916 р. скоротилися майже на 13%. Безперервно зростали ціни на предмети першої необхідності. Так, у 1915 р. в Привільнянській, Снігурівській, Полтавській, Вавіловській та інших волостях вони підвищились у 1,5 раза.

Внаслідок цього, незважаючи на поліцейський терор та арешти, різко зріс революційний рух трудівників Миколаївщини. За роки війни в губернії сталося 86 страйків, у яких взяли участь 23 тис. робітників. Справжніми форпостами страйкового руху в 1915—1916 рр. були миколаївські суднобудівні заводи «Наваль» і «Руссуд». Страйкові виступи мали яскраво виражений антивоєнний, політичний характер. Одним з перших найтриваліших антивоєнних страйків 1916 р. в Україні був страйк миколаївських суднобудівників — заводу «Наваль». Цей страйк був справжньою перевіркою мужності, витримки і організованості миколаївського пролетаріату. Готувалися до цього старанно і тривалий час. Був врахований досвід попередніх виступів робітників, особливо листопадового страйку 1915 р., що не приніс їм перемоги.

7 січня 1916 р. староста головного механічного цеху О. К. Скороходов і М. О. Єрощук від імені робітників пред'явили директору заводу «Товариства Миколаївських заводів і верфей «Наваль» вимоги: збільшити з 1 січня 1916 р. всім робітникам заробітну плату на 3 копійки за кожну годину, платити не менше 100% гарантії (чорноробочим — 50%) та інше. До цих вимог приєдналися робітники інструментальної, а також інших майстерень і відділів заводу.

На 11 січня було призначено обговорення всіма робітниками заводу відповіді адміністрації підприємства. Але ос-

тання всі вимоги робітників категорично відхилила. Розпочали страйк більше 4500 чол. Наступного дня до них приєдналися ще 2500 чол. 14 січня вже не працювало близько 8 тис. робітників. Незабаром страйк охопив увесь завод, крім снарядної майстерні. Зриваючи виконання термінових воєнних замовлень, робітники висловлювали цим свій протест проти війни. Вже те, що страйк проходив у дні війни, на заводі, який виконував великі воєнні замовлення, говорило про його політичну, антивоєнну суть. Це швидко зрозуміли і царські власті. Фабричний інспектор Херсонської губернії у своєму донесенні миколаївському градоначальнику вказав, що «робітники навмисно пред'явили завчасно неприйнятні вимоги», «теперішній страйковий рух вважаю політичним, хоч керівники руху видають його за економічний».

Одним з організаторів і керівників страйку був О. К. Скороходов. До складу керівників страйку входили також А. Ф. Рядченко, М. І. Нікітін, М. І. Чижиков, Д. Ф. Дикін, Г. М. Гордієнко та ін.

Царські власті вживали всіх заходів до того, щоб придушити страйк. Адміністрація і всі органи місцевої і центральної влади перейшли до рішучих заходів — до залякування і жорстоких репресій, арештів, звільнень із заводу, відправки на фронт, під воєнний суд. Не цуралися також і умовлянь.

14 січня 1916 р. градоначальник М'язговський звернувся з відозвою до робітників, у якій умовляв їх приступити до роботи. Намагалися сприяти ліквідації страйку і два члени Центрального воєнно-промислового комітету, що прибули з Петрограда, а також прокурор Військово-морського окружного суду, який терміново приїхав з Одеси, начальник мобілізаційної частини. Тривалі переговори з робітниками нічого не дали і закінчилися грубими погрозами на адресу страйкарів з попередженням відправити їх до діючої армії. Однак ні умовляння, ні погрози не мали успіху. Щоденно на заводській площі відбувалися збори робітників, на яких оратори закликали продовжувати страйк, у своїх виступах викривали імперіалістичний характер першої світової війни.

Наприкінці січня 1916 р. власті перейшли в наступ. Вони почали звільняти і відправляти на фронт найактивніших

учасників страйку. 1 лютого миколаївський градоначальник повідомив Міністерство внутрішніх справ про те, що для ліквідації страйку заводоуправлінням звільнено 377 чол., з них 187 військовозобов'язаних направляються в розпорядження воєнного начальника. Проти 73 учасників страйку було порушено судову справу. Але й ці заходи не зламали волі робітників до боротьби з царизмом та його політикою війни.

1 лютого було видано наказ градоначальника, який забороняв сходки і збори робітників під загрозою тюремного ув'язнення і висилки до Сибіру. Незважаючи на важке матеріальне становище в умовах війни, робітники продовжували страйкувати. Значну грошову допомогу надавали навалівцям робітники інших заводів міста. Солідарність з ними виявили робітники Донбасу, Одеси, Катеринослава й інших міст, організувавши збір коштів для страйкуючих суднобудівників Миколаєва.

22 лютого заводоуправління вчинило ще одну спробу припинити страйк: воно оголосило про введення додаткового пайка. Робітники відхилили цю подачку. Морський міністр царського уряду Григорович, що приїхав наступного дня до Миколаєва, у відповідь на наполегливість робітників запропонував закрити завод.

24 лютого 1916 р. «Наваль» було закрито. Близько 13500 чол. було звільнено, а 6000 військовозобов'язаних за наказом воєнного міністра мобілізували в діючу армію. Ці суворі заходи властей викликали обурення в трудівників усього міста.

В цей же день градоначальник запросив по телефону з Одеси й Херсона додаткові наряди поліції. Відправка мобілізованих робітників у військові частини відбувалася під посиленим контролем козаків і поліції. Мобілізованих суднобудівників вийшов проводжати весь трудовий Миколаїв. Закриття заводу, арешти і відправка робітників на фронт були проявом безсилля прогнилого царського самодержавства і лютої злоби місцевих властей і поліції, які розгубилися перед згуртованістю і непохитністю страйкуючих.

А між тим становище в місті загострювалося. 7 березня 1916 р. власті та адміністрація змушені були відновити прийом на роботу. Але тепер не вистачало кваліфікованих робітників, так як значна частина вільнонайманих не була здатна працювати на підприємстві, що виконувало великі воєнні замовлення. Власті змушені були клопотати про повернення мобілізованих висококваліфікованих робітників-навалівців. 31 березня 1916 р. мобілізаційний відділ Генерального штабу царської армії дав розпорядження про повернення на завод 3000 чол. Друга частина робітників була повернена на завод уже після лютневої революції 1917 р.

Антивоєнний страйк 1916 р. на миколаївському суднобудівному заводі «Наваль», що тривав понад півтора місяця, показав високу політичну свідомість робітників, їх стійкість і солідарність, ненависть до самодержавства. Він справив революційний вплив, сприяв зростанню страйкового руху в інших промислових центрах України.

Жорстокі репресії царизму завдали великої шкоди робітничому рухові в Миколаєві, особливо на такому заводі, як «Наваль». Майже всі передові, свідомі робітники та прогресивні діячі міста були арештовані, ув'язнені, вислані або ж відправлені до діючої армії. Великі втрати, яких зазнала Миколаївська більшовицька організація, що мала значне ядро на заводі «Наваль», призвели до послаблення впливу більшовиків у місті.

Ведучу боротьбу з царизмом, проти соціального та національного гноблення, миколаївці відстоювали свої права і в галузях освіти, культури, медичного обслуговування. Більшість населення, особливо трудові люди, не одержували необхідної медичної допомоги. В 1904 р. в Миколаєві працювали лише дві лікарні на 350 ліжок, 11 аптек і 24 аптечні магазини. Їх обслуговували 150 медичних працівників, включаючи медсестер та санітарок. Зовсім не було дитячих лікувальних закладів. Багато робітників хворіли, особливо на туберкульоз. Тяжке становище людей яскраво відображено у вірші полум'яного поета-революціонера О. М. Гмирьова, який працював на заводі «Наваль»:

Эх ты, жизнь моя
Бесприветная,
Словно ноченька беспросветная!
Средь чужих людей,
В шумном городе
Ты проходишь вся
В нужде, голоде...
Поздно вечером
Прибредешь домой —
Словно ад стоит
В голове больной.
Обессиленный
И озлобленный
В постель кинешься,
Как надломленный.
И так день за днем,
Год за годами
Ты идешь с нуждой
Да невзгодами.

Не кращою була справа і з освітою. За переписом 1897 р., 47% чоловіків і 67,8% жінок Миколаєва не вміли читати й писати. Витрати на народну освіту в 1890 р. становили лише 33 тис. крб., в той час, як на утримання поліції йшло понад 52 тис. крб. 1862 р. в місті відкрито першу чоловічу гімназію, 1873 — реальне училище. В кінці XIX — на початку XX ст. почали працювати комерційне, технічно-залізничне і механічно-технічне училища, кілька приватних гімназій, вищі початкові училища, початкові школи і школи грамотності. 22 листопада 1904 р. на вул. Аптекарській, 10 (нині вул. 68 десантників, ріг Воєнної) відкрито училище ім. М. В. Ломоносова. Будинок його був невеликий — 6—7 кімнат і 2 кімнати для учительської. Але за обладнанням класи училища не мали собі рівних у місті. Парти за конструкцією були дуже зручними. Їх спинки та сидіння були гнутими, що не втомлювали тулуб учня. Похилі площини парт на четвертину напіввідкривалися для зручного користування підручниками та іншими посібниками. Для чорнильниць, ручок та олівців у верхніх вузьких площинах були зроблені заглиблення на необхідних для учня відстанях. Для запису та вирішення задач користувалися грифельними дошками. Шко-

ла проіснувала (з перервами) до початку війни 1941—1945 рр. З часу визволення Миколаєва тут розміщується технічне училище № 19 заводу ім. 61 комунара. У 1863 р. при Миколаївській гімназії з дозволу уряду було відкрито пансіон для молоді з південно-слов'янських країн. Звичайно, царський уряд не безкорисливо надавав можливість болгарам та іншим слов'янам набути середньої і вищої освіти в Росії. Таким шляхом він прагнув зміцнити свій вплив на Балканському півострові, що похитнувся після поразки у Кримській війні. Передбачалося, що набувши в Росії освіту й виховання, болгари, серби, чорногорці з поверненням на батьківщину стануть провідниками впливу царизму серед співвітчизників. До жовтня 1864 р. в пансіоні разом з 25 російськими учнями виховувались 8 болгарів, один серб. На 6 місць, що залишилися вакантними, претендувало 13 південних слов'ян із числа відібраних російськими консулами кандидатів у пансіонат, що було свідченням популярності нового навчального закладу серед балканських слов'ян. Крім загального гімназійного курсу, учні займалися гімнастикою, навчались танцям, музиці (фортепіано і скрипка), церковному співу. Пансіон при Миколаївській гімназії проіснував до 1 січня 1866 р. і був попередником спеціального навчального закладу для південних слов'ян — Південнослов'янського пансіону.

Відкрито його у 1867 р. Найбільша кількість вихованців припадає на початок 80-х років XIX ст., коли їх було 120—130 чол. За 25 років існування Південнослов'янського пансіону його вихованцями стали понад 500 юнаків з Болгарії, Чорногорії, Македонії, Боснії. Багато його вихованців отримали тут середню освіту, вступили потім до вищих навчальних закладів Росії і поверталися до себе на батьківщину висококваліфікованими спеціалістами. Із пансіону вийшло немало видатних діячів болгарського визвольного руху. Не раз бував у Миколаєві один з видатних болгарських революціонерів поет Христо Ботев. Разом з ініціатором відкриття пансіону Тодором Минковим він набирав добровільців для боротьби за визволення болгар від турецького ярма. Героїчна боротьба балканських народів — сербів і болгар — проти багатовікового турецького гніту викликала велике співчуття демократичних сил Миколаєва. «Не знаю, чи є в Росії таке місто, де можна було б знайти стільки добровольців,

що бажають битись за свободу слов'ян, скільки в Миколаєві», — писав Т. Минков 1876 р.

Внаслідок війни 1877—1878 рр. турецьке ярмо було скинуто, і болгарська молодь мала можливість одержувати середню освіту у себе на батьківщині. З середини 80-х років приплив болгар до Південнослов'янського пансіону помітно скоротився. Кількість його вихованців не перевищувала 40 чол., причому біля половини складали росіяни. В цих умовах відпала необхідність в подальшому існуванні пансіону. 1892 р. він був закритий, відігравши значну роль у зміцненні культурних зв'язків українського, російського і болгарського народів. У 1916 р. в Миколаєві діяло 95 навчальних закладів, включаючи дрібні приватні і церковні училища, що охоплювали 14222 учнів. Закінчувало ж школи не більше 1500—2000 чол. Громадськість міста тривалий час добивалась відкриття в Миколаєві вищого навчального закладу — університету та політехнічного інституту. Але це питання так і не було розв'язане. І тільки в 1913 р. одержано дозвіл міністра освіти царського уряду на відкриття в місті учительського інституту (нині Миколаївський державний педагогічний інститут). Новий вуз повинен був готувати вчителів початкових класів. Строк навчання — три роки. При цьому особлива увага приділялась тому, щоб уберегти вихованців (так тоді називали студентів учительського інституту) від «вільнодумства». Кожний вступник показував довідку про благонадійність, а одним з головних навчальних предметів вважався закон божий. Будинок для інституту за 2500 крб. продав купець 2-ї гільдії Берг. Крім аудиторій, у ньому була квартира ректора і школа, де вихованці проходили педпрактику. Перший набір 1913 р. — 25 сільських юнаків. Потім зарахували ще чотирьох. Закінчили навчання 24. Серед них були й талановиті бідняки, що добивались освіти ціною неймовірних зусиль.

У 1863 р. на розі Соборної (тепер Радянська) і Спаської (тепер Свердлова) вулиць було відкрито будинок міського зібрання з концертним і читальним залами. Тут влаштовувалися прилюдні лекції на природничі та історико-культурні теми, які читали викладачі навчальних закладів міста. 1881 року в Миколаєві було збудовано спеціальне приміщення театру на 1310 глядачів (нині тут — театр ім. Чкалова), на

сцені якого виступали М. П. Мусоргський, Ф. І. Шаляпін, Л. В. Собінов, М. К. Заньковецька, П. К. Саксаганський, М. К. Садовський та ін. Тут ставилися такі п'єси української класичної драматургії, як «Наталка-Полтавка», «Запорожець за Дунаєм», «Мартин Боруля», «Хазяїн». Миколаївські глядачі дуже тепло сприймали ці спектаклі. 25 березня 1905 р. Миколаївська газета «Южная Россия» писала: «В воскресенье, 27 марта, в театре Шеффера (Монте) начнутся театральные спектакли «Товарищества новой драмы» под управлением В. З. Мейерхольда. Первым спектаклем пойдет «Одинокие» Гауптмана, затем предложенная к постановке «Смерть Иоанна Грозного» А. Толстого (г. Мейерхольд — Иоанн Грозный)». Зустріч з цим молодим колективом, з театром пошуків справила на миколаївських глядачів велике враження.

У 1881—1883 рр. в будинку № 2 по вул. Інженерній проживав офіцер 58-го Празького піхотного полку П. К. Саксаганський. Народився Панас Карпович 15 травня 1859 р. в с. Кам'яно-Костуватому Братського району. Батько його, Карпо Адамович Тобілевич, і мати — Євдокія Зінов'ївна Садовська, були кріпаками багатого поміщика Золотницького. Із сім'ї Тобілевичів вийшли видатний український драматург І. К. Карпенко-Карий, великий артист і режисер М. К. Садовський, блискуча актриса М. К. Садовська-Барілотті. Усіх чотирьох Тобілевичів з повним правом називають корифеями українського театру.

Благотворного впливу на художній розвиток юних Тобілевичів надавала сама сімейна атмосфера. Їх батьки, що мали дивовижні голоси, учили своїх дітей народним українським пісням, казкам, легендам, історичним переказам. Вся сім'я часто відвідувала вистави пересувних труп 30—40-х років XIX ст., дивилася вистави Щепкіна, Мартинова та інших видатних артистів, що заїжджали і до маєтку магната Золотницького.

Загальної початкової освіти П. К. Саксаганський набув у Бобринецькому 3-класному училищі, середньої — у Єлисаветградському реальному училищі, у драматичному гуртку якого вихованці ставили «Наталку-Полтавку», «Назара Стодолю», «Москаля-Чарівника». Саксаганський виконував ролі Петра, Назара, Чупруна. Його талант уже тоді вражав гля-

дачів. Самодіяльного актора помітив М. Л. Кропивницький, який, залишаючи Єлисаветград, передав йому всі свої ролі.

Панас Карпович твердо вирішив присвятити себе сцені. Але війна 1877—1878 рр. з Туреччиною змінила його життєві плани. Він добровільно вступив у запасний батальйон, звідкіля його направили до Одеського юнкерського училища; після закінчення став служити в Миколаєві. В той час тут гастролювала трупа Чернишова. П. К. Саксаганський таємно брав участь у її виставах. Оскільки офіцерам тоді не дозволялося грати на сцені, то йому довелось зазнати багато неприємностей від військового начальства. У вересні 1883 р. в Миколаївському театрі грала трупа М. П. Старицького. За порадою М. Л. Кропивницького до її складу було запрошено і Саксаганського. З того часу і розпочалася професійна артистична кар'єра Панаса Карповича. Після сезону 1884—1885 рр. М. Л. Кропивницький створив нову трупу, до якої увійшов і Саксаганський. Протягом 13 років вона виступала в багатьох містах Росії. Її сцена була трибуною, з якої звучали і протест проти національної політики царизму з її забороною української мови, школи, пісні, літератури, театру, і приголомшлива правда про страждання українського народу, його мрії й надії.

П. К. Саксаганський із задоволенням брався за великі й малі ролі, роблячи з них справжні шедеври. Як людина багатогранного дарування, він був однаково великим і в комічних, і в трагічних ролях. За своє більш ніж піввікове сценічне життя він створив сотні незабутніх образів. Брав участь у трупах Старицького, Кропивницького, Садовського, Світлова, «Об'єднаного Товариства», «Корифеїв». А в 1890 р. разом з братом І. К. Карпенко-Карим створив і власну трупу, що проіснувала до 1907 р. Систему Щепкіна-Станіславського довів до найвищої досконалості.

Український театр, створений нашими земляками, уперше в світі застосував сценічну режисуру, ансамблеву гру. Театр стояв на чітких ідейних позиціях. Його всіляко підтримувала російська демократична культура. Серед його гарячих прихильників були Лев Толстой, А. П. Чехов, П. І. Чайковський, І. Ю. Рєпін, О. М. Горький. Російські критики ставили український народний театр на перше місце в Європі. А вдячний К. С. Станіславський писав: «Такі українські авто-

ри, як Кропивницький, Заньковецька, Саксаганський, Садовський — блискуча плеяда української сцени, — увійшли золотими літерами на скрижалі історії світового мистецтва». Вже будучи знаменитим актором і режисером, П. К. Саксаганський часто навідувався до міста своєї молодості: 15 разів він гастролював у Миколаєві, двічі — у Вознесенську.

Полум'яні вірші, спрямовані проти царського самодержавства, сповнені віри у щасливе майбутнє, писав робітничий поет О. М. Гмирьов. Народився він у Смоленську 17 (29) березня 1887 р. Мати померла, коли йому виповнилося 4 роки. Старший брат Панас поїхав на заробітки до Миколаєва. У 1902 р. помер батько. П'ятнадцятирічним юнаком, закінчивши 6-річне міське училище і не знайшовши роботи в Смоленську, Олексій Гмирьов їде до старшого брата і влаштовується учнем слюсаря котельної майстерні заводу «Наваль». 12-годинний робочий день, копійчана зарплата, брудний цех, погане освітлення, грубість майстрів, нескінченні штрафи (за запізнення, вихід з майстерні без дозволу майстра, втрату інструмента, недотримання чистоти, порушення тиші) зробили молодого робітника революціонером.

Його політичні та естетичні погляди формувалися під впливом професійних революціонерів і талановитих артистів М. Заньковецької, М. Садовського, М. Кропивницького під час їх виступів у місцевому театрі. Вступивши до робітничого гуртка, він з головою поринає в боротьбу з самодержавством, бере активну участь у страйках, пише пристрастну поезію. Революційна активність О. Гмирьова настільки лякала жандармів, що про його арешт двічі доповідали Миколі II у щотижневих записках. Значну частину свого життя він провів у херсонській, миколаївській, вологодській, архангельській, єлисаветградській в'язницях. Сходи й заходи сонця, весну чи осінь, пахощі квітучої акації і достигаючих хлібів він вгадував через грати пересильних вагонів або тюремних камер.

Про його неповторну творчу індивідуальність свідчать політична сатира, громадянські мотиви, пейзажна та інтимна лірика. Фахівець-літературознавець Є. Г. Мирошниченко зазначає: «Його спадщина переконує і в тому, що ранню пролетарську поезію не можна уявляти спрощено, як одноманітне, що переслідує суто агітаційні цілі творчості. Політична бо-

ротьба була змістом життя О. Гмирьова, але в серці молодого борця ховався скарб великої, нерозтраченої любові до всього живого й прекрасного на землі». Його поетична спадщина, листи друзям, коханій дівчині свідчать, що молодий революціонер прагне поширювати свій світогляд на сфери, що виходять за межі безпосередньо соціальної практики. Поет іншов до різноманітного естетичного освоєння світу. Його життя обірвалося 11 вересня 1911 р. у лікарні Херсонської в'язниці. Він справді був одним із тисяч Данко. І люди йшли на світло його яскраво палаючого серця. Незадовго до смерті він писав:

Я погибну,
Но вместе со мной не умрут
Пролетарские песни мои.
Я умру, но со мною
в тюрьме не умрет
Муза-узница, крошка моя.

М. О. Шолохов писав: «Алексей Гмырев в истории нашей революции фигура чрезвычайно интересная. Это один из немногих одаренных русских поэтов-революционеров, вышедших из рабочей среды. Его жизненный путь может служить прекрасным образцом для воспитания молодежи...».

В робітничій революційній пісні миколаївця знайшли своє відображення конкретні історичні події — страйк миколаївських суднобудівників 1905 р. і розстріл царем 9 січня 1905 р. робітничої демонстрації в Петербурзі.

Передові кола інтелігенції міста в 1911 і в 1914 рр. всупереч урядовим заборонам відзначали роковини Т. Г. Шевченка, збирали кошти на спорудження пам'ятника поетові-революціонеру в Києві.

Велику популярність у Миколаєві здобув флотський оркестр, у реорганізації якого у 80-х роках XIX ст. діяльну участь взяв видатний російський композитор М. А. Римський-Корсаков. До Миколаєва він приїздив двічі і жив у одному з флігелів нинішного будинку музею суднобудування і флоту. Саме тут автор безсмертних музичних творів, милуючись зеленими закутками «Дикого саду», чудовим краєвидом з високого берега Інгулу, слухаючи співи птахів, писав одну із своїх найкращих опер «Снегурочка». Почуті співи птахів М. А. Римський-Корсаков використав у «Песне и пляске

птиц» до прологу опери. А пролог цей був написаний ним в Миколаєві влітку 1881 р. У 1892 р, в Миколаєві було відкрито одну з найстаріших в Україні і Росії музичних шкіл.

23 березня 1897 р. у залі Зимового Морського Зібрання Будинку флагманів і капітанів (нині Будинок флотських офіцерів) звучали музичні твори Моцарта, Бетховена. Мендельсона, Чайковського. І до «великих» увійшли фрагменти опери Миколи Аркаса «Катерина».

Микола Миколайович Аркас народився 26 грудня 1852 р. (7 січня 1853 р. за н. ст.) у Миколаєві в заможній аристократичній сім'ї. Його батько — Микола Андрійович, син вихідця з Греції, морський офіцер, згодом — адмірал, був головним командиром Чорноморського флоту, а з 1871 по 1881 рр. — командиром порту і військовим губернатором Миколаєва. Зважаючи на його заслуги в розвитку шкіл грамотності в Миколаєві, замощенні, дальшому озелененні, освітленні вулиць міста, організації на новій основі міського господарства, завдяки чому зросли податки міста, М. А. Аркас у лютому 1881 р. був удостоєний звання почесного громадянина Миколаєва. 11 серпня 1879 р. за наказом губернатора М. А. Аркаса за підготовку замаху на Олександра II були страчені народовольці С. Я. Віттенберг та І. І. Логовенко. Саме цей факт, в певній мірі, і закрив на тривалий час для нащадків ім'я видатного флотоводця та його не менш знаменитого сина — композитора, історика, просвітителя. Мати — Софія Петрівна, походила з сім'ї української козацької старшини Богдановичів.

Чудова українська природа, чарівні пісні, казки й оповідання, спілкування з селянами в маєтку сприяли тому, що М. М. Аркас з дитячих літ полюбив Україну та її народ. Освіту він набував у школі правознавства в Петербурзі, в гімназії Стародубцева в Одесі, на природничому відділенні фізико-математичного факультету Новоросійського (Одеського) університету, де він остаточно вирішує присвятити себе служінню українському народові.

Після закінчення університету з 1876 до 1881 р. перебуває на службі в канцелярії військово-морського відомства в Миколаєві, виконує ряд службових доручень у Константинополі і Галаці. Одружується з дочкою морського офіцера Ольгою Іванівною Шишкіною. У 1881 р. після смерті батька за-

лишає військову службу і займається управлінням своїх маєтків. Але головним змістом його життя стало служіння українській культурі.

Під впливом української народної пісенності і великої любові до Т. Г. Шевченка М. М. Аркас створює оперу «Катерина». Цензурні утиски царських посіпак, що всіляко перешкоджали розвиткові української культури, не дали можливості здійснити виставу опери спочатку в Україні. Тому її прем'єра відбулася в Москві 12 лютого 1899 р. 17 лютого М. М. Аркас отримав з Москви телеграму: «Поздравляем успехом и благодарим композитора за доверие. Кропивницкий и товарищество». В Миколаєві опера «Катерина» повністю була виконана трупою М. Л. Кропивницького 14 березня 1900 р. На її долю випав великий успіх. Крововилив у мозок, що призвів до невиліковного паралічу правої руки, припинив композиторську діяльність митця.

М. М. Аркас дуже цікавився минулим України та її народу. Спочатку він вирішує створити рукопис з історії України для навчання свого внука. Але згодом, захопившись цією працею, розпочинає роботу по написанню першої книги з історії українського народу рідною мовою. Праця була завершена наприкінці 1906 р., а на початку 1908 р. «Історія України-Русі» Миколи Аркаса вийшла в світ у друкарні товариства «Общественная польза» в Петербурзі. Це була перша історія України, видана українською мовою. Видання повністю розійшлося протягом кількох місяців. Відомі діячі української культури В. Степаненко, В. Липинський дали досить позитивну рецензію на книгу. В. Степаненко відзначив: «...книжка гарна і дуже корисна. Ход в продажі має такий страшенний, якого я не знаю за другою книжкою, опріч «Кобзаря». Проте видатний історик М. С. Грушевський опублікував гостро-критичний відгук на цю працю М. М. Аркаса. Поряд з недоліками, що справді мали місце в книзі, рецензент необгрунтовано звинуватив М. М. Аркаса в «Фальшах, страшенних недоліках, просто дикими в науковому підручнику висловами і поглядами». Очевидно, це було викликано небажанням маститого історика мати конкурента на його монополію в історії України.

Наступним дітищем М. М. Аркаса була миколаївська «Просвіта», відкриття якої відбулося з його ініціативи 26 лю-

того 1907 р. М. М. Аркаса було обрано головою товариства і головою його ради. Члени «Просвіти» готували драматичні виступи, літературно-музичні вечори, лекції. М. М. Аркас виступає перед жителями міста з лекціями з історії України. Миколаївська «Просвіта» відраховувала по 5% з чистого прибутку на спорудження пам'ятника Т. Г. Шевченку в Києві. У своєму маєтку Богданівці М. М. Аркас відкрив школу для дітей селян з українською мовою навчання. Але невдовзі вона була закрита царськими властями.

13 березня 1909 р. М. М. Аркас раптово помер. Коли в місті стало відомо про цю сумну подію, до будинку постійно йшли старі й малі, багаті і бідні. Віддати останню шану композиторові, історику, громадському діячеві прийшло 10 тис. чол. Як і його батько — адмірал М. А. Аркас, М. М. Аркас похований у сімейному склепі на Старому міському кладовищі.

Будинок роду Аркасів стояв на розі вулиць Адміральської та Соборної (нині Радянської). Він був своєрідним культурним центром всеукраїнського значення, центром українського національного відродження. Сюди тяглися ниточки духовного єднання Миколи Аркаса та передової миколаївської інтелігенції з Лесею Українкою, М. Лисенком, М. Кропивницьким, Б. Грінченком, М. Садовським, П. Саксаганським, М. Вороним, Г. Хоткевичем, В. Доманицьким та ін. 27 жовтня 1992 р. тут відбулося урочисте відкриття пам'ятного знака Миколі Аркасу. З нагоди 140-річчя від дня народження проведено наукову конференцію.

Багато добрих справ для Миколаєва зробив і історик Г. М. Ге. За відгуками начальника Херсонського жандармського управління, Григорій Миколайович відзначався «крайне вредным, в политическом отношении направлением мышления». Він із схваленням ставився до боротьби народників і охоче надавав свій будинок у розпорядження В. М. Фігнер. Ще в 50-х роках XIX ст. відпустив на волю своїх кріпаків, за що попав в опалу і змушений був залишити службу в гусарському полку.

Збудувавши свій будинок (нині вул. Наварінська, 25), він у 1879 р. переїхав до Миколаєва, де його обирають гласним Миколаївської міської думи на перший, а потім і на другий строк. Міська буржуазія і купецтво перетворили думу на

свою вотчину. Об'єднавши навколо себе міську інтелігенцію, Г. М. Ге повів з ними рішучу боротьбу. Місто тонуло в багнюці. Але купці не давали жодної копійки на замощення вулиць. Тоді Г. М. Ге запропонував думі увести півкопійчаний збір з кожного пуда завезених до міста товарів.

Активна позиція Ге в думі зустріла шалений опір з боку «власть імущих». У 1887 р. до 50-річчя від дня загибелі О. С. Пушкіна він зробив «пространный доклад собственного сочинения» і запропонував установити бюст поета перед Пушкінською школою (нині будинок по вул. Рози Люксембург, 71), а також запровадити Пушкінську премію за кращу п'єсу про міщанство. Звичайно ж, друга пропозиція була провалена думою. А через місяць кандидатура Г. М. Ге була забалотована на виборах на посаду секретаря думи. 15 червня 1887 р. він продав за безцінь свій будинок і виїхав з Миколаєва до Петербурга.

Та авторитет його в місті був настільки великим, що наступного дня 93 виборці через газету висловили співчуття і запевнили Ге, що розпочату ним справу буде продовжено. В кінці 1888 р. звільнилося місце секретаря думи. Г. М. Ге заочно було обрано на цю посаду, після чого він обирався ще 4 рази.

У творчому відношенні для Г. М. Ге найбільш плідними були 90-і роки XIX ст. В Петербурзі він написав об'ємний роман «Софья Малич», в якому зображено життя молодої революціонерки (напевно, прототипом була В. М. Фігнер). Разом із С. Соколовським він розробив у Миколаєві і видав в Одесі карту-діаграму «Течение всемирной истории», в якій прослідкував трансформацію націй і народів за 5 500 років розвитку людства. В 1890 р. в Миколаєві була видана його книга «Исторический очерк столетнего существования города Николаева при устье Ингула». Написана на архівному матеріалі, що здебільшого загинув, книга містить багато цінних відомостей для краєзнавців. Найбільшою пристрастю цієї людини був театр. Його перу належать п'єси «Каникулы», «Кухня ведьмы», багато театральних рецензій. Ним же був створений і артистичний гурток, що влаштовував спектаклі, концерти, не тільки для імущих громадян, але й для ремісників, міщан, всіх, хто цікавився мистецтвом. Як старший брат

відомого художника-передвижника М. М. Ге, Григорій Миколайович багато сил віддав організації художніх виставок, пропагуючи в місті образотворче мистецтво, експонуючи і свої власні картини. Помер Г. М. Ге 1 листопада 1911 р. в Миколаєві у будинку по вул. Інженерній, 1. Як і М. М. Аркаса, проводжати Г. М. Ге в останню дорогу вийшло майже все місто.

1881 р. почала працювати міська громадська бібліотека. 1913 р. на клопотання передової громадськості в Миколаєві відкрито історико-археологічний музей на основі знахідок при розкопках Ольвії. У 1914 р., як пам'ятник видатному художнику-баталісту В. В. Верещагіну, що загинув разом з уродженцем Миколаєва адміралом С. О. Макаровим в Порт-Артурі в 1904 р. на броненосці «Петропавловск», відкрито художній музей В. В. Верещагіна. Спочатку експонувались колекції картин і обстановка кабінету В. В. Верещагіна, завезена сюди його сином. Неоціненну допомогу у створенні музею надав великий російський художник І. Ю. Репін.

22 серпня 1888 р. Морським міністром був затверджений статут Миколаївського яхт-клубу. Офіційне відкриття його відбулося 7 травня 1889 р. На честь цієї події були влаштовані вітрильні гонки, чим було покладено початок розвиткові масового водного спорту в місті. Одним з його засновників був М. М. Аркас. А в 1901 р. він був обраний командором Миколаївського яхт-клубу. У 1901 р. в Миколаєві був відкритий один з найстаріших в Україні зоопарків. Його засновником був великий любитель і знавець природи міський голова М. П. Леонтович. Спочатку були тільки акваріум і декілька екзотичних птахів та рептилій. Але колекція зростала. І в 1916 р. про цей живий зоологічний куток, яких тоді в усій Росії налічувалося лише сім, писали навіть деякі європейські газети та німецькі журнали. Миколаїв став одним з перших міст в Україні, до якого в 90-х роках минулого століття англійські моряки завезли футбол.

Перші ігри припадають на час будівництва Миколаївського хлібного елеватора 1896 р. А потім у 1900—1901 рр. на території Дикого саду грали між собою футбольні команди міської гімназії і реального училища. У 1908 р. службовець хлібної контори Бейт організував у місті перший футбольний

клуб «Зебра». Ця команда часто грала з іноземцями-моряками на Адміралтейській площі (нині площа Комунарів). 23 вересня 1911 р. в Миколаєві відбувся перший міжнародний матч між миколаївською «Зеброю» та одеським «Британським Атлетик-клубом». Миколаївські футболісти перемогли з рахунком 1:0.

4(16) січня 1865 р. вийшов перший номер газети «Николаевский вестник». Вона видавалася невеликим форматом, виходила двічі на тиждень і мала у 1870 р. 404 передплатника. Її видавцем і першим редактором був морський офіцер Є. С. Павловський. З 1882 р. стали виходити газети «Южная Россия» і журнал «Морское обозрение», на початку XX ст. — «Николаевская газета», «Николаевская жизнь» та ін. Діяли громадські організації ліберальної інтелігенції, товариства лоцманів, морських лікарів, відділення російського технічного товариства тощо. Товариство лоцманів упорядкувало безпеку руху суден каналом від Очакова до Миколаєва. Товариство лікарів відкрило платну лікарню по доступних цінах, влаштовувало читання прилюдних лекцій. Відділення технічного товариства організувало промислові виставки, технічні курси, читання лекцій.

У Миколаєві в 1849 р. народився талановитий флотоводець, океанограф, полярний дослідник, винахідник, герой російсько-турецької (1877—1878 рр.) і російсько-японської (1904—1905 рр.) воєн, віце-адмірал С. О. Макаров. Він — автор понад 50 великих наукових праць з різних галузей військово-морської справи: тактики, кораблебудування, артилерії, мінної справи. Під час російсько-турецької війни (1877—1878 рр.) за пропозицією С. О. Макарова, що служив тоді на Чорноморському флоті, вперше в світі були застосовані катери для мінних атак бойових кораблів і торпеди. В 1876 р. він прочитав у Миколаєві ряд лекцій, перша з яких називалась «Об оборонительных средствах судов вообще и непотопляемости в особенности». Під його керівництвом велись великі океанографічні дослідження в Тихому океані. У 1886—1889 рр. С. О. Макаров здійснив кругосвітню подорож на корветі «Витязь». У 1898—1899 рр. і в 1901 р. на криголамі «Ермак» під керівництвом С. О. Макарова здійснено два плавання до островів Шпіцберген і до Землі Франца-Йосифа. В 1904 р. він був призначений командуючим Тихоокеанським

флотом. Загинув 13 квітня 1904 р. на броненосці «Петропавловск», що підірвався на японській міні під час виходу у відкрите море.

Відомий дослідник Чорного моря, віце-адмірал, гідрограф і астроном В. І. Зарудний, будучи начальником гідрографічної частини морського відомства в Миколаєві і директором маяків Чорного й Азовського морів, видав у Миколаєві доповнену лоцію Чорного моря. Викладач механіко-технічного училища, соратник і популяризатор ідей К. Є. Ціолковського, інженер-технолог В. В. Рюмін організував у місті видання журналів «Физик-любитель» (1904—1908 рр.) та «Электричество и жизнь» (1910—1918 рр.). Він написав багато науково-популярних праць з електротехніки та хімії: «Занимательная электротехника наших дней», «Химия вокруг нас», «Для юных химиков» та ін.

В умовах поміщицько-буржуазної монархії правлячими колами дуже мало робилось для розвитку освіти, культури, поліпшення побуту народних мас як серед міського населення, так і на селі. У 1913 р. на території сучасної області діяло всього 39 лікувальних закладів на 1493 ліжка. Лікарні на 10—15 ліжок функціонували в Новому Бузі, Новій Одесі, Привільному, Володимирівці, Широкому Лані, Снігурівці, Новопавлівці, Вознесенську, Христофорівці. Один лікар обслуговував 20 тис. чол., а одне лікарняне ліжко припадало на 1860 мешканців. Прогресивні медичні працівники, лікарі-ентузіасти наполегливо шукали шляхів поліпшення санітарного стану населення. Так, М. Д. Горбенко вперше в Херсонському повіті організував медичну допомогу дітям і створив у Березнегуватому дитячі сезонні ясла. Лікар В. Ю. Дуброва, працюючи на Новоодеській дільниці, а згодом у Нагартавській лікарні, здійснив повну вакцинацію усіх школярів. Він же створив першу в повіті школу доглядальниць, яка пізніше стала першою в губернії школою сестер-жалібниць. Чимало корисного для розвитку медицини зробив головний лікар Новобузької дільниці, відомий хірург В. С. Гіндін. Ще в 1867—1868 рр. земства створювали в сільській місцевості лікувальні дільниці на чолі з лікарями (по 2—3 на повіт) і вводили посади волосних фельдшерів, згодом — земських дільничних фельдшерів. На території сучасної області таких фельдшерів було тільки 6. А між іншим, щороку ре-

еструвалося кілька тисяч випадків захворювань на віспу, тиф, холеру та інші інфекційні хвороби. З кожної тисячі новонароджених 276 вмирало, не проживши й року.

Особливо страждали від хвороб, антисанітарії наймити й заробітчани, які прибували сюди в пошуках шматка хліба. І хоча міста Миколаїв, Вознесенськ, містечка Голта, Богопіль, Мостове, Новий Буг наприкінці XIX — на початку XX ст. були великими ринками найму сільськогосподарських робітників, ці люди мешкали в непристосованих для життя бараках, які не захищали їх від негоди. На тяжкі умови життя, погане житло, їжу, одяг наймитів звертали увагу прогресивні земські лікарі, які залишили нам описи поневірянь людей. Ці описи містяться в таких працях, виданих у 90-х роках XIX ст. у Херсоні, як «Сільськогосподарські робітники і організація за ними санітарного нагляду в Херсонській губернії» Н. І. Тезякова, «Становище робітників у сільському господарстві в санітарному відношенні» В. В. Хижнякова та ін. В кінці XIX ст. почалась деяка робота по організації лікувально-продовольчих пунктів на ринках найму робочої сили. Складалися вони переважно з платної їдальні і невеликого медичного кабінету, який часто розміщувався в хліві чи бараці. Так, Вознесенський лікувально-продовольчий пункт, відкритий у 1895 р., розміщувався в бараці, поділеному на три частини: амбулаторія, кухня, їдальня. За час з 19 травня до 25 липня 1895 р. на цьому пункті було зареєстровано 7423 робітники, з яких 936 чол. одержали медичну допомогу. У сільськогосподарських робітників по суті не було спецодягу. Так, наймити-чабани власноручно шили собі штани з овечої шкіри, куртки, баранячу гостроверху шапку, постоли. Взимку вони носили кожух або бурку з овечої вовни.

В пореформений період у зв'язку з розвитком капіталізму і підвищенням загального рівня культури певні зрушення спостерігалися в галузі народної освіти. Внаслідок шкільної реформи 1864 р. у волосних центрах відкрилися однокласні школи міністерства народної освіти, згодом — церковно-приходські школи, створювалися школи грамоти. Але ці навчальні заклади не могли охопити навчанням усіх дітей шкільного віку. Крім того, шкільна програма була розрахована тільки на навчання дітей елементарній грамоті, рахунку і письму,

закону божому. А в 120 населених пунктах школи були взагалі відсутні.

До 90-х років XIX ст. на території сучасної області налічувалось 130 початкових шкіл. У межах сучасних Новоодеського, Новобузького, Баштанського, Жовтневого, Казанківського, Березнегуватського, Снігурівського районів навчалося біля 5 тис. школярів, що складало лише 25% дітей шкільного віку. Більшість церковно-приходських шкіл тулилися у непридатних приміщеннях і часто-густо утримувались на кошти самих батьків. Учні здебільшого ходили до школи з одним зошитом та саморобною ручкою. Про наочні посібники не могло бути й мови. Та й що було говорити про народну освіту, коли на школи витрачалося вдвічі менше коштів, ніж на утримання поліції та жандармерії. Іноді вчителями школи були сільські писарі, дяки, відставні солдати. Українська мова в школі була заборонена. Не дозволялося і видання книг українською мовою. Тож і не дивно, що 80% селян сучасних Снігурівського і 98% селян Братського районів не вміли ні читати, ні писати.

У 1913—1914 рр. на території сучасної Миколаївщини було всього 20 середніх навчальних закладів. Крім Миколаєва, гімназії були відкриті в Голті, Очакові та Вознесенську. Середньою, «класичною» освітою були охоплені переважно діти привілейованих станів. Так, серед 360 учнів Миколаївської Олександрівської гімназії лише четверо були із селян, а в Миколаївській Маріїнській жіночій гімназії із 319 — жодної гімназистки.

Професійна освіта була розрахована головним чином на задоволення потреб Чорноморського військового і портового флоту в кадрах. У 1880 р. в Миколаєві фукціонували морські юнкерські класи, мореходний клас, портова ремісничa школа, спеціальна школа нижніх чинів, фельдшерська школа та навчально-артилерійська команда.

До початку XX ст. рівень письменності населення краю дещо зріс. За даними першого загального перепису населення 1897 р. в Миколаєві налічувалось 45% письменних, Очакові — 38%, Вознесенську — 35%, Ольвіопілі — 26%. Всього в краї (в межах 1939 р.) у 1914—1915 навчальному році було 806 загальноосвітніх шкіл, в т. ч. 765 початкових, 21

неповна середня, 20 середніх. У них 2481 учитель навчав 73 864 учнів.

Основна маса населення залишалась неписьменною. Не зацікавлені в освіті простих людей, царські власті не тільки не приділяли належної уваги культурно-освітнім закладам, але і всіляко перешкоджали їх відкриттю. В 70-і роки на кошти земств та сільських общин створюються нечисленні бібліотеки в селах, що переважно знаходились при школах. Їх книжкові фонди складалися з релігійної та лубочної літератури. В 1913—1914 рр. на території області нараховувалось всього 76 бібліотек. Та й вони ледве животіли. Так, із п'яти бібліотек-читалень, що перебували на утриманні «Особого комитета попечительства о народной трезвости», дві розміщувалися у чайних-їдальнях, а одна — при казенному винному складі.

Місцеві власті вживали всіляких заходів проти організації культурно-освітньої роботи у робітничому і селянському середовищі. Створені з їх ініціативи «Общество народной трезвости» і «Николаевское собрание техников и мастеров» намагалися відвернути народні маси від політичної революційної боротьби, створюючи лише видимість культурної роботи.

У науковому житті краю найбільш значною подією був початок систематичних археологічних розкопок давньогрецького рабовласницького міста — держави Ольвії, що проводились під керівництвом одного з видатних російських археологів, професора Б. В. Фармаковського. Матеріали, одержані внаслідок розкопок Ольвії та на острові Березань, лягли в основу згадуваного Миколаївського історико-археологічного музею.

Наукові спостереження за завданням видатного астролога, академіка Ф. О. Бредіхіна (1831—1904) проводила Миколаївська обсерваторія. До речі, народився він у с. Петрово-Солониха сучасного Миколаївського району (за іншими даними у Миколаєві). Дитинство майбутнього академіка проходило на березі Південного Бугу в родовому маєтку Бредіхіна-Солониха, що переходило від роду до роду. Спочатку виховання й освіту Ф. О. Бредіхін одержав дома під керівництвом відомого педагога свого часу, відставного директора Херсонської гімназії З. С. Соколовського, який зу-

мів прищепити своєму вихованцю глибоку любов до знань, і особливо до точних наук.

Найбільш яскраві сторінки народної творчості трудящих, літературного життя пов'язані з революційними подіями 1905—1907 рр. На революційних мітингах і зборах поряд з «Варшав'янкою», «Марсельєзою», «Шалійте, шалійте, скажені кати», робітники співали складену ними революційну пісню «В город Николаев, на французский завод три тысячи рабочих собрались на сход». Висловлюючи свій гнівний протест самодержавству, вони в своїй пісні прямо застерігали царя Миколу II: «Що ти посіяв, те й пожнеш». Пісні про героїчний подвиг повстанців-чорноморців і їх керівника П. П. Шмідта, що перебували в Очаківській в'язниці, а потім були страчені на острові Березань, сповнені осудження дій уряду, прославляють героїв-борців проти самодержавства:

Спи же тихо, борец.
Пусть свободы венец
Над тобою, как солнце сияет...

На Миколаївщині у 80—90-і роки побували письменники В. М. Гаршин і О. М. Горький. Незадовго до своєї трагічної смерті Гаршин гостював у свого дядька в с. Єфимівці (нині Жовтневого району). Тут він написав сатиричну казку «Те, чого не було», в якій відобразив тяжке становище селян, пригнічених експлуатацією, злиднями та безправ'ям.

Події дійсності, які побачив письменник О. М. Горький на землях сучасних Новоодеського та Березанського районів, згодом лягли в основу його оповідань «Вивід» і «На солі». Ось як змальовує письменник важку працю робітника-добувача солі: «Жінки згрібали її, з лопатами в руках, по колінах топтались у блискучій чорній багнюці і якось дуже мертво, без криків і гаміру, повільно і стомлено ворушились їх брудно-сірі постаті на чорному, блискучому тлі масної солоної та їдкої «ропи», як називають це болото... У три погибелі зігнуті над тачками, робітники тупо й мовчазно рухалися вперед. Колеса тачок нили і вищали, і цей стук здавався дразливо тужним протестом, що був адресований небу і виходив з довгого ряду людських спин, завернених до нього. З монотонного вищання тачечних коліс грубою і різкою нотою виділявся басовитий голос кладиль-

ника, який солоно лаяв робітників-возіїв, що зсипали з тачок до його ніг сіль, яку він, поливаючи водою з відра, владнoвував у довгасту піраміду».

На початку XX ст. пожвавлюється театральне і музичне життя в краї. В деяких населених пунктах силами місцевої інтелігенції із середовища вчителів і лікарів створювалися невеликі драматичні гуртки, робітничі самодіяльні колективи. Один з таких гуртків був створений у посаді Богоявленськ. При ньому був і хор з 25 учасників, що з великим успіхом виконував українські народні пісні.

Миколаївщина здавна приваблювала увагу художників. Ще в кінці XVIII ст. в Миколаєві побував відомий російський пейзажист Ф. Я. Алексеєв. Він написав ряд картин, в т. ч. «Вид площади в г. Николаеве», «Вид города Николаева». Влітку 1877 р. до міста приїздив академік живопису В. Д. Поленов, який вивчав пам'ятки культури, народний побут, робив зарисовки та ескізи.

Яскравою сторінкою в історії вітчизняного живопису є творчість художника-мариніста Р. Г. Судковського. Народився він 7(20) квітня 1850 р. в Очакові. З дитинства любив спостерігати за постійно мінливим, привільним, дихаючим свободою морем. Навчаючись в Одеському духовному училищі, а потім Херсонській духовній семінарії, Р. Г. Судковський пробує себе в живопису. Свій перший живописний твір виконав у 13 років. У 1868 р. одержує дозвіл на вихід із семінарії, виїжджає до Петербурга і вступає до Академії мистецтв. З цього року мариніст-початківець виставляє свої праці на академічних виставках. Найбільш значною роботою цього періоду є картина «Очаківський берег», де художник звернувся до пейзажу рідного краю. За успіхи в навчанні він двічі удостоюється срібної медалі. Та стан здоров'я не дозволив художнику закінчити навчання в Академії. У 1871 р. він залишає її і повертається в Очаків. У творчості художника 70-х років простежуються дві теми: моря і степових просторів. У цей час багато пейзажів Р. Г. Судковського набувають національного характеру, що особливо відчувається в картинах «Хутор», «Чумацький тракт», «Шалаш», «Поселок», у полотнах цього часу «Закат на море», «Одесса», «Морской залив», «Кораблекрушение» він прагне до реалістичної трак-

товки пейзажу. За картину «Очаковская пристань (Буря вовле Очакова)», що зберігається в московській Третьяківській галереї, 12 березня 1882 р. Рада Академії мистецтв визнає «Руфина Гавриловича Судковского... академиком живописи морских видов». Багато писав він з Очаківської тематики — «Очаковская набережная», «Вид Очакова», «Казенный сад в Очакове», «У берегов Очакова», «Ловля сельдей около Очакова» та ін. Але з них збереглося до наших днів дуже мало. Помер видатний мариніст 4(17) лютого 1885 р. на 35-му році життя. Похований в Очакові біля Військово-Морського собору (нині військово-історичний музей ім. О. В. Суворова). На могилі художника встановлено його бюст. А 27 квітня 1982 р. в Очакові відкрито музей ім. Р. Г. Судковського, що є відділом Миколаївського художнього музею ім. В. В. Верещагіна.

Одним з талановитих учнів І. Ю. Рєпіна був художник С. Ф. Чуприненко, що народився в 1870 р. в с. Нечаяне Одеського повіту Херсонської губернії (нині Миколаївського району). Закінчивши Нечаянське сільське народне училище, він вступає до Одеської Рисувальної школи Товариства художнього мистецтва. За успіхи в малюванні у 1891 р. нагороджений двома великими бронзовими медалями. З 1893 р. нагороджений знову двома великими бронзовими медалями. З 1893 р. навчається на художньому відділенні Академії мистецтв. У 1900 р. за картину «В поход собираются» Степан Федорович одержує звання художника з правом викладання малювання в навчальних закладах.

За рекомендацією І. Ю. Рєпіна він ілюструє твори М. В. Гоголя «Тарас Бульба» і «Старосветские помещики». У 1911 р. на першій українській артистичній виставі в Києві демонструвалася його картина «Через пороги». У 1912 р. на осінній виставці в Академії мистецтв показуються його дві роботи: «Осенний вечер» і «Женский портрет». Наступного року на виставці в Ростові-на-Дону він був представлений уже цілою серією картин, переважно пейзажного характеру. А зовсім недавно, на початку 80-х років, у Ленінграді (нині Санкт-Петербург) у фондах Военно-історичного музею артилерії, інженерних військ і військ зв'язку знайдено велике полотно С. Ф. Чуприненка під назвою «Запорожцы в лодках на

днепровских порогах. XVII век». Картина, яка відтворює колоритну групу запорозьких козаків, що борються з шаленою водяною стихією, підтверджує блискучу майстерність автора, його глибокі знання історичних умов побуту і звичаїв Запорозької Січі.

С. Ф. Чуприненко стояв біля джерел живописної школи в Приамур'ї. В середині 20-х років XX ст. художник жив на батьківщині, в Миколаєві. Знайдено більше 10 його праць того періоду, що свідчить про напружений творчий пошук і невтомну працю зрілого майстра. У 30-і роки С. Ф. Чуприненко загинув у залізничній катастрофі.

Отже, передові діячі культури, представники професійної інтелігенції на Миколаївщині розвивали демократичний напрямок у літературі і мистецтві, прагнули підвищити рівень науки та народної освіти. Проте в умовах царської Росії їх зусилля були надто малоефективними.

РОЗДІЛ IV.

Українська національно-визвольна революція і події на Миколаївщині

Бурхливим революційним піднесенням розпочався 1917 рік. В січні-лютому кількість страйкуючих країни дорівнювала майже половині страйкуючих за весь минулий, 1916 рік. Понад 40 тис. страйкарів було лише в Україні.

Пожвавилися заворушення і серед робітників Миколаєва. В будь-який час вони могли вилитися у масовий революційний виступ. Миколаївський градоначальник віце-адмірал Покровський, зважаючи на становище в країні, настрій робітників у місті, детально розробив і видав 20 лютого 1917 р. спеціальну «Інструкцію на випадок виникнення безпорядків в місті Миколаєві». Але вже ні накази, ні інструкції не змогли врятувати прогниле царське самодержавство, династію Романових, що пригнічували народи Російської імперії понад 300 років.

Революційні події в Петрограді і Москві ставили на чергу дня збройне повстання. 17 лютого застрайкували робітники Путилівського заводу, а 22 лютого — робітники переважної більшості великих підприємств Петрограда. В міжнародний день жіноцтва, 23 лютого, тисячі жінок вийшли на вулиці столиці для участі в демонстрації проти голоду, війни і царату. Вранці 25 лютого на спільному засіданні Російського Бюро ЦК і Петроградського комітету було вирішено: висунути лозунг Всеросійського загального політичного страйку і закликати пролетаріат до відкритої боротьби за повалення самодержавства.

Під ударами повсталого пролетаріату Петрограда, солдатів і матросів царське самодержавство впало. Трудящі маси країни були звільнені від гніту царату. Перемогла лютнева революція 1917 р. — друга буржуазно-демократична революція в Росії. 27 лютого 1917 р. у Таврійському палаці були створені два центри майбутньої революційної влади — Тимчасовий виконавчий комітет Петроградської Ради робітничих депутатів і Тимчасовий комітет IV Державної думи. Останній за згодою виконкому Петроградської Ради 2 березня 1917 р. повідомив про створення Тимчасового уряду. Мико-

ла II Романов змушений був зректися престолу. Фактично в країні встановився республіканський лад.

Про падіння самодержавства в Миколаєві стало відомо 1 березня 1917 р. Перші дні березня в місті були відзначені революційними виступами робітників. Вони брали участь у масових мітингах, зборах, що проводилися на підприємствах, на площах і вулицях міста, обеззброювали поліцію. 4 березня арештували градоначальника адмірала Покровського. 5 березня з Миколаївської каторжної тюрми були звільнені спочатку 6, а потім 24 політв'язні.

Ще 4 березня миколаївський поліцмейстер доповідав градоначальнику: «Сегодня, около 12 часов дня в заводе «Наваль» мастеровые испросили у директора завода разрешение выбрать из своей среды уполномоченных для избрания комитета от рабочих, который следил бы за их интересами и вне заводской жизни, — по примеру рабочих комитетов в Петрограде и других городов». Незабаром фабрично-заводські комітети були створені на багатьох великих підприємствах Миколаєва. Це був новий тип робітничої організації. Головним завданням фабрично-заводських комітетів і став захист інтересів пролетаріату.

В кінці березня комітети заводів «Наваль» і «Руссуд» добилися встановлення 8-годинного робочого дня і деякого збільшення заробітної плати. Фабрично-заводські комітети займалися питанням нормування й оплати праці, розробляли колективні договори, що пред'являлися підприємцям. Комітети не допускали звільнення робітників із заводу без їх дозволу.

3 березня увечері місцева революційна група влаштувала в управлінні кооперативу «Трудова копійка» (вул. Рибна, 28) спільне засідання всіх його органів разом з правлінням існуючого в той час Товариства взаємодопомоги робітників, на якому було вирішено створити Раду робітничих депутатів. 5 березня робітники заводу «Наваль» звернулися до всіх робітників Миколаєва із зверненням, в якому говорилося: «Текущие события застали нас, николаевских рабочих, врасплох, совсем неорганизованными. В то время, как в Петрограде, Москве и других городах рабочие уже организовались в Советах рабочих депутатов, у нас еще в этом направлении ничего не сделано. Не забудьте, товарищи, теперешний мо-

мент требует крайнего напряжения общественных сил, чрезвычайной организованности. Возможность каких-либо осложнений на почве случившегося переворота, чрезвычайные рабочие вопросы, начинающиеся в скором времени выборы в Учредительное собрание для установления образа управления страной, выборы в обывательский комитет, связь с рабочими Советами столиц и провинции и, наконец, урегулирование продовольственного кризиса, — все это требует от нас тесной идейной солидарности.

А потому, товарищи, не медлите. Приступите немедленно к выборам представителей в Совет рабочих депутатов города, в котором, как вы видите, есть чрезвычайная надобность».

У першій половині дня 5 березня на цехових зборах обиралися виборщики з розрахунку 1 від 100 робітників. Після обіду виборщики на своїх спільних зборах обирали членів до Ради робітничих депутатів — 1 депутат від 200 робітників. Заводи і фабрики, на яких працювало менше 200 чол., теж обирали 1 депутата. На організаційних зборах виборщиків було обрано 72 депутати.

6 березня 1917 р. в приміщенні Міської думи відбулися організаційні збори Ради, де були обрані президія Ради з депутатів і виконавчий комітет у складі 20 чол. Головою Ради обрали В. І. Каушана. Засідання виконкому відбувалися майже щоденно. Велика кількість питань, що розглядалися, привела до розширення виконкому до 50 чол. і створення комісій.

Зненацька були захоплені революційними подіями в столиці і всі частини Миколаївської військової залоги. Жодна з них з моменту повалення самодержавства не була згуртована в організацію, що могла б спрямувати дії солдатів і матросів. У перші дні революції стало цілком зрозуміло, що Миколаївська залога є солідною революційною силою. Але, не будучи організованою, вона ніякої ролі в подіях не відігравала.

4 березня 45-й запасний полк і команда лінкора «Император Александр III» (згодом-лінкор «Воля») виділили своїх представників і утворили групу виборщиків, що стала ядром Ради військових депутатів. 7 грудня в приміщенні Міської думи зібрались 150 виборщиків військових частин Миколаїв-

ської залоги, де було створену Раду військових депутатів у складі 30 чол. — 20 солдатів, матросів і 10 офіцерів. Головою Миколаївської Ради військових депутатів обрано прапорщика Я. П. Ряппо. 17 березня на черговому засіданні Ради військових депутатів прийнято рішення збільшити кількість депутатів Ради з 30 до 75 чол.

У березні 1917 р. створюються Ради у Вознесенську, Очакові, Новому Бузі, Богополі, Голті, Ольвіополі.

10 березня в Миколаєві відбулося «Національне свято вільної Росії» з військовим парадом на Адміралтейській площі, біля будинку міського громадського самоуправління. Член Державної думи І. М. Туляков виступив із закликом продовжувати війну до переможного кінця. 11 березня Рада робітничих депутатів приймає ухвалу: «Вважати його виступ і поведінку як комісара Тимчасового уряду, а не як представника робітничого класу». Приїзд І. М. Тулякова не з'ясував ні тактичних, ні організаційних питань, що цікавили Миколаївську Раду робітничих депутатів. Тому було ухвалено направити до Петрограда депутатів В. І. Асмолова і Л. М. Каменецького для ознайомлення з тактикою російської демократії, Петроградською Радою робітничих і солдатських депутатів.

18 березня 1917 р. Миколаївська Рада військових депутатів обговорювала питання про ставлення до війни. Прийнято рішення про продовження війни до переможного кінця, і в зв'язку з цим про підтримку Тимчасового уряду. Завдання Ради: сприятлива ліквідація війни; зміцнення завойованих свобод; підготовка військових та селянських мас до Установчих зборів. У резолюції Ради було записано: «Вважаючи настійною необхідністю довести війну до переможного кінця, не поступившись Німеччині ні п'яді російської землі, Рада головним завданням ставить посилення бойової могутності нашої армії і флоту, вливаючи в нього новий дух свободи, додержання порядку і дисципліни та інтенсивну роботу по підготовці солдат в тилу».

Аналогічну постанову 23 березня 1917 р. приймає Миколаївська Рада робітничих депутатів, де було записано: «Ми повинні підтримувати Тимчасовий уряд у його боротьбі із залишками попереднього режиму до скликання Установчих зборів на засадах загального рівного, прямого і таємного

виборчого права, а також здійснення всіх політичних свобод». Рада робітничих депутатів повинна мати постійно організований тиск на Тимчасовий уряд і контролювати всі його дії. Скликання Установчих зборів повинно бути поставлено в залежність від становища на фронті, бажано після закінчення війни». Підготовка до скликання Установчих зборів повинна проводитися в таких напрямках: заміна революційними властями усіх старих властей, де такі ще залишилися; повна демократизація всіх органів влади; широка пропаганда революційних ідей; вважаючи, що вирішення питання про передачу землі в розпорядження всього народу повинно бути поставлено на Установчих зборах, Рада із свого боку повинна вести безперервну організаційну роботу серед селянства, як найбагаточисельної частини населення. Для здійснення свобод, знищення чорносотенної організації, запобігання погромів, аграрних безпорядків і контрреволюційних спроб не зупинятися перед застосуванням озброєних загонів».

Таким чином, близькість позицій Миколаївських Рад і робітничих, і військових депутатів очевидна. 12 квітня прийнято рішення про злиття Ради робітничих і Ради військових депутатів у єдину Миколаївську Раду робітничих і військових депутатів. Того ж дня делегація матросів, Ради робітничих і Ради військових депутатів та партії есерів на транспорті «Тендра» відправилась до місця розстрілу лейтенанта П. П. Шмідта та його побратимів з боротьби на острів Березань. На передбачуваній могилі були покладені вінки, виголошені промови і відслужена громадська панихида. А потім делегація відправилася до Очакова, де було влаштовано багатолюдний мітинг за участю військ Очаківської залоги і мешканців міста. 23 квітня 1917 р. відбулися об'єднані загальні збори Ради робітничих і Ради військових депутатів (132 і 124 депутати), де й відбулося злиття Рад. До складу виконкому було обрано 120 членів, виконавчого бюро — 30. Утворено 6 комісій — робітничу, селянську, редакційну, продовольчу, квартирну, слідчу. Головою Миколаївської Ради робітничих і військових депутатів обрано поручика Я. П. Ряппо.

Ян Петрович Ряппо народився 1880 р. у глухому бідному прибалтійському селі в родині хліборобів з колишніх кріпа-

ків. З малих літ працював пастухом, а потім сільськогосподарським робітником. Три роки навчався у місцевій волосній школі, 5 років — у Вероському міському училищі. У 1896 р. брав участь у роботі нелегального гуртка старшого класу училища. Рік працював при училищі вчителем-практикантом. Одержав звання вчителя початкової школи.

У 1898 р. переїхав до Петербурга. Спочатку був репетитором дітей знайомого земляка, а з 1899 р. протягом п'яти років працював на заводі гальм Вестінгауза. Працюючи до 10 з лишком годин на добу, продовжував займатися самоосвітою. В 1904 р. склав екстерном на атестат зрілості при гімназії. У 1904 р. вступив до Петербурзького університету, де навчався 5 років. Будучи студентом, вів активну громадсько-політичну роботу: голова товариства естонських студентів столиці, в 1905—1906 рр. входив до складу Ради старост Петербурзького університету. До армії мобілізований у 1915 р. В 1916 р. пройшов курс школи прапорщиків воєнного часу. В кінці 1916 р. в Миколаєві був прийнятий до місцевої організації РСДРП, до складу якої входили меншовики, соціал-демократи-інтернаціоналісти і більшовики, з переважанням меншовиків. Користувався повагою і авторитетом серед солдатів і офіцерів 45-го запасного полку. Своїми ораторськими здібностями здобув популярність у місті.

Редакційна комісія Ради робітничих депутатів 25 березня 1917 р. випустила перший номер газети «Известия Николаевского Совета рабочих и военных депутатов».

Поряд з Радою робітничих і військових депутатів в Миколаєві виник ще один орган влади — так зв. Комітет громадської безпеки (згодом — Громадський комітет). Він був обраний на надзвичайному засіданні міської Думи 6 березня 1917 р. До його складу входило 20 гласних міської Думи, 20 робітничих депутатів Миколаївської Ради, 10 представників військових частин та 10 представників громадських організацій. Громадський комітет був місцевим органом Тимчасового уряду. Таким чином, в Миколаєві створилося двовладдя в особі Ради робітничих і військових депутатів і Громадського комітету. 6 березня 1917 р. Тимчасовий уряд призначив Миколаївським градоначальником М. П. Леонтовича (до цього — міський голова). Крім того, в цей час існувала ще й Міська дума, знаряддям якої й був Громадський

комітет. Він паралізував дії Ради робітничих і військових депутатів (спочатку всі рішення Ради робітничих і військових депутатів йшли на його затвердження). Згодом новий міський голова Костенко телеграфував Тимчасовому урядові: «Миколаївська Міська Дума надає себе у повне розпорядження Тимчасового Уряду, що діє у тісному єднанні з усіма організованими силами революційної демократії і підтримає з свого боку всі його рішучі заходи, спрямовані на врятування Батьківщини й Революції. Від імені миколаївського населення Дума заявляє про повну відданість громадян міста Революційній владі Тимчасового уряду». Звичайно ж, що таких повноважень Думі все населення Миколаєва ніколи не надавало.

Після повалення самодержавства в Миколаєві існували різні політичні партії, виникали нові організації та рухи: соціал-демократи, есери, народні соціалісти, анархісти, кадети, (стали іменуватися партією народної свободи), представники єврейських партій, «Поалей-Ціон», «Єнсй-Ціон», «Бунд», українське товариство «Просвіта». Діяло 28 громадських організацій. Частина цих партій діяла підпільно ще за царату і працювала інтенсивно, головним чином, серед трудящих мас (крім кадетів). Після лютневої революції 1917 р. робота соціалістичних партій набула спокійного й організованого характеру.

Вже через тиждень після перемоги революції відбулися організаційні збори ініціативної групи, в яких взяли участь М. Щеглов, В. Бабанін, М. Іванов, Я. Немченко, С. Шанурін, І. Петров, М. Чигрин, Ц. Гурвич, В. Шицевалов та ін. На цих зборах більшовиків-одинаків була створена перша компактна група, яка визначила себе у майбутній місцевій організації РСДРП як її більшовицька частина. Слід зазначити, що миколаївські більшовики понесли втрати ще під час придушення антивоєнного страйку 1916 р. на заводі «Наваль» і, вийшовши з підпілля, більшовицька група налічувала всього біля 20 чол.

Наступного дня за пропозицією М. Скляра, М. Чигрина та Д. Давидова відбулися збори соціал-демократів, що працювали на заводі «Наваль». Було створено районний комітет РСДРП, до складу якого увійшли 14 більшовиків та 1 мен-

шовик. Але на інших підприємствах і в місті більшовики складали незначну кількість соціал-демократів. На заводі «Руссуд» більшовицьке ядро складали В. Бабанін, П. Бурий, М. Видюченко. І. Волков та ін.

У меншовиків як на заводі «Наваль», так і в місті, головні сили збереглися майже повністю. Значний вплив на робітників мали виступи лідерів миколаївських меншовиків С. З. Мандельштам, М. М. Мандельштама, М. Я. Макотинського, В. А. Усикова, О. М. Ісаєва, М. Я. Гноєвенка, Д. І. Лейканда, В. І. Каушана. До дня відкриття перших організаційних зборів ініціативної групи соціал-демократів меншовики видали листівку, на організаційні збори з'явилося до 300 чол.

Як повідомила 30 березня 1917 р. газета «Известия Николаевского Совета рабочих и военных депутатов», ініціативна група перетворилася в організаційний комітет РСДРП. Було оголошено запис до членів партії. Умови прийому: визнання програми партії та рекомендації двох членів. Створюється соціал-демократичний, робітничий клуб з широким доступом усіх співчуваючих до бібліотеки соціалістичної літератури. Читалися лекції та реферати, проводились дискусійні збори та мітинги. І як наслідок — уже 31 березня 1917 р. було створено тимчасовий об'єднаний Миколаївський комітет РСДРП, до складу якого увійшли від більшовиків Й. С. Скляр, І. А. Чигрин, П. О. Бурий, Ц. Гурвич, В. Логвинов; від меншовиків — І. І. Дарґольц, М. Я. Макотинський, Я. П. Ряппо, В. А. Усиков, Д. І. Лейканд, М. М. Мандельштам, О. І. Ісаєв. Більшість в об'єднаному комітеті була за меншовиками. Вони продовжували задавати тон у місті. Влада в ньому теж була практично в їх руках: переважали в Раді, особливо після злиття з Радою військових депутатів за рахунок меншовицьких офіцерів, солдатів і матросів. Але серед них не було сталої єдності. Виділялися меншовики-інтернаціоналісти (Мандельштам, Ротбурт, Овчинников); революціонери-оборонці (брати Лейканди); праві оборонці (Усиков та ін.); прихильники плеханівської групи «Единство» (Г. К. Плотіцин).

Перебуваючи у складі об'єднаної організації, миколаївські більшовики і меншовики стояли з різних сторін бари-

кади: перші закликали вести боротьбу за продовження революції, за переростання буржуазно-демократичної революції в революцію соціалістичну (особливо після VII (Квітневої) Всеросійської конференції РСДРП(б), інші вважали революцію закінченою і спрямовували всі свої зусилля на зміцнення влади Тимчасового уряду. Гасла більшовиків «Геть війну!», «Влада — Радам!», меншовиків — «Війна до переможного кінця!».

13 квітня 1917 р. газета «Известия...» повідомила про запис нових членів до партії соціалістів-революціонерів. Умови прийому: визнання програми партії есерів, рекомендація одного члена партії із затвердженням Виконавчим комітетом організації і сплата членських внесків (вступний — 1 крб., щомісячний — 50 коп.). Був утворений місцевий комітет партії есерів, обрано президію, виконком, а також селянська агітаційна і редакційна комісії. Згодом були створені районні комітети партії есерів. Про вплив партії есерів свідчив той факт, що тільки районна організація партії на заводі «Наваль» у травні 1917 р. налічувала біля 500 членів. Великою популярністю в місті користувалися есери Костенко, Косой, Соколов, Рахманович та ін. З питань ставлення до війни та Тимчасового уряду есери поділяли позицію меншовиків.

Протягом березня-серпня 1917 р. в Миколаєві активізуються польські, литовські, естонські соціал-демократи, які згодом утворили національні соціал-демократичні групи. Відновлюється діяльність Миколаївського комітету «Бунду».

9 квітня 1917 р. відбулися організаційні збори товариства «Просвіта». Було прийнято статут, обрано правління, головою якого став П. С. Скляр.

Досить швидко відбувався процес утворення професійних організацій робітничого класу. 17 квітня 1917 р. в театрі Шеффера (нині театр ім. В. П. Чкалова) відбулися багатолюдні збори Товариства взаємодопомоги робітників і членів нової професійної спілки металістів. Так у Миколаєві народилася могутня профспілкова організація, яка вже на початку травня налічувала біля 4000 чол. Виникли профспілки друкарів, взуттєвиків, шевців, будівельників, електриків, пекарів, робітників млинів тощо. 5 травня створено Центральне бюро профспілок Миколаєва. В травні союз «Металіс-

тів» створено у Вознесенську; у червні організовані спілки металістів та залізничників у Голті. До середини червня тільки в Миколаєві було зареєстровано 24 профспілки, що об'єднували понад 30 000 робітників. Всього у 1917 р. на Миколаївщині було створено 66 спілок, громадських організацій і товариств.

Ще 20 березня робітники заводів «Наваль» і «Руссуд» і місцевого відділення Балтійського заводу явочним порядком запровадили 8-годинний робочий день. Робітники решти підприємств міста перейшли на 8-годинний робочий день 23 березня. Робітники Миколаєва одними з перших в Україні повели боротьбу за введення робітничого контролю і реквізицію приватних підприємств. На винокурному заводі в селі Кашперівці контроль здійснював робітничий комітет, що піклувався про обмеження експлуатації робітників. Профспілки повели боротьбу за підвищення заробітної плати, поліпшення умов праці робітників.

Фабзавкоми і профспілки Миколаєва припиняли спроби адміністрацій заводів дезорганізувати виробництво. Навіть прокапіталістична профспілка інженерів і техніків («Спілка технічних сил») на своїх зборах на початку квітня констатувала, що «створення організованого представництва робітників внесло в заводське життя безсумнівно благотворний вплив, запобігши розладу заводського життя». В травні і липні 1917 р. профспілки Миколаєва зірвали спробу адміністрацій закрити заводи «Наваль» і «Руссуд» і звільнити тисячі робітників. Під тиском робітників 4 червня Миколаївська Рада робітничих і військових депутатів, задовольняючи їх вимоги, ухвалила реквізувати всі хлібопекарні міста і передати їх громадським установам під контроль Ради.

Справу організації селянства Миколаївщини взяла на себе селянська комісія Ради робітничих депутатів. Вона об'їжджала села, де відбувалися мітинги і ухвалювались резолюції, переважно про підтримку Тимчасового уряду, із обіцянками привозити до міста хліб. 10 березня такі мітинги відбулися у Варварівці і Богоявленську, де на них були присутні ще й військові, направлені градоначальником, а 19 березня — на хуторах Водопій, Широка Балка, Харченкове та ін. У деяких селах події, що відбувалися, роз'яснював піп, як це було, наприклад, у Висунську.

18 березня 1917 р. була надрукована відозва селянської комісії із закликом створювати в селах сільські комітети для розв'язання продовольчого та інших невідкладних питань. Більшовики закликали селян до конфіскації поміщицьких земель, що, звичайно ж, дуже імпонувало селянам, до боротьби за перехід влади до рук Рад, до дружного єднання з робітниками. 25 березня відбулася нарада селянських кредитних кооперативів при миколаївському відділенні Держбанку. Взяли участь 60 чол. від 36 кооперативів. На зборах вони заявили, що їм потрібна політична програма й організація.

За участю членів селянської комісії створювалися волосні та сільські земельні і селянські комітети. Так, земельні комітети були створені в Арбузинці, Братську, Висунську, Володимирівці, Костянтинівці, Костуватому, Кримці, Новому Бузі, Семенівці; сільські комітети — в Анатолівці, Баштанці, Березнегуватому, Богданівці, Гур'ївці, Кам'янці, Мигії, Парутиному; селянський комітет — в Інгульці.

25—26 березня Миколаївська Рада робітничих депутатів скликала з'їзд селян 23 навколишніх сіл для обговорення питання про організацію Рад селянських депутатів. На ньому були присутні 52 делегати, це був один з перших селянських з'їздів в Україні. 30 березня в Миколаєві відбувся 1-й Херсонський губернський з'їзд селян, у роботі якого взяли участь 332 делегати. Були обговорені питання про ставлення до війни і миру, земельне, про організацію селянської спілки, Ради селянських депутатів, продовольство, нестачу робочих рук і знарядь для збирання врожаю, просвітницьку роботу. В резолюції про Тимчасовий уряд зазначалося, що він за два місяці нічого не зробив для поліпшення становища селян. Виступи більшовиків делегати селянського з'їзду зустріли недоброзичливо. Навесні 1917 р. Ради селянських депутатів виникли у селах Врадіївці, Єланці, Лисій Горі, Кривому Озері, Нечаяному.

Наприкінці червня 12000 робітників заводу «Наваль» виїхали в села на два тижні для надання допомоги селянам у збиранні врожаю.

Слід зазначити, що коли лідери меншовиків, есерів, енесів та інших партій активно діяли у Раді, Громадському комітеті, міській Думі, то більшовики діяли серед людей. 7 травня 1917 р. відбулися об'єднані партійні збори заводів (районів) «Наваль», «Руссуд» і «Пятиугольник», які були фактично зборами міської організації РСДРП. На них обговорювалась доповідь П. О. Бурого «Про Всеросійську конференцію Російської соціал-демократичної партії більшовиків», делегатом якої він був. Більшовики Миколаєва схвалили Квітневі тези В. І. Леніна і рішення VII Всеросійської (Квітневої) конференції, й прийняли їх як програму до дій. Інші політичні партії, в тому числі й есери, чіткої програми не мали. Більшовики повели лінію на рішучу критику курсу меншовиків на підтримку війни і Тимчасового уряду, чим завойовували на свій бік робітничі і селянські маси околиць. На цей час чисельність більшовицької організації Миколаєва зросла до 300 чол., головним чином за рахунок робітників заводів, серед яких посилилося прагнення стати членами більшовицької партії. В партію приймали шляхом індивідуального відбору кадрових, перевірених, стійких робітників. При прийомі враховувались участь у страйковій боротьбі до революції, готовність боротися за виконання рішень партії, підкорятися суворій партійній дисципліні.

Велике значення надавалося поширенню преси — газет «Правда», «Пролетарий» (органу Харківського комітету РСДРП (б), агітаційно-пропагандистській роботі, налагодженню зв'язків з партійними організаціями Одеси й Херсона. В травні Секретаріат ЦК РСДРП(б), дав вказівку видавництву «Прибой» посилити доставку літератури для Миколаєва. Для розповсюдження літератури більшовики Миколаєва в районі вокзалу і заводів відкрили свій кіоск. ЦК РСДРП(б), посилюючи свою увагу до становища в Миколаєві, командирував у місто досвідчених працівників. Наприкінці червня одеська буржуазна газета «Южная мысль» з тривогою повідомляла, що «в Миколаєві з'явилися ленінці, які розгорнули сильну агітацію серед робітників і солдат».

За прикладом Петрограда в березні миколаївські робітники почали створювати бойові дружини Червоної робітничої гвардії («летючі загони») для захис-

ту завоювань революції, для боротьби з реакційними і погромними організаціями. Під головуванням І. В. Петрова 15 квітня відбулися загальні збори 3.000 робітників заводу «Наваль» з порядком денним «Про Червону революційну гвардію». Збори ухвалили організувати робітничу Червону гвардію, яка повинна стати на захист завоювань революції. Меншовицьке ж керівництво Ради гальмувало створення Червоної гвардії. Тому вона була сформована тільки на початку жовтня 1917 р.

Масовими виступами в Миколаєві був відзначений день 1 Травня. Як повідомляла «Трудовая газета», миколаївський пролетаріат вперше вільно і урочисто відзначив інтернаціональне свято пролетарів. Миколаївський комітет РСДРП(б) у своїй листівці закликав трудящих міста святкувати 1 Травня під гаслами посилення боротьби за мир, поглиблення революції.

Розгорталася агітаційна робота серед солдатів і матросів залоги міста, наслідком якої було посилення впливу більшовиків і створення більшовицьких груп. Для керівництва ними 8 липня була створена воєнна організація РСДРП(б), на чолі більшовицької частини воєнної організації стояли солдати В. Ф. Ванічков, М. Г. Рибаков та ін. Надійною опорою революційних робітників Миколаєва були 45-й піхотний запасний полк, 455 і 456 піхотні дружини, 1-а караульна команда, матроси кораблів «Адмирал Нахимов», «Цериго», «Беспокойный». У своїх резолюціях солдати і матроси вимагали припинення війни, передачі землі селянам, встановлення контролю над виробництвом, права націй на самовизначення, припинення репресій проти більшовиків і революційних робітників, солдат і матросів, рішуче висловлювались проти чергового наступу на фронті.

18 червня трудящі Миколаєва взяли активну участь у Всеросійській маніфестації революційної демократії. Демонстрація в Миколаєві проходила під гаслом боротьби за мир і згуртування трудящих навколо Рад як органу революційної влади. Вона показала, що трудящі маси, розчаровуючись у меншовицько-есерівських лідерах, поступово переходили на бік більшовиків. Робітники Миколаєва вже рішучіше засуджували угодовську політику меншовиків та есерів, вимагали переобрання Рад. Особливо сильне незадоволення робітників

і солдат викликала резолюція Миколаївської Ради про підтримку Тимчасового уряду після розстрілу липневої демонстрації в Петрограді, відновлення смертної кари на фронті, цькування і репресій проти більшовиків. Так, 5 липня Рада разом з об'єднаним комітетом РСДРП(б) і міським комітетом партії есерів видає відозву до громадян Миколаєва, в якій говорилося: «Тяжелая пора настала для России. Волнения в Петрограде и печальные вести с фронта дают повод темным силам начать свою контрреволюционную деятельность, дабы в этот грозный момент смутить сознание народа и положить конец братоубийственной войне. Граждане, свобода и Россия в опасности!». Голова Ради Я. П. Ряппо вважав «роль большевиков в разыгравшихся 3—5 июля событиях определенно контрреволюционной». В резолюції Ради від 20 липня записано, що вона «осуждает всякие вооруженные выступления в настоящее тревожное время для решения вопросов внутренней жизни и будет поддерживать министров-социалистов и ЦИК». Так зреагувала Миколаївська Рада на липневі події 1917 р. в Петрограді, що не могло не відбитися на ставленні робітників до меншовиків та есерів.

При потуранні меншовиків та есерів контрреволюція підняла голову і в Миколаєві. Вона стала збирати сили і переходити в наступ на революційні маси. Підприємці відмовлялися визнавати фабзавкоми, проводили масове звільнення робітників-більшовиків і співчуваючих. У частинах миколаївської залоги запроваджувалися дисциплінарні суди, скасовувались солдатські комітети.

Підтримка меншовиками правих сил, що активізували свої дії, прискорила організаційний розрив з ними більшовиків і оформлення їх у самостійну організацію РСДРП(б). Це відбулося після VI з'їзду партії, що взяв курс на збройне повстання. Останнім спільним виступом більшовиків Миколаєва з меншовиками була участь 13 серпня у виборах міської так зв. «демократичної думи». На основі загального виборчого права при таємному голосуванні було обрано 101 гласного, в т. ч. 65 есерів, 17 об'єднаних соціал-демократів, 19 кадетів. Таким чином, за списками кандидатів, складеними до липневих подій 1917 р., есери зберегли свою більшість у міській Думі і орієнтувалися на Тимчасовий коаліційний уряд. Однак фракція об'єдна-

вих соціал-демократів рішуче виступила проти уряду О. Ф. Керенського, атакувала есерівську більшість з кожного обговорюваного питання на кожному засіданні Думи, перетворивши думську трибуну в місце відкритої політичної боротьби.

На порядок денний стало питання про розрив з меншовиками і утворення самостійної більшовицької організації. Першими ухвалу про розрив з меншовиками і негативне ставлення до «об'єднаного» з'їзду з ними прийняли більшовики заводів «Наваль» і «Руссуд». Потім на початку серпня на зборах більшовицького активу в саду «Трезвости» було обрано комітет, якому доручили підготувати збори і проект рішення про розрив з ними.

15 серпня 1917 р. відбулася загальноміська партійна конференція, в якій взяли участь близько 500 чол. О. І. Зимак, Й. С. Скляр, які виступили на конференції, розповіли про рішення VI з'їзду РСДРП(б), про угодовську політику меншовиків і запропонували створити самостійну більшовицьку організацію. Меншовики всіляко намагалися перешкодити розриву. Але, як писала в ті дні ліберальна «Трудовая газета», більшість учасників конференції «була під впливом резолюції, прийнятої недавно на з'їзді більшовиків, і майже не бажала слухати ораторів, які говорили про необхідність об'єднання». Переважна більшість учасників конференції схвалила документи VI з'їзду, прийняла рішення про розрив з меншовиками, про створення самостійної більшовицької організації і обрала тимчасовий міський комітет. До його складу ввійшли Й. С. Скляр, І. А. Чигрин, І. В. Петров, О. І. Зимак, А. М. Вольпе, Я. Каган, А. Возняк, Т. О. Бурий, В. Я. Шицевалов, В. Федоров, А. Марк (Факторов) та ін. Головою Миколаївського комітету РСДРП(б) був обраний Й. С. Скляр. До більшовиків примкнула група меншовиків-інтернаціоналістів, яка виникла ще в червні і виступала проти оборонської політики меншовиків. Більшовики створили самостійну секцію в Раді робітничих і військових депутатів. Створення самостійної більшовицької організації в Миколаєві мало значення для перебудови всієї роботи, посилення впливу на трудящі маси.

Перелом у справі завоювання мас миколаївськими більшовиками забезпечила саме корніловщина, що мала до цьо-

го досить сильні позиції і в Миколаєві. Ще до її початку на загальних зборах «Союзу георгіївських кавалерів м. Миколаєва» верховний головнокомандуючий генерал Л. Г. Корнілов був обраний почесним його членом, про що 24 серпня 1917 р. повідомляла миколаївська «Трудовая газета». В резолюції зборів було записано: «Ми безмежно віримо Вам, єдиній людині, здатній в даний безславний час для Батьківщини врятувати її свободу і честь, гідність перед союзниками і цілісність її».

В дні корніловського виступу робітники заводів «Наваль», «Руссуд», «Балтвод» та ін. підприємств міста, солдати і матроси залоги під впливом більшовиків активно підтримали петроградців у їх боротьбі з корніловщиною, вимагали суворого покарання ворогів революції, передачі всієї влади Радам, відкликали з них угодовців і замінювали їх більшовиками. У донесенні Тимчасовому урядові з міста говорилося: «Весь Миколаїв кипить, маси йдуть за більшовиками, їх неможливо зупинити, солдати підтримують робітників».

Особливо «неблагополучним» для місцевих властей був 45-й запасний піхотний полк, в якому панував революційний настрій. Солдати полку активно відгукнулися на політичні події в країні. В резолюції загальних зборів 12-ї роти цього полку підкреслювалося: «Корніловський виступ відкрив очі величезній масі робітників, солдатів і селян на всю згубну політику угодовства». Воєнні власті намагалися вивести революційний полк з міста. Але Рада настояла на його перебуванні в Миколаєві.

Після розгрому корніловщини чисельність і вплив більшовиків у Миколаєві зростали. На початку вересня більшовицька організація міста збільшилася майже в три рази і налічувала в своєму складі до 900 чол. Вона мала п'ять районних організацій, клуби, бібліотеки-читальні, курси агітаторів. У перших числах вересня відбулися партійні збори більшовиків та інтернаціоналістів трьох найбільших організацій міста — заводів «Наваль», «Руссуд» і «Балтвод», на яких були обрані районні комітети. 9 вересня працювала друга міська конференція більшовиків та інтернаціоналістів міста Миколаєва, яка прийняла резолюцію з вимогою передачі всієї влади Радам, найшвидшого укладення миру, вста-

новлення робітничого контролю над виробництвом. Конференція обрала новий склад міського комітету в кількості 11 чол. До нього увійшли И. С. Скляр, І. Л. Чигрин, О. І. Зимак, І. В. Петров, А. М. Возняк, П. О. Бурий, Д. В. Давидов, Я. М. Немченко, В. К. Свінціонник, В. Я. Шищевалов та ін. Було прийнято рішення про видання власної газети «Пролетарское знамя», перший номер якої вийшов 11 жовтня 1917 р.

Під час часткових перевиборів Рад у вересні більшовики отримали 45 місць — у 9 разів більше, ніж навесні 1917 р. За вимогою більшовиків 15 жовтня Рада ухвалила резолюцію, що схвалювала скликання II Всеросійського з'їзду Рад. На з'їзд були обрані три делегати — більшовики М. А. Чигрин і В. Ф. Ванічкін, есер В. І. Асмолов. У місті формувалися і озброювалися загони Червоної гвардії. У жовтні 1917 р. в них уже налічувалося біля 1000 робітників. Для керівництва Червоною гвардією було створено штаб, до складу якого увійшли О. І. Зимак, М. О. Артамонов, М. К. Щеглов, М. І. Нікітін, В. Н. Ситников та ін. Ще в серпні 1917 р. сформувалась Спілка трудящої молоді. Створення загальноміської молодіжної організації почалося з об'єднання гуртків молоді, що існували з лютого 1917 р. на суднобудівних заводах «Наваль» і «Руссуд», а також гуртка молодих службовців торгівлі. Ініціаторами створення Спілки трудящої молоді (майбутній комсомол) в Миколаєві були молоді робітники суднобудівних заводів Р. Є. Гаврилов, брати П. І. і С. І. Новикови, Є. М. Мураховська, М. К. Шишканюк, М. Я. Глєбов.

25 жовтня 1917 р. Миколаївська радіостанція отримала раріотелеграму про більшовицький збройний переворот у Петрограді, яка була вручена секретареві виконкому Миколаївської Ради робітничих і військових депутатів І. О. Ветрову. Цю звістку по різному зустріли різні політичні сили.

26 жовтня і в наступні дні на заводах і в майстернях міста відбулися збори, мітинги й демонстрації, на яких трудящі, виражаючи підтримку робітникам Петрограда, вимагали встановлення радянської влади в Миколаєві. Так, рада виборних і цехових комітетів заводу «Наваль» у наказі своїм депутатам до Миколаївської Ради вимагали «здійснюва-

ти програму боротьби за соціальну революцію за вказівкою Петроградського військово-революційного комітету».

У міській Думі більшість була за правими есерами на чолі з міським головою В. П. Костенком. Їх делегація на Демократичній нараді голосувала проти коаліційного уряду Керенського. Тому повалення Тимчасового уряду в Петрограді і для них було вже подією, що сталася. Але ні В. П. Костенко, ні думські есери не вважали себе прихильниками радянської влади. Це добре розуміла і сильна фракція об'єднаних соціал-демократів у Думі, до складу якої входило 17 гласних (меншовиків та їх прихильників).

У резолюції фракції есерів Миколаївської Ради робітничих і військових депутатів, ухваленій 26 жовтня 1917 р., є такі пункти: «2) Орган партії есерів вважає своїм революційним обов'язком вжити всі свої зусилля на те, щоб переворот, що здійснився, пройшов найбільш безболісно і дозволив би в найкоротший строк утворити новий Тимчасовий уряд революційної демократії. 3) Наша найближча мета і головна надія революції — спрямувати стихійний рух народних мас в організоване русло, де повинні бути Установчі збори. Партія есерів вбачає за головне завдання нової революційної влади — забезпечення справедливих і найскоріших виборів до Установчих зборів. Разом з тим питання про мир і землю повинні бути поставлені на чергу негайно». Отже, Миколаївська організація есерів схвалила повалення Тимчасового уряду на чолі з О. Ф. Керенським, але була проти проголошення радянської влади.

Херсонський губернський з'їзд Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів у своїй резолюції записав: «Жовтневе повстання відкрило нову велику епоху в розвиткові російської революції. Поваливши владу буржуазії і контрреволюції, воно народило владу революційних Рад, владу народну — робітників і селян».

Під тиском робітників, солдатів, матросів виконавче бюро Миколаївської Ради робітничих і військових депутатів на своєму екстреному засіданні 26 жовтня ухвалило запропоновану більшовицькою фракцією резолюцію, в якій вимагалося: по-перше, визнати владу Тимчасового уряду поваленою; по-друге, підтримати повсталих у Петрограді; по-третє, вважа-

ти в місті Миколаєві вищою владою Раду робітничих депутатів, всі накази якої повинні виконуватися всіма установами і громадянами.

Але пленарні збори Ради, де перевагу мали меншовики та есери, відхилили пропозицію більшовиків і створили у вигляді верховного органу влади в Миколаєві «Революційний штаб» (комітет), до якого ввійшли по два представники від Ради і міської Думи. Очолив його голова Ради робітничих і військових депутатів Я. П. Ряппо.

В день більшовицького перевороту, 25 жовтня 1917 р., Українська Центральна Рада, що була створена 3—4 (17) березня, своїм III Універсалом проголосила Українську Народну Республіку. Його читання в Миколаєві влаштував гласний міської Думи Б. В. Брояковський урочисто на паперті церкви з участю священиків і під жовто-синім прапором. Чи підтримував хто Центральну Раду в Миколаєві? Насамперед слід зазначити, що на Українському національному з'їзді в Києві, де була утворена Центральна Рада, був і представник Миколаївської «Просвіти». Так що підтримка була.

Газета «Известия...» 25 жовтня 1917 р. повідомила, що днями відбулися збори Українського організаційного комітету, що об'єднував всі українські місцеві організації (українські організації політичного, національного, професійного і національно-культурного характеру, українські флотські та армійські організації), на яких було створено Миколаївську Раду об'єднаних українських організацій. А вже 10 листопада вона, заслухавши III Універсал, ухвалює постанову про те, що цей «акт відповідає потребам самих широких верств всього пролетаріату і революційній демократії на Україні». Рада закликала «українських солдатів, матросів, офіцерство, робітників, а також всю демократію Миколаєва підтримувати верховний крайовий орган Української Демократичної Республіки — Центральну Раду».

Центральну раду визнали 14 листопада загальні збори команди флотського півекіпажу, які ухвалили «потрібним на місцях виконувати розпорядження Української Центральної Ради і Генерального Секретаріату або їхніх представників». Таку ж позицію займали загальні збори членів Миколаївського морського арсеналу, матроси крейсера «Адмирал

Нахимов», міноносця «Церіго», збори українців такелажного цеху заводу «Руссуд». У Голті була створена так зв. «триєдина» рада, що намагалася поширити свою владу на Голту, Богопіль та Ольвіопіль. Активізувалися сили, що виступили в підтримку Центральної Ради, в Єланці. Проте багато сільського населення Миколаївщини зустріли Центральну Раду якщо не насторожено, то байдуже.

А головною причиною такого їх ставлення до Центральної Ради була її аграрна політика. Херсонський повітовий комісар Ілько Гаврилюк, виступаючи 17 листопада 1917 р. у Новому Бузі, заявив: «Генеральний секретаріат, визнаючи, що всі землі є власністю всього трудового народу і що вони повинні перейти до робочого селянського люду без викупу, доручив Генеральному секретареві в земельних справах негайно підготувати до Установчих зборів всі матеріали, по яким вся земля буде поділена між селянами по праці і по закону.

До того ж часу не повинно бути ніяких захватів, ніяких аграрних безпорядків, ніяких насильств і погромів. Треба утворити право на існування кожній людині, треба оборонить життя кожного громадянина землі нашої, до якої б партії, віри чи національності він не належав».

14 листопада 1917 р. питання «Про Україну і ставлення до Центральної Ради» обговорювалося на загальних зборах Миколаївської Ради робітничих і солдатських депутатів, де виступили депутати-представники всіх політичних партій. За співробітництво з Центральною Радою висловились представники УСДРП, меншовиків, есерів та народних соціалістів; проти — представники більшовиків, польсько-литовської групи соціал-демократів та анархістів. Голова Миколаївської Ради робітничих і військових депутатів Я. П. Ряппо заявив: «В даний момент революції нам з Українською Радою по дорозі».

16 листопада 1917 р. газета «Известия...» опублікувала резолюцію есерів і соціал-демократів об'єднаних (меншовиків та їх прихильників) стосовно Центральної Ради. В ній мова йшла про визнання Центральної Ради як центру, що об'єднує революційно-демократичний рух в Україні. Обласні автономії (типу Центральної Ради) повинні підготувати майбутнє об'єднання Російської Демократичної Республіки на

принципах автономії і федерації національностей, що входять до неї. Миколаївська Рада робітничих і військових депутатів готова вступити з Українською Радою, що утворила тимчасовий крайовий уряд (Генеральний Секретаріат), у ділові зв'язки з усіх економічних питань, що мають спільне значення для всього краю, «оскільки Рада в своєму III Універсалі стоїть на спільній точці зору з Миколаївською Радою в питаннях державної влади і позитивної програми демократії».

Виходячи з того становища, що в країні не існує загальновизнаної центральної влади і країна дедалі глибше поринає в провалля розвалу і анархії, Рада (Миколаївська) вбачає в обласних великих об'єднаннях такі організації, які полегшать відновлення державної єдності шляхом їх об'єднання. Миколаївська Рада буде закликати демократію до участі у виборах до Установчих зборів згідно III Універсалом. Українські Установчі збори, обрані на засадах загального виборчого права, повинні створити постійний орган виконавчої крайової влади, встановити остаточні кордони Української Республіки, забезпечити автономію національних меншин і окремих господарських одиниць (вільних приморських міст Одеси, Миколаєва та ін.). «Разом з тим Українська Республіка, — підкреслювалося в резолюції, — повинна поставити собі за мету якнайширшу участь у якнайшвидшому відновленні порушеної політико-економічної єдності всієї Росії». Отже, як видно із тексту резолюції, думаємо, що мова не йшла про визнання Миколаївською Радою робітничих і військових депутатів Центральної Ради як центральної влади над собою. Мова йшла лише про співробітництво з окремих питань на певних умовах. За цю резолюцію проголосувало 85 депутатів. За резолюцію більшовиків, що вимагала негайного переобрання Центральної Ради, голосувало 60 депутатів.

А між тим миколаївські більшовики все більше зміцнювали свої позиції. Гаслами миру, 8-годинного робочого дня, встановлення робітничого контролю над виробництвом, землю-селянам вони все більше залучали маси на свій бік. Свідченням цього є підсумки виборів до Установчих зборів, проведених у Миколаєві 12—14 листопада 1917 р. За біль-

шовиків проголосувало 11.424 виборці, що становило 25,6% усіх голосуючих. Причому, серед військ залоги вони набрали 63% голосів. За есерів голосувало 21,3% виборців, єврейський блок — 14,6%, кадетів — 13,6%. Чисельність більшовицької партійної організації разом з національними соціал-демократичними організаціями, що приєдналися до неї, становила біля 1600 чол.

Головною военною опорою більшовиків стала Червона гвардія. В місті та на його околицях були організовані патрулювання червоногвардійців, охорона підприємств, складів, особливо винних. За вказівкою штабу Червоної гвардії арештовувались «контрреволюціонери», проводились обшуки на квартирах підозрілих осіб, вилучалася зброя, наводився «революційний» порядок.

На початку грудня секція Червоної гвардії Миколаївської Ради робітничих і військових депутатів спільно з представниками залоги і флотського півекіпажу створила військово-революційний комітет для захисту свободи і революції на чолі з більшовиками М. Д. Шмельовим, А. М. Возняком, Й. С. Скляром, І. А. Чигриним, П. Л. Соколовим. Під його керівництвом Червона гвардія 7 грудня зірвала спробу гайдамаків, що прибули з Одеси 2 грудня в кількості 400 чол., захопити владу в місті.

Після проголошення в Харкові 25 грудня 1917 р. радянської влади в Україні, робітники заводів «Наваль», «Руссуд» та інших підприємств міста, селян сіл Нечаяного, Калинівки, Гур'їівки, Трихат вимагали негайного встановлення влади Рад у Миколаєві. В таких умовах більшовики наважились піти на перевибори Миколаївської Ради робітничих і військових депутатів, рішення про які було прийнято загальними зборами Ради ще в грудні 1917 р. Перевибори проводилися 7—10 січня 1918 р. Порівняно з іншими партіями більшовики одержали в Раді значну більшість — 45, а разом з лівими есерами — 60% місць. 14 січня 1918 р. після бурхливих суперечок поіменним голосуванням Рада прийняла більшістю голосів (129 — за, 69 — проти і 18 — тих, що утримались) пропозицію більшовиків про взяття всієї повноти влади. Так у Миколаєві була проголошена радянська влада.

Більшовики Миколаєва займалися установленням влади Рад у Вознесенську, Очакові. Протягом січня і лютого 1918 р. радянська влада перемогла в усіх населених пунктах сучасної Миколаївщини. В селах владу до своїх рук брали Ради селянських депутатів. Так, 19 січня 1918 р. на загальних зборах с. Нечаяного єдиною владою була визнана влада Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів. Взяли владу до своїх рук Ради селянських депутатів у Трикратах, Щербанях, Доманівці, Богданівці, Мостовому, Новій Одесі та ін. селах Миколаївщини. 21 лютого на волосному делегатському з'їзді проголошена радянська влада і обрано виконком у Новому Бузі. Місцеві органи радянської влади почали здійснювати політичні та економічні заходи, спрямовані на поліпшення становища трудящих. Все ширшого розмаху набувала боротьба за введення робітничого контролю над виробництвом, націоналізацію підприємств.

У січні 1918 р. в Миколаєві та інших містах краю офіційно вводиться 8-годинний робочий день. Протягом січня-березня націоналізуються банки, млини, друкарні, готелі, чого, напевно, робити в той час було не варто. На підставі Декрету РНК про націоналізацію річкового і морського флотів (січень 1918 р.) Миколаївський та Херсонський відділи союзу моряків у кінці лютого ухвалили націоналізувати річковий флот на Дніпрі і Бузі з усіма капіталами, доками та інвентарем. Роботу залізничних станцій, фінансових установ, телеграфу взяв під свій контроль Голтянський військово-революційний комітет. Селяни виганяли поміщиків з економій, а їх землі передавали в розпорядження земельних комітетів або земельних комісій. За постановою з'їзду Рад селянських депутатів Херсонського повіту почали здійснювати зрівняльний розподіл землі між селянами.

Згідно Декрету про землю селяни Миколаївщини (в межах округу 1927 р., що становило приблизно половину території сучасної області), отримали понад 1 млн. дес. землі. Цим скасовувалась і щорічна орендна плата розміром у 9,7 млн. крб. і 35 млн. крб. старих боргів.

Здійснюючи перші мирні перетворення, трудящі Миколаївщини одночасно допомагали російським робітникам і селянам продовольством. За рішенням губернського продовольчого з'їзду (березень 1918 р.) частину хлібних запасів

вивезли до Петроградської, Московської, Ярославської та інших губерній. Але перехід до мирного будівництва був перерваний вступом німецько-австрійських військ, що було однією з неоднозначних сторінок історії України. Як же австро-німецькі війська опинилися в Україні? Після взяття Києва частинами Червоної Армії під командуванням колишнього царського офіцера, ката і садиста М. К. Муравйова, що залив столицю України кров'ю невинних жертв (тільки розстріляно було більше 2000—5000 чол.) і відступу військ Центральної Ради до Житомира, а згодом на станцію Сарни Волинської губернії, до Брест-Литовська було надіслано українську делегацію для підписання мирного договору. Держави, що входили до Четвертного союзу: Німеччина, Австро-Угорщина, Туреччина та Болгарія, — хотіли підписати мир з урядом Центральної Ради, розраховуючи на багатства України. Австро-Угорщина через так зв. «польське питання», що стосувалося західноукраїнських земель, на мир погоджувалась неохоче.

Делегація Центральної Ради у складі Любинського, Севрюка і Левицького підписала 9 лютого 1918 р. угоду з 4-ма державами німецько-австрійського блоку, згідно якої Україна визнавалась незалежною і самостійною державою. Центральна Рада за це в свою чергу зобов'язалася вивезти до Німеччини і Австро-Угорщини 60 млн. пудів хліба, багато іншого продовольства та сировини. Українські делегати добивалися одержання військової допомоги від них. Спочатку мова йшла в основному лише про ті частини, які були сформовані в Австрії та Німеччині з військовополонених-українців, яких налічувалось там біля 30000 чол. Але в Україну пішли німецькі та австро-угорські війська. А це надало австро-німецькій «допомозі» характеру прямої окупації. 2 березня 1918 р. війська Центральної Ради повернулися до Києва. Слідом за ними в місто увійшли і німецькі частини. А через кілька тижнів німецькі та австро-угорські війська розташувалися по всій Україні. У дипломатичних документах проголошувалося, що єдиною метою союзників є запобігання більшовицькій агресії і відновлення в Україні законної влади — Центральної Ради. Фактично ж на території УНР запроваджувався звичайний окупаційний режим. Командуючий окупаційними силами Німеччини генерал Б. Людендорф пізніше так визначав головні цілі інтервентів: «На

Україні треба було придушувати більшовизм і створювати там такі умови, щоб мати можливість здобувати з неї воєнні вигоди й вивозити хліб та сировину». Україна знову опинилася у чужому ярмі.

З наближенням до Миколаєва німецько-австрійських окупантів Рада робітничих депутатів 2 березня 1918 р. оголосила місто на воєнному стані, вжила заходів до посилення роботи по формуванню загонів Червоної Армії. Для організації оборони міста створила Верховну (воєнну) колегію у складі військового комісара міста В. М. Федорова, С. Д. Бородатого і В. Г. Грюнбаха. Формувалися загони Червоної Армії, ядром яких були робітники. Один з таких загонів — Перший Комуністичний, сформований з 500 червоногвардійців заводів «Наваль» і «Руссуд», наприкінці лютого за вказівкою Миколаївської Ради виступив на фронт проти німецько-австрійських військ у напрямі Києва. Загоном керував штаб у складі Д. В. Давидова, В. К. Свінціонника і Т. В. Габестра. Прийнявши бій з німецько-австрійськими військами в районі станції Бобринської (тепер ім. Т. Г. Шевченка на Черкащині), загін повернувся до Миколаєва, до якого наближався чужоземець.

З робітників заводів «Наваль» і «Руссуд» була створена артилерійська батарея. Проводилась робота по створенню добровольчого морського загону. Робітники суднобудівних заводів прийняли рішення всім виступити проти окупантів. Збори робітників клепального цеху заводу «Руссуд», що відбулися 2 березня, прийняли рішення вступити в ряди Червоної гвардії і зажадали конфіскації у капіталістів всього майна, залучення їх до будівництва оборонних споруд. Такі ж рішення в той день схвалили збори безробітних. А професійна спілка вирішила створити на допомогу Червоній гвардії добровільну жіночу дружину.

Миколаївська Рада звернулася із спеціальною відозвою і до селян, закликаючи їх вступати до лав Червоної гвардії, створювати десятки, відділення, роти, батальйони і полки; озброювати і навчати повинні були солдати-фронтовики, яких чимало залишилося в місті. «Пам'ятайте, в країні кожна гвинтівка повинна бути на обліку, — говорилося у відозві, — навчайте населення користуватися зброєю, займіться негайно формуванням загонів, захоплюйте землю, поки не

пізно». У зв'язку з наближенням чужоземних військ з міста терміново вивозились хліб, продовольство, сировина, матеріали та цінності.

«Наші зусилля організувати боротьбу були недостатніми, — згадував тодішній військовий комісар, член Верховної колегії Миколаєва В. М. Федоров. — Біля Варварівського мосту, вірніше, на гірці біля колишньої в'язниці, були встановлені 4 гармати, а біля самого мосту влаштовані примітивні укріплення і встановлені кулемети. Одного разу мені до військкомату подзвонили про те, що на вокзалі йде велика перестрілка. Я послав туди розвідку, а потім і сам виїхав на вокзал. З групою матросів підбіг до вокзалу і тут пострілом із гвинтівки був поранений у стегно, німці вже знаходились по той бік річки і чекали, коли їм підтягнуть артилерію, що застряла в дорозі. Другого дня німці відкрили артилерійський вогонь по споруджених укріпленнях».

16 березня австрійські війська підійшли до Миколаєва з боку Одеси. Загони Червоної гвардії і артилерійська батарея вчинили їм шалений опір, тому вони відмовилися від спроби вступити до Миколаєва по Варварівському мосту і вирішили обійти місто з півночі і сходу. Захоплення міста німцями було полегшено дезорганізацією його оборони главкомом групи українських радянських військ, авантюристом-есером Муравйовим. Новий главком О. І. Єгоров (майбутній Маршал Радянського Союзу) прибув на станцію Водопій тільки за добу до приходу німців і тому не зміг зібрати потрібні сили для оборони Миколаєва.

17 березня іноземні війська вступили до Миколаєва. Зустрічаючи окупантів, буржуазія називала їх «рятівниками від ярма» більшовиків. Спочатку вони пообіцяли не втручатися у справи міського самоврядування, зберегти свободу громадських і класових організацій, в т. ч. й Раду робітничих депутатів. Але, вступивши в місто, розігнали Раду, відновили владу «демократичної» Думи, зайняли заводи, радіостанцію, флотські і піхотні казарми, міські готелі. З перших днів перебування в місті почали грабувати і чинити насилля над жителями Миколаєва, закрили заводи «Наваль» і «Руссуд», викинувши на вулицю понад 10000 робітників. Миколаївські домовласники з першого дня почали виселяти на вулицю

своїх «безкоштовних мешканців» — безробітних, демобілізованих фронтовиків, майже вдвічі підвищили квартплату. Буржуазія зажадала відшкодування всіх збитків і повернення 5-мільйонного податку.

Все це посилило ненависть трудящих міста до чужинців і їх готовність виступити проти них. Першими заявили про це колишні фронтовики. Їх підтримали робітники заводів «Наваль», «Руссуд», «Темвод». 20 березня 1918 р. на організованому більшовиками мітингу в театрі Шеффера було прийнято рішення про збройний виступ проти окупантів. Підготовку повстання очолив штаб у складі І. А. Чигрина, М. І. Нікітіна, М. К. Щеглова, що містився в клубі на розі Херсонської і Глазенапівської вулиць.

Сутички з окупантами почалися з першого дня їх перебування в Миколаєві. Перша з них сталася 18 березня, коли ховали червоногвардійців, що загинули при захисті міста. Друга сутичка відбулася 19 березня на Соборній (нині Радянській) вулиці у зв'язку з арештом трьох членів колегії дев'яти, що займалася націоналізацією торговельного флоту. Робітники заводів і матроси відбили і звільнили заарештованих. 22 березня окупаційні власті під загрозою суворого покарання наказали населенню здати зброю.

У відповідь на насилля і погрози 22 березня за сигналом гарматного пострілу, що пролунав з бронепоїзда на станції Водопій, на якому прибув загін кримських матросів під командуванням І. Ф. Федька (майбутнього полководця громадянської війни), робітники захопили у німців зброю і підняли одночасно повстання в декількох пунктах міста: на Слобідці, в порту, в районі вокзалу, в центрі. На вулиці міста із зброєю в руках вийшло понад 12000 чоловік — робітники заводів «Наваль» і «Руссуд», колишні фронтовики, матроси, залізничники, вантажники. Головний удар був спрямований на штаб окупаційних військ, пошту, телеграф.

Бійці загону І. Ф. Федька разом з повстанцями знищували окупантів, оточили солдатські казарми, вибили із казарм флотського півекіпажу. І лише в штабі німецького командування, що містився в колишньому Лондонському готелі (вул. Свердлова), продовжувався опір. До кінця 23 березня чужинці були розпорошені на окремі відступаючі купки і вибиті із Слобідки, порту і вокзалу.

Учасник цього повстання О. Е. Нестройний згадував: «Ворог вирішив перекинути підкріплення з Варварівки на вантажному автомобілі в район вокзалу. Машина рухалась по Шосейній (нині вулиця Фрунзе). Десь в районі 3—4-ї Поперечної помітили бійці загону Івана Козаченка. За його командою дали залп, вбили чи поранили водія, тому що автомобіль втратив керування, німці перелякалися, закричали, намагалися на ходу вистрибнути. До цього часу не розумію, як приловчився Козаченко, тільки не встигнули його бійці і оком моргнути, як він опинився в кузові серед і без того приголомшених німецьких солдат і зажадав, щоб вони кинули зброю. Ті й не подумали не послухатись».

Три дні, з 22 до 25 березня, місто перебувало в руках повстанців. До вечора 25 березня противник, отримавши підтримку з Одеси, в тому числі й авіацію, перейшов у наступ. Повсталі чинили відчайдушний опір, чіпляючись за кожну вулицю, кожний дім. Але сили були дуже нерівні. Відчувалась нестача боєприпасів. Опір робітників слабшав. Німці руйнували вогнем артилерії будівлі, спалювали цілі квартали. Увечері 25 березня повстання було придушено. Вони розгромили і спалили базар, Слобідку і район вокзалу, вчинили розправу над населенням міста. Під час жорстоких боїв знищено понад тисячу німецьких солдат і офіцерів. Загинуло і більше 2000 повстанців-робітників, жінок, дітей. Окупанти тільки в центрі міста завдали матеріальних збитків на суму 1,5 млн. крб.

Ще 19 березня 1918 р. енергійний опір німцям, який також переріс у збройне повстання, організували мешканці Херсону. Повстання в Миколаєві і Херсоні більше ніж на два тижні затримали наступ німців на Крим і Севастополь, дали можливість підготуватися до відсічі ворогові, вивезти на схід з Криворіжжя і Криму багато продовольства і металу, а також готувати до евакуації кораблі Чорноморського флоту.

Відзначаючи річницю цього повстання, газета «Известия Николаевского Совета рабочих депутатов» 25 березня 1919 р. писала: «Ці дні з 22 по 26 березня будуть кращими сторінками історії про сміливу спробу збройного опору ворогу, ми шанобливо схиляємося перед пам'яттю товаришів, які при-

несли своє життя на вівтар російської революції. Їх боротьба не пропала даремно. Задушена ворогом робітничого класу, вона розгорілася в серцях мільйонів інших робітників і селян, які тепер завершили те, що почали герої березневих днів».

Значною подією того часу було також збройне повстання 15—16 листопада 1918 р. у Вознесенську. Під керівництвом підпільного ревкому, до складу якого увійшли І. Г. Філоненко, М. К. Ірщенко та ін., повсталі при підтримці всього населення розгромили міську управу, залогу німецько-австрійських військ, гетьманську варту, захопили залізничний вокзал, артилерійські склади, пошту, банк. Влада в місті на декілька днів перейшла до рук ревкому.

На початку грудня 1918 р. після розпаду Німецької і Австро-Угорської імперії і падіння гетьманату Павла Скоропадського південь Миколаївщини окупували війська Антанти, а на територію на північ від Вознесенська увійшли війська Директорії. Під впливом більшовицької агітації боротьба проти військ Антанти й Директорії набувала все більш гострого характеру. Коли 1 березня 1919 р. до Миколаєва прибув транспорт із грецькими військами, робітники порту рішуче відмовились вивантажувати «союзницьку» зброю. 5 березня машиніст заводу «Наваль» відмовився працювати для вивантаження спорядження грецьких військ. На заводі з'явилися два грецьких офіцери і вимагали, щоб він негайно приступив до роботи, погрожуючи йому розстрілом і арештом завкому. Рада профспілок віддала розпорядження у всі спілки — не допускати ні навантаження, ні вивантаження військових і бойових споряджень, які могли бути спрямовані проти самих робітників.

3 січня 1919 р. в тилу франко-грецьких інтервентів на станції і в селі Колосівка на лінії залізниці Одеса—Миколаїв за ініціативою робітників місцевого залізничного вузла була проголошена так зв. Колосівська республіка. Заявивши про необхідність створити сприятливі умови для роботи вузла, залізничники обрали колегію у складі М. Л. Долі, Ф. Чекерв'янова, Г. Степенка, О. Зайвого та ін. Колегію очолив телеграфіст А. Непростенко.

Вимагаючи відходу з Колосівки загону білогвардійців, залізничники утворили озброєну самооборону, оголосили про

своє непідкорення окупаційній владі. Окупанти та білогвардійці хотіли направити в Колосівку карателів, але залізничники Одеси й Миколаєва зірвали їх відправку. Завдяки робітничій солідарності колосівцям вдалося вистояти майже 2 місяці.

6 лютого 1919 р. для придушення Колосівської республіки окупанти направили загін сенегальських стрільців. Однак після перших сутичок з колосівцями вони побраталися з повстанцями. Велику роль у цьому відіграли колишні солдати російського корпусу у Франції, які були в складі повстанців. Колосівська республіка проіснувала до кінця лютого 1919 р., коли посилений артилерією батальйон білогвардійців захопив станцію і селище. Частина повстанців влилася в партизанські загони Вознесенська та Веселинового.

На початку березня 1919 р. частини І-ї Задніпровської дивізії під командуванням П. Ю. Дибенка зайняли залізничні станції Березнегувате, Снігурівка, Засілля, Явкине, Водопій, села Богоявленськ, Тернівку і розгорнули бої на підступах до Миколаєва.

«Союзники» — французи, греки та ін. 14 березня стали поспіхом евакуюватися. На прощання «союзники» ще раз показали свою високу «культурність»: вони вкрали десанти №№ 410, 411 та ін., а французьке командування дало розпорядження висадити в повітря міську радіостанцію, чому перешкодили міліціонери, що прибули на місце події дуже вчасно.

У 20-х числах березня 1919 р. група військ Харківського напрямку під командуванням М. Є. Скачка і місцеві партизанські загони вигнали війська «союзних» (антантівських) інтервентів, а також Директорії з північних районів Миколаївщини.

На Миколаївщині встановлювалась знову радянська влада. Повсюдно створювалися волосні та сільські ревкоми, обиралися Ради, керівну роль в яких здебільшого відігравали більшовики. Вони переважали в Миколаївській Раді, а в її виконкомі складали більшість. Керівництво Радами здійснювали також комуністи Первомайська і Вознесенська. З 24 березня почала виходити газета «Известия Николаевского Совета рабочих депутатов» — орган Мико-

лаївської Ради робітничих депутатів, а 23 червня — орган Миколаївського комітету КП(б)У «Знамя коммунара». Зростали ряди членів партії. Збільшувалась кількість партійних осередків. До початку березня 1919 р. партійні організації Миколаєва об'єднували біля 700 комуністів та співчуваючих їм. У 14 партосередках Первомайського повіту було 250 комуністів. Молодь об'єднувалась у комсомольські організації, які активізували свою роботу в Миколаєві, Вознесенську, Очакові.

Головними завданнями партійних, громадських і радянській організацій були: встановлення суворого революційного порядку (із застосуванням червоного терору) і організація відбудови народного господарства. Навесні 1919 р. націоналізовані і передані місцевим органам самоуправління миколаївські суднобудівні заводи, рибний, цегельний заводи, лісопилка та інші підприємства в Очакові. На початку липня 1919 р. Первомайська Рада націоналізувала олійниці, млини, друкарні, великі крамниці, провела роботу щодо вилучення у торгівців і багатіїв надлишків борошна та зерна.

Запроваджувалась політика «воєнного комунізму» з такими її «атрибутами», як продрозкладка, заборона торгівлі, уведення загальної трудової повинності, обмеження прав і свобод заможних верств населення тощо. За прикладом радянської Росії (сліпо переймалися форми і методи роботи) в Україні була введена хлібна монополія, а потім і продовольча диктатура. На селі створювалися комітети бідноти: у Баловному, Гур'ївці, Явкиному, Кисилівці, Мар'їівці, Лупаревому. До липня 1919 р. кількість їх в одному тільки Одеському повіті, до складу якого входили села нинішніх Веселинівського і Очаківського районів, перевищила 70. В липні 1919 р. в Миколаєві було оголошено прийом добровільців до продовольчих загонів Української Продармії. Щоб перешкодити нелегальній торгівлі хлібом, створювалися загороджувальні загони на залізницях і водних шляхах. Виконуючи продрозкладку, продзагони при допомозі комбідів часто вилучали у селян не тільки передбачені обсяги хліба та інших продуктів, але й вимітали все, що знаходили. Порушувалась законність. Застосовувались примус і репресії. Ігнорувалися інтереси середнього селянства.

Всі ці заходи відштовхнули значну частину селянства від

радянської влади. Обурене селянство всіляко опиралося конфіскації хліба, почасти й збройним шляхом. Воно поповнювало загони Григор'єва, що виступили проти радянської влади. Навесні 1919 р. йому вдалося захопити значну територію на півдні України — від Черкас і Кременчука до Херсона і Миколаєва. З 24 до 28 травня Григор'єв утримував у своїх руках Миколаїв, захопивши його з допомогою анархічно настроєних матросів і флотського півекіпажу. У селах Козлово-Нечаяне, Ландау, Велика Корениха та ряді ін. відбулися антирадянські селянські повстання. Деякі з них супроводжувалися надзвичайною жорстокістю. Так, у с. Козлово-Нечаяне по-звірячому було порубано 16 партійних і радянських працівників, у т. ч. й уповноваженого уряду УСРР П. С. Скляра, що відступали з Миколаєва, захопленого Григор'євим. З допомогою червоноармійських частин, бригади М. В. Голубенка та інтернаціонального полку, що прибули з Одеси, 28 травня григор'ївці були вибиті з Миколаєва і винищені в районі Грейгового, Явкиного і Баштанки. Придушені були і антирадянські селянські повстання.

У червні 1919 р. у зв'язку із загрозою наступу армії генерала А. І. Денікіна на Миколаївщині почалася масова мобілізація до Червоної Армії. 28 червня створено районний комітет оборони. На фронт пішло багато робітників і трудящих селян краю. Тільки на захист Донбасу відправилися частини Миколаївської стрілецької бригади, Гур'ївський загін і понад 2 000 бійців з Миколаєва.

Натиск денікінців на території сучасної області стримували бійці 58-ї стрілецької дивізії І. Ф. Федька, Вознесенський кавалерійський дивізіон Н. І. Урсулова, загін особливого призначення Т. М. Гуляницького, 515-й стрілецький полк (Очаківський) А. Є. Худенка, 403-й полк (Тилігуло-Березанський) М. І. Панченка, 401-й полк І. К. Дячишина, що входили до складу Південної групи військ І. Е. Якіра. 14 серпня кораблі білих розпочали обстріл Очакова. 18 серпня денікінці захопили Миколаїв, а до кінця місяця — майже всю сучасну область.

Відновлювалися дореволюційні порядки. Підприємства перейшли до рук колишніх власників, земля — поміщиків. Денікінці нещадно грабували селян. Останні повинні були по-

вернути поміщикам третину хліба з кожної десятини, половину зібраного на поміщицьких землях сіна, 1/6 картоплі та овочів, а до 1 вересня здати на користь денікінської армії 5 пудів зерна з кожної десятини і т. д. Криваві розправи чинили каральні загони.

В умовах жорстокого білого терору більшовики Миколаївщини під керівництвом Зафронтбюро ЦК КП(б)У зміцнювали підпілля, створювали ревкоми. Їм допомагали комсомольські організації. Створений на початку вересня Миколаївський тимчасовий підпільний комітет у складі Ф. Д. Соколова, М. П. Полякова, С. Б. Інгулова, П. Г. Атваша, О. М. Колтуна, М. Г. Бінштока, З. І. Борисова, М. І. Пшієвського та ін. розгорнув роботу щодо організації партизанських загонів, забезпечення їх зброєю. Видавничий відділ комітету організував друкування й поширення газети «Одесский коммунист».

В окремих районах міста створювалися трійки, на базі яких виникали підпільні райкоми. На початку жовтня підпільна більшовицька організація налічувала вже біля 200 чол. Активним помічником більшовиків став підпільний комсомольський комітет, сформований у вересні 1919 р. Але незабаром денікінцям вдалося напасти на слід підпілля. За наказом білогвардійського генерала Слащова в ніч на 20 листопада 1919 р. на площі перед заводом «Руссуд» (нині завод ім. 61 комунара) було розстріляно 61 чол. — комуністів, комсомольців і тих, кого просто підозрювали у зв'язках з підпільниками. Серед загиблих були й вожаки миколаївського комсомольського підпілля І. Хазанов, Т. Мальт.

Однак білогвардійцям не вдалося задушити підпілля. На проведеній 25 листопада партійній конференції було обрано постійний партійний комітет. 28 листопада Миколаївський підпільний партійний комітет створив ревком, який, готуючи повстання проти денікінців, установив зв'язок з наступаючими частинами Червоної Армії.

В історію боротьби українського народу проти денікінців увійшла Баштанська республіка. А події ці відбувалися в кінці літа-восени 1919 р. 24 серпня Баштанку (тоді с. Полтавка) захопили денікінці, встановивши режим терору і грабіжництва. Було відновлено поміщицьке землеволодіння. Газета «Правда» в той час писала: «В зайнятих білими селах

Херсонщини п'яні козаки декілька днів підряд грабували селян. Слідом за ними прибув каральний загін на чолі з місцевим поміщиком, який зразу ж відновив царські порядки» (на той час Баштанка за адміністративним поділом входила до складу Херсонської губернії). Все це викликало глибоке обурення селян.

Члени парткому і ревкому, що пішли у підпілля, почали готувати збройне повстання. Незабаром був створений партизанський загін з 50 чоловік. Заклику до бою чекали 20 тис. селян навколишніх сіл. Для встановлення зв'язку сюди прибув представник Миколаївського підпільного комітету. В ніч на 16 вересня дзвони двох церков вдарили на сполох, що було сигналом до повстання. На сільському сході жителі Полтавки обрали повстанський комітет, до складу якого ввійшли В. Ф. Гайдук, С. Ф. Гайдук, М. С. Прихода, С. С. Дуб'яга, М. В. Прядко, С. В. Теселько та інші 5 селян-бідняків.

Відновивши радянську владу в Полтавці, повстанком 16 вересня 1919 р. проголосив Баштанську республіку (за назвою Баштанської балки, в якій розкинулося село Полтавка). Для організації повстанських груп повстанський комітет послав своїх представників у Привільне, Новогеоргіївку, Христофорівку, Сергіївку та інші навколишні села. Протягом перших двох тижнів вони створили 5 повстанських загонів у кількості 2000 чоловік та 100 кіннотників. Наприкінці вересня в селах, визволених від денікінців, було відновлено радянську владу. В Полтавці її органом став волревком. Два місяці героїчно трималася Баштанська республіка. У селі відновили роботу школи, працював навіть самодіяльний театр. Газета одеських підпільників «Одесский коммунист» писала тоді: «В усьому районі навколо Висуні, Березнегуватого і Баштанки знову почали функціонувати Ради і ревкоми. Оголошено було скрізь про обов'язковий прийом радянських грошей, всі накази денікінців анульовані...».

За наказом денікінського генерала Шиллінга для придушення повстання до Полтавки кілька разів посилали каральні загони, які не могли приборкати селян. Повстанці не тільки дружно захищалися. Вони часто самі нападали на білогвардійців, розбивали їх дрібні загони, захоплювали військові вантажі, зброю, виводили з ладу шляхи, зривали від-

правку на фронт білогвардійських частин. «У цих жорстоких боях, — писав місцевий журналіст В. М. Петренко, — брали участь не тільки чоловіки, але й жінки, підлітки, старі люди. Серед хоробрих повстанців учасники тих подій згадують Івана Палія, Гаврила Скидана, Данила Степанка, Стратона Божка, а також сестер Марію та Палажку Онищенко, Феклу Яценко, Марію Семиліт, які поруч з батьками й братами зі зброєю в руках відновили свою владу».

Наприкінці жовтня 1919 р. Миколаївський більшовицький підпільний комітет ухвалив рішення про об'єднання дій миколаївських робітників з баштанськими повстанцями. В листопаді 1919 р. 4700 озброєних бійців виступили у напрямі Миколаєва. З боями повстанці зайняли село Калинівку, Воскресенськ, Горохівку, станцію Водопій. Після цього в Миколаїв була направлена група розвідників. Один з них, молодий партизан М. Рець, потрапив до рук ворога. «Доставлений у Миколаєв розвідник, — писала білогвардійська газета, — вів себе задирливо, навіть зухвало. Він... збирався всіх висадити в повітря. Це був житель Баштанки... Микола Рець... Він був повішений на трамвайному стовпі на розі вулиць Соборної і Нікольської».

Не дочекавшись ані умовного сигналу, ані повернення з міста свого зв'язкового, повстанці опинилися у скрутному становищі. Загін, що зайняв станцію Водопій та виставив пости, змушений був відбивати численні атаки противника, наступ якого підтримував бронеавтомобіль. Баштанці розраховували на допомогу робітників Миколаєва, але перед їхнім виступом з Одеси на англійському міноносці «Тюмульт» прибули карателі. Почалися арешти миколаївських підпільників. З допомогою провокатора білогвардійці заарештували голову підпільного ревкому Ф. Л. Соколова, комсомольських керівників І. Хазанова, Т. Мальт та ін. Але баштанці про це не знали. Лише наступного дня, ввечері 28 жовтня, вони зняли облогу, повернулися в село і почали готуватися до оборони.

Денікінське командування намагалося будь-що придушити Баштанську республіку. Воно надсилало баштанцям ультиматум за ультиматумом, пропонуючи їм здатися. Однак ніякі погрози не підірвали бойового духу повстанців. 6 листопада білогвардійці кількома піхотними батальйонами по-

вели наступ на Полтавку. Зайнявши оборону довжиною в 6 км — від залізниці до каменоломень — повстанці стримували шалений натиск ворога. Бій тривав до вечора. В кінці дня повстанська піхота раптовим ударом відкинула лівий фланг білих. Денікінці з великими втратами відступили до Миколаєва.

9 листопада 1919 р. розпочався рішучий бій. На захист села вийшло все населення. Селяни рили окопи, барикадували дороги. Два дні билися баштанські партизани. В хід ішли каміння, вила, саморобні гранати. Степан Гайдук і Степан Теселько вирушили по допомогу до Висунська. Там було вирішено відправити в Баштанку кавалерію і піхоту. Осіннім бездоріжжям близько 1.000 бійців з тридюймовою гарматою та кількома кулеметами пішли на допомогу побратимам. Однак вже під Явкіним вони зіткнулися з білогвардійцями. Зав'язався бій. А в ці години під Висунськом теж з'явилися білогвардійські роз'їзди. Одержавши таку звістку, в Полтавці зрозуміли, що потрібно розраховувати лише на власні сили. Ще два дні і дві ночі баштанці стояли непохитно. Полем бою ставали вулиці, фортецями — землянки. Врешті-решт карателі знайшли слабке місце оборони повстанців і 19 листопада вдерлися в село.

Почалася розправа над повстанцями. Карателі ретельно виконували наказ генерала Слащова: «Знищити все, тільки два храми залишити...». На майдані вони встановили шибеницю, зігнавши сюди все населення Полтавки. Осатанілі денікінці спочатку привели поранених кулеметників Ф. Я. Змієвського та А. К. Костирка і наказали, щоб хтось із селян повісив їх. Але ніхто не зрушив з місця. Тоді пустили по натовпу чергу з кулеметів. А Костирко вигукнув: «Помстіться за нас!» і сам накинув собі на шию петлю. На очах присутніх білогвардійці стратили і Ф. Я. Змієвського. Вони порубали шаблями старого В. Прядка — батька одного з учасників повстання. Хату його спалили, а всі будівлі зрівняли з землею.

Жорстокою була помста. Тільки в Полтавці білогвардійці розстріляли і закатували 852 повстанці та спалили 350 дворів. Згодом за доносами було заарештовано ще близько 100 партизанів, багатьох заочно засуджено до страти. Так

званий загін самооборони, створений куркулями, чинив жорстокі самосуди. Були закатовані активні учасники повстання П. Руденко, Я. Змієвський, Василь та Конон Гапони, І. Тур та ін. Небагатьом повстанцям пощастило врятуватися. Перебуваючи у підпіллі, вони допомагали наступаючим бійцям Червоної Армії громити денікінців. 26 січня 1920 р. частини 122-ї стрілецької бригади 41-ї дивізії визволили багатостраждальну Полтавку від денікінців.

56 героїчних днів і ночей Баштанської республіки увійшли в історію громадянської війни. Виступаючи на позачерговому пленумі Миколаївської міської Ради, Г. І. Петровський у червні 1925 р. сказав: «Підростаюче покоління збереже пам'ять про те, як їх батьки, робітники й селяни, боролися з білогвардійцями». А на IX Всеукраїнському з'їзді Рад голова ВУЦВК Г. І. Петровський звернувся до всіх делегатів: «Є пропозиція від імені з'їзду нагородити село Баштанку Червоним прапором за активну боротьбу з денікінськими бандитами, німецькими окупантами і революційну боротьбу за зміцнення радянської влади протягом всього часу». З'їзд зустрів ці слова оплесками. Вся баштанська делегація піднялась на сцену і прийняла Червоний прапор з рук Г. І. Петровського.

У 1928 р. Полтавка була перейменована на Баштанку, оскільки під цією назвою, як вважалося, село увійшло в історію революційної боротьби. Нині одна з вулиць Баштанки носить ім'я юного розвідника Миколи Реця, інша — Червоних партизанів. На матеріалах цього антиденікінського повстання письменник Юрій Яновський написав п'єсу «Дума про Британку». Образи баштанців ожили в кінофільмі «Дума про Британку», поставленому в 1969 р. на відзнаку 50-річчя цієї героїчної події на Київській кіностудії ім. О. Довженка.

На взірець Баштанської республіки під час денікінської навали на Південь України влітку 1919 р. виникла повстанська республіка і в колишньому посаді Миколаївського Адміралтейства — Висунську. 13 серпня 1919 р. газета «Вісті Херсонського губвиконкому і губпарткому КП(б)У» надрукувала передову статтю «Крок назад — два вперед», яка закликала трудящих Херсонського повіту, до складу якого входила і Висунська волость, стати на захист радянської

влади перед лицем денікінської загрози: «Контрреволюція нас не переможе. Відступивши, ми збережемо сили, щоб потім сторицею віддячити знахабнілим золотопогонникам».

З наближенням денікінських військ до Висунська для мобілізації селян до Червоної Армії прибув член Херсонського політвиконкому Ф. С. Юхименко. Разом з волосним військовим комісаром Савою Кужільним він склав списки військовозобов'язаних, взяв на облік холодну та вогнепальну зброю, верхових коней, легкі вози, кавалерійську зброю тощо. Тож напад денікінців застав Федора Савича в рідному посаді. На звістку про прихід білогвардійців негайно відбулося конспіративне засідання радянського активу села, більшовицького партосередку, де було вирішено тимчасово піти в підпілля.

6 вересня 1919 р. на території Херсонського повіту білогвардійці оголосили «загальну мобілізацію». На цю звістку негайно зібралися на конспіративне засідання радянський актив та члени Висунського осередку КП(б)У. Пізно вночі, прийнявши текст листівки — звернення до трудящого селянства повіту, учасники наради вирішили не давати денікінцям жодного солдата, створити повстанський комітет і негайно розпочати формування бойових загонів. 10 вересня було оголошено денікінцями як «день новобранця Херсонщини». В цей день на призовні пункти, відкриті у Березнегуватому та Снігурівці, ні з Висунська, ні з сусідніх сіл не з'явився жоден рекрут, за винятком кількох офіцерів. Так було і в наступні дні. Отже, частина завдання була вирішена.

У вересні з Миколаєва до Висунська нелегально прибули заступник голови Херсонського повітового комітету оборони С. Д. Аносов, голова політвиконкому І. І. Пліс, члени повітового виконкому М. С. Шевченко, Д. В. Наріжний та інші. За їх участю 14 вересня був створений повітовий повстанський штаб до складу якого згідно з інструкцією Зафронтбюро ЦК КП(б)У, крім п'яти комуністів, увійшли три лівих есери — «боротьбисти» та два члени Української партії комуністів-боротьбистів, тобто тих партій, що стояли на радянській платформі. Штаб розгорнув роботу по організації збройного загону і розробив план повстання. Очолив його Ф. С. Юхименко. Керівником створеного партизанського загону обрано З. М. Мурляна, начальником штабу — Д. І. Загороднього,

було сформовано бойовий загін на 135 шабель з двома кулеметами. Понад 100 багнетів залишилися в резерві.

26 серпня до Висунська підійшов каральний загін на чолі з білогвардійським приставом Богомоловим у складі 100 солдат з гарматою та 4 кулеметами. Але селяни дали їм рішучу відсіч. Залишивши вбитих, поранених і декілька підвід з військовим спорядженням, карателі відступили до Херсона. Наступного дня у Висунську відбувся загальний селянський сход, на якому повстанці ухвалили не підкорятися розпорядженням денікінських властей і боротися до переможного кінця. Створений тут же комітет оборони у складі 10 чоловік видав наказ про дотримання революційного порядку. «В посаді Висунськ, — говорилося в ньому, — вибрана рада оборони, яка доводить до відома жителів посаду, що вона стоїть на захисті громадян усіх націй і просить усіх підтримувати спокій і порядок.

Скривджені повинні звернутися до ради оборони до чергового. Ніяких обшуків, реквізицій, конфіскацій і озброєних виступів без дозволу голови комітету не допускається. За порушення вищевикладеного наказу повинні будуть каратися прилюдно, перед громадою. Особи, які мають зброю військового зразка, повинні негайно її зареєструвати. На хуторах Висунського ніяких обшуків або реквізицій не проводити до особливого розпорядження».

1 жовтня з боку Снігурівки та станції Явкине до Висунська підійшли два загони денікінців у складі 600 чол., озброєних кулеметами. Запеклий бій повстанців з карателями тривав до 19-ї години і закінчився повним розгромом останніх. Після цієї перемоги керівники повстання розіслали у навколишні села своїх представників для організації загального повстання проти денікінців.

А між тим у навколишніх селах з кожним днем наростав білогвардійський терор. Карателі полювали на активістів, «дезертирів» загальної мобілізації. Намагаючись відновити роботу в поміщицьких економіях, заарештовували й катували «дезертирів трудової повинності». Особливою жорстокістю відзначалися «групи самозахисту», що створювалися з місцевих куркулів та їх синів і прибічників. У таких умовах Висунськ ставав рятівним острівцем вільної території. Сюди збиралися з усієї округи колишні службовці радянсь-

ких установ, червоноармійці, що не встигли вийти з оточення, всі ті, хто уникав денікінської мобілізації. Комітет оборони видав декілька листівок та відозв, у яких закликав селян посилити партизанський рух, боротися проти білих, за радянську владу і приєднатися до повстанців. На цей заклик 200 повстанців вислала громада Великої Олександрівки на чолі з колишнім політкаторжником, активним учасником подій 1905 р. Терентієм Білим. Прибули повстанці з Володимирівки на чолі з Григорієм Дюміним, озброєні новосевастопольці з Петром Тришевським, з Березнегуватого і Давидового Броду. З Новопетрівки та Буханівки надійшла кінна півсотня під командою Петра Ткаченка та ін.

2 жовтня 1919 р. під головуванням Ф. С. Юхименка і Д. Наріжного відбулися загальні збори мешканців Висунська та представників навколишніх сіл, на яких «іменем Української робітничо-селянської республіки, виходячи з умов боротьби з контрреволюцією, посад Висунськ і його волость оголошується тимчасовою Висунською республікою». Тут же був сформований і її уряд на чолі з Ф. С. Юхименком. Народним комісаром військових справ і першим заступником голови уряду було рекомендовано бідняка, колишнього старшого унтер-офіцера В. Н. Яриловця. Народним комісаром по мобілізації обрано бідняка, колишнього політв'язня Є. У. Ярошенка. Народним комісаром юстиції став бідняк Я. С. Кужільний. Наркомом фінансів затверджено бідняка М. К. Іванця, наркомом продовольства — бідняка, колишнього політкаторжника, учасника революції 1905—1907 рр. П. І. Тарасова. Командиром повстанської кінноти було обрано З. М. Мурляна, начальником штабу повстанської армії — Д. І. Загороднього, військовим комендантом Висунська — І. Т. Лозовського; заступником голови уряду республіки від Новосевастопольської волості — Петра Тришевського, від Великоолександрівської волості — Терентія Білого. Таким чином, склад уряду Висунської республіки був повністю виборним і затверджений загальними зборами.

Для керівництва бойовими діями повстанських загонів замість створеного спочатку комітету оборони була затверджена Висунська рада оборони, яку очолив М. С. Шевченко. Рада оголосила надзвичайний стан на території республіки, провела мобілізацію військовозобов'язаних гро-

мадян Висунська, запровадила обов'язкову 96-годинну військову підготовку. Оскільки рада оборони єдиною цінною валютою визнавала лише радянські гроші, а їх в обігу було дуже мало, уряд республіки прийняв рішення випустити місцеві грошові знаки з написом: «Висунська народна республіка».

Вживалися також заходи щодо забезпечення повстанців зброєю. Висунський бойовий загін спочатку мав 470 багнетів і 156 шабель, був частково озброєний гвинтівками та шаблями, відібраними в учасників виступу Григор'єва наприкінці 1919 р. Більше 600 висунців не мали ніякої зброї і перебували в резерві. Резервісти щодня напосідали на штаб, вимагаючи озброєння її «бойової роботи». Від підпільників надійшла звістка: вночі, з 7 на 8 жовтня, з Миколаєва через станцію Явкине, що в 20 км від Висунська, в напрямку станції Долинська пройде військовий поїзд номер 32. В ньому 50 офіцерів везуть уніформу, зброю та спорядження для цілого піхотного полку, що мав формуватися в районі Орла. Після короткої наради операцію нападу на ешелон рада оборони доручила провести М. С. Шевченку. Блискавичний запеклий бій закінчився перемогою партизанів. З вагонів повстанці вивантажили кілька підвід гвинтівок, проблема з боєприпасами була вирішена. Чутки про бойові дії висунців поширилися в усьому повіті. Щодня до повстанкому надходили повідомлення про знищення денікінських урядовців, створення в селах ревкомів, повстанських рад тощо. Повсталі селяни зверталися до висунців за зброєю і навіть із проханнями прислати політичних лекторів та військових інструкторів.

Військо повстанців зростало з кожним днем. З навколишніх сіл прибувало нове поповнення. Щоб дати всім лад і не допустити небажаних ексцесів, рада оборони вирішила всіх, хто приходить без зброї і стає резервістом, залучати тимчасово до господарських робіт: молотити снопи, ремонтувати житла, зводити оборонні укріплення. До Висунська прибуло чимало і втікачів від білогвардійської мобілізації. Про масову відмову селян повіту служити в Добровольчій армії Херсонський губернський староста повідомляв Одеському військовому губернаторові: «Оголошена мобілізація не має успіху. Молодь розбіглася... На околицях діють Ради. Селяни

не вірять і не рахуються з новим урядом. Вони все більше хиляться на бік більшовизму». «Кублом дезертирів» денікінські урядовці називали посад Березнегувате, що за 7 км від Висунська. Вони погрожували стерти його «з лиця землі». На кінець жовтня 1919 р. в партизанських загонах Висунської республіки налічувалося близько 3500 бійців, в т. ч. кіннота, якою командував З. М. Мурлян, налічувала 1000 кавалеристів.

З допомогою представників Миколаївського та Херсонського підпільних військово-революційних комітетів керівники перейшли до більш рішучих дій. Щоб дезорганізувати тили білих, готувався наступ на Херсон. Але коли повстанський загін 29 жовтня підійшов до Херсона та захопив вокзал, білі відкрили шалений артилерійський вогонь. Завдавши денікінцям значних втрат і зруйнувавши залізницю, висунські партизани відступили від міста до Чорнобаївських хуторів. «Звичайно, значної військової поразки наступ висунців на Херсон, — зазначав місцевий журналіст А. І. Сірош у своїй праці про Висунськ, — білогвардійцям не завдав. Але це була величезна моральна поразка денікінців. Тепер навіть відверті прибічники Добрамії втратили надію в її силу, а тим більше — в перемогу, і кинулися рятувати власні шкури. Херсонська буржуазія, налякана розмахом партизанської боротьби, шукала шляхів евакуації в спокійні міста — в Крим або Одесу, але ні залізниця, ні водне сполучення не діяли».

На початку листопада денікінці розпочали гарячкову підготовку до широких каральних операцій проти повстанських центрів Херсонського повіту, насамперед, Баштанської та Висунської республік. За наказом генерала Шиллінга «командуючий внутрішніми силами Добрармії» генерал Слащов відвідав Миколаїв та Херсон, де мав зустріч з білогвардійськими урядовцями повіту. За його рекомендацією сюди стягувалися війська. З-під Харкова через Катеринослав до Херсона рухався 42-й Донський полк, окремі артдивізіони та білокозачі кінні ескадрони. Залізницею від Долинської до Миколаєва теж наближалися білокозачі частини.

Перш ніж розпочати штурм Висунська, карателі пройшлися «вогнем і мечем» по околицях посаду. Особливо лютували «поміщицькі сотні» і «загони самооборони». В кінці

жовтня в Херсоні, в будинку поміщика Савченка, організувалася одна така сотня. В її командири посвятили головоріза-поміщика, колишнього поручика царської армії Заїкіна. Сотня вже з перших днів відзначалася звірячою жорстокістю. В середині листопада вона влилася в ешелон карателів генерала Склярова, що «готувався до переможного походу» на нескорений Висуньськ.

Для придушення Висунської республіки денікінське командування направило два піхотні полки, дві батареї гармат, ескадрон кінноти і загони куркульської «самооборони». В ніч з 19 на 20 листопада вони повели третій наступ на Висуньськ. Боронилося все населення посаду: жінки, підлітки, старі. На ранок вже не вистачало патронів. Та кілька сміливців відбили у ворога обоз з боєприпасами, що дало змогу повстанцям протриматися майже цілий день. Карателі почали артилерійський обстріл села. Загін ворожої кінноти прорвався на його північно-західну околицю. Запалали селянські хати, господарські будівлі, скирти необмолоченого хліба. Заграва від пожежі освітлювала все поле бою, що не вщухав ні на хвилину.

Вночі, 21 листопада, рада оборони Висунської республіки, «щоб зберегти військову силу і запобігти невиправданим втратам», вирішила організовано відступити у напрямку Кривого Рогу, назустріч Червоній Армії. Відхід висунців прикривали бойові роти березнегуватців на чолі з М. Ф. Луняком. Понад 2000 бійців і 300 підвід нотай від білогвардійців залишили Висуньськ. У Малій Олександрівці з ними мали об'єднатися створені ще в жовтні Таврійський та Богоявленський партизанські загони, які за наказом Одеського військово-революційного комітету йшли на з'єднання з висунцями. Але ця допомога запізнилася на два дні. Багато висунців загинуло в нерівному бою з білогвардійцями на станції Довгинцеве. Решта, влившись у частини 41-ї та 45-ї стрілецьких дивізій, продовжили боротьбу з білогвардійцями.

Про зникнення партизанів білогвардійці дізналися тільки на світанку 21 листопада. Після артобстрілу вони кинулися на порожні околиці, вдерлися у напівспалений Висуньськ. Оскаженілі від такої невдачі, карателі розстрілювали всіх, хто попадався на очі. Одна з херсонських газет того часу повідомляла, що було знищено «більше 600 бандитів». На-

справді це були старі, немічні люди, діти. Збитки були значними. Карателі знищили, спалили і пограбували селянського майна більш ніж на 54 млн. крб. Лише хат зруйнували понад 200. Вигнані з рідних осель, повстанські сім'ї мусили шукати притулку у вцілілих хлівах, землянках, переховувалися в каменеломнях неподалік від села. Від холоду, недоїдання, важких умов сотні людей хворіли. А щоб ще більше посилити бідування населення, білогвардійські урядовці навіть за подання висунчанам медичної допомоги погрожували лікарям розстрілами і шибеницею.

17 січня 1920 р. радянські полки 41-ї дивізії вигнали білих з Висунська. Колишня партизанська столиця приступила до лікування тяжких ран, завданих білою гвардією.

В кінці січня 1920 р. частини 14-ї армії (командир І. П. Уборевич, член Реввійськради Г. К. Орджонікідзе) у складі 41-ї, 45-ї, Латиської дивізії (начдиви О. М. Осадчий, І. Е. Якір і Ф. Калнинь) і кавалерійської бригади Г. І. Котовського завдали нищівного удару. До початку лютого була повністю звільнена вся територія Миколаївщини. Після вигнання денікінців у січні 1920 р. за рішенням Всеукраїнського ревкому Херсонська губернія була розділена на Одеську і Херсонську з центром у Миколаєві. В грудні 1920 р. Херсонська губернія перейменована на Миколаївську. На той час тут проживало 1 419.238 жителів. (До складу тодішньої Миколаївської губернії входила тільки південна частина нинішньої області, а північна — 36 волостей Первомайського і Вознесенського повітів — включалася до Одеської губернії).

На території, яку нині займає Миколаївська область, у 1920 р. проживало понад 833 тис. чол. Міське населення складало більше 150 тис. чол., у т. ч. в Миколаєві налічувалося 108 820, Первомайську — 24 737, Вознесенську — 11 196, Очакові — 5744 чол.

31 січня 1920 р. почав діяти тимчасовий губком партії, до якого увійшли члени Миколаївського підпільного комітету, а 5 лютого на пленарному засіданні Миколаївського комітету КП(б)У, ревкому і представників політвідділу 41-ї дивізії, що дислокувалася в Миколаєві, створені губком КП(б)У і губревком.

До квітня 1920 р. в губернії діяло 106 партійних осередків, що об'єднували аж 829 комуністів. Губернські та повітові

комітети вживали заходів щодо зміцнення органів влади комуністами (оскільки в країні складалася однопартійна система). Утворювались повітові, волосні та сільські ревкоми. Встановивши революційний порядок, ревкоми передавали свої повноваження виконкомам заново обраних Рад. У квітні 1920 р. відбулися вибори до міських і сільських Рад і волвиконкомів, у кінці квітня — на початку травня на повітових з'їздах Рад обрані повітові виконкоми. Вже тоді започаткувався порядок, коли під час виборів до Рад переважна більшість виборців у містах і селах віддавала свої голоси за список № 1 (комуністів).

Відновлювали свою діяльність комсомольські організації. З 16 лютого 1920 р. стало діяти губернське оргбюро комсомолу. За станом на 13 листопада 1920 р. у Вознесенському і Первомайському повітах Одеської губернії було 35 комсомольських осередків, у яких налічувалося 155 членів спілки. У всій губернії на 15 листопада в 52 осередках стояло на обліку лише 2527 комсомольців. Зміцнювались профспілки.

На початку лютого 1920 р. було створено губернський раднаргосп, у травні та наступні місяці — відділи губвиконкому, в т. ч. земельний, народної освіти (при ньому комісія лікнепу) і т. д. Здійснювалась сувора централізація виробництва, з її дріб'язковою опікою, що виключала будь-яку самостійність підприємств, їх творчі пошуки і підприємницьку ініціативу. Робоча сила, всі наявні матеріали — паливо, метал, зосереджувались на підприємствах, що визначали промисловий профіль губернії (розвиток вітчизняного флоту), які випускали продукцію для потреб фронту, відновлення сільського господарства. Великі підприємства об'єднувалися і підпорядковувались Центральному правлінню важкої промисловості. На базі середніх підприємств утворювалися трести й комбінати. Одночасно відбувався процес кооперування кустарів, правда, поки що на добровільних засадах. У грудні 1920 р. в Миколаївській губернії (крім Дніпровського повіту) зареєстровані і затверджені статути 126 трудових виробничих артілей.

На селі здійснювалися аграрні перетворення згідно закону Всеукраїнського ревкому від 5 лютого 1920 р. В усіх 132 волостях велися землевпорядні роботи. Безземельні та ма-

лоземельні селяни отримали безкоштовно 81,5% всієї землі губернії — 3.610 тис. дес. Губраднаргосп протягом січня — вересня 1921 р. передав губземвідділу для розподілу між селянами-бідняками 1.500 плугів, 260 букерів, 400 борін, 242 сівалки, 25 молотарок та ін. знаряддя праці. До початку 1921 р. в губернії налічувалося 100 колективних об'єднань (на добровільних засадах) і 30 радгоспів. Важливу роль відігравала допомога робітників селянам у їх забезпеченні сільськогосподарськими знаряддями. У населених пунктах губернії відкривалися майстерні для ремонту сільськогосподарського реманенту. У Висунській, Казанківській, Калузькій, Троїцько-Сафонівській волостях влітку 1920 р. створювалися кущові, а в Березнегуватому, Снігурівці, Засіллі — сільські прокатні станції.

В ході реалізації аграрної реформи на селі швидко змінювалася соціально-політична обстановка. Частка бідноти зменшувалася, і спиратися тільки на неї ставило безперспективним. У спробах оволодіти селом КП(б)У взяла курс на створення паралельних Радам організацій, куди входили б як бідняки, так і середняки — незаможники з колишніх бідняків.

Ідею створення комітетів незаможних селян (КНС) висунув голова РНК України Х. Г. Раковський. Він добився схвалення її IV конференцію КП(б)У й видання відповідного закону ВУЦВК від 9 травня 1920 р. У цьому законі на комнезами покладалися завдання «сприяння сільським Радам і волосним виконкомам у здійсненні заходів Радянської влади». Фактично ж ішлося про контроль над місцевими Радами, що його партія більшовиків через свою малочисельність та відірваність від села не могла здійснювати власними силами.

У телеграмі радянському урядові України і штабові Південного флоту від 16 жовтня 1920 р. В. І. Ленін сформував таку програму для комнезамів: сприяння колективному обробітку землі, організації прокатних пунктів реманенту, конфіскації зайвого реманенту (з передачею на прокатпункти) і земельних лишків у куркулів, реквізиції лишків хліба за продрозкладкою, з винагородою незаможників хлібом). Ця програма лягла в основу діяльності І Всеукраїнського з'їзду

комнезамів у жовтні 1920 р., делегати якого представляли понад 10.000 сільських, волосних, повітових і губернських КНС.

У Миколаївській губернії до відкриття цього з'їзду налічувалось 709 комнезамів, а через місяць їх було вже 756. КНС стали організаторами перших колективних господарств, піклувалися про запровадження прогресивних сівозмін, досягнень агротехнічної науки; мали свою газету «Незаможний селянин». Брали активну участь у боротьбі проти заможного селянства. До початку липня 1920 р. в губернії згідно декрету РНК УСРР про продрозкладку було заготовлено понад 8 млн. пудів хліба. Особливо активно діяли КНС Богоявленської, Кисляківської і Покровської волостей Миколаївського повіту.

Але інтервенція і громадянська війна продовжувалися. На початку червня 1920 р. губком партії відрядив на польський фронт 250 комуністів. Багато робітників пішло до Червоної Армії за профспілковою мобілізацією. Тільки з Миколаївського повіту виїхало близько 3.000 добровільців. Трудящі Первомайського повіту щоденно відробляли 2 години понад норми у фонд допомоги бійцям 14-ї армії, що воювала проти польських інтервентів. У травні 1920 р. по території сучасної області проходила маршем (від Перекопу до Проскурова) 8-а кавалерійська дивізія червоних козаків В. М. Примакова. Трудящі Миколаївщини постачали її всім необхідним.

У червні — липні 1920 р. Дніпровський повіт Миколаївської губернії захопили врангелівці, що наступали з Криму. Вони загрожували Херсону й Очакову. Одночасно в ряді населених пунктів між Миколаєвим і Херсоном (Кисляківці, Станіславі, Снігурівці, Лупареві, Богоявленську та ін.) спалахнули селянські антирадянські повстання.

Партійні та радянські органи Миколаївщини вживали заходів для забезпечення розгрому військ Врангеля і селянських повстань. Зміцнювалися укріплені райони вздовж Дніпра і Дніпро-Бузького лиману. Було створено Усть-Дніпровську флотилію (командуючий Б. В. Хорошхін), основою якої стали пароплави, відремонтовані й озброєні на Миколаївських суднобудівних заводах. Кораблі флотилії, бійці Очаківсь-

кого укріпрайону, створеного в лютому 1920 р., і частини Херсонської бойової групи, комісаром якої був секретар губкому партії, колишній комісар щорсівської дивізії В. М. Ісакович, придушили селянські повстання. Зазнала провалу спроба білогвардійців проникнути на початку серпня в Дніпро-Бузький лиман і захопити Миколаїв.

Тільки Миколаївська повітова організація КП(б)У послала на врангелівський фронт 100 комуністів. Взяли до рук зброю тисячі членів профспілок і комсомольців. На червень 1920 р. з Миколаївського повіту на фронт вирушило 3.000 добровільців, з Первомайського — 4.000. У жовтні за рішенням з'їзду незаможних селян сформовано добровільний кавалерійський полк. У період боротьби з бароном Врангелем на території губернії тимчасово дислокувалися війська 1-ї Кінної Армії та 6-ї армії (командарм А. І. Корк). До цих частин вступило також багато жителів сіл і міст Миколаївщини.

А всього за роки революції, громадянської війни тут було сформовано близько 20 бригад, полків, дивізіонів і загонів, у т. ч. Миколаївська і Вознесенська бригади, 1-й Антонівський стрілецький полк, 401-й Тридубсько-Балтський полк, 403-й Тилігуло-Березанський полк, 1-й Комуністичний загін особливого призначення та ін. 401-й, 403-й полки та 1-й Комуністичний загін особливого призначення в складі 45-ї Червонопрапорної дивізії І. Е. Якіра брали участь в боях на багатьох фронтах. За участь у революції, боротьбі з інтервентами понад 1.500 миколаївців були відзначені державними нагородами.

РОЗДІЛ V.

Миколаїв та Миколаївщина у міжвоєнний період (1921 — червень 1941 рр.)

В умовах серйозних економічних і політичних труднощів приступили трудящі Миколаївщини до відбудови народного господарства. Збитки, завдані білогвардійцями та інтервентами промисловості й сільському господарству тільки південної половини території сучасної області, обчислювалися в 16 млн. крб. Валова продукція промисловості в 1921—1922 рр. становила лише 12% рівня 1913 р.

Не працювала більшість промислових підприємств Миколаєва. Так, на початок 1921 р. на заводі «Руссуд» діяло лише 5 цехів; на «Ремсуді» — суднобудівний і підсобні цехи, гальванічний. Бракувало сировини, металу, палива, робочої сили. В руїнах лежав Миколаївський морський торговий порт, що нагадував тоді тиху заводь. На підхідному каналі від Очакова до Миколаєва залишилися замерзлі в льодах баржі, буксири, землечерпалки. В майстернях порту верстати крутили вручну. Різко скоротився вантажообіг порту. Лише частково був завантажений завод «Наваль».

Становище ще більш загострилося внаслідок політики «воєнного комунізму» та посухи 1921—1922 рр., що охопила 75% краю. Посівні площі, поголів'я худоби скоротилися на 50%. Зерна збиралося в 5 разів менше потрібної кількості. Восени 1921 р. почався голод, епідемії тифу, холери. Рятуючись від голоду, частина робітників пішла в села. Населення Миколаєва протягом 1920—1923 рр. зменшилося із 108 тис. до 81 тис. чол., а краю на 10,5%. Голова ВЦВК М. І. Калінін, що з агітпоїздом «Жовтнева революція» побував у Миколаєві, у центральній газеті «Известия» від 9 липня 1922 р. писав, що вулиці колись жвавого міста тепер пустинні, робота порту завмерла, місто переживає страшні дні. Становище робітників скрутне. Нерегулярність одержання заробітної плати, пайків, зростання дорожнечі підняли смертність. У цей важкий час до Миколаєва прибули поїзди з хлібом з Київщини і Полтавщини. У місті для голодуючих були відкриті пункти харчування. Проводилися суботники, відрахування заробітної плати і продовольчих пайків у фонд

допомоги голодуючим. Робітники Миколаєва взяли на своє утримання 400 дітей.

Навесні 1922 р. в губернії голодувало близько 500 тис. чол. Під керівництвом губернського комітету допомоги голодуючим, куди увійшли представники радянських, партійних, профспілкових і комсомольських організацій, при профорганізаціях підприємств і установ створювались трійки допомоги голодуючим, у сільській місцевості — волосні й повітові комісії боротьби з голодом. З листопада 1921 р. до січня 1922 р. у фонд допомоги голодуючим губернії надійшло 48 млн. 387 крб. Тільки на території, що включала південь сучасної області (межі Миколаївського округу 1923—1930 рр.), діяло 196 харчувальних пунктів, громадських їдалень, які обслуговували близько 40 тис. дорослих і 61 тис. дітей, що було явно недостатньо. Тільки за першу половину жовтня 1922 р. у кількох волостях Миколаївського повіту від голоду померло 199 селян. Особливої гостроти голод досяг у Калинівській волості, де недоїдало 70% населення і від виснаження померло 14 селян. Створена при губкомі комсомолу комісія організувала у передмістях Миколаєва колективні городи. Врожай з них ішов виключно голодуючим.

Але в деяких ін. регіонах країни становище було також загрозливим. Тому навіть за цих важких обставин з Миколаївщини ще на початку 1922 р. 6 вагонів з продовольством відправили на Поволжя. У серпні 1921 р. комсомольці губернії влаштували платні спортивні змагання і зібрали у фонд допомоги голодуючим Поволжя 2 млн. крб.

У 1922 р. селяни Миколаївщини одержали з державних фондів посівну позику: 866 тис. пуд. жита, 700 тис. пуд. кукурудзи, 1 млн. пуд. пшениці та іншого зерна, а також 900 тис. крб. кредиту для придбання худоби. Справа в тому, що коли у землеробстві влітку 1922 р. намітився деякий вихід із кризи, то в тваринництві вона досягла кульмінації. У Миколаївській губернії поголів'я худоби порівняно з 1921 р. скоротилося до 58%. У багатьох селах краю збереглося не більше 10% худоби. Оскільки цей збиток не компенсувався приплодом молодняка, то конче необхідний був імпорт худоби з інших республік.

Сумними були масштаби демографічних втрат від голоду початку 20-х рр. За підрахунками Миколаївської губернської

комісії по боротьбі з наслідками голоду чисельність населення краю зменшилось на 145400 чол., або на 10,5%. У січні 1923 р. лише зареєстрованих було 60 тис. голодуючих.

У жовтні 1922 р. Миколаївська і Одеська губернії об'єднуються в Одеську. В березні 1923 р. в ній створюється 6 округів, у т. ч. Миколаївський, який у 1925 р. стає самостійною адміністративною одиницею. До складу Миколаївського округу в 1925 р. входило 9 районів: Варварівський, Вознесенський, Володимирівський, Ландауський, Миколаївський, Новобузький, Новоодеський, Очаківський і Привільнянський. Площа округу займала половину території сучасної області — її південну частину. Проживало тут 473,3 тис. чол., а на 1928 р. — близько 600 тис. чол., в т. ч. у сільській місцевості — 448 тис. чол. Інші частини сучасної Миколаївщини входили до Одеського (Тилігуло-Березанський і Первомайський райони) та Херсонського округів (Снігурівський і Березнегуватський райони).

Здійснюючи нову економічну політику, головним змістом якої була заміна продрозкладки продподатком та ін., робітники, селяни, інтелігенція краю долали труднощі відбудовчого періоду. За переписом 1920 р. у Миколаївській губернії було 4685 промислових підприємств, з них по Миколаївському повіту — 1285. Державні заводи «Наваль» і «Руссуд» перебували в безпосередньому віданні центру. Значна частина великих та середніх підприємств (завод сільгоспмашин братів Донських — нині «Дормашина», взуттєва фабрика в Миколаєві та ін.) були в підпорядкуванні Миколаївського губнаргоспу. Частина середніх та дрібних підприємств Миколаєва, ремонтні майстерні в Ольгополі, Явкіному, цегельний завод у Петрівці, 759 млинів і крупорушок губернії, 70 олійниць Миколаївського повіту були здані в оренду.

Важливу роль у поліпшенні роботи підприємств і організації управління ними відіграло здійснене в 1921—1923 рр. трестування. В кінці 1922 р. завод «Наваль» був підпорядкований Південному машинобудівному трестові, управління якого перебувало в Харкові. Тоді ж створюється велике об'єднання хімічної, силікатної та соляної промисловості — трест «Хімсіль». Йому підпорядковувались галеново-фармацевтична фабрика, заводи миловарний, скляний, маслозавод та ін. підприємства. Колишній завод братів Донських, згодом

— «Плуг і молот», підпорядковувався Укрсільмаштресту, всі будівельні організації — Миколаївській будконторі.

З метою заощадження коштів всі суднобудівні роботи були зосереджені на заводі «Наваль», адміністрації якого підпорядковувався і суднобудівний цех заводу «Руссуд». Решта цехів цього підприємства, як і інші підприємства групи «Тремсуд», з 1923 до 1927 р. перебували на тимчасовій консервації.

Найважливішим завданням миколаївських суднобудівників у ці роки було відродження Чорноморського військового флоту, який до кінця громадянської війни майже повністю залишився без бойових кораблів. Ще до переводу на консервацію на початку 1923 р. на заводі «Руссуд» було успішно спущено на воду підводний човен АГ-26.

В 1922 р. завод «Наваль» добудував, випробував і здав флотові два підводні човни типу «АГ». Потім почалося відновлення і добудова піднятого з дня моря в районі Одеси ескадреного міноносця «Занте», що отримав назву «Незаможник» на честь селян-незаможників України, що зібрали кошти на його відновлення і добудову. Розпочато також добудову есмінців «Корфу» і «Левкас», що залишилися на заводі. Вони отримали імена «Петровский» і «Шаумян». Із Одеси до Миколаєва був прибуксований недобудований корпус легкого крейсера «Адмирал Нахимов». У відповідності з вимогами військово-морського флоту до початку відновлення і продовження будівництва проект крейсера було перероблено конструкторським бюро заводу. Серйозним змінам піддались конструкції та устаткування, що поліпшило умови життя команди, встановлювалась зенітна артилерія. Внаслідок напруженої праці колективу заводу легкий крейсер, перейменований на «Червону Україну», було здано флотові у березні 1927 р. В грудні 1927 р. здано есмінець «Фрунзе», піднятий з морських глибин біля стінки Севастопольського морського заводу, що мав первісну назву «Быстрый». У 1925 р. в районі Новоросійська було піднято затоплений есмінець «Калиакрия», який після відновлення його на заводі «Наваль», що вже тоді носив назву ім. А. Марті, у серпні 1929 р. поповнив Чорноморський флот під назвою «Дзержинский».

Значним був внесок миколаївських корабелів і у відновлення торговельного флоту. Протягом 1922 р. вони відремонтували великий океанський пароплав «Батум», здали в експлуатацію 4 нафтоналивні судна, а також криголам «Знамя социализма».

Поступово заліковували рани і інші підприємства: завод «Плуг і молот», кисневий, шкіряний, скляний. Уже в 1923 р. в основному були завершені відбудовчі роботи в Миколаївському торговому порту: відновилися торговельно-експортні операції, головним чином по вивезенню зернових продуктів. У 1923—1924 рр. в порт заходило 2370 суден, з них 89 іноземних. Портами призначення суден з експортними вантажами були Антверпен, Гамбург, Гібралтар, Роттердам, Трієст, Марсель.

Налагоджувалась робота промислових підприємств інших міст Миколаївщини. У 1921 р. на колишньому заводі Шпехта у Вознесенську почали ремонтувати сільськогосподарське знаряддя. Вводились до ладу млини, олійниці. При паровозному депо була створена майстерня з ремонту сільськогосподарських машин. Відкривалися взуттєві, швейні майстерні. У Первомайську 1923 р. механічний завод ім. 25 Жовтня (колишній завод Гейне) дав уже 4237 пуд. чавунного і мідного литва, випустив двигунів потужністю від 7 до 45 кінських сил на 54357 крб. Для потреб будівництва почалися розробки місцевого граніту.

В Очакові за ініціативою рибалок Л. Кравченка, Є. Голикова та ін. 5 грудня 1921 р. створено першу Очаківську трудову виробничо-заготівельну артіль рибалок. А через кілька місяців у місті вже було 5 промислових артілей, які ловили, солили й коптили рибу. В 1921 р. став до ладу консервний завод. У 1922 р. почали працювати два млини, маслозавод, міська бойня та ін. підприємства. Разом з цим відновилася робота торгового порту. Вже в 1923 р. було перевезено близько 104 тис. пудів вантажів і 20 тис. пасажирів.

Але через гостру нестачу палива, металу, електроенергії 50—60% виробничих потужностей 5 промислових об'єднань Миколаївщини (24 підприємства) до кінця 1922 р. недовантажувались. За станом на 1 жовтня 1922 р. на Миколаївщині налічувалось 7289 безробітних кваліфікованих і 2446 некваліфікованих робітників.

Значну допомогу у відновленні економіки надавала Миколаївщині Російська Федерація та інші республіки. Так, у 1925 р. для зруйнованого Миколаївського морського торгового порту з Волховбуду надійшли кесонні та пневматичні пристрої, а на московському заводі «Красная Пресня» виготовлялося устаткування для Олександрівської ГЕС, що споруджувалася у Вознесенському районі у відповідності з планом ГОЕЛРО.

На базі нової економічної політики робітничий клас Миколаївщини відбудував промисловість. На кінець 1925 р. в Миколаївському окрузі досягнуто довоєнного рівня промислового виробництва. Стали до ладу 42 великі й середні підприємства. В цьому окрузі і тих районах Єлисаветградського, Криворізького, Одеського, Первомайського та Херсонського округів, що входять нині до складу Миколаївської області, налічувалось 89 державних підприємств цензової промисловості, з них діючих було 77. На них працювало 9111 робітників і вироблено продукції на 26353,7 тис. крб. Крім того, в Миколаївському окрузі, Березнегуватському та Снігурівському районах Херсонського округу діяло 15 кооперативних підприємств (484 робітники). На 16 приватних підприємствах було зайнято лише 189 чол. Поступово на базі напівкустарних підприємств розвинулась швейна, трикотажна, парфюмерна та ін. галузі легкої промисловості.

Вживалися заходи і щодо відродження сільського господарства. Поступово відновлювалися довоєнні посівні площі. В умовах непу значного розвитку набула споживча та сільськогосподарська кооперація. Пропагувалися переваги колективного ведення господарства. Для цього організовувалися агітаційно-показові тракторні загони, а також показові поля, де застосовувались досягнення агрономічної науки. Так, у 1923 р. середня урожайність зернових культур на показових полях Березнегуватського району в 1,5—2 рази перевищувала урожайність на селянських землях. Переваги великого усуспільненого виробництва над дрібним селянським пропагували радгоспи, яких у 1925 р. на Миколаївщині налічувалось 23.

Значна частина селянської бідноти і наймитів, що не мали можливості обробляти землю власними силами, ставали на шлях колективного господарювання. До початку 1924 р.

кооперацією було охоплено 14917 господарств — 20,8% їх загальної кількості, на січень 1925 р. — вже 20444 (28,5%). У 1926 р. в Миколаївському окрузі і тих районах Херсонського округу, що входять нині до складу області, налічувалось 10 комун, 179 артілей і 827 ін. колективних об'єднань. До кінця відбудовчого періоду в сільському господарстві Миколаївської області було досягнуто довоєнного рівня з багатьох показників. Посівні площі в межах теперішньої території області становили в 1925 р. 987512 дес. З кожної десятини було зібрано в середньому по 54,2 пуд. жита, 58 — озимої пшениці, 45 — ячменю, 48 — проса, 64,5 пуд. кукурудзи.

Вся робота проводилась під безпосереднім керівництвом органів радянської влади, (які, в свою чергу, без відома партійних органів не могли зробити самостійно жодного кроку). Їх зміцненню на місцях сприяли перевибори, що відбулися на Миколаївщині в жовтні 1922 р. Піклувалися про те, щоб до Рад були обрані лише люди, віддані справі «побудови соціалізму». Так, до складу Очаківської міськради увійшли 65% робітників, 8 — селян, 26% службовців. 55% депутатів були комуністами. Із числа депутатів 18 волосних Рад Миколаївського повіту бідняки складали 70%, решта були середняками.

Успіхи у відбудові народного господарства створювали певні умови для підвищення матеріального рівня життя трудящих. Перебудовувалась робота органів охорони здоров'я. В 1925 р. в межах сучасної території області діяла 31 лікарня, 77 аптек. У медичних установах працювали 652 медпрацівники, в т. ч. 127 лікарів.

У галузі освіти першочерговим завданням була ліквідація неписьменності серед населення. З цією метою створювалися гуртки, групи, пункти, школи з ліквідації неписьменності серед дорослого населення. Ще на початку 1920 р. в селах і містах стали відкриватися єдині трудові школи. В 1925 р. у всіх районах сучасної області налічувалось 842 такі школи (1655 учителів і 59570 учнів). За 10 років (1917—1927) тільки на території Миколаївського округу відкрито 146 нових шкіл. У 1925—1926 навчальному році асигнування на потреби народної освіти збільшилися до 986538 крб. проти 439474 крб. у 1923—1924 рр. Змінився склад учнів. Переважну більшість їх складали діти робітників, трудящих се-

лян. Вдосконалювалися шкільні програми й підручники. У 493 школах лікнепу 500 учителів навчали 16246 чол. дорослого населення.

Серйозною соціальною проблемою тих років була ліквідація дитячої безпритульності, яка в роки громадянської війни та голоду досягла великих розмірів. Турботу про дітей-сиріт взяла на себе держава. В цьому їй допомагала громадськість, зокрема добровільне товариство «Друзі дітей». Понад 4000 безпритульних дітей виховувались у дитячих будинках.

Велика увага приділялася підготовці спеціалістів високої кваліфікації. Інженерів-суднобудівників готував відкритий в серпні 1920 р. Миколаївський технікум ім. К. А. Тімірязєва, що працював на правах вузу (нині кораблебудівний інститут ім. адм. С. О. Макарова). На базі Миколаївського вчительського інституту було створено інститут народної освіти (ІНО). При Новобузькій вчительській семінарії відкрито курси для підготовки викладачів української мови та географії. Різноманітну роботу серед трудящих вели нові культосвітні установи — клуби, бібліотеки, хати-читальні. В 1925 р. на Миколаївщині діяло 177 бібліотек, з книжковим фондом 255,6 тис. примірників, 278 хат-читалень, 200 клубів, в т. ч. 176 сільських, 8 кінотеатрів, 17 музеїв. У клубах створювались гуртки художньої самодіяльності, читалися лекції з політичної, наукової та іншої тематики.

Пожвавилось літературне життя краю. Ще в 1923 р. при газеті «Красный Николаев» була створена літературно-творча група «Жовтень», в роботі якої активну участь брали відомі поети Е. Г. Багрицький, Я. З. Городський та ін. Газети «Известия» і «Красный Николаев» редагував критик і літературознавець О. П. Селівановський. В с. Нечаяному (нині Миколаївського району), а потім у Новій Одесі завідуючим відділом народної освіти і головою волосного і районного виконкомів працював письменник П. С. Ходченко; фейлетоністом газети «Селянська правда» в Первомайську — письменник і журналіст С. М. Сумний (Угрюмов). У 1924—1925 рр. видано 19 номерів літературно-популярного журналу «Бурав» (спочатку як двотижневий додаток до газети «Красный Николаев», а потім як самостійне видання).

Питання економічного та політичного життя трудящих

Миколаївщини, досягнення в сфері економіки, охорони здоров'я, освіти й культури в 1920—1925 рр. широко висвітлювались на сторінках місцевої періодики — газет «Красный Николаев», «Червоний плугатар», «Незаможний селянин».

Органічною складовою частиною культурного будівництва в краї була діяльність театральних колективів. Створюються нові театри в Миколаєві (в 1920 р. Перший радянський театр, у 1921 — державний російський драматичний театр), у Первомайську (в 1923 р. — робітничо-селянський театр). Розвивалися такі своєрідні форми самодіяльного театрального мистецтва, як «Жива газета» і «Синяя блуза». Уже в 1920 р., після вигнання денікінців, при відділі агітпропу губвійськкомату стала працювати музична секція, з участю якої в Миколаєві був створений симфонічний оркестр. Тоді ж в Очакові, що входив до прифронтової смуги, часто під обстрілом білогвардійського дредноута і крейсера, виступав флотський оркестр з Миколаєва. Того ж року в Миколаєві відкрито народну консерваторію, в клубі № 3 ім. К. Маркса почав роботу струнний оркестр. Виникли хорові колективи, зокрема в 1920 р. в с. Варварівці (нині у складі Миколаєва), Калинівці (нині Жовтневого району), у 1924 р. — при клубі на Сухому Фонтані і на нинішньому Чорноморському суднобудівному заводі. В розвитку хорового мистецтва на Миколаївщині в ті роки значну роль відіграли виступи в 1920 р. Київської Другої пересувної капели «Дніпроспілка» під керівництвом видатного українського композитора К. Г. Стеценка і поета П. Г. Тичини.

Після відбудови народного господарства вживались заходи щодо реконструкції промисловості краю. Тільки на придбання нової техніки протягом 1926—1928 рр. центральні відомства асигнували Чорноморському суднобудівному заводові (далі — ЧСЗ) біля 10 млн. крб. Велика увага приділялась реконструкції Миколаївського морського торгового порту, особливо його ремонтних майстерень, рибоконсервного комбінату в Очакові, підприємств у Первомайську і т. д. Реконструювалися підприємства сільськогосподарського машинобудування, легкої та харчової промисловості в Миколаєві, Первомайську, Вознесенську, Очакові, Новому Бузі. Будувались електростанції в Очакові, Новій Одесі, Новому Бузі. В 1926 р. тільки в Миколаївському окрузі налічувалось 60 під-

приємств, з яких 52 були діючими. Якщо в 1926—1927 рр. чисельність робітників у головних видах виробництва складала в Миколаївському окрузі 6870 чол., то в 1927—1928 рр. — 11321 чол. Вживались заходи до підвищення їх кваліфікації, посилення виробничої активності. В 1926—1927 рр. на перекваліфікацію робітників Миколаївського округу державою було надано 22494 крб. На початку 30-х років на Миколаївщині вже діяло 97 підприємств, обсяг валової продукції яких становив 247084 тис. крб. (у масштабах цін 1926—1927 рр). До 1932 р. тільки промисловість Миколаєва перевищила рівень 1913 р. в 3,8 раза. Питома вага суднобудування становила 30% загальносоюзного.

Ще 1927 р. ЧСЗ отримав замовлення на виготовлення залізничних відкритих двовісьових вагонів вантажопідйомністю 20 т. і залізничних цистерн клепаної конструкції вантажопідйомністю 50 т для перевезення нафтопродуктів. Завод орієнтувався на перспективу у виготовленні цієї продукції. В 1928 р. вагонобудівний цех, що знаходився на місці теперішніх інструментального, механоремонтного, господарського цехів і складу, був реконструйований. До його північно-східної частини прибудували ще два прогони. В 1930 р. під керівництвом інженера О. В. Локотоша розроблено, а 1931 р. впроваджено проект потоково-бригадного методу виробництва відкритих залізничних вагонів і цистерн. До їх виробництва були залучені також котельний і корпусний цехи.

Завод був зобов'язаний щодоби здавати 20 двовісьових вагонів і 14 цистерн. Замовлення були настільки важливими для країни, що директор заводу щодня доповідав у Харків (тодішня столиця України) і Москву про виконання добового плану. Всі технологічні операції по складанню вагонів і цистерн були розділені. За кожною операцією закріплювалась бригада.

На складальній ділянці в котельному цеху на рейки встановлювалось одночасно 40 колісних пар для вагонів і 28 колісних пар для цистерн. Вагони в котельному цеху збиралися просто неба у залізничному тупику впродовж західного боку цеху, цистерни — у вагонобудівному цеху. Кожна бригада, переходячи від одного вагону чи цистерни до ін., виконувала закріплену за нею операцію. Готові і здані представнику замовника вагони й цистерни заводський паровоз вис-

тавляв на станційну залізничну магістраль. Чітка організація, відлагоджена система оплати праці та комплектації, постійно контрольована дисципліна забезпечили постійне виконання добових завдань.

Доброю організацією виробництва вагонів і цистерн завод, безумовно, зобов'язаний «залізній волі» директора заводу Д. М. Велігури. Колишній сталевар з дореволюційним стажем, він проявив неабиякі здібності на посаді заступника, а потім і директора. За сім років завод виготовив 26 тис. вагонів і 19,8 тис. цистерн. Залізниці було передано 916 ешелонів. Виготовляти залізничну продукцію завод припинив у 1935 р.

У вересні 1927 р. за переробленим заводом проектом розпочалося будівництво крейсера «Красный Кавказ». Корпус цього корабля, що звався раніше «Адмирал Лазарев», завод «Руссуд» сформував ще до революції. Зміни в проекті стосувалися насамперед істотної модернізації корабля, доводки його різних приладів. Все це вимагало важливих змін у конструкції корпусу. В переоснащенні судна брали участь майже всі цехи, в т. ч. й корпусний, якому необхідно було демонтувати старі, виготувати і встановити нові перебірки, платформи, шахти, фундаменти й надбудову. В січні 1932 р. після всього циклу випробувань крейсер «Красный Кавказ» підняв прапор Чорноморського флоту.

Будівництво крейсера не тільки істотно завантажило потужності заводу, але й стало своєрідним трампліном для освоєння будівництва в наступні роки технічно більш складних кораблів. Завод освоїв випуск складних дизелів типу «Зульцер» для кораблів і цивільних суден, що раніше імпортувалися з Німеччини, будував нафтоналивні танкери «Эмбанефть», «Союз горнорабочих СССР», «Союз металлистов СССР» та ін. У вересні 1927 р. почалося будівництво для Чорноморського флоту кораблів «Шторм» і «Шквал». До кінця 1927 р. всі стапелі заводу були повністю завантажені. В лютому 1928 р. тут вперше були закладені судна, проект яких був розроблений ленінградськими спеціалістами (головний конструктор Малінін).

З листопада 1929 р. в Москві було прийнято рішення про дальшу реконструкцію ЧСЗ, передбачалося асигнування

12,6 млн. крб. Одночасно передбачалася розробка генеральної реконструкції заводу. ЧСЗ був виведений з підпорядкування Південному машинобудівному трестові. Він увійшов до складу спеціалізованого тресту. Створення спеціалізованого суднобудівного об'єднання і заходи щодо реконструкції заводу стали початком здійснення великої суднобудівної програми.

У лютому-березні 1935 р. стапелі № 2, № 3 критого елінга були підготовлені до спорудження потужних криголамів для Головпівнічморшляху. У квітні 1935 р. перший криголам «Адмирал Лазарев» було закладено на стапелі № 3. Акт про його приймання комісія на чолі з відомим полярником Е. Кренкелем підписала в січні 1939 р. А на початку серпня 1941 р. під ворожим обстрілом від пірса заводу відійшов другий криголам «А. Микоян», що брав участь в обороні Одеси й Севастополя, здійснив героїчний рейс із Чорного моря в Егейське і Середземне, а потім — на Далекий Схід, ніс бойову вахту в Північному Льодовитому океані.

Одночасно із спорудженням криголамів почалося будівництво інших кораблів. На стапелі № 1 15 жовтня 1935 р. була проведена закладка великого військового корабля. Будувався він 19 місяців, спущений на воду 21 червня 1937 р. і зданий флотові 9 жовтня 1939 р. Зусиллями колективів головних і допоміжних цехів, відділів заводоуправління до кінця 1937 р. на Далекий Схід, для Тихоокеанського флоту, був відвантажений у розібраному вигляді останній, десятий за ліком військовий корабель. Успішно виконавши це важливе для країни замовлення, колектив заводу ще раз довів свою технічну зрілість, здатність у складних умовах вирішувати відповідальні виробничі завдання. Передбачалося освоєння нових видів продукції, виконання зрослих планових завдань.

Ще в 1934 р. у складі конструкторського відділу заводу створюються турбінне бюро на чолі з інженером А. М. Марічеллі і технологічне бюро на чолі з інженером М. С. Коганом. На них була покладена конструкторська і технологічна підготовка виробництва турбін. У головному механічному цеху було створено турбінну дільницю, що незабаром перетворилася в новий турбінний цех. До початку Великої Вітчизняної війни турбінний цех виготовив дві головні турбіни

потужністю по 27000 кінських сил. Були виготовлені серії нафтових і масляних помп, вентилятори машинних і котельних відділень. Турбінна продукція заводу була надійною в роботі.

При складанні п'ятирічного плану стапельного розкладу для миколаївських суднобудівних заводів стало зрозумілим, що прийшла пора вводити в дію стапелі і всі виробничі потужності колишнього заводу «Руссуд». Потрібні були судна для торговельного флоту, пасажирські, вуглевози, рудовози, танкери. Вимагав поповнення і риболовецький флот.

Комісія, призначена Радою Праці і Оборони, прийшла до висновку, що «програма суднобудування, намічена для заводів УРСР, вимагає пуску в хід заводу колишнього «Руссуд» в Миколаєві, сучасного за своїм устаткуванням серед інших суднобудівних заводів СРСР».

Тривала консервація (з 1923 до 1928 р.) та систематичне вивезення устаткування серйозно знизили виробничу потужність заводу. Але й відновлюючи своє підприємство, кадрові й молоді робітники за короткий строк — до 1930 р. — зуміли спорудити і спустити на воду первісток — танкер «Моссовет». Одночасно розширювалися потужності заводу.

Окрилені першим успіхом, суднобудівники заклали ще одне нафтоналивне судно «Азербайджан», а потім суховантажі водотонажністю 3000 т, рудовози вантажопідйомністю 5500 т, двопалубні суховантажі, плавучі доки, виготовили велику кількість залізничних цистерн, металоконструкції для мостів і багато інших виробів.

Уперше в країні при виготовленні великої серії залізничних цистерн ентузіасти впровадження технічних новинок застосували замість клепки ручне дугове зварювання деталей. Набутий досвід дав можливість перейти до будівництва корпусів цільнозварювальних суден, що було на той час великим технічним досягненням.

З метою завантаження добудовно-монтажного виробництва заводу «Руссуд» із заводу ім. А. Марті (ЧСЗ) передаються для спільної з ним добудови декілька підводних човнів типу «Декабрист». Добудовний і монтажний цехи успішно справлялися з цим замовленням. Всі підводні човни було здано флотові в строк.

До 1930 р. довоєнна потужність заводу була відновлена

повністю. Підприємство, що отримало у пам'ять розстріляних біля його стін білогвардійцями учасників антиденікінського підпілля ім'я 61 комунара, виходило на широку дорогу зростання й технічного прогресу.

Заводові ім. 61 комунара належала в країні пальма першості в будівництві цільнозварювальних плавучих доків, що розгорнулося в 30-і роки. Будівництво цих величезних споруд для заводу не було новою справою. Адже ще до революції тут був збудований найбільший в Росії і один з найбільших у світі плавучий док вантажопідйомністю 30 тис. т. І коли в ленінградському об'єднанні «Союзверфь» на початку 30-х років обговорювалося питання про те, який із заводів країни залучити до цієї роботи, то вибір заводу ім. 61 комунара був зовсім не випадковим.

Заводу передбачалося збудувати декілька доків вантажопідйомністю по 5000 т кожний. Їх довжина складала 113 м, ширина — 31,5 м, глибина найбільшого занурення — 12,2 м. На доці була своя електростанція, що забезпечувала енергією і себе, і судно, що стояло в ньому. Док занурювався у воду за 45 хвилин, а піднімався з максимальним вантажем за 2 години. Проектом передбачалося, що декілька доків морським шляхом будуть переганятися на Далекий Схід. З цією метою молоді заводські конструктори під керівництвом досвідченого спеціаліста І. І. Владинця спроектували потужний і надійний буксирний пристрій.

Головний док заклали на 2-у стапелі на початку 1934 р. А вже в травні наступного року на ньому форсували останні роботи для підготовки до спуску. Його було спущено 6 червня 1935 р. Перехід доку з Миколаєва до Владивостока через шість морів і два океани в умовах, коли велетенські хвилі досягали 5-метрової висоти, був найкращим екзаменом для цільно зварювальної конструкції. Другий такий док у 1938 р. здійснив перехід до берегів Камчатки, третій, збудований у 1938 р., було передано одному із суднобудівних заводів на узбережжі Чорного моря, а четвертий і останній був збудований у 1940 р. і за клопотанням дирекції залишений на місці для власних потреб.

Суднобудівна програма заводу ім. 61 комунара з кожним роком зростала. Слідом за будівництвом танкерів, суховантажів пішли рудовози. В 1938 р. до ладу діючих увійшов

рудовоз «Строительство», для якого пристосували корпус великого лісовозу. Це був універсальний теплохід з міцним корпусом, здатним плавати у льодових умовах і призначений для перевезення руди, вугілля, зерна та інших сипучих вантажів. У 1939 р. увійшов до ладу однотипний рудовоз «Коллективизация».

Того ж року в авіаційній катастрофі загинули два видатні радянські льотчики — П. Д. Осипенко, Герой Радянського Союзу, учасниця безпосадочного перельоту за маршрутом Москва — Далекий Схід, і А. К. Серов, теж Герой Радянського Союзу, учасник боїв в Іспанії. 7 червня 1939 р. за рішенням уряду рудовоз «Строительство» став називатися «Полина Осипенко», а «Коллективизация» — «Анатолий Серов». Так і плавали ці два близнюки-теплоходи, нагадуючи своїми назвами подвиги цих молодих людей.

В той же час були спущені на воду малі суховантажні судна «Ульянов», «Пугачев», «Разин», «Лепсе», водотоннажністю 4750 т кожний. Їх добудували згодом на суднобудівних і судоремонтних заводах Херсона, Маріуполя і Керчі.

У травні 1940 р. зі стапелів заводу зійшов на воду останній човен серії «Щ» («Щука»). Перші ж човни цієї серії «Сазан», «Сельдь», «Камбала» та ін. водотоннажністю 750 т, оснащені шістьма торпедними апаратами, були збудовані ще в 1934—1936 рр.

Починаючи з другої половини 1936 р., комунарівці приступили до будівництва ескадрених міноносців водотоннажністю біля 3000 т., з потужністю головних машин понад 50000 кінських сил. «Безупречный», «Смышленный», «Подвижный», «Бесстрашный», «Способный» — далеко не повний перелік міноносців, збудованих на заводі у довоєнні роки. Всі вони в складі Червонопрапорного Чорноморського флоту брали активну участь у бойових операціях у період Великої Вітчизняної війни. Багато з них загинули під ударами фашистської авіації.

У грудні 1940 р. зі стапелів заводу зійшов на воду крейсер — перший великий бойовий корабель, збудований, а не добудований на ньому в післяреволюційний період. У той же час на стапелі, збудованому в передвоєнні роки, в ході чергової реконструкції йшли роботи зі спорудження важкого

крейсера «Севастополь» водотоннажністю біля 10000 т з потужністю головних парових турбін 230 тис. кінських сил і швидкістю повного ходу 33 вузли за годину.

Останній передвоєнний рік за здачею кораблів завод закінчив успішно. З добрим заділом з усіх замовлень, що будувалися, вступив він і в 1941 р. В той час завод уже був оснащений у відповідності з сучасними технічними вимогами. І в руках багатотисячного колективу висококваліфікованих інженерів, техніків, робітників новітнє устаткування давало велику віддачу.

Щоб виконувати завдання індустріалізації, забезпечити зростання зовнішньої торгівлі, потрібно було розвивати всі види транспорту, збільшувати флот, розширювати пропускну спроможність портів. У портах Чорноморсько-Азовського басейну, в т. ч. і в Миколаєві, значно збільшувалось перевантаження заводського устаткування, верстатів, машин. Промислові підприємства Миколаєва виконували важливі державні замовлення для будівництва таких велетнів індустріалізації, як Дніпрогес, Кузнецькбуд, Магнітка, Азовсталь, Горьківський автомобільний завод, Біломорсько-Балтійський канал. Крім імпортного устаткування, порт перевантажував і різноманітну продукцію миколаївських заводів, призначену для Дніпрогесу та Азовсталі. Значне місце в товарообігу порту посідали різні вантажі для новобудов Далекого Сходу.

Здійснення нових завдань викликало необхідність виділення водного транспорту із системи Народного комісаріату шляхів сполучення. 30 січня 1931 р. було створено Загальносоюзний Народний комісаріат водного транспорту СРСР. Всі організації, що перебували в порту — «Пайтранс», «Совторгфлот», експедиційні та ін. контори, об'єднувалися в єдине господарство — управління Миколаївського морського торгового порту.

В липні 1930 р. в порту закінчилось будівництво нового стаціонарного елеватора місткістю 41000 т. Новий елеватор — велетенська споруда, складна за своєю конструкцією, — не мав аналогів у Європі. На його будівництво витрачено 9 млн. крб. За 8-годинний робочий день елеватор міг вивантажити й завантажити 500 вагонів із зерном, а пароплав вантажопідйомністю 8000 т він завантажував за 6 годин.

Уся механічна частина елеватора виготовлена на вітчизняних заводах. Зокрема, дизель—на миколаївському суднобудівному заводі (ЧСЗ), сепаратори — на московському заводі. Із введенням в дію цього елеватора Миколаївський порт став одним з найпотужніших портів країни. В 1932 р. елеватор відвантажив на експорт 1 млн. т зерна (менше, ніж через рік Україну, в т. ч. й Миколаївщину, спіткає небачений в історії штучний голод).

Значно розширився завод «Плуг і молот». Після реконструкції він почав спеціалізуватися на виробництві складних механізмів шляхового машинобудування — бульдозерів, грейдерів, скреперів і тому став називатися заводом «Дормашина». Розширили виробництво й інші підприємства міста — металообробної, харчової, швейної, шкіряно-взуттєвої промисловості. Була споруджена друга і третя черги ДРЕС і ТЕЦ, об'єднані в енергокомбінат потужністю 37000 квт.

Роки довоєнних п'ятирічок були періодом розвитку промисловості Вознесенська. Консервний завод виробляв близько 5 млн. умовних банок консервів за рік. Його продукція йшла в багато областей колишнього Радянського Союзу. На повну потужність працював завод з ремонту сільгоспмашин «Червоний технік» (колищній завод Шпехта). Відкрились промисловий і харчовий комбінати. Паровозне депо, консервний завод та інші підприємства одержали нове технічне устаткування. Створено 5 промислових артілей, які шили взуття, виробляли кераміку, цеглу й черепицю, плели кошики із лози, а артіль «Харчовик» виробляла борошно, крупу й олію.

З червня 1930 р., після ліквідації Первомайського округу, місто стало райцентром Одеської області. В 1934 р. питома вага промислової продукції в економіці міста складала 78,2%. Перевиконували виробничі плани заводи — машинобудівний, пивоварний, гідроелектростанція, цегельня, тракторна база, кондитерська і цукеркова фабрики тощо, відкрито гранітовидобувні кар'єри. Напередодні війни в Первомайську з'явилися нові підприємства: молочний завод, м'ясо та птахокомбінати. На той час тут було також 9 промислових артілей.

Очаків у передвоєнні роки розвивався переважно як місто рибалок. З організацією рибальських колгоспів розшири-

лися рибні промисли. На Чорному морі, Дніпро-Бузькому і Березанському лиманах рибачили 8 рибоколгоспів Очакова та району. 1932 р. було уведено в дію Очаківський рибозавод. Технічне обслуговування артілей здійснювала МРС (моторно-риболовецька станція). Артілі мали не лише вітрильний, а й моторний флот. Очаківська моторно-риболовецька станція за роки передвоєнних п'ятирічок збагатилася досконалими знаряддями лову, значним моторним флотом. Працювали також електростанція, що дала струм ще в роки першої п'ятирічки, цегельний та утильзавод. На початку 30-х років реконструйовано Очаківський торговий порт. Збільшилася карантинна пристань. Це дало можливість великим суднам підходити безпосередньо до причалів. Було побудовано нові склади та інші виробничі приміщення, відкрито дві пасажирські лінії: Очаків — Таврія, Очаків — Березанська затока із зупинками у Вікторівці, Козі та ін. узбережних селах.

У вересні 1937 р. з частини районів Одеської і Дніпропетровської областей утворена Миколаївська область. За даними перепису 1939 р., населення області становило 919 тис. чол., з них 27% — міське і 73% — сільське. До складу області спочатку входило 3 міста обласного підпорядкування (Миколаїв, Херсон, Кіровоград) і 38 районів, а після утворення в 1939 р. Кіровоградської області — 2 міста обласного підпорядкування і 25 районів.

Напередодні Великої Вітчизняної війни в області діяло 40 підприємств союзного й республіканського та 11 — місцевого значення, де працювало 50 тис. робітників. У 1940 р. валова продукція підприємств місцевої промисловості досягла 15 млн. крб. проти 10 млн. у 1938 р. Напередодні війни промисловість Миколаївщини виробляла понад 1 тис. видів продукції — морські військові та цивільні судна, плавучі доки, грейдери, вагонетки, помпи, верхній одяг, трикотаж, взуття тощо. Отже, здобутки нібито й вагомі.

Але слід мати на увазі, що протягом 1929—1938 рр. сталися істотні зміни в структурі народного господарства. Змінилося співвідношення між промисловістю і сільським господарством у загальній продукції народного господарства. Проте внаслідок занижених цін на сільськогосподарську сировину й відповідно завищених цін на продукцію промисло-

вості, яка переробляла цю сировину, встановити реальну участь промисловості і сільського господарства в утворенні національного доходу практично неможливо.

Після скасування економічної «змички» між містом і селом ніщо вже не заважало плановим органам займатися «ціноутворенням» на власний розсуд. Необхідність фінансових ін'єкцій у хронічно неефективну промисловість «змушувала» їх встановлювати завищені ціни на промислову продукцію (за винятком тієї, що призначалася для військових потреб) і відповідно — занижені ціни на сільськогосподарську продукцію.

Істотні зрушення відбулися у співвідношенні між промисловістю, яка організаційно об'єднувала підприємства великої машинної індустрії, і дрібною, до складу якої входили переважно кустарно-ремісничі заклади та окремі товаровиробники. Питома вага великої промисловості збільшилася у валовій продукції України з 68,7% у 1925/26 господарському році до 92,5% у 1938 р., а по чисельності робітників — відповідно з 43,2 до 83%. Решта «залишалася» легкій та харчовій галузям.

Така зміна співвідношення була безсумнівним свідченням результативності реконструктивних процесів у українській промисловості. Однак істотне скорочення чисельності кустарів не компенсувалося відповідним зростанням продукції широкого вжитку на підприємствах фабрично-заводського типу. Як правило, товари для народу вироблялися не тільки, м'яко кажучи, невисокої якості, а й в явно недостатній кількості.

З перших років індустріалізації промисловість було розподілено на групу «А» (виробництво засобів виробництва) та групу «Б» (виробництво предметів споживання). Першу з них поставили у привілейоване становище за капіталовкладеннями, в т. ч. й валютними, матеріально-технічним постачанням, рівнем заробітної плати, обсягом суспільних фондів споживання тощо. Група «Б», навпаки, — постійно відчувала дефіцит ресурсів, насамперед фінансових і сировинних. Обсяг вироблених нею товарів народного споживання набагато відставав від потреб трудящих, внаслідок чого утворювався хронічний їх дефіцит, черги біля полиць крамниць, спекуля-

ція тощо. З ліквідацією ринкових зв'язків між галузями промисловості група «А» відірвалася від кінцевого споживача і тому втратила природні стимули розвитку.

Покладена в основу директивного планування хибна теза про необхідність випереджаючого виробництва засобів виробництва порівняно з виробництвом предметів споживання зробила виробничі цикли в середині групи «А» самозамкнутими. Наприклад, з року в рік нарощувалося видобування вугілля, щоб виплавляти більше металу, який ішов на виробництво машин, використовуваних знову ж таки для збільшення вуглевидобудку і виплавки сталі. Отже, суспільство витрачало величезні ресурси на забезпечення зростання важкої індустрії, але прогрес в останній майже не позначався на стані легкої і харчової промисловості. Таким чином, економіка працювала не на людину, а сама на себе. Велика питома вага оборонної промисловості на Миколаївщині не давала можливості рівномірно розвивати інші галузі, зокрема легку і харчову, які фінансувалися за залишковим принципом. До того ж розвиток промисловості гальмувався адміністративно-командною системою управління, що виключала творчу активність, ініціативу і підприємливість мас. Останні були позбавлені будь-якої зацікавленості у розвиткові виробництва і збільшенні випуску продукції.

Набагато складніші процеси відбулися в сільськогосподарському виробництві. Важким тягарем на плечі селян лягла заміна добровільного кооперування примусовою колективізацією. Сталін називав колективізацію «революцією зверху». Він мав рацію. Селяни-власники не виявляли навіть найменшої готовності відмовлятися від власності й робили це тільки під загрозою неминучої ліквідації своїх господарств. Темпи колективізації спускалися зверху у вигляді контрольних цифр. 24 лютого 1930 р. С. В. Косіор підписав інструктивний лист ЦК ВКП(б) до місцевих парторганізацій з гаслом: «Степ треба цілком колективізувати за час весняної посівної компанії, а всю Україну — до осені 1930 року!». Отже, встановлений раніше прийнятою постановою ЦК ВКП(б) термін скорочувався ще на рік-півтора. Районні власті подекуди виявляли готовність до ще більшого скорочення термінів.

Із трьох форм колективних господарств селяни-середняки надавали перевагу товариствам спільного обробітку землі (ТСОЗи), де усуспільнювалися тільки основні земельні угіддя, а з галузей сільськогосподарського виробництва — рільництво. Напередодні суцільної колективізації питома вага ТСОЗів на Україні дорівнювала 74,5, артілей — 22,6, а комун, де рівень усуспільнення засобів виробництва досягав максимуму, — лише 2,9%. У Миколаївському окрузі до літа 1929 р. було 7 комун, 98 артілей, 520 ТСОЗів і 17 машинно-тракторних товариств — всього 642 колективних господарства, які об'єднували 16488 селянських дворів, що становило 19,3% загальної кількості селянських господарств.

ЦК ВКП(б) у постанові від 5 січня 1930 р. «Про темп колективізації і заходи допомоги держави колгоспному будівництву» висунув завдання здійснити суцільну колективізацію в артільній формі з перспективою дальшого зростання рівня усуспільнення. Наркомзему СРСР доручалося виробити «примірний Статут сільськогосподарської колгоспної артілі, як перехідної до комуни форми колгоспу». Через місяць Наркомзем опублікував примірний Статут, в якому не було прямих вказівок на необхідність організувати присадибне господарство. Тому в ході колективізації стали усуспільнювати корів, дрібну худобу, птицю тощо. Подібна практика зустріла найшаленіший опір селянських мас. Сталін відступив, розцінив неувагу до присадибної ділянки як лівацький перегін, і в статті «Запаморочення від успіхів», опублікованій в газеті «Правда» 2 березня 1930 р., звинуватив у цьому перегіні місцеві органи влади.

Поступившись у тому, що торкалося особистого господарства колгоспника, Сталін узяв реванш на громадському господарстві колгоспу. Ще навесні 1928 р. він замислювався, як встановити такий порядок, за якого колгоспи здавали б увесь товарний хліб «під загрозою позбавлення субсидій і кредитів з боку держави». Отже, ніби допускалося, що колгоспники можуть вільно розпоряджатися результатами своєї праці і зробити вибір між субсидіями та можливістю продати хліб на ринку. Та в «рік великого перелому» (1929 р.) торгівлю хлібом на ринку було заборонено. Обмолочений хліб просто з колгоспних токів почали вивозити на зсипні пункти та елеватори.

«Рік великого перелому» характеризувався остаточним відступом від нової економічної політики до політики воєнного комунізму. Початок форсованої колективізації збігся з фактичною забороною торгівлі і введенням практики планових завдань щодо здавання державі хліба та інших сільськогосподарських продуктів з розкладкою плану по кожному селу, колективному або індивідуальному господарству. З літа 1930 р. поширилася практика твердих завдань щодо здачі «всіх лишків».

Поставки товарної продукції державі оголошувалися для колгоспів першою заповіддю. Ціну було знижено, а через інфляцію вона незабаром стала взагалі символічною. Що ж до обсягів, то тут взагалі панувала невизначеність. Держава не вступала у податкові відносини з колгоспами, за якими наперед визначалася б частка продукції, що підлягала передачі хлібозаготівельним органам. За винятком насіннєвого, продовольчого і фуражного фондів, хліб мав надходити лише державі.

Повернення до непопулярного воєнного комунізму термінологічно маскувалося. Методи воєнно-комуністичного штурму було названо «новим етапом непу». Поняття «продрозкладка» замінювалося поширеним терміном «план хлібоздачі».

Перша колгоспна весна 1930 р. була обіцяючою. Україна одержала непоганий урожай. Напередодні жнив зробили орієнтовний підрахунок: 1355 млн. пуд. На 23,5 млн. чол. сільського населення треба було утворити продовольчий фонд з розрахунку по 16 пуд. на людину — 376 млн. пуд. Посівний, фуражний і страховий фонди складали 515 млн. пуд., резервний — 35 млн. пуд. Виходячи з цих підрахунків, хлібозаготівельний план визначався в 430 млн. пуд. Та згодом його збільшили до 440 млн., потім до 472 млн. і, нарешті, до 490 млн. пуд. До 1 червня 1931 р. заготівлі з урожаю 1930 р. дійшли до 477 млн. пуд. проти 310 млн. пуд. за попередній сезон. Було здано по 4,7 ц з га — «рекордний» показник товарності хліба за всі роки радянської влади. Створювалися уявлення, що колгоспне село здатне забезпечити «стрибок» в індустріалізації. У звітній доповіді ЦК ВКП(б) XVI з'їзду партії Сталін заявив, що зернову проблему «ми вже розв'язуємо в основному з успіхом».

Селян вже результати першого року суцільної колективізації призвели до шокового стану. Хоч грізне слово «продрозкладка» й не вживалося, до колгоспного села повертався «побут» 10-річної давнини. Ринок зникав. Гроші втрачали свою купівельну спроможність. Фонд отоварювання заготівель був мізерний, а заробітки в громадському господарстві — злиденними. Щоб прогодуватися, треба було розраховувати в основному на присадибну ділянку.

Проте кількість колгоспів зростала. Після березня 1930 р. адміністративний тиск на одноосібників став вважатися перегином. Але це зовсім не означало, що колективізація втратила примусовий характер. Господарювати індивідуально ставало дедалі важче: одноосібників розкуркулювали, обкладали «твердим завданням» та високими податками, тоді, як колгоспники отримували податкові пільги. До кінця 1932 р. в Україні колективізували майже 70% селянських господарств із охопленням понад 80% посівних площ.

Колективізація супроводжувалася експропріацією заможного прошарку селянства (найбільш продуктивної його частини) і руйнуванням розвинутої системи сільськогосподарської кооперації. Продрозкладка вела до швидкого зростання кризових явищ. Найістотнішим проявом кризи, яка охопила молодий колгоспний лад, була цілковита незацікавленість селян у розвитку громадського господарства, їхнє пряме небажання працювати. Наприклад, з Очаківського району, що входив тоді до складу Одеської області, Наркомзем УРСР одержав таку інформацію: «Десятки гектарів скошеного хліба лежать у валках і псуються під дощами. Скиртувати ще не почали. Вистигли вже ярі, які треба косити. У колгоспі «Червона Україна» нема жодного валка, щоб колеса трактора не переїхали. З тракторної бригади заявляють: хай гине, все одно й це заберуть».

У межах сучасної Миколаївщини примусова суцільна колективізація з її ганебною політикою ліквідації «куркульства» як класу в основному завершилася в 1931 р. На початку 1932 р. тут було 1107 колгоспів, що об'єднували 124,4 тис. селянських господарств.

Примусове усуспільнення селянських господарств, розкуркулювання, примусове вилучення хліба (хлібозаготівлі) у колгоспів, колгоспників та індивідуальних господарств су-

проводжувалось беззаконням, свавіллям, масовими репресіями, знущаннями з селян, які годували міста, армію, країну. Декілька конкретних фактів.

20 січня 1930 р. розпочато «ударну роботу» по розкуркулюванню в Новоодеському районі. В першу чергу заарештували селян, що стояли на обліку як повстанці проти радянської влади (проти продрозкладки) в 1919 р. 115 селян з матеріалами на кожного були відправлені в органи ДПУ. Вщент руйнувалося звичне життя. Один з розкуркулюваних повісився. Інший намагався перерізати собі горлянку. Його врятували й відправили до лікарні. В ході «акції» у деяких розкуркулюваних відбирали всі речі, навіть продукти. Частина речей привласнювалась працівниками комісії по розкуркулюванню. У Новопетрівці уповноважений Беляєв зібрав актив і влаштував справжній погром у церкві. З жахом до цього часу згадують старожили с. Кандибіне уповноваженого комісії по розкуркулюванню Качура за його звірства. Але пам'ятають тут і активіста Дем'яна Нечаєва, який протестував проти розкуркулювання середняків і викривав факти свавілля. Разом з двома однодумцями із сільського активу його заарештували, погрожуючи відправкою на будівництво Біломорканалу.

Без найменшого опору («зразково») пройшло розкуркулювання у Володимирівському районі (нині частина Казанківського району).

17 лютого 1930 р. о 7 годині ранку розпочалися «акції» по розкуркулюванню в Новобузькому районі. До висилки намічено 501 чол. Для упередження будь-яких ексцесів сюди своєчасно перекинули озброєні загони. Деякі з намічених встигли зникнути із своїх сіл. Їх замінили іншими, що значилися в списках куркулями (із середняків).

У Вознесенському районі в березні 1930 р. група осіб готувала в с. Кантакузівці «терористичний акт» проти уповноваженого райвиконкому Пламма. Виконавцем акту призначили якогось Арсентія Поляшка. Але «змовники» не знали, що останній є таємним співробітником органів ДПУ, який вів «розробку» їх групи. І розрахувалися за це дорогою ціною.

Найбільш далекозорі заможні селяни ще до початку розкуркулювання продавали своє майно і купували в Миколає-

ві будинки, наймали квартири, не знаючи, що вже надійшла директива агентурним шляхом зібрати дані про втікачів. Таким чином, і «завбачливим» не всім судилося уникнути розкуркулювання.

Проте на Миколаївщині, як і в багатьох інших місцевостях, були і факти організованого опору розкуркулюванню. Форми цього опору були різними — від терористичних актів проти «активістів» колгоспного руху до «саморозкуркулювання». Жертвами вимушеного «терору» заможного селянства, що намагалось якось відвернути свою загибель, ставали організатори колгоспного руху, комуністи, комсомольці, сількори, посланці робітничого класу. Так, у с. Піски Баштанського району загін заможних селян на чолі із Задиракою, здійснив напад і тяжко поранив голову артілі «Червоний Жовтень» К. Х. Лященка і голову ТСОЗу ім. Ворошилова П. С. Трегуба. Нападали й на інших колгоспників, що поверталися з районного з'їзду колгоспників із Баштанки. Готувалися повстання і озброєні групи в Очаківському і Новобузькому районах.

З року в рік колгоспникам нараховували трудодні за роботу в громадському господарстві, але вони змушені були виконувати спочатку «першу заповідь» — поставити хліб державі. Хлібозаготівельний же план був безрозмірний. І восени для розподілу по трудоднях нічого не залишалося. Тоді колгоспники вдавалися до саботажу хлібозаготівель: намагалися приховувати від обліку справжні розміри врожаю, залишали зерно в соломі при обмолоті, щоб потай перемолотити згодом вдруге.

Про хід виконання плану і методи хлібозаготівель йдеться у записці завідуючого агітпропвідділом ЦК КП(б)У А. А. Хвилі, який перебував як уповноважений ЦК КП(б)У з питань хлібозаготівель в Одеській області, зокрема у Снігурівському районі. Він повідомляв, що на 10 січня 1933 р. по району виконано хлібозаготівельний план в розмірі 23907 т, що складало 68,8%. Вивезені насінневий матеріал, деякі фонди. У тих колгоспах, що виконали хлібозаготівельний план, посівний матеріал вивезений наполовину. Ці колгоспи повинні поповнити цей вивіз з перебмолоту своєї соломи.

У низці колгоспів спостерігалися явища, коли значна частина колгоспників кидала господарювання і виїздила неві-

домо куди. По Новопетрівській і Тетянівській сільрадах були колгоспи, де виїхала більша половина колгоспників. Проти тих, хто виїздили, велася боротьба. Припинили видачу всіляких довідок, посвідчень із сільрад. У селах встановлювали на ніч пікети, завдання яких — затримувати усіх, хто вивозить хліб із села. У всіх колгоспах проведено збори і широко оповіщено, що кожен колгоспник, який здасть добровільно крадений хліб, до відповідальності притягатися не буде. Справа з прихованим хлібом зводилася тепер не лише до ям. Ховали у димоходах, приробляли подвійні днища до столів та ін.

За увесь час у Снігурівському районі від переобмолоту надійшло 2507 ц. Виявлено краденого у колгоспників та одноосібників — 693 ц. Було виявлено ям 136. В них знайдено хліба 275 ц. У колгоспах виявлено прихованого хліба 652 ц. Виявлено незаконно утворених фондів у 1728 ц.

Далі у записці А. А. Хвилі мова йде про застосування репресій щодо «саботажників хлібозаготівель»: «Засуджено за нездачу хліба 31 господарство твердоздатців, 46 господарств контрактантів. Позбавлено 38 господарств землі.

Винесено постанови про виселення 55 господарств, припинено відпуск промислового краму 85 господарствам. Безспірно стягнуто хліб у 136 господарствах. Вилучено там хліба 225 ц. Стягнуто м'ясом (штрафом по району) — 159 ц.

Виявлено і виключено з колгоспів 325 куркулів. Відібрано у них 182 ц хліба. Стягнуто штрафів грішми — 26467 крб. 35 куркулів віддано до суду. Виключено ледарів з колгоспів 123 чоловіка. Відібрано у них хліба — 95 ц.

За прихований саботаж хлібозаготівель виключено з партії, заарештовано і віддано до суду голову колгоспу ім. Воровського-Датченка.

Виключено з партії секретаря Галаганівського партосередку — Гаюху (теж за прихований саботаж хлібозаготівель)».

Про ще більш жахливі факти насильства та беззаконня йдеться у листі уповноваженого ЦК КП(б)У з питань хлібозаготівель до Центрального Комітету КП(б)У, члена політбюро ЦК КП(б)У В. П. Затонського про хід хлібозаготівель в Арбузинському районі: «В Арбузинке и того хуже.

Секретарь т. Ковзарь раньше давал смелые обещания, отказывался от помощи людьми, а сейчас растерялся и ударился в панику (видит — дело плохо).

Сидящий (в районе) уполномоченный т. Сидоров, видимо, не столько помогает, сколь мешает. Выписал к себе в район жену (его по этому поводу прописали в областной газете), и вообще решил обосноваться, отсиживаясь до конца заготовок. Тот же т. Сидоров наделал глупости в связи с перегибами в с. Константиновке. Там какой-то кандидат партии, Харитонов, будучи бригадиром по индивидуалам, собрал группу мужиков в штабе, запер дверь, облил керосином кота, поджег его и бросил обезумевшее животное (через форточку, что-ли) в переполненную людьми комнату. После этого, собравши отдельно баб-индивидуалок, втроем с другими беспартийными бригадирами начали их поочередно насиловать «в порядке натуроштрафа».

На утро следующего дня уполномоченный по селу Сергеев, узнавши об этих издевательствах, арестовал насильников и, как он утверждает, позвонил об этом в РПК.

Там вначале не обратили внимания. Дня через 2—3 в село приехал т. Сидоров с представителем РПК Крживицким. «Установили» из информации того же Сергеева факт перегибов, информировали РПК. Таким образом, якобы они все это раскрыли и провели недопустимое политически безграмотное постановление, где, во-первых, рассказали, размалевали этого самого «кота», наговорили всякой чепухи про «инсценировку расстрела» (в природе этого не было), и обвинили во всем того же Сергеева, весь партколлектив — там 3 ячейки, исключили какого-то кандидата партии, Богородицкого, который к коту и насилию отношения не имел, а главное — все это напечатали в своей газете (вырезку прилагаю). Тов. Речицкий тоже был на бюро и не помешал им так наглупить. Он сам сейчас перепуган неудачами и готов «проявлять твердость».

К сожалению, сам т. Сидоров 18 января был в далеком селе верст за 40—45. Начиналась метель, и я не мог до него добраться, так как должен был поспеть к подходу поезда на Одессу, чтобы поспеть к докладу о пленуме на общегородском активе 19 января». (А. А. Річицький — тоді заступник головного редактора Української Радянської Енцикло-

педії, залучався як уповноважений ЦК КП(б)У по хлібозаготівлі). Як випливає із змісту листа члена політбюро ЦК КП(б)У В. П. Затонського обурює не стільки факт знущання й наруги над безвинними селянами, скільки факт розголосу сваволля у місцевій пресі.

Замість того, щоб покінчити із спотвореними виробничими відносинами на селі, які змушували колгоспників приховувати власну продукцію, Сталін та його найближче оточення обрали шлях репресій. ВЦВК і РНК СРСР 7 серпня 1932 р. прийняли постанову «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперативів та про зміцнення суспільної (соціалістичної) власності». Відповідно до цього законодавчого акту розкрадання майна колгоспів і кооперативів каралося розстрілом, а за «пом'якшуючих обставин» — позбавленням волі на строк не менше 10 років. За півкишені зерна, принесеного з поля голодуючій родині, селянин діставав повний строк у таборах. У с. Козирка Очаківського району голодна мати, яка посилала свою голодну одинадцятирічну дитину зрізати колоски, була ув'язнена на 2,5 роки. В судах і в пресі людей, котрі з голоду споживали колоски у молочно-восковій стадії стиглості, називали «куркульськими перукарями», а драконівський закон від 7 серпня 1932 р. охрестили «законом про п'ять колосків».

Про становище селян говорилося у народній частівці, що була поширена у північних районах Миколаївщини:

Ні коня, ні свині,
Зате Сталін на стіні.

Безправне політичне й економічне становище селян, що мало чим відрізнялося від становища кріпаків у феодальну добу, майже безкоштовне викачування хліба державі до зернини з колгоспів та радгоспів, із господарств колгоспників та індивідуальних селянських господарств призвели до страшного голоду 1932—1933 рр. Про катастрофічне становище селян свідчать такі факти. У Новобузькому районі селяни вживали котів, собак, було багато пухлих людей від голоду. А в Первомайському районі навіть були зареєстровані випадки людоїдства. Так було повсюдно. Скільки людей на Миколаївщині загинуло, встановити дуже важко, оскільки тривалий час тема голодомору 1932—1933 рр. була закритою, до то ж документів немає. Хоч тепер уже відомо, що на «чорну

дошку» в числі 85 районів України попало с. Піски Баштанського району, де померло з голоду декілька сотень людей.

Колективізації на Миколаївщині була притаманна гігантоманія. Так, радгосп ім. Г. І. Петровського мав 57648 га, а радгосп ім. С. В. Косіора — 64746 га орної землі. Звичайно, такі господарства не могли діяти ефективно. У 1940 р. на території Миколаївської області діяли 1317 колгоспів, 65 радгоспів, 61 МТС. На полях краю працювали 7328 тракторів і 3982 комбайни. Внаслідок організаційно-господарської слабкості багатьох колгоспів і радгоспів, адміністрування в їх управлінні, відсутності матеріальних стимулів праці колгоспників на Миколаївщині мало місце зниження врожайності і валових зборів зерна. У 1940 р. середня врожайність зернових становила 16,6 ц з га, цукрових буряків — 231 ц. Проте в багатьох господарствах вона була значно нижчою. Так, колгоспи Братської сільради у 1939 р. зібрали лише по 6,2 ц зернових з га, Веселинівської у 1936 р. — 8,8 ц, у 1939 р. — 12 ц, у 1941 р. — 14 ц, у колгоспі ім. Комінтерну Баштанського району — 14,4 ц з га.

Нелегке економічне становище і політичне безправ'я краю, як і всієї України, поглиблювалося порушеннями законності, масовими сталінськими репресіями. Приводом для притягнення до відповідальності та арешту могли стати справедлива критика, необережне слово тощо, а то й просто наклеп. Так, мешканець села Ново-Шмидтівки Новоодеського району Л. П. Гаряга був розстріляний за те, що розповів анекдот про одного з вождів держави. Житель села Федорівки Березнегуватського району Ф. Д. Гура засуджений на 10 років за необачливе висловлювання на адресу колгоспного ладу. Пастух колгоспу ім. Будьонного (нині «Україна») Арбузинського району М. І. Омельченко за недоглядом пустив худобу на озимину. А кваліфікувалося це «діяння» як «контрреволюційне шкідництво», розклад трудової дисципліни в колгоспі, зловмисне знищення посівів. І як наслідок — розстріл.

Було репресовано тисячі партійних, радянських, профспілкових, комсомольських та господарських керівників, діячів науки, освіти, культури, рядових робітників, службовців, колгоспників, трудівників радгоспів та МТС тощо. Багато з них були розстріляні в Миколаєві. Розстріли почалися ще 1931 р. Акт розстрілу із справи № 280 свідчить: «3 июля 1931 г.,

г. Николаев. В присутствии городского прокурора Гомона приведен в исполнение приговор на граждан Фехтеля Эдгара Эдуардовича, Ланнетве Карла Андриановича. Исполнители: Гитлер, Божков, Турбовский. Время — 24.00. Трупы похоронены в одежде на кладбище. Следов могил не оставлено». Гітлер — не обмовка. Це прізвище співробітника Миколаївського управління НКВС. Ховали за «вищим класом» — без слідів, тому що це йшов тільки 1931 р. Поки тільки «вчилися» не залишати слідів. У 1937 р. про це вже не могло бути й мови. Кожної ночі розстрілювали по 16 жертв. Це було за 4 роки до здачі Миколаєва фашистам. Були й винятки: «недобір» чи «перебір». В ніч на 23 серпня 1937 р. розстріляно 15 чол., в ніч на 26 жовтня — 9 чол.; зате 3 листопада 1937 р. — 29 чол., 5 листопада — 23 чол. Рекордна цифра — в ніч з 8 на 9 жовтня 1937 р., коли було розстріляно 33 приречених.

Серед репресованих — перший секретар оргбюро ЦК КП(б)У по області Микола Федорович Волков. Народився 27 листопада 1898 р. в с. Федорівці Сергацького повіту Нижньогородської губернії в селянській сім'ї. Невеличкий клаптик землі не міг прогодувати сім'ю. В пошуках кращої долі в 1899 р. батько, а згодом і вся сім'я переїжджають до Петербурга. Тут молодому М. Ф. Волкову вдалося закінчити міське 4-класне училище. В 1911 р. помер батько. 13-річний юнак став заробляти на життя; прибиральником у лікарні, розсильним у трамвайному управлінні. З 17 років працював у шрапнельній майстерні Петроградського металічного заводу, де проходить пролетарське загартування; участь у страйках, робітничих зборах, демонстраціях, мітингах, знайомство з революційною літературою.

На початку 1918 р. Волкови повернулися до Сергацького повіту. Миколу Федоровича обирають до складу повітової Ради робітничих і селянських депутатів, а в жовтні 1918 р. — заступником голови повітового виконкому. 5 червня 1918 р. приймають до лав партії. В листопаді 1919 р. губком РКП(б) направляє його на роботу в губернський, а в березні 1920-го — в Сергацький повітовий військкомат.

У березні 1933 р. М. Ф. Волкова, слухача другого курсу інституту червоної професури, направляють працювати в Україну. Три роки він на партійній роботі в Дніпропетровській області, а 5 березня 1936 р. пленум Новобузького райкому

КП(б)У обирає його першим секретарем райкому партії. З перших днів роботи М. Ф. Волков виступив проти грубого адміністрування, масового, часто не обгрунтованого застосування партійних стягнень (їх тоді мали більше половини комуністів районної партійної організації), проти затискування критики. Він ставить на обговорення бюро райкому КП(б)У питання: «Про затиск критики в первинній парторганізації Софіївської МТС», «Про бюрократичне ставлення секретаря райвиконкому до відвідувачів». Нажив собі ворогів. У районі було 58 колгоспів. У 1936 р. район вперше виконав план хлібоздачі. До осені того року всі особисті господарства колгоспників району мали своїх корів. Не без сприяння першого секретаря РК КП(б)У протягом року корів придбали 1089 господарств. Працював він заступником, а потім (не надовго) став головою Одеського облвиконкому.

У вересні 1937 р. М. Ф. Волков був затверджений першим секретарем оргбюро ЦК КП(б)У по Миколаївській області. Обласна партійна організація налічувала 15272 комуністи і складалася з трьох міськкомів — Миколаївського, Херсонського, Кіровоградського і 38 районних комітетів партії. В апараті обкому працювало 46 відповідальних і 20 технічних працівників. Розширювалось коло питань. Головну увагу він зосереджував на прискореному розвиткові суднобудування — головної галузі промисловості області. Багато уваги приділяв питанням соціального розвитку обласного центру — в Миколаєві будувалися багатоповерхові житлові будинки, нові школи, дитячі садки, поліклініки.

В грудні 1937 р. з ініціативи М. Ф. Волкова на засіданні оргбюро розглядалися питання про влаштування на роботу осіб, виключених з лав ВКП(б) з політичних мотивів і в зв'язку з цим звільнених з підприємств та установ. Це вже було занадто в умовах тоталітарного режиму і масових репресій. До того ж, тільки протягом 1937 — першої половини 1938 р. було репресовано 37 секретарів міськкомів і райкомів партії в Миколаївській області. До розстрілу, як вороги народу, були приречені перший секретар Миколаївського МК КП(б)У І. М. Красницький, Очаківського і Варварівського РК КП(б)У Я. І. Понас і П. О. Селезньов, інструктор обкому партії Д. М. Чекунов, директор Миколаївського мета-

лофурнітурного заводу М. О. Костюков, директор Миколаївської кондитерської фабрики С. Б. Раскін, начальник цеху заводу ім. 61 комунара М. І. Ружковський, управляючий обласним відділом держбанку С. О. Левін, завідуючий поліклінікою водників торгового порту Є. Ф. Федоров, директор Грейгівської МТС Г. Р. Онищенко та багато ін.

Це обійшла трагічна доля і М. Ф. Волкова. Оперуповноважений 4-го відділу НКВС УРСР Хромовий підписав постанову про його арешт: «Избрать мерой пресечения способов уклонения от суда и следствия по отношению к обвиняемому Волкову М. Ф., содержание под стражей в Киевской тюрьме № 2». Слідство тільки-но розпочалося, але доля М. Ф. Волкова вже була вирішена. В доповіді на першій обласній партійній конференції, що відбулася в травні 1938 р., зазначалося: «Наші славні органи НКВС викрили ряд ворожих осячих гнізд... Ворог народу Волков зі своєю бандою продовжував шкідницьку роботу, спрямовану на те, щоб зірвати найважливіші заходи партії по утворенню і зміцненню нашої області».

М. Ф. Волков підлягав суду за законом від 1 грудня 1934 р., згідно якого підсудні позбавлялися права на захист, на апеляцію і навіть на спробу самовиправдання. Закрите судове засідання виїзної сесії Верховного суду СРСР відбулося 23 вересня 1938 р. в Києві. Судовий процес тривав лише 15 хвилин (за дверима стояли чергові жертви). Вирок — розстріл із конфіскацією всього особистого майна. Того ж дня вирок було виконано. Реабілітований М. Ф. Волков був у 1957 р.

27 грудня 1937 р. без слідства і суду розстріляний директор Чорноморського суднобудівного заводу С. О. Степанов, до останнього подиху відданий народові. До призначення головою Миколаївського радіаргосну і директором заводу, він, потомствений сормовський робітник, пройшов сувору школу підпілля, зазнав царської в'язниці, активний учасник громадянської війни, мав досвід в організації управління й керівництва націоналізованими підприємствами Нижньогородської губернії, керуючий трестом «Центросталь», член Московського обкому партії. Незадовго до арешту і страти С. О. Степанов за дострокове виконання Чорноморським суднобудівним заводом плану другої п'ятирічки був нагороджений

орденом Трудового Червоного Прапора. Протягом майже двох десятиліть, до повної реабілітації в 1956 р. і поновлення в партії, незаслужено носив тавро «ворога народу».

27 липня 1957 р. Військова колегія Верховного суду Союзу РСР переглянула справу В. М. Фідровського і скасувала попередній вирок «за відсутністю складу злочину». 27 серпня рішенням Дніпропетровського обкому Компартії України була скасована постанова Дніпропетровського міськкому КП(б)У від 13 листопада 1937 р. про виключення Василя Михайловича Фідровського із членів ВКП(б). Що ж це за постать в історії Миколаївщини?

Народився він у 1883 р. в м. Балті (нині м. Котовськ Одеської області) в багатодітній сім'ї лікаря. З дитинства багато читав про розвиток природи і суспільства. Працював викладачем в Юр'єві (Тарту). Коли німецькі імперіалісти посунули в Естонію, отримав завдання від радянської влади евакуювати навчальний заклад на південь країни. Так у 1918 р. із своєю сім'єю В. М. Фідровський опинився в Херсоні. Тут його залучили до роботи в місцевому педагогічному вузі. Згодом він же його й очолив.

Під час громадянської війни Миколаївський учительський інститут, відкритий ще 1913 р., майже не працював і відкрив свої двері в числі 17 вузів країни тільки після 1920 р. Після утворення Миколаївської губернії виникло рішення про злиття Херсонського і Миколаївського учительських інститутів у великий центр підготовки викладацьких кадрів для півдня України. Пріоритет було надано Миколаєву. Однак, під тиском громадськості обидва вузи залишилися на своїх місцях. Але в ході цієї дискусії виникло рішення направити в Миколаїв з метою формування тут кадрового корпусу непрацюючого учительського інституту В. М. Фідровського. Він активно включився не тільки в цю роботу, але і в налагодження навчального і виховного процесу в Миколаївській радпартшколі, що готувала кадри партійних, радянських, комсомольських, кооперативних, жінвідділівських та політпросвітницьких працівників.

Восени 1921 р. вищий педагогічний інститут перетворено у Миколаївський інститут народної освіти, ректором якого призначили В. М. Фідровського. На цій посаді він пробув до

серпня 1929 р. Це був вуз з 4-річною освітою. Працював тільки один факультет соціального виховання, що мав відділення соціально-економічне, мови та літератури, фізико-математичне і хіміко-біологічне. Професор В. М. Фідровський прагнув надати всіляку допомогу і підтримку робітничо-селянській молоді. З його ініціативи при інституті відкрито підготовче відділення — робітфак. Він був піонером і в налагодженні системи підвищення кваліфікації педагогічних кадрів. В ІНО було відкрито заочне відділення по підготовці вчителів, що не мали закінченої вищої освіти. Важливим напрямком роботи ректора ІНО стала участь у ліквідації неписьменності серед дорослого населення міста і краю. Газета «Красный Николаев» у 1927 р. відзначала, що інститут народної освіти на чолі з ректором В. М. Фідровським перетворився на установу, що має величезне культурне та виховне значення для міста. При ньому відкрилися недільний і антирелігійний університети.

Наслідком постійного науково-дослідницького пошуку професора В. М. Фідровського в ІНО стало видання 1926 р. краєзнавчого збірника «Миколаївщина», що продовжив кращі традиції миколаївських краєзнавців, і насамперед Г. М. Ге. Новий збірник відразу ж привернув увагу громадськості. Книга була поширена протягом 1—2 місяців. У 1927—1930 рр. під його редакцією вийшли дві книги наукових записок, де було опубліковано немало статтей краєзнавчого напрямку.

Крім керівництва інститутом, він добросовісно виконував обов'язки члена Миколаївського окружкому КП(б)У, члена методбюро Окрметодкому, вів заняття в радпартшколі, працював у Дитбюро, в Агітпропі, завідував секцією наукових робіт у Наросвіті, а потім ще й очолив Миколаївське відділення Одеського губернського бюро Істпарту. В. М. Фідровський та ін. був редактором таких видань Іспарту, як «Страницы борьбы. Сборник материалов по истории революционного движения в Николаеве» (1923 г.). «1905 год на Николаевщине. Хроника, статьи и материалы по истории революции 1905 года на Николаевщине» (1925 г.), «Октябрь на Николаевщине. Очерк по истории революции 1917—1920 гг. на Николаевщине», написаних по гарячих слідах цих подій. Вони містять багато цінного фактичного матеріалу, що не втратили свого значення і до наших днів. Накопичення ма-

теріальної бази, інших цінних реліквій дало можливість відкрити при Істпарті музей революції, де було зосереджено біля 2500 оригінальних експонатів.

У 1929 р. Фідровського переводять на посаду ректора Дніпропетровського інституту соціального виховання. Через два роки він працює у Вищій Комуністичній сільськогосподарській школі, пізніше — завідував суспільствознавчою кафедрою у Дніпропетровському державному університеті. Тут до нього і дійшла звістка про закриття його дітища — Миколаївського музею революції як такого, що «не повністю відбиває» генеральну лінію й історію партії» (в музеї майже не було матеріалів про Сталіна). Крім того, очолюючи Істпарт, В. М. Фідровський намагався об'єктивно проаналізувати початкову революційну діяльність Л. Д. Бронштейна (Троцького) в Миколаєві. 2 липня 1937 р. заарештували Василя Михайловича, а 9 вересня того ж року було заарештовано дружину, Марію Андріївну, яку без слідства і суду було запроторено до спецтабору. Дочку його було виключено з другого курсу аспірантури, а молодшого сина — з п'ятого курсу транспортного інституту. Таким чином безвинно постраждала вся сім'я ректора Миколаївського ІНО.

У складних політичних та соціально-економічних умовах в краї набували розвитку охорона здоров'я, освіта, наука, культура. Все більше уваги приділялося охороні здоров'я трудящих, розширенню й поліпшенню медичного обслуговування населення. В 1939 р. працювали 668 лікарів і 2205 чол. середнього медперсоналу. Лікарняну мережу складали 68 лікарень на 3439 ліжок. Всього ж у містах і селах Миколаївщини налічувалося 370 лікувально-профілактичних закладів. Функціонували жіночі й дитячі консультації. В 1939 р. у 158 постійних дитячих садках виховувалось 6083 дітей. 1630 дітей відвідували 469 дитячих майданчиків.

Докорінні зміни відбулися в галузі народної освіти. В 1930—1932 навчальному році уведено обов'язкову початкову освіту в сільській місцевості і семирічну — у міській. Кошти, виділені на розвиток народної освіти, збільшились у порівнянні з 1913 р. у 70 разів. У 1938—1939 навчальному році в області працювало 1118 загальноосвітніх шкіл, у т. ч. 648 початкових, 361 неповна середня і 109 середніх. У них 6951 учитель навчав 186743 учнів. Успішно ліквідувалась неписьменність

менність серед дорослого населення. Цими питаннями займалася обласна комісія з остаточної ліквідації неписьменності. В роки третьої п'ятирічки Миколаївщина була однією з 8 областей України з найвищим процентом слухачів вечірніх шкіл. У 1939 р. 40 вчителів області за успіхи на ниві освіти нагороджені орденами і медалями. В травні 1941 р. відбувся перший випуск (3000 юнаків і дівчат) 12 шкіл ФЗН системи трудових резервів. Діяло 6 ремісничих училищ. На початку 1941 р. в народному господарстві Миколаївщини було зайнято 13000 спеціалістів з вищою і середньою спеціальною освітою.

В області діяли три вузи. Миколаївський інститут народної освіти в 1934 р. перетворено на педагогічний інститут. Значно зріс і розширився Миколаївський кораблебудівний інститут. У них навчалися 2498 студентів. Обидва вузи видавали свої наукові праці. 6690 учнів навчалися у 14 середніх спеціальних закладах.

У 30-і рр. на Миколаївщині діяли відділення Всеукраїнського союзу пролетарських письменників і союзу комсомольських письменників «Молодняк», які спільно з окружною, а потім міською газетою «Шлях індустріалізації» видавали в 1931—1932 рр. художньо-політичний щомісячник «Стапель». У Первомайську в 1928 р. виходив ілюстрований додаток до окружної газети «Селянська правда». В тому ж році видавався щомісячний додаток до газети «Красный Николаев» під назвою «Культура, наука, быт», а через рік — щоденне видання «Зритель». В кінці 30-х — на початку 40-х рр. значну роботу по вихованню місцевих письменницьких кадрів вела літературна студія при Миколаївському педагогічному інституті.

Зростала сценічна майстерність театральних колективів області. До початку 1939 р. їх було вже 6. На Миколаївщину часто навідувалися відомі театральні колективи з інших міст країни. Так, 1927 р. понад два місяці гастролював український драматичний театр ім. М. К. Заньковецької. Майже півроку у 1929—1930 рр. показував тут спектаклі пересувний російський драматичний театр «Шахтерка Донбасса», що став у 1932 р. основою Миколаївського російського драматичного театру ім. В. П. Чкалова. Ще 1927 р. на базі гуртка «Червоний галстук» Центрального клубу піонерів виник про-

фесійний театр юного глядача (ТЮГ). Влітку 1939 р. в області гастролював театр Чорноморського військово-морського флоту, що показував ряд п'єс з військово-патріотичної тематики. А напередодні Великої Вітчизняної війни миколаївці знайомилися з мистецтвом творчого колективу Харківського державного українського драматичного театру ім. Т. Г. Шевченка.

Досягнення народної творчості Миколаївщини демонструвалися на республіканській олімпіаді художньої самодіяльності в 1936 р. Інститут українського фольклору провів перед війною в області декілька експедицій, під час яких було записано багато оригінальних народних пісень. В Миколаївському районі досліджувалися також зразки настінного розпису.

Значно розширились колекції музеїв Миколаєва. Новими експонатами з розкопок Ольвії поповнився історико-археологічний музей. Художній музей експонував полотна В. Верещагіна, І. Айвазовського, М. Авілова, Р. Судковського. Ще 1922 р. відкрито акваріум-зоосад, один з перших в Україні.

Велику роботу на місцях вели сільські клуби, будинки колгоспника, будинки культури, де систематично читалися лекції, організовувалися доповіді й бесіди з питань внутрішньої та зовнішньої політики. В 1939 р. в області налічувалося 15 будинків культури, 26 районних, 187 сільських і 1209 колгоспних клубів, 963 бібліотеки з фондом понад 2 млн. книг, 424 хати-читальні, 1058 червоних куточків.

До 1941 р. майже завершилася суцільна радіофікація всіх населених пунктів краю. В містах і селах діяло 230 стаціонарних кіноустановок, в т. ч. 109 звукових. Виходили обласні газети «Більшовицький шлях» (з 1937 р.), «Южная правда» (з 1938 р.). У 1939 р. на Миколаївщині видавалося 28 обласних, міських і районних газет.

Мешканці області створювали на підприємствах, у радгоспах, в установах і навчальних закладах осередки МОДРу, що шефствували над політв'язнями Німеччини (Берлін, Гамбург), Італії (Трієст, Мілан, Флоренція), Китаю (Шанхай), Польщі (Ковель, Равич), Болгарії (Варна). Велика дружба зв'язувала миколаївських суднобудівників з робітниками Японії, Великобританії, США, Іспанії. Активізувалась робо-

та оборонно-спортивних товариств. У 1941 р. у військово-фізкультурних гуртках налічувалось 10350 членів.

Напередодні Великої Вітчизняної війни Миколаївська область була розвинутим індустріальним і культурним краєм в Україні.

РОЗДІЛ VI.

Миколаївщина в роки Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр.

Напад німецько-фашистських загарбників перервав мирну працю жителів міст і сіл України. Розпочалась безприкладна в історії людства війна проти поневолювачів. Жорстокі бої розгорнулися на широкому фронті — від Баренцового до Чорного морів. На нашу землю вторглась заздалегідь відмобілізована, добре оснащена, чисельно переважаюча на головних напрямках гітлерівська армія, що мала великий досвід ведення війни. Потужні угруповання противника — танкові та моторизовані дивізії — глибоко вклинилися в нашу територію. До кінця третього тижня кровопролитних боїв вони просунулися від 350 до 600 км, захопивши значну територію України, Прибалтики, Білорусію, Молдавію. Нависла смертельна небезпека.

У Миколаївщині, як і у всій країні, прокотилася хвиля мітингів і зборів, на яких були присутніми понад 200 тис. чол. Їх учасники виражали тверду рішучість дати відсіч агресорові. Так, робітники Чорноморського суднобудівного заводу на своїх зборах заявили: «Всі, як один, станемо захищати нашу безмежну країну, наші міста і села».

Палка любов до Батьківщини і ненависть до фашизму проявлялася насамперед у масовому добровільному бажанні вступити до лав Червоної Армії. Будівельник з Миколаєва Г. Семиліт у своїй заяві до військкомату писав: «Троє моїх синів в армії, двоє призвані зараз, прийміть і мене. Я разом з своїми синами буду бити ворога». В перші дні війни до військкоматів області надійшло 8600 заяв із проханнями послати на фронт.

У містах і селах створювалися добровільні народні формування. Більше тисячі колишніх учасників громадянської

війни сформували Миколаївський добровільний кавалерійський полк. Його командиром був призначений голова обласної ради Тсоавіахіму П. М. Заможний. У середині серпня полк влився до складу 2-го кавалерійського корпусу під командуванням генерала П. О. Бєлова, який брав участь у розгромі німецько-фашистських військ під Москвою. До 27 липня 1941 р. на Миколаївщині налічувалося понад 70 тис. ополченців. Було організовано 33 винищувальних батальйони і 1108 допоміжних груп загальною кількістю понад 20 тис. чол.

Організаторську роботу на місцях для мобілізації трудящих на боротьбу проти гітлерівських загарбників очолили первинні партійні організації, партійні комітети. Штабами для керівництва їх діяльністю, організації відсічі ворогу з першого дня нападу на країну стали обласний, 2 міських і 26 районних комітетів партії. У перші ж дні війни до лав Червоної Армії влилося понад 50% обласної партійної організації.

Виконуючи постанову ЦК ВКП(б) про посилку на фронт комуністів і комсомольців як політбійців, бюро Миколаївського обкому КП(б)У в своєму рішенні від 26 червня 1941 р. рекомендувало і направило на політроботу в діючі частини Червоної Армії 62 комуністів з числа керівників партійних і радянських органів. Членом Військової ради 26-ї армії Південно-Західного фронту став бригадний комісар, колишній перший секретар Миколаївського обкому партії С. І. Бутирін, який у вересні 1941 р. загинув у боях.

Швидко здійснювалася перебудова на воєнний лад промисловості. В ці дні трудящі області працювали з величезним напруженням. На багатолюдному мітингу залізничників станції Миколаїв майстер вагонного депо Дзюбенко, звертаючись до робітників, сказав: «Війна почалась, потрібні вагони для нашої Червоної Армії. Не будемо витрачати дорогий час, за роботу, товариші». З великим ентузіазмом відгукнулися залізничники на заклик майстра. Прямо з мітингу вони відправились на роботу і заходились обладнувати вагони. Додому ніхто не пішов. Працювали увесь день і всю ніч. 23 червня на залізничній колії стояло 100 відремонтованих вагонів, так необхідних для військових потреб.

На промислових підприємствах широко розгорнувся рух багатоверстатників, за економію металу, електроенергії, си-

ровини, скорочення строків виробництва воєнної продукції. Тільки колектив раціоналізаторів ЧСЗ з 22 червня по 20 липня 1941 р. за рахунок впровадження рацпропозицій заощадив матеріалів, електроенергії, інструментів на 277231 крб. Суднобудівники заводів Чорноморського та ім. 61 комунара в перші дні війни встановлювали озброєння на всі мирні пароплави, баржі й катери, артилерійські гармати — на залізничні платформи. Приступили до відливки корпусів для авіабомб і снарядів заводи «Дормашина» і чавуноливарний. Парфюмерна і кондитерська фабрики налагодили виробництво пляшок з горючою сумішшю і детонаторів для гранат. Повсюдно створювалися фронтові бригади.

Суднобудівники міста на 2 години збільшили тривалість робочого дня. Їх приклад наслідували колективи інших підприємств Миколаївщини. 1 липня 1941 р. Миколаївський міський комітет схвалив ініціативу службовців заводу «Дормашина» про перехід на робочі місця за верстати і слюсарні верстаки. За короткий час на заводах і фабриках місця тих робітників, що пішли на фронт, зайняли 365 службовців та інженерно-технічних працівників. На початок липня 1941 р. на підприємства і транспорт прийшли працювати 1552 жінки. Не стояли осторонь підлітки й люди похилого віку.

Патріотизм людей виявився також і в тому, що трудящі вносили свої збереження у фонд оборони. Робітники заводів ім. 61 комунара і «Дормашина» вирішили вносити у фонд оборони свій одноденний заробіток щомісяця до кінця війни.

Ніколи ще справа оборони своєї землі не була такою близькою і зрозумілою знедоленим і зубожілим радянським селянам, як у роки Великої Вітчизняної війни. Колгоспник сільгоспартілі «Шлях незаможника» Очаківського району Козаков заявив: «Наша армія і весь радянський народ сповнені рішучості до останньої краплі крові захищати свою Вітчизну. Не топтати ворогові нашу землю, ми його розіб'ємо. Перемога буде за нами. У відповідь на звірячий напад усі колгоспники, як один, за першим покликом і в будь-яку хвилину стануть до лав червоних воїнів. Ми працюватимемо вдень і вночі, не покладаючи рук, щоб зібрати до зернини високий урожай».

Зусилля людей у тривожні липневі дні 1941 р. були спря-

мовані на забезпечення дострокового збирання врожаю хліба, що видався того року дуже добрим. Миколаївська область однією з перших в Україні розпочала жнива 1941-го. Обласні організації звернулися до трудівників сільських районів із закликом в найкоротший строк завершити збиральну компанію. Колгоспи і радгоспи краю повинні були здавати на заготівельні пункти в цілому 34598 т зерна щоденно.

Ця робота вимагала дуже високої організованості, чіткості і дисципліни, максимального використання всіх людських сил, сільськогосподарських машин і транспорту, бо відбувалася вона в надзвичайно складних умовах мобілізації та добровільного вступу до армії найбільш працездатного населення, керівних кадрів, механізаторів і спеціалістів сільського господарства, колгоспників, мобілізації в армію найбільш потужних тракторів, автомашин, найкращих коней. Становище ускладнювалося ще й тим, що багато робочої сили і тягла колгоспників використовувалися на будівництві оборонних споруд.

Боротьба за врожай стала справді масовою. Учителі Варварівського району звернулися до всіх учителів області із закликом: «З початком війни немає більше мирних професій. Вся країна віднині працює на оборону, на захист Батьківщини. Перемога вирішується не тільки на фронті, але й в тилу. Ми, вчителі Варварівської середньої школи, йдемо в колгоспи допомагати збирати багатий врожай, закликаємо всіх учителів у Миколаївській області наслідувати наш приклад».

Студенти кораблебудівного і педагогічного інститутів вирішили допомогти всім, чим можуть. Той, хто не може виступити зі зброєю в руках, повинен працювати на трудовому фронті і одночасно готуватися до майбутніх боїв, — так вважали вони.

Як тільки колгоспи і радгоспи Очаківського району приступили до збирання врожаю, на подання допомоги трудівникам села з м. Очакова було направлено 480 чол. Велику активність проявляли підлітки. Тільки з Ленінського району м. Миколаєва 25 червня добровільно поїхали на село 300 учнів 8—10 класів. У Баштанському районі з ініціативи робітниць молочно-приймального пункту було створено близько 10 бригад домогосподарок і працівниць установ для збирання врожаю. Перша така бригада виїхала на збирання

врожаю в колгоспі «Політвідділ». Тільки в першій половині липня 1941 р. на жнива було відправлено близько 15 тис. чол. мешканців міст, районних центрів, інтелігенції та учнів. З перших днів війни чоловіків-колгоспників, що пішли на фронт, замінили жінки, підлітки, старики, які добровільно повернулися на виробництво. Так, у Софіївській МТС Новобузького району перейшли працювати на трактори і комбайни 58 дівчат.

Переборюючи великі труднощі, колгоспники показували зразки справжнього трудового героїзму. Норми мирного часу були відкинуті. На збиранні врожаю люди працювали від зорі до зорі. У багатьох колгоспах була організована на змінному тяглі цілодобова робота найпростіших збиральних машин, що значно скорочувало строки проведення збиральних робіт. Наприклад, комбайнер Явкінської МТС Баштанського району А. Г. Поточилов (згодом Герой Соціалістичної Праці) в колгоспі «Дніпробуд» на комбайні «Комунар» щоденно збирав урожай на площі 25—30 замість 14 га. На 25 липня 1941 р. багато колгоспів області достроково виконали план здачі хліба. Колгоспи, радгоспи, колгоспники відправляли державі, частинам Червоної Армії не тільки хліб, але й інші продукти сільськогосподарського виробництва. В Баштанському районі колгоспи «Комінтерн», «Червоний прапор», «Червоний степ», ім. Ворошилова та ін. на 7 липня 1941 р. перевиконали річні плани здачі м'яса, молока і бринзи, а колгоспи Тилігуло-Березанського району на 15 липня виконали план м'ясопоставок за 1941 р. і перше півріччя 1942 р.

З наближенням лінії фронту було організовано евакуацію основних промислових підприємств області разом з кваліфікованими робітниками вглиб країни. В надзвичайно складних умовах, у стислі строки демонтувалося устаткування миколаївських суднобудівних заводів. Тисячі спеціалістів Миколаївщини працювали на заводах Севастополя, Туапсе, Поті, Астрахані, Уралу, Поволжя, Сибіру, Середньої Азії, Далекого Сходу. Миколаївські і севастопольські суднобудівники провели з інженерної точки зору найунікальнішу операцію ремонту крейсера «Молотов». У бою у цього крейсера відірвало корму. І він надовго вийшов з ладу. Зробити нову корму в умовах воєнного часу було надзвичайно важко. Та

й часу для цього потрібно було не менше року. Тоді вони запропонували відрізати кормову кінцівку недобудованого крейсера «Фрунзе», яким все рівно навряд чи вдалося б зайнятися до кінця війни, і приварити її до крейсера «Молотов». Така пропозиція спочатку здалася занадто сміливою, якщо не утопічною. Тим більше, що це були різнотипні кораблі. Корма «Фрунзе» була майже на 2 м ширшою, а також на півметра вищою за корму «Молотова». У мирний час таке рішення не прийшло б ніколи і в голову. Але в роки війни людська думка працювала на межі фантастики. До того ж і док невеликої вантажопідйомності не дозволяв провести докування нормальним методом.

Зваживши все «за» і «проти», корабели пішли на ризик. Крейсер «Молотов» помістили в док з великим диферентом на ніс так, щоб над його стапель-палубою підносилася корма, а ніс залишався у воді. Почалися роботи по заміні корми, а разом з нею і всієї гвинтово-кормової групи, якої крейсер теж позбувся в бою. Були організовані цілодобові роботи. Працювали по-ударному. Через 4 місяці на ходових випробуваннях відновлений крейсер одержав оцінку «відмінно». Корабель був немовби новий. Його швидкість, незважаючи на потовщену корму, досягла проектної, що здивувало багатьох знавців корабельної справи. Недосвідченому окові важко було вловити, що крейсер переніс справжню «пластичну» операцію. Про це нагадувала лише трохи піднята вгору корма і нібито «здуті» борти кормової кінцівки. Та це не завадило крейсерові нести бойову вахту на морі. Згодом крейсер «Молотов» був перейменований на крейсер «Слава». Та з чужою кормою він не розлучався до останніх днів своєї служби на Червонопрапорному Чорноморському флоті. Самовіддано трудилися у східних районах країни робітники заводу «Дормашина», Миколаївської ТЕЦ, швейної фабрики ім. Кірова, вчені Миколаївського кораблебудівного інституту. Через нестачу транспорта не був евакуйований Миколаївський педагогічний інститут.

Заздалегідь було створено широку мережу підпільних організацій, партизанських загонів та диверсійних груп. В області було утворено 2 підпільні міськкоми, 3 міські та 26 сільських райкомів у складі 124 секретарів і членів комітетів та 186 осередків. Для роботи в підпіллі залишилося

1057 комуністів та багато безпартійних. Було створено також 13 партизанських загонів, до яких увійшло більше 300 комуністів.

У середині липня з Москви до Миколаєва за завданням ЦК ВКП(б) прибув досвідчений розвідник В. О. Корнєв (справжнє прізвище — Лягін). Народився він 31 грудня 1908 р. у селищі Сельцо на Брянщині в сім'ї залізничника. Тут пройшли його дитячі роки. А юність В. Лягін провів у Ленінграді, де закінчив школу, потім механіко-машинобудівний факультет Ленінградського політехнічного інституту ім. М. І. Калініна. В його особистій справі, що зберігається в інституті і до цього часу, є характеристика, видана Володарським райкомом комсомолу: «Лягин Виктор Александрович, член ВЛКСМ с 1923 г., членский билет № 313227, за время своего пребывания в ВЛКСМ работал неоднократно ответственным секретарем коллектива, членом райкома ВЛКСМ, инструктором РК по школьным коллективам ВЛКСМ, а в последнее время работает пионервожатым в 96-й и 97-й трудовых школах. Неся указанные нагрузки, т. Лягин проявлял себя как выдержанный и сознательный комсомолец, политически развитый, могущий вести руководящую работу и обладающий организаторскими способностями».

Після закінчення інституту він працює в одній із будівельних організацій Ленінграда. В 1936 р. переходить працювати на завод ім. Ілліча верстатобудівного об'єднання ім. Свердлова. Незабаром став улюбленцем заводської молоді, обирається секретарем комітету комсомолу. Потім його направляють до школи чекістів. Червень 1941 р. застає В. О. Лягіна в Москві, де він хотів провести відпустку в колі сім'ї, рідних і близьких. І йому доручається організувати диверсійно-розвідувальну роботу в тилу ворога на території України.

Будучи всебічно розвиненою, технічно освіченою людиною, досконало володіючи німецькою, англійською і французькою мовами, забезпечений усіма необхідними документами, В. О. Лягін влаштувався на роботу інженером-технологом ЧСЗ і до зайняття Миколаєва німецько-фашистськими загарбниками працював над створенням диверсійно-розвідувальної групи. До її складу ввійшли Г. Т. Гавриленко, О. П. Сидорчук, Д. А. Свідерський, О. В. Соколов, І. Н. Коваленко, П. П. Луценко, Б. І. Молчанов, О. М. Наумов, М. В.

Улезко та ін. До окупації області група почала готувати явочні квартири, придивлятися до людей, вивчати їх, підготувала запаси зброї і продовольства. Для більшої конспірації В. О. Лягін знайомиться, а потім 5 серпня 1941 р. реєструє фіктивний шлюб з місцевою німкенею Магдою Дукарт. Пізніше група В. О. Лягіна стала керівним центром, навколо якого об'єдналося чимало підпільних груп і організацій, що діяли як у Миколаєві, так і в ряді районів області. Підпільний же обком КП(б)У було створено тільки в другій половині серпня 1941 р. на лівому березі Дніпра, і він практично не мав ніякого зв'язку із створеними раніше підпільними міськкомами, райкомами, партійними групами, що на той час уже перебували на окупованій ворогом території.

Після того, як німецькі війська на початку серпня підійшли до Дніпра, гітлерівське командування перекинуло значну частину сил на південь — у фланг Південного фронту. Одночасно ворог завдав кілька ударів по стику 9-ї і Окремої Приморської армії, примусивши першу відійти на схід до переправи через Південний Буг у районі Миколаєва. 13 серпня основні сили 9-ї армії опинилися в оточенні. Після тривалих запеклих боїв з 13 по 16 серпня, прорвавши вороже кільце, вони відійшли за р. Інгулець. 16 серпня 1941 р. гітлерівці вдерлися до Миколаєва. До кінця місяця було окуповано всю область. Настали чорні дні фашистської окупації.

З перших днів вторгнення на територію області фашистські головорізи почали дикий розбій і пограбування мирного населення. Ще ніколи, за всю свою історію, Миколаїв не переживав такої страхітливої трагедії. Місто поглинула хвиля кривавого терору. Під маркою пошуків зброї фашисти вривалися в квартири, грабували, по-звірячому вбивали ні в чому не винних людей, стріляли просто в тих, хто потрапляв під руки.

Слідом за частинами 11-ї армії в Миколаїв прибула оперативна команда поліції безпеки і СД на чолі з штурмбанфюрерами Цахом і Шульцем. Група підпорядковувалась генералу Тітману — командуючому військами СС в Миколаєві. На початку жовтня 1941 р. їх змінила команда «С-5», очолювана оберштурмфюрером СС Сандлером. «Можна сказати, що це була звичайна команда вбивць», — вимушений був зізнатися на процесі військових німецьких злочинців у

Миколаєві начальник поліції безпеки і СД Сандлер. 20 серпня, на четвертий день окупації, фашисти розстріляли на міському цвинтарі понад 4000 чол. Людей клали рядами на землю, обличчями вниз і прострілювали потилиці автоматними чергами в присутності всіх приречених.

Небачені за своїми масштабами злочини заподіяли фашистські кати в с. Богданівці Доманівського району. В перших числах листопада 1941 р. вони перетворили радгосп «Богданівка» на табір смерті і почали зганяти туди людей з Одеської, Миколаївської, Кіровоградської, Вінницької та ін. областей України. Колони людей, серед них діти, жінки, старики, змучені голодом, холодом і тривалими етапами, з прибуттям у табір розміщувалися в напівзруйнованих свинарниках, бараках, літніх загонах для свиней і просто неба, незважаючи на сувору зиму 1941—1942 рр. Тільки до середини листопада 1941 р. в таборі було сконцентровано понад 50 тис. приречених до смерті людей. З моменту ув'язнення до табору арештовані були повністю позбавлені будь-якої їжі й води. Для вгамування спраги вони були змушені користуватися снігом. А ті, що намагалися дістати капусту, буряки чи воду крізь колючий дріт від місцевого населення, розстрілювалися на місці.

20 грудня 1941 р. з м. Голти (м. Первомайськ) у Богданівський табір на кількох підводах під'їхав каральний загін у складі 60 чол. під командуванням гітлерівця Гегеля. На світанку 21 грудня 1941 р. тут почалися масові розстріли, що тривали до середини січня 1942 р. Кров лилася рікою. На дні яру було розкладено велике вогнище з соломи, очерету і дров. Спеціально виділені робочі бригади з числа тих, що розстрілювалися, складали трупи на це вогнище. Спалювання трупів не припинялося ні вдень, ні вночі. Понад 2000 в'язнів, що утримувалися у свинарниках, тих, що відмовилися виходити на розстріл, поліцаї спалили живими, зачинивши попередньо всі виходи. До 1 лютого 1942 р. німецько-румунські недолюдки знищили в таборі понад 54000 мирних громадян.

Складовою частиною завчасно розробленого гітлерівського плану знищення людей була і масова страта військовополонених. У Миколаєві, в районі Темводу, за Інгульським мостом, було створено табір, у якому перебувало близько 30000

військовополонених солдатів і командирів Червоної Армії. Їх морили голодом, взимку і влітку тримали просто неба, постійно примушували виконувати непосильну роботу, навмисно прирікаючи на загибель, здійснювали масові розстріли. За період окупації Миколаївської області німецько-фашистськими бузувірами було розстріляно, повішено і закатовано 74662 мирних жителів, більшість яких становили старики, жінки, діти, 30690 військовополонених, насильно вигнано до Німеччини понад 25000 юнаків та дівчат. Вся попередня історія людства не знала такого масового і варварського винищення людей. Масові вбивства мирних жителів і військовополонених не були лише наслідком сваволі окремих гітлерівських офіцерів, солдатів або чиновників. Це була чітко розроблена система уряду гітлерівської Німеччини, що вимагав проведення її в життя. Після окупації Миколаєва, на другий же день всі промислові підприємства були «реквізовані». ЧСЗ було перейменовано на «Південну верф», завод ім. 61 комунара — «Північну верф», судноремонтний завод — на «Малу верф», кондитерську фабрику назвали фабрикою «Ренесанс» і т. п. Керуючим всіма суднобудівними заводами Миколаєва і Херсона призначено адмірала фон Бодеккера.

Німецько-фашистські загарбники надавали великого значення Миколаївському генеральному округові, створеному із частини території Миколаївської області. Вони мали на увазі не тільки пограбування сільського господарства, але й швидку відбудову суднобудівної промисловості, на що була настроєна служба розвідувальних, військових і господарських органів. До Миколаєва двічі приїздив рейхсміністр Розенберг і рейхскомісар Еріх Кох. Крім вирішення ряду питань, пов'язаних з пограбуванням міського й сільського населення, Розенберг зустрічався з фон Бодеккером з питань роботи суднобудівних заводів, ремонту і будівництва військових кораблів. Але внаслідок саботажу миколаївських корабелів німецько-фашистським загарбникам не вдалося перетворити суднобудівні заводи на базу фашистського военноморського флоту. За увесь період окупації на заводах був налагоджений лише випуск чавунних плит, ресор для автомашин і ремонт залізничних вагонів.

На всіх будинках, де розташовувалися військові й цивіль-

ні німці, що прибули з Німеччини, а також німці-колоністи. були прикріплені таблички: «В цьому будинку живуть німці. Хто провиниться чим-небудь супроти них, або порушить їх власне добро, буде розстріляний». Були закриті всі навчальні заклади Миколаєва і області. Працювали лише міський театр «Ермітаж» (арійська раса — культурна раса!), що обслуговував тільки німців, два кінотеатри, один з них тільки для німців. Електроенергія подавалася тільки німецьким установам. Пущений німцями трамвай у Миколаєві експлуатувався тільки півтора місяця. Працював лише один хлібозавод, що випікав хліб для німецької армії. Вийшов з ладу водопровід. Такими є тільки деякі штрихи так званого німецького «нового порядку» в Миколаєві.

Фашистські мракобіси, не визнаючи ніяких законів міжнародного права і людської моралі, з безцеремонною нахабністю топтали політичну свободу, національні почуття і людську гідність українського народу. Вся влада на місцях перебувала в руках гітлерівських чиновників-генеральних комісарів, гебітскомісарів і різних шефів. Створена окупантами українська адміністрація, так зв. «Місцеве самоврядування», по суті, була лише допоміжним фашистським апаратом і цілком обслуговувала тільки потреби гітлерівців, допомагала їм пригнічувати людей, що не з своєї власної вини опинилися на тимчасово окупованій ворогом території.

Це були тяжкі для українського народу дні, сповнені трагічних переживань. Але німецько-фашистські загарбники побачили в містах і селах Миколаївщини не зляканий натовп. Вони наштовхнулися на могутній, цілеспрямований опір нескореного народу, що піднімався на боротьбу проти середньовічного варварства.

Це була важка і складна боротьба, пов'язана з ризиком, випробуваннями і злигоднями. Фашистським каральним і розвідувальним органам, службі СД і жандармерії в перші дні окупації з допомогою своїх агентів і зрадників вдалося виявити велику частину партійного і радянського активу. Мужні патріоти героїчно загинули в застінках гестапо. Серед них було чимало людей, що були залишені для підпільної роботи. Все це порушило завчасно встановлену мережу явок, склад створених підпільних організацій і груп, баз партизанських загонів. Із залишених в тилу ворога секретарів райко-

мів у живих зостався тільки Т. М. Морозов — секретар підпільного бюро Центрального райкому (колишній секретар Олександрівського райкому партії Рівненської області, направлений ЦК КП(б)У до Миколаєва). Але в містах і населених пунктах області залишилися окремі невеликі групи завчасно створеного партійного і партійно-комсомольського підпілля. В умовах жорстоких репресій народжувалися нові підпільні групи й організації, утверджуючи нескореність народу та живучість підпілля.

З самого початку окупації боротьба патріотів набула форми зриву економічних заходів ворога з використання промисловості та пограбування сільського господарства. На початку листопада 1941 р. німецьке окупаційне управління заводу «Південна верф» вирішило підняти плавдок водотоннажністю 34000 т, який затопили частини Червоної Армії біля берегів Великої Коренихи під Миколаєвом. Німецьке командування передбачало використати цей плавдок для ремонту фашистських військових кораблів. Підняття доку було призначено на 7 листопада 1941 р. Але звичайні люди — інженер Д. Костін і механік С. Водаш рано-вранці, у жовтневі дні, включили компресори в бокові камери доку, і до приходу підйомної команди ця велика споруда була перетворена на «гармошку». Її назавжди поглинули води Бузького лиману. Фашистські кати розстріляли патріотів.

О. Онищенко, І. Ішенцев, П. Васильєв, С. Слободянюк, М. Кир'ячук з Вознесенського району псували сільськогосподарську продукцію, саботували розпорядження окупантів, переховували зброю, займалися антифашистською агітацією. Кожний з них проживав у різних населених пунктах. Вони не зустрічалися один з одним. Але їх об'єднувала спільна мета будь-якими засобами саботувати заходи окупантів. За наказом обласного комісара фон Генінга патріотів було повішено. Молодий вчитель Новомар'ївської школи Братського району П. Ківшин з власної ініціативи разом з учнями-підлітками розповсюджував антифашистські листівки, скинуті радянським літаком. Фашисти викрили його й повісили. Але ні шибениці, ні розстріли, ні інші жорстокі репресії не змогли послабити звитяжного опору українського народу. Боротьба проти коричневої чуми все більше посилювалася піс-

ля відновлення і створення нових підпільних райкомів, партійних і комсомольсько-молодіжних організацій і груп. Вона стає все більш організованою.

Вже у вересні 1941 р. Т. М. Морозов вживає заходів до відновлення створеного підпілля Центрального району. В цій роботі він спирався на людей, залишених для роботи в підпіллі — М. С. Прудку і К. І. Богданова. З їх допомогою встановлюються зв'язки з деякими патріотами, що опинилися на окупованій території. Нарада, на якій були присутніми Т. М. Морозов, М. С. Прудка, К. І. Богданов, В. Н. Маконовицький, Є. Т. Заїченко, М. Л. Словачевський та ін., обрала керівне ядро підпілля у складі Т. М. Морозова, М. С. Прудкої і К. І. Богданова. Вирішено створити невеликі диверсійні підпільні групи, розосередити їх за містом — у Миколаївському сільському районі в декількох пунктах, на залізничних станціях та на заводі «Південна верф». Незабаром до підпільної роботи було залучено 19 комуністів, 6 комсомольців і 50 безпартійних з числа робітників, селян та інтелігенції.

У жовтні 1941 р. робітник ЧСЗ П. Я. Защук створив підпільну групу в Миколаєві. З початку війни він був в армії політруком роти. У боях під Києвом потрапив до оточення, втік з полону в Миколаїв і тут налагодив зв'язок з робітниками заводів, командирами і червоноармійцями, що також вирвалися з полону. Разом із створенням груп у Миколаєві він також багато працював над організацією підпілля в Новоодеському, Новобузькому та Березнегуватському районах.

У листопаді 1941 р. на заводі «Північна верф» (ім. 61 комунара) з ініціативи Г. А. Степанова була створена підпільна група з робітників та інженерно-технічних працівників. Г. А. Степанов, як і П. Я. Защук, — суднобудівник. До війни працював майстром на заводі ім. 61 комунара. На початку серпня 1941 р. його призвали до лав РСЧА і за дорученням Сталінського райвійськкомату м. Миколаєва на чолі групи призивників послали 13 серпня вглиб країни. Проте поблизу Миколаєва група потрапила в полон. Після втечі з полону Степанов повернувся до Миколаєва і в жовтні 1941 р. біржа праці направила його на «Північну верф». Тут за допомогою К. Ф. Лахновського, Ф. А. Алфімова, Н. А. Мальовничого він і створює підпільну групу.

Наприкінці листопада 1941 р. в Миколаєві, у Центральному лазареті для військовополонених повітряного флоту, виникла підпільна група на чолі з К. Я. Панкратовим, А. І. Горлачовим, І. М. Ситниковим. Керував їх діяльністю П. А. Комков (псевдонім — Михайло Мічений). Перед війною він закінчив Московську льотну школу і служив у військово-повітряних частинах Одеського округу. У повітряному бою під Миколаєвом на початку серпня 1941 р. його літак збили. З переламаною ногою П. А. Комков потрапив до миколаївського шпиталю, де його захопили фашисти. Незважаючи на те, що був прикутий до ліжка, Комков створює підпільну групу з поранених військовополонених льотчиків, а далі з допомогою патріоток К. І. Кривди, Г. І. Симанович і Т. І. Плохотникової тікає зі шпиталю. У своєму щоденнику він писав про це: «У шпиталі через К. І. Кривду познайомився з Льонею Кияном і Сашею Кубраком, з допомогою яких мені оформили паспорт, і я виписався зі шпиталю як житель Миколаєва. З цього дня я почав організовувати радянських людей для підпільної боротьби з окупантами».

У грудні 1941 р. на заводі «Південна верф» (ЧСЗ) колишній командир батареї В. В. Бондаренко, що теж втік з полону, з допомогою інженерів Б. І. Воробйова і Г. М. Нечесанова створив робітничу підпільну групу. Службу в армії В. В. Бондаренко розпочав до війни в Миколаєві. Отже, мав тут знайомих, завдяки яким влаштувався на роботу.

Восени 1941 р. підпільні групи виникають на Миколаївському сантехзаводі під керівництвом В. І. Соколова, серед працівників споживчої кооперації на чолі з Ф. О. Воробйовим, у морському порту, серед медичних працівників, молодіжна підпільна організація на чолі з О. Кубраком та ін. Отже, основною базою для створення підпілля та проведення диверсійної роботи були промислові підприємства Миколаєва. Робітники заводів чинили масовий опір фашистським окупантам, сміливо ставали до боротьби з гітлерівськими загарбниками.

За прикладом робітників навколо патріотів люди об'єднувалися в невеликі групи, що згодом розрослися у підпільні організації і в сільській місцевості Миколаївщини. У Братському районі вже у вересні 1941 р. підпільні групи виникають у селищі Братському, у селах Костуватому, Аннівці,

Михайловому-Жуковому, Дончиному, на станції Людмилівці, у радгоспі «Братський» та ін. На початку жовтня 1941 р. до с. Костоватого прибув Л. П. Шевченко, якого Кіровоградський обком залишив для підпільної роботи у ворожому тилу. З допомогою комсомолки Ольги Барабан (пізніше її називали українською Зоєю) він встановив зв'язок з групою молодих патріотів: І. Качуром, І. Назаренком, М. Калініким, які ще до приїзду Л. П. Шевченка розпочали підпільну діяльність проти окупантів. Він очолив цю групу і через її учасників, яких збирав на своїй нелегальній квартирі, встановив зв'язок з підпільниками ін. сіл. На кінець жовтня 1941 р. йому вдалося створити велику підпільну організацію Братського району.

У вересні-жовтні 1941 р. починають діяти антифашистські групи в 10 населених пунктах Казанківського району. Центром діяльності патріотичного руху стає с. Троїцько-Сафонове, де розгорнула свою роботу підпільна група, очолювана Г. М. Седнєвим. До війни він працював шкільним вчителем на руднику «Інгулець» Дніпропетровської області. Ще перед вторгненням фашистів влаштувався до середньої школи в с. Володимирівці Казанківського району Миколаївської області. А коли прийшли окупанти, став інспектором шкіл. Це дало йому широку можливість бувати в навколишніх селах і створювати там підпільні групи. Вони виникли у Володимирівці, Павлівці, Новосергіївці, Новолазарівці, Казанці та ін. селах.

У листопаді 1941 р. виникла підпільна група на території Филимонівської сільради Великоврадіївського району. Організатором її був місцевий житель С. А. Корчинський, який до війни працював дільничним агрономом Біляївської МТС. У період окупації С. А. Корчинський влаштувався дільничним агрономом Врадіївської МТС. Тут, у райцентрі, він залучив до підпільної діяльності багатьох жителів Великої Врадіївки, Гуляницького, Мар'янівки, Сирового, Іванівки, Нововасилівки, Адамівки, Новопавлівки, Тарасівки та ін.

Згуртувалися для боротьби не лише робітники й селяни, але й інтелігенція, яка в роки воєнного лихоліття довела, що не має інших інтересів за інтереси народу, який її зростив. Характерною щодо цього була створена в листопаді 1941 р. підпільна організація с. Богданівки Доманівського району.

Організатором її був лейтенант А. Т. Мазепа. З перших днів війни він потрапив у полон, але втік звідти і повернувся до рідного с. Богданівки. Там одразу ж приступив до створення підпільної організації. На грудень 1941 р. вона вже налічувала 20 чол., серед них 11 вчителів Богданівської та Акмечетської середніх шкіл: А. П. Козицький, Л. Є. Бесараб, В. М. Кучмій, Н. Є. Бесараб, Л. Я. Монташнюк, Г. Н. Мальчев та ін. Вчителі розгорнули серед населення широку антифашистську пропаганду, внаслідок якої на кінець 1943 р. підпілля Доманівського району зросло до 244 чол.

У Вознесенському районі патріоти вже в перший місяць ворожої окупації почали об'єднуватися в підпільні групи для боротьби проти ненависного «нового порядку» у м. Вознесенську та в селах Щербані, Рацеве, Трикрати, Воронівка, Білоусівка, Ахтове, Малосолоне. Враховуючи складність конспірації в умовах півдня України та неможливість зібрати всіх підпільників для обрання керівних органів, керівники підпільних груп Вознесенського району погодилися з думкою, що для згуртування сил, забезпечення єдності дій підпільників потрібно створити центр. Організатором цього центру став полковник Червоної Армії, що втік з полону, Г. Я. Гончаренко. У Вознесенську він відкрив кравецьку майстерню, під виглядом замовників його відвідували керівник підпільної групи с. Рацевого М. Пошукайло — старший лейтенант, якого підпільники визволили з табору військовополонених, керівники підпілля на території Вознесенської МТС І. Кочерга, М. Куга, підпільник Л. Аркуша та десятки інших вірних людей, здебільшого колишніх командирів Червоної Армії.

На пропозицію Г. Я. Гончаренка в жовтні 1941 р. відбулась нарада керівників підпільних груп району, на якій було обрано центр керівництва підпільним рухом у Вознесенському районі. Очолили центр М. В. Пошукайло (командир) і вчитель Рацівської школи М. О. Чернов (комісар). Всю роботу центру спрямовував Г. Я. Гончаренко. Підпільний центр ставив перед собою завдання: залучення якнайбільшої частини населення міста й сіл району до боротьби проти гітлерівців, зв'язок із сільськими підпільними організаціями та керівництво їх діяльністю, збирання зброї, прийом та поширення серед населення зведень Радінформбюро, проведення

диверсій, організація саботажу, знищення німецьких офіцерів, солдатів та їх прислужників, встановлення зв'язку з радянським військовим командуванням, вихід у Знам'янські ліси на з'єднання з партизанськими загонами.

Отже, вже на кінець 1941 р. в умовах жорстокого окупаційного режиму на промислових підприємствах, у містах і селах області було відновлено і створено заново, за далеко не повними даними, майже 40 підпільних організацій та груп. У період становлення підпілля патріоти зосереджували головну увагу на добиранні людей, налагоджуванні зв'язків, підготовці явочних квартир, нагромадженні зброї. Перші дії підпільних груп та організацій полягали переважно у прийманні зведень Радінформбюро та поширенні їх серед населення.

Червоні прапори, що з'явилися на багатьох будинках, правлінь колгоспів, залізничних станцій, МТС, у цехах заводів у день 24-ї річниці Жовтня, свідчили, що підпілля не розгромлене, що воно живе й діє. Підпільники, дедалі більше активізуючи свою діяльність, саботували економічні заходи окупантів, а там, де біля керівництва підпільними організаціями та групами стояли люди, що мали певний досвід нелегальної роботи, чинили й диверсії.

Вціліла в перші дні окупації вся група В. О. Лягіна. Її члени були направлені з інших міст країни. У Миколаєві їх ніхто не знав. До того ж вони пройшли первісну підготовку підпільної диверсійної роботи і були добре обізнані з методами конспірації, зосереджувалися на промислових і транспортних підприємствах міста: О. Наумов влаштовується на кондитерському комбінаті «Ренесанс» чорноробом; П. Луценко і М. Улезко — тістомісами макаронної фабрики; І. Коваленко і О. Соколов — у паровозному і вагонному депо станції Миколаїв; С. Сидорчуку, найбільш підготовленому члену групи по проведенню диверсійних актів, вдалося влаштуватися слюсарем в одному із з'єднань 4-ї німецької повітряної армії. На відміну від інших членів групи, Г. Гавриленко був «безробітним». Зв'язківцеві потрібно було багато вільного часу. Та найкраще «влаштувався» В. О. Лягін (Корнєв). У «німецькому домі» пані Емілії Дукарт у перші дні окупації жив комендант міста Гофман. Там же перебував працівник комендатури майор фон Прізен. У гості до них

часто навідувався адмірал фон Бодеккер. Завдяки їхньому сприянню «чистокровна німкеня» (комсомолка) М. Дукарт влаштовується на роботу особистим секретарем-перекладачем до адмірала фон Бодеккера. Після знайомства Корнєва з адміралом останній запрошує його перейти на роботу інженером планово-виробничого відділу. Часто після роботи Корнєв заходив до приймальні адмірала, щоб разом з Магдою йти додому. Фон Бодеккер нерідко запрошував Корнєва з дружиною на чашку кави до свого кабінету. Бесіди з інженером адмірал проводив із задоволенням, оскільки Корнєв досконало володів німецькою мовою, був технічно грамотною, ерудованою людиною, обізнаною зі способом життя на Заході.

А Корнєв все більше дізнавався про плани німецько-фашистських загарбників щодо використання суднобудівних заводів. Фон Бодеккер, Хассельман та ін. офіцерські чини заводоуправління все частіше почали відвідувати особняк родини Дукартів. Корнєв, як чоловік перекладачки адмірала і його технічний радник, користувався виключним правом безперешкодно бувати на всіх підприємствах міста у будь-яку пору дня і ночі. Перепустка та ім'я адмірала фон Бодеккера магічно діяла навіть на службу СД. Таким чином, будучи поза всякою підозрою, Корнєв розпочав свою діяльність, разом з бойовими товаришами включається до напруженої, пов'язаної з великим ризиком боротьби проти гітлерівських поневолювачів.

Майже щомісяця підпільна група Корнєва—Лягіна здійснювала великі диверсійні акти. 23 листопада 1941 р. спалахнули склади пального, споруджені окупантами в центрі міста на території парку культури та відпочинку ім. Г. І. Петровського. Внаслідок диверсії було знищено 15 автомобілів, 20 бочок бензину, а також кілька гітлерівських солдатів. 24 грудня підпільники спалили склад з військовим обмундируванням, що знаходився в підвальному приміщенні взуттєвої фабрики. Згоріло 18 автомобілів теплого одягу, якого так бракувало німецьким воякам 30-градусної зимової погоди. Член групи В. О. Лягіна П. П. Луценко, який лишився живим (пізніше перейшов лінію фронту для передачі донесень про діяльність підпільної організації), у своєму звіті показав, що разом із знищенням складу з теплим обмундиру-

ванням цієї ж ночі була організована диверсія і на автотракторному заводі, де згоріло декілька автомобілів і 4000 автопокришок. Задум полягав у тому, щоб викликати замішання в німців, здійснити дві диверсії в різних кінцях міста. Про те, що в кінці грудня було вчинено дві диверсії, йшлося в оголошенні міського комісара доктора Отто: «24 та 29 грудня у м. Миколаєві вибухли пожежі в 4 приміщеннях та будинках. За причинені пожежі будуть сьогодні повішені десять громадян та знищено їхнє майно». Так чи інакше — ці диверсії схвилювали місто. Вони підтвердили існування підпілля, свідчили про те, що місто не скорилося.

У січні 1942 р. знову спалахнув склад запасних частин і пального військової частини гітлерівців у парку ім. Г. І. Петровського. Але тепер вже було знищено 20 автомашин, 5 мотоциклів, до 30 т пального, багато запчастин. Виконавцем майже всіх диверсій групи В. О. Лягіна був О. П. Сидорчук.

У лютому 1942 р. розпочалася підготовка до диверсійного акту на німецькому аеродромі за Інгулом (на місці нинішнього парку Перемоги), звідкіля фашистські стерв'ятники здійснювали нальоти на міста, бомбардували чорноморські порти і нишпорили над морем у пошуках кораблів. Наприкінці лютого О. П. Сидорчук за допомогою своєї дружини Галини Келем влаштовується на роботу слюсарем-кочегаром до котельної ангарів і службових приміщень аеродрому. Сумлінно виконуючи доручення офіцерів, вступаючи у вільну розмову з ними німецькою мовою, Сидорчук уважно вивчав систему охорони аеродрому, особливо ангарів, розміщення літаків, визначав місця закладення вибухівки. У той же час П. П. Луценко поступово нагромаджує вибухівку на конспіративній квартирі по вул. Свердлова.

Часто вночі під час чергування Сидорчука до кочегарки заходили погрітися вартові аеродрому. Із розмов з ними було встановлено, що серед солдат є фольксдойч Геннадій Кречет. Після того, як Сидорчук здобув довіру німців, став запрошувати до себе в гості німецьких солдатів, у т. ч. і Г. Кречета. Поступово Сидорчук завербував його на свій бік, не розкриваючи перед ним плану вибуху аеродрому. Під час чергування Кречета на головній прохідній перенесли вибухівку і заклали під усі намічені об'єкти. Щоб уникнути підозри, Сидорчук оформляє довідку про хворобу. У ніч з 24 на

25 лютого, знову скориставшися чергуванням Кречета, що перейшов уже на бік підпільників, Сидорчук встановлює підривний пристрій уповільненої дії під намічені об'єкти. 10 березня 1942 р. о 12 годині дня стався величезної сили вибух ангарів німецького військового аеродрому. У повітря злетіли 20 літаків, 25 авіадвигунів і бензосховище з великою кількістю пального.

Гестапо, поліцейські органи, СД створюють спеціальний загін для викриття диверсії, піддають поголовній найсуворішій перевірці увесь службовий персонал і склад льотних частин. Та все даремно. Сидорчука там вже нема. Зовні огрядна, флегматична, що чимось нагадувала німецького бюргера, ця безстрашна людина влаштовується вантажником на нафтобазу для підготовки нових диверсій. Під час вантаження бочок з пальним і мастильними матеріалами Сидорчук вивчає підходи, систему охорони резервуарів з нафтою і бензином. Наприкінці листопада 1942 р. приймає рішення висадити їх. Осінньої ночі приступив до виконання операції. Але сталося непередбачене. Після підпалення нафтоскладу Сидорчук, перебігаючи до безпечного місця, у пітьмі наскочив на міну біля дротяної огорожі нафтобази, і був смертельно поранений. Гестапівці робили все можливе, щоб повернути його до життя, а потім «вибити» дані про диверсійну групу. Він жив ще два дні, а на третій помер у страшних муках. Так на бойовому посту загинув нездоланної волі патріот О. П. Сидорчук.

Опір окупантам посилювався з кожним днем. Виводили з ладу устаткування, зривали виконання замовлень робітники суднобудівних заводів. Улітку 1942 р. на румунському пароплаві, що ремонтувався в Миколаєві, було висаджено котел, за що окупанти заарештували 30 робітників. За визнанням німецьких властей, диверсії, здійснені підпільниками Миколаєва, обійшлися їм у 50 млн. марок.

У листопаді 1942 р. підпільна група виникає на базі заводу «Південна верф» і приміських районів Миколаєва, де жили суднобудівники. 16 листопада 1942 р. ініціатори створення цієї підпільної групи І. В. Козодьоров, Є. П. Любинецький, О. М. Приходченко — майстри «Південної верфі», начальник автогаража М. С. Скульський, шофер П. П. Бого-

любов обирають керівником групи І. В. Козодьорова і ухвалюють рішення назвати підпільну організацію «Патріот Батьківщини».

Зважаючи на жорстокі репресії й переслідування окупаційної влади, а також на хиби, припущені у конспірації окремих підпільних груп, що призвели до провалів, за пропозицією О. М. Приходченка, який мав певний досвід підпільної роботи, була розроблена чітка структура організації. Кожний мав дібрати і залучити до підпільної роботи 3—5 чоловік, організаційно оформивши підпільну групу і обравши старшого. В свою чергу кожний старший групи мав добрати теж по 3—5 чоловік. Усе це забезпечувало залучення до підпільної роботи великої кількості робітників і службовців. Причому, кожний залучений до підпілля знав лише старшого групи. Це дозволило підпільній організації працювати без жодного провалу аж до визволення Миколаєва. З часом ця група зросла до 97 чол. Кожний періодично звітував про свою роботу. Підпільна організація проводила агітаційну, антифашистську роботу, здійснювала диверсійні акції і саботаж на суднобудівних заводах.

Звичайно ж, не залишилися осторонь боротьби проти ворога і нащадки Висунської республіки. У січні 1943 р. розрізнені групи Березнегуватського району об'єдналися в одну велику організацію, яку очолив Ф. М. Кузьменко, колишній завідуючий оргінструкторським відділом Березнегуватського райкому партії. Підпільне ядро цієї організації керувало роботою підпільних груп 9 населених пунктів: Березнегуватого, Тетянівки, Михайлівки, Ново-Севастополя, Калуги, Лепетихи, Мурахівки, Любомирівки і Воронцівки. До складу підпільної організації входило біля 150 патріотів. Організація мала 6 автоматів, 60 гвинтівок, 10 пістолетів і два ящики гранат. Крім проведення антифашистської агітації, роботи серед населення, актів диверсії і саботажу, підпільна організація поставила перед собою завдання — встановлення зв'язку з фронтом з тим, щоб при наближенні частин Червоної Армії вдарити по ворогу з тилу.

Восени 1942 р. І. А. Гуртовий, командир Червоної Армії, що втік з полону, збирає сили підпільників Кривоозерського району. Невдовзі він об'єднав Кривоозерську, Сирівську і Мазурівську підпільні групи в єдину організацію. Пізніше

до неї влилася і підпільна організація Великоврадіївського району, що діяла під керівництвом С. Корчинського. На початку 1943 р. у Кривому Озері виникає кущова підпільна організація, яка об'єднувала підпільні групи й організації Доманівського, Великоврадіївського та Любашівського районів. Її керівником був обраний І. А. Гуртовий. Кривоозерська підпільна організація підготувала для збройної боротьби з німецько-румунськими загарбниками біля 220 чол., з них 30 чол. були направлені у Савранські ліси для участі в бойових операціях партизанів проти фашистів. Вона створила також продовольчу базу для партизанського загону «Буревісник», відправивши біля 10 т борошна, понад 20 ц м'яса, 20 ц жирів та ін. продукти.

Ще в травні 1942 р. в районі Миколаєва за завданням Генерального Штабу Червоної Армії висадилась розвідувальна група на чолі із старшим лейтенантом В. І. Андреєвим (А. В. Палагнюком). Встановивши зв'язок з місцевими групами, В. І. Андреєв розгорнув велику роботу зі збору даних про дислокацію фашистських військ на території Миколаївщини, організацію масово-політичної роботи серед населення, звільнення військовополонених, а також проведення диверсій у ворожому тилу. Однак, у середині липня вийшла з ладу рація. За завданням В. І. Андреєва юні патріоти піонери Шура Кобер і Вітя Хоменко з величезними труднощами перейшли лінію фронту, доставили цінні розвідувальні дані і благополучно повернулися до Миколаєва.

7 серпня 1942 р. за пропозицією Корнєва-Лягіна на конспіративній квартирі (вул. 5-а Військова, 37), у Григорія Горлая скликається нарада керівників підпільних організацій і груп Миколаєва, на якій обирається керівний центр підпілля у складі: А. В. Палагнюк. — голова, П. Я. Защук і П. А. Комков — заступники, Ф. А. Воробйов і В. В. Бондаренко. Підпільники вирішили назвати його «Миколаївським центром». На зібранні 12 серпня 1942 р. були розподілені обов'язки: Защук — загальне керівництво і Новобузький район; Бондаренко — керівництво і зв'язок з підпільними групами Миколаєва, забезпечення організації необхідними документами, Комков — налагодження зв'язку з сільськими підпільними організаціями і керівництво Новоодеським районом, а

також ведення обліку роботи підпілля, Воробйов — керівництво підпільними групами і організаціями Херсона.

28 серпня на черговому засіданні заслухали інформацію Ф. А. Воробйова, що повернувся з Херсона, про діяльність підпілля в Херсоні й Херсонському сільському районі. Ухвалили до 15 вересня об'єднати всі організації та групи Херсонського підпілля, а також затвердити керівників підпільних організацій Нової Одеси, заводів ім. 61 комунара, Чорноморського суднобудівного, порту, сантехзаводу, ремонтно-тракторного заводу та ін. Для розширення зв'язку з херсонським підпіллям «Миколаївський центр» направив до Херсона підпільницю Марію Соловйову, яка виявилася зрадницею. Вона виказала А. В. Палагнюка (В. І. Андреєва). 14 вересня 1942 р. голову Миколаївського центру заарештовують фашистські розвідслужби.

Після його арешту 30 вересня 1942 р. затверджується новий склад центру з 5 осіб: П. Я. Защук (голова), В. В. Бондаренко, П. А. Комков, (заступники голови), Ф. А. Воробйов і В. І. Соколов. «Миколаївський центр» став називатися «Миколаївським обласним центром». Керував ним В. О. Лягін (Корнєв), хоча сам з метою конспірації формально до його складу не входив. «Миколаївський обласний центр» керував 25 підпільними організаціями і групами, що діяли в місті та районах області. Так в умовах жорстокого окупаційного режиму був створений керівний центр, який поширював свій вплив на підпілля Миколаєва, Херсона і районів області. Це була одна з найбільших підпільних організацій півдня України.

«Миколаївський обласний центр» приділяв велику увагу масово-політичній роботі серед населення, викриваючи грабіжницьку політику фашистських поневолювачів, роз'яснюючи істинну суть економічних та ін. заходів окупантів, закликаючи населення до їх саботування. Центр поширював серед населення правдиву інформацію про становище на фронтах, про героїзм воїнів. Основною формою проведення масової антифашистської роботи серед населення було друкування й поширення листівок, відозв, звернень, наказів підпільного центру. Задля цього у другій половині 1942 р. було створено 6 підпільних друкарень. Остання листівка була видана 21 бе-

резня 1943 р. Всього за 6 місяців було видано 17 листівок, по 400 примірників кожна. За читання антифашистської листівки були повішені Марія та Віра Александровські, Клавдія Цегельник, десятки ін. А про ефективність розповсюдження листівок центру свідчить такий факт. В одній із них викривались зрадники і боягузи, що прислужували німцям. «Кому ви служите? Чиї накази виконуєте? Скільки на вашій совісті сліз і пролитої крові нашого народу? Схаменіться. Ще не пізно спокутувати свою провину перед Батьківщиною і народом. Знайте, що скоро ви зустрінетесь віч-на-віч з своїми товаришами — червоноармійцями і правосуддям нашого народу... Викривайте і знищуйте провокаторів, запроданців і агентів гестапо». І листівка знайшла свого адресата. Розповсюдження цієї листівки і проведення підпільниками роз'яснювальної роботи серед військовополонених, з числа яких формувалися козацький полк і поліцейський батальйон у Миколаєві, дало можливість три четвертих складу полку і його поліцаїв залучити до підготовки збройного повстання проти німецько-фашистських загарбників.

Центр продовжував наполегливо шукати канали зв'язку з Москвою. Ще в кінці літа 1942 р. В. О. Лягіну стало відомо від В. В. Бондаренка про те, що в Таврії діє партизанський загін, у якого є рація. Про це Бондаренка повідомив В. Круглов. І хоча останній не викликав довіри, але гостра потреба змусила скористатися його послугами. Разом з Кругловим до Херсона для зустрічі з командиром партизанського загону з Таврії виїхав В. В. Бондаренко. Зустріч з «командиром» ніби проходила й нормально. І все ж з кожною хвилиною у Бондаренка зростала підозра: щось тут не так. За ледь помітними штрихами він уловлював фальш, майстерно розігруваний маскарад.

Проте центру вкрай було необхідно терміново передати цінні розвіддані. І він ухвалює рішення направити через лінію фронту групу підпільників з донесенням розвідуправлінню Генштаба РСЧА у складі керівника молодіжної підпільної групи О. К. Кубрака, М. М. Арманського та В. Кияна. 29 жовтня 1942 р. зв'язкові відправилися в дорогу, 7 листопада перейшли лінію фронту, вручили документи командуючому, тим самим виконавши завдання підпільної організації.

Випадок з уявним командиром партизанського загону з Таврії та записка, передана із в'язниці В. І. Андрєєвим (А. В. Палагнюком), в якій він попереджував про проникнення до організації провокатора, зрештою підтвердили зраду Круглова, який, як згодом стало відомо, був таємним агентом гестапо. У зв'язку з цими обставинами керівники центру виходять на зв'язок з В. О. Лягіним. Зустріч заступника керівника центру В. В. Бондаренка з В. О. Лягіним відбулася в середині листопада 1942 р. Організував її новий зв'язковий Лягіна О. Наумов. Бондаренко доповів про становище, в якому опинилося підпілля у зв'язку з проникненням провокатора Круглова. Вирішено було посилити конспірацію, а провокатора знищити. Були змінені паролі, явки, частина підпільників виїхала за межі міста. В. Соколову було доручено «прибрати» зрадника. Однак Круглов запідозрив, що його викрили і не з'явився на призначену зустріч, а втік до Одеси. І хоча зробити свою чорну справу йому все ж таки вдалося, згодом провокатор зазнав кари.

А в Миколаєві розпочалися арешти. В кінці листопада 1942 р. гестапівці схопили Ф. А. Воробйова, 1 грудня — П. А. Комкова, що переховувався у будинку юного Льоні Кияна. Фашисти кинулися до будинку, але П. А. Комков, Г. Симанович і Л. Киян вчинили їм збройний опір, намагаючись прорватися крізь кільце оточення. У перестрільці Комков убив начальника жандармерії, смертельно поранив слідчого гестапо, але й сам був поранений у ногу. Йому вдалося вирватися з будинку і зникнути від переслідувачів. Ганна Симанович отримала смертельне поранення і за добу померла в лікарні. Це була одна з найактивніших учасниць миколаївського підпілля. Під її керівництвом жінки вишукували конспіративні квартири, добували гроші, медикаменти, одяг для звільнених військовополонених, оформляли всілякі документи, зберігали зброю та боєприпаси. Льоню Кияна гестапівці схопили 4 грудня. А 5 грудня, вдень, на ринковій площі були страчені 10 патріотів. Повішені Федір Воробйов, Льоня Киян, Вітя Хоменко, Шура Кобер та ін.

Гестапівці вислідили конспіративну квартиру в будинку по вул. Севастопольській, 85, де влаштували засідку. 9 січня 1943 р. сюди направився В. В. Бондаренко, щоб взяти боєприпаси і бланки різних документів. Зав'язалася перестрілка, в

якій Бондаренко був поранений в ногу. Вихопивши гранату, він, скориставшись замішанням фашистів, утік. Довго петляв вулицями Миколаєва, замітаючи сліди, а потім сховався на запасній конспіративній квартирі в будинку № 16-а по вул. 4-й Військовій, де проживали Євсеєви.

Прибувши до Херсона, П. А. Комков об'єднав діючі в місті підпільні групи, якими керував раніше Ф. А. Воробйов, у «Херсонський підпільний центр». Про свою діяльність він писав у щоденнику: «...В основному наша робота зводилася до підготовки збройного повстання при підтримці десанту з фронту. Але оскільки не було нормального зв'язку з фронтом, доводилося все відкладати. Займалися вишукуванням зброї та боєприпасів. Поряд з підготовчою роботою проводили диверсійні акти, убивали провокаторів і організовували саботаж на заводах і в колгоспах. На заводах виконували замовлення недоброякісно, затягували строки випуску замовлень, проводили вибухи, пожежі. Влаштовували втечі і переправку на той бік командирів, що знаходилися в полоні...». В той же час Комков видавав листівки за підписом «Центр», переправляв їх до Миколаєва, зв'язок постійно підтримувався через В. Мацулевича і О. Наумова. Було видано 11 різних за змістом листівок загальним тиражем 14 тис. примірників.

Почастішали арешти в Миколаєві. В січні 1943 р. фашисти намагалися схопити особистого зв'язкового В. О. Лягіна, Г. Гавриленка, що працював водієм-механіком у пожежній поліції. Але йому вдалося втекти. Він вискочив у вікно, що виходило у двір поліклініки № 2, і там переховувався до вечора. В. О. Лягін, намагаючись врятувати зв'язкового, звернувся з проханням допомогти Г. Т. Гавриленку до лікаря Любченко, яка, за його відомостями, була залишена для підпільної роботи в місті. Вона пообіцяла видати Гавриленку довідку про хворобу. Та виявилася зрадницею. Про все це Любченко повідомила в гестапо. Коли Гавриленко 5 лютого 1943 р. прийшов до лікаря за обіцяною довідкою, його вже чекали гестапівці. Того ж дня заарештували й В. О. Лягіна. Згодом були заарештовані ін. члени диверсійно-розвідувальної групи, а також радисти Г. Пономаренко та Б. Молчанов.

Цю звістку принесли до Херсона О. Наумов і В. Мацулевич. Комков вживав усіх заходів, шоб звільнити Лягіна. До Миколаєва направляється група підпільників на чолі з

О. Наумовим. Але виконати це завдання їм не вдалося, бо були виявлені гестапівцями в будинку по вул. Чернігівській, № 4, де зібралися для обговорення плану втечі В. О. Лягіна. У перестрілці з гестапівцями загинули О. Наумов, Г. Плечов, О. Слушаєв. Решту схопили фашисти.

В кінці травня 1943 р. П. А. Комков разом з іншими учасниками Херсонського та Миколаївського підпілля подаються до Знам'янських лісів для з'єднання з партизанами, з якими він встановив зв'язок через Григорія Рубана ще в січні 1943 р. Однак і цього разу свою справу зробив провокатор. По дорозі до партизанів підпільників зустрів каральний загін есесівців. У жорстокому бою загинули всі. Фашистам вдалося захопити живим лише пораненого П. А. Комкова. Не добившись від нього після тривалого й витонченого катування жодного слова визнання, його розстріляли 17 липня 1943 р.

19 місяців вміло й мужньо діяла група В. О. Лягіна у ворожому тилу. Його також піддали жорстоким тортурам. Допити тривали майже безперервно. Проходили дні й ночі, а гестапівські кати не почули жодного слова зізнання. В ніч на 17 липня 1943 р. В. О. Лягін також був розстріляний. У застінках гестапо загинули П. Я. Защук, В. І. Соколов, керівник розвідгрупи Генштабу РСЧА В. І. Андрєєв (А. В. Палагнюк) та ін.

Незважаючи на великі втрати, жорстокий терор гітлерівських посіпак, підпілля продовжувало жити й боротися. Після загибелі П. А. Комкова керівне ядро підпілля восени 1943 р. знову перемістилося до Миколаєва. В липні 1943 р. почала діяти нова підпільна організація під назвою «Центр», до складу якої входило 50 чол. Керівником і організатором її був офіцер В. М. Тристан. Миколаївські підпільники перешкоджали окупантам використовувати промислові підприємства, виводили з ладу верстати, машини, лабораторії тощо. Внаслідок саботажу, організованого підпільною групою М. Т. Гончарова, на суднобудівному заводі зірвано відновлення стенду для випробування дизелів, а ремонт 60-тонного молота тривав 6 місяців замість 20 днів за нормою і на декілька місяців затягнувся ремонт двох кранів. Багато робітників і службовців не виходили на роботу саме тоді, коли по-

трібно було терміново ремонтувати вагони, баржі, військові катери.

Пізньої осені 1943 р. «Центр» встановив зв'язок із словаками-антифашистами, розквартированими в с. Богоявленську. Незабаром у словацькому полку виникла організація опору, що налічувала 176 чол. Керовані офіцерами Ф. Тихим, І. Ваньє, В. Кобатом та іншими, словаки допомагали партизанам і підпільникам здобувати зброю, здійснювали диверсії в гітлерівських гарнізонах. Так, в околицях Богоявленська вони висадили артилерійський склад, у Широкій Балці (нині територія Ленінського району Миколаєва) зіпсували цукровим піском бензин, вивели з ладу 40 німецьких автомобілів. Наприкінці 1943 р. гітлерівці почали демонтувати устаткування промислових підприємств. Але було зірвано й цей намір.

За героїзм і мужність, проявлені в боротьбі з німецько-фашистськими загарбниками, багато підпільників були відзначені високими нагородами. Активні учасники миколаївського підпілля О. П. Кобер, П. А. Комков, Б. І. Молчанов, О. М. Наумов, О. П. Сидорчук, В. К. Хоменко посмертно нагороджені орденом Вітчизняної війни 1-го ступеня. Звання Героя посмертно присвоєно керівникові «Миколаївського центру» В. О. Лягіну.

В ході боротьби проти німецько-фашистських загарбників підпілля Миколаївщини діставало підтримку Українського штабу партизанського руху. Зокрема, 17 квітня 1943 р. на територію області було десантовано розвідувальну групу: командира групи Феофана Кирильченка і радистку Марію Бурлаченко. Завдання було дуже складне: велика розвідувальна робота у зв'язку з підготовкою наступу радянських військ

Штабу і розвідникам було відомо, що в місті лютують каральні органи. До того ж саме в цей час гітлерівські ставленики в Миколаєві готувалися до зустрічі фашистських главарів-рейхсміністра Розенберга і рейхскомісара Коха. Контррозвідувальна служба фашистської охранки була піднята на ноги, щоб забезпечити охорону гітлерівських чинів.

Було надзвичайно важко. Та посланці не розгубилися. Тривалий час, до 10 липня 1943 р., вони підтримували зв'язок із штабом партизанського руху, передаючи цінні розві-

дувальні дані про військові частини противника. Крім цього, в Миколаєві вони створюють підпільну молодіжну групу, яка восени вже налічувала 78 чол. Групу очолив Ф. Кирильченко. Молоді патріоти розповсюджували ними ж виготовлені листівки. А в день 26-х роковин Жовтня намалювали й розклеїли по місту 50 плакатів. У районі станції Кульбакіно вони пустили під укіс два ешелони противника.

Виконавши бойове завдання, Ф. Кирильченко і М. Бурлаченко повернулися у свою військову частину. Командування Українського штабу партизанського руху оголосило подяку і нагородило їх іменними годинниками. Але молоді розвідники відпочивали недовго. В травні 1944 р. вони добровільно відправляються на виконання нового бойового завдання на території Румунії. В одній із сутичок з переважаючими силами ворога відважна радистка була смертельно поранена. Її поховали на румунській землі, за визволення якої Марія Бурлаченко віддала своє молоде життя.

Найяскравішою сторінкою участі молоді у всенародній боротьбі з фашизмом є діяльність підпільної молодіжної організації «Партизанська іскра», яка була створена в с. Кримці Первомайського району. Фашисти захопили село 16 серпня 1941 р. У грудні під керівництвом директора школи В. С. Моргуненка, що залишився для підпільної роботи, оформилась підпільна організація молоді. До неї спочатку увійшли учні старших класів Кримківської середньої школи — П. Г. Гречаний (командир організації), І. І. Белічков, І. П. Герасименко, Ю. І. Усаченко, М. А. Кравець, О. Я. Кучер, Д. Н. Попик. 2 січня 1942 р. відбулися перші нелегальні збори, на яких юні підпільники над збереженим ними прапором колгоспу дали клятву боротися з ворогом до останньої краплі крові. Було створено ініціативну групу, названу «Комітетом підпільної бойової організації». До організації залучалася надійна молодь. У селах Кам'яному Мосту, Катеринці, Кам'яній Балці, Кумарях, Новоандріївці, Степківці, на центральній садибі радгоспу незабаром були створені групи підпільників, що підпорядковувались комітетові с. Кримки. 17 січня вирішили назвати організацію «Партизанською іскрою». Її провідником обрали Д. Н. Попика, який мав зберігати списки підпільників та збирати членські внески, що призначалися для допомоги на випадок арешту.

Незабаром підпільники мали в своєму розпорядженні чимало рушниць, автоматів, пістолетів, сотні гранат, кулемет. Зброю викрадали у поліцаїв, відшукували її в степу, де в 1941 р. точилися жорстокі бої. Юні патріоти постійно слухали зведення Радінформбюро. І в листівках, які розмножували на друкарській машинці та переписували від руки П. Н. Попик, М. Д. Коляндра, М. А. Кравець, С. С. Кошовенко, вони розповідали про перемоги на фронтах, закликали молодь, усіх своїх земляків до боротьби проти німецьких окупантів. «Товариші комсомольці і всі наші друзі! — писали підпільники. — Не слухайте фашистів, не підкоряйтесь їм. Вбивайте німецьких офіцерів, старост і поліцаїв. Батькі і матері! Брати і сестри! Йдіть у партизани, бийте своїх ворогів, не давайте їм хліба, молока, м'яса, яєць... Не вірте окупантам...». Юні патріоти здійснили ряд диверсійних актів. Неподалік від Первомайська вони підірвали гранатами автомашину з гітлерівцями. Було вбито 6 солдатів, захоплено 5 гвинтівок і 20 гранат. Між станціями Врадіївка — Кам'яний Міст іскрівці пустили під укіс залізничний ешелон з живою силою і військовою технікою. В Новоандріївці організували втечу з концтабору 200 радянських військовополонених. Допомагали партизанам продуктами.

Під керівництвом В. С. Моргуненка «Партизанська іскра» зростала й міцніла. Хоробрі юнаки й дівчата своєю сміливістю запалювали молодь сусідніх сіл. На початку 1943 р. вона вже об'єднувала понад 70 чол. Але в лютому фашисти схопили більшість членів організації. Всі іскрівці трималися на допитах мужньо. Стіни камер, що були свідками останніх хвилин життя патріотів, і досі зберігають написи: «Хай живе Батьківщина!», «Я не сказав ні слова!». 28 лютого 1943 р. після звірячих катувань в гестапо 25 юних сміливців і їх керівника В. С. Моргуненка окупанти розстріляли. 6 квітня група іскрівців із 7 чол. була розстріляна біля с. Петрівки, а 11 членів організації в квітні 1944 р. страчені у Тираспільській тюрмі. П. К. Гречаний, Д. Н. Попик, О. Я. Кучер та ін. загинули в лютому-березні 1943 р. під час виконання бойового завдання. В живих залишилися тільки 6 іскрівців, в т. ч. член підпільного комітету «Партизанської іскри» І. П. Герасименко. В. С. Моргуненку, П. К. Гречаному і Д. Г.

Дяченко, яка була організатором Новоандріївської бойової групи «Партизанської іскри» і зв'язковою поміж В. С. Моргуненком і підпіллям Врадіївки, посмертно присвоєно звання Героя. 7 учасників організації нагороджено орденом Червоного Прапора, 16 — орденом Вітчизняної війни 1-го ступеня, 17 — орденом Вітчизняної війни 2-го ступеня, 4 — орденом «Червона Зірка» та 15 — медаллю «За відвагу».

У специфічних умовах степових районів України, де немає природних укрить, прикладом того, як від підпільної боротьби переходили до відкритої боротьби з ворогом, може бути Баштанський партизанський загін. До Баштанки гітлерівці вдерлися 12 серпня 1941 р. З перших днів вони встановили тут режим грабунку і жорстокого терору. Вороги закатували Н. І. Реця, В. М. Гондилова, Х. А. Костюка та ін. — всього 37 чол. Понад 470 юнаків і дівчат вивезли на каторжні роботи до Німеччини. Але ні шибениці, ні розстріли не зупинили нащадків Баштанської республіки. З серпня 1942 р. в селі почала діяти підпільна організація, керівником якої став колишній інструктор Баштанського райкому партії І. Я. Калиниченко.

Разом з І. З. Ткачовим, залишеним Привільнянським райкомом КП(б)У для підпільної роботи, поступово почали залучати населення до боротьби проти загарбників. За короткий час вдалося створити підпільні групи в селах Баштанці, Новогеоргіївці, Плющівці, Новополтавці, Новоіванівці, Зеленому Клині та ін. Ядром підпілля були 10 комуністів і 27 комсомольців — в основному випускники Баштанської середньої школи.

У другій половині 1942 р. І. А. Калиниченко вжив заходів до об'єднання зусиль підпільників для створення підпільної організації Баштанського району. Велику допомогу в цьому йому надали Ф. С. Гапон і Т. С. Кирюшко, що входили до складу керівної трійки. Члени підпільної організації вели антифашистську роботу серед місцевого населення і військовополонених; організували саботаж під час польових робіт; здійснювали диверсії на залізниці і в автотракторному парку. З допомогою активної учасниці підпільної організації А. П. Півень вдалося визволити з полону 25 радянських воїнів. Попавши до рук ворогів, відважна патріотка загинула 19 квітня 1943 р.

У жовтні 1943 р., коли війська Червоної Армії наближалися до Миколаївської області, всі підпільні групи Баштанського району об'єдналися в партизанський загін, що базувався в каменоломнях за 3 км від райцентру. В його складі налічувалося 150 чол. Цим загоном керували І. Я. Калиниченко, Ф. С. Гапон, Т. С. Кирюшко. Взаємодіючи з воїнами Червоної Армії, Баштанський партизанський загін вступив у боротьбу з гітлерівцями. Підрозділи німецько-фашистських частин, що прорвалися із Снігурівського оточення, поспішали швидше відірватися від переслідування наступаючої Червоної Армії. Їхня дорога йшла через Баштанку на Христофорівку, до переправ на річці Інгул. Тут їх зустріли партизани. Вони влаштовували засідки, висаджували в повітря мости на шосейних трасах. У боях народні месники знищили 320 фашистських солдатів, офіцерів, вивели з ладу біля 150 автомобілів, захопили в полон 9 офіцерів, 55 солдатів. Були захоплені трофеї: 27 автомобілів, 5 мотоциклів, 150 гвинтівок, 25 автоматів, 20 тис. патронів, 800 гранат. Партизанський загін І. Я. Калиниченка на початку березня 1944 р. влився до складу регулярних частин Червоної Армії.

Не менш успішно діяв Казанківський партизанський загін під командуванням Г. М. Седнєва. Влітку 1942 р. фашистським каральним органам вдалося натрапити на слід керівника підпільних груп Казанківського району Г. М. Седнєва. Вони намагалися схопити його живцем на конспіративній квартирі. Седнєв пострілом з пістолета вбив офіцера, що керував операцією. Облога будинку тривала до пізньої ночі. А потім фашисти вирішили спалити його разом із Седнєвим. Проте останній під покровом ночі вирвався непомітно з оточення. Будинок згорів, і окупанти склали акт про те, що в ньому загинув Г. М. Седнєв. Тим часом групи під керівництвом Седнєва продовжували чинити диверсії проти загарбників. Так, члени підпільних груп сіл Новолазарівки і Троїцько-Сафонового М. Г. Шаповалов, Г. М. Тимков, В. А. Голубишко, Ф. Л. Григоров, А. М. Тіснова і В. В. Швець підірвали залізничну колію між містами Інгульцем та Кривим Рогом, замінували шосейні й грунтові шляхи між населеними пунктами Широким і Кривим Рогом, Широким і Новим Бугом, Широким і Казанкою. Підпільники нападали на поліцаїв, зрадників і знешкоджували їх.

Для оперативного керівництва антифашистськими групами Г. М. Седнєв створив штаб, який перебував у трьох місцях: в с. Сергіївці Казанківського, Григорівці Володимирівського, Каменогірці Широківського районів. Бойовою помічницею Седнєва була вчителька Троїцько-Сафонівської середньої школи Н. Г. Сюльдіна. Вона відала підпільною друкарнею, виконувала обов'язки начальника штабу. Наприкінці 1942 р. штаб антифашистських підпільних груп Казанківського району встановив зв'язок з підпільною групою Широківського району Дніпропетровської області, яку очолив командир Червоної Армії Л. В. Ткачук, що втік з полону. Нарада представників обох підпільних організацій відбулася в с. Лозовому Казанківського району. Було вирішено створити єдиний партизанський загін. Командиром призначили Г. М. Седнєва, комісаром — Л. В. Ткачука. Бойова діяльність партизанського загону широко розгорнулася в 1943 р. переважно на території Широківського і Казанківського районів. За 1943 р. партизани знищили 363 німецьких і румунських офіцерів і солдат, 60 поліцаїв і зрадників, пустили під укіс 4 ешелони, знищили 40 автомобілів, зіпсували 4 танки, захопили 169 гвинтівок, 22 пістолети і багато боєприпасів.

На кінець 1943 р. партизанський загін налічував у своїх лавах 170 чол. 1 жовтня 1943 р. командування 4-го Українського фронту в район дислокації загону Г. М. Седнєва направило десантну групу з 6 чол. на чолі з сержантом П. Дремлюгою. Відтоді загін мав зв'язок з військовою частиною 5053, куди передавав дані про передислокацію та місця розташування фашистських військ. У бою під с. Рахманівкою партизани разом з десантною розвідгрупою знищили 43 гітлерівців та їх прислужників, захопили 5 автомашин і 3 мотоцикли. Командир групи П. Дремлюга загинув, троє червоноармійців були поранені. Підпільники сховали їх у с. Новосергіївці, подали медичну допомогу, а потім разом із зв'язківцем партизанського загону Марфою Мастюк, колишньою ученицею Г. М. Седнєва, перейшли лінію фронту. У зв'язку з наближенням фронту до Миколаївщини командир партизанського загону Г. М. Седнєв вирішив загін на чолі з комісаром Л. В. Ткачуком переправити на з'єднання з частинами Червоної Армії. У с. Григорівці Володимирівського району залишилась тільки невеличка група партизанів разом

із Г. М. Седневим для продовження диверсійної роботи в тилу ворога.

Противникові вдалося натрапити на слід групи. 10 грудня 1943 р. зав'язався нерівний бій. Майже всі партизани загинули. Георгія Максимовича, важко пораненого, схопили фашисти. У Володимирівській жандармерії його жорстоко катували: викололи очі, повідрізали вуха, на плечах і грудях вирізали зірки. Але Седнєв мовчав. Нічого не домігшись, кати кинули його під кригу в річку Висунь. Навесні 1944 р., коли Казанківський район було звільнено від фашистської нечисті, за Володимирівкою місцеві жителі знайшли понівечений труп з каменюкою на шиї. В ньому впізнали Г. М. Седнева. Після його загибелі командування загоном взяв на себе Л. В. Ткачук. Партизани ще більше активізували свої дії. Загін зріс до 190 чол. і активно допомагав частинам, що наступали на Широківський район. 29 лютого 1944 р. особовий склад загону влився до складу діючої армії.

Аналогічна структура та методи дій були і в ін. партизанських загонах області. Спочатку — дрібні бойові, суворо законспіровані групи в населених пунктах, що підпорядковувались єдиному центрові, а далі, коли складалися сприятливі умови, — об'єднані в загін для бойових дій. На весну 1944 р. на території Миколаївської області діяло 11 таких партизанських загонів. Усього в період німецько-фашистської окупації на Миколаївщині діяли 86 підпільних організацій, груп і партизанських загонів, у складі яких налічувалося 3150 чол. Народні месники знищили 780 німецьких солдатів і офіцерів, пустили під укіс 12 ешелонів, знищили 13 паровозів, 37 вагонів, 35 літаків, 108 автомобілів, ворожий аеродром. З німецького полону визволили понад 5000 воїнів Червоної Армії, біля 15000 юнаків і дівчат врятували від вигнання на фашистську каторгу. За мужність і героїзм 1903 учасники підпілля і партизанського руху на Миколаївщині були нагороджені.

Орденами і медалями нагороджено також десятки тисяч жителів Миколаївщини, що відзначилися на фронтах війни. 95 уроженців області удостоєно високого звання Героя, 16 — стали повними кавалерами ордена Слави. Понад 70000 мешканців області загинули на фронтах Великої Вітчизняної війни.

6 березня 1944 р. війська 3-го Українського фронту генерала армії Р. Я. Малиновського, форсувавши Інгулець і захопивши на західному березі кілька плацдармів, приступили до здійснення Березнегуватсько-Снігурівської операції. За два дні наступальних боїв вони оволоділи Новим Бугом, Казанкою та іншими населеними пунктами і, перерізавши залізницю Долинська-Миколаїв, зламали фронт 6-ї німецької армії, яку було сформовано замість розбитої на Волзі під Сталінградом 6-ї армії генерал-фельдмаршала Паулюса і названої «армією месників». Вона складалась із кадрових німецьких дивізій, що мали досвід війни у передгір'ях Кавказу, на Дону та в Приазов'ї. До неї влилося також декілька тисяч солдатів, що прибули із Західної Європи. Всього в армії, щедро оснащеній бойовою технікою, в т. ч. такими потужними танками, як «тигр» і «пантера», налічувалось 36 дивізій із загальною кількістю біля 200 тис. солдат і офіцерів. Командував армією фанатичний прихильник нацизму генерал-полковник К. Холлідт, війська якого добре були потріпані при спробі виручити оточеного Паулюса.

З району Нового Буга війська 3-го Українського фронту пройшли по ворожих тилах, що діяли на захід від Миколаєва. Одночасно зі сходу наступали 6-а і 5-а ударні та 28-а армії фронту, прикриті 17-ю повітряною армією. 9 березня визволено Баштанку, 12—13 березня — Привільне і Володимирівку. Внаслідок Березнегуватсько-Снігурівської операції було повністю розгромлено 8 німецьких дивізій. Крім того, ще 5 дивізій ворога втратили половину свого складу, майже все важке озброєння і бойову техніку. 19—20 березня звільнено від окупантів Єланець, Братське, Арбузинку.

Тим часом війська правого крила 3-го Українського фронту оволоділи Новою Одесою і Вознесенськом. 20—24 березня вони по всій лінії від Вознесенська до Миколаєва форсували Південний Буг. Частини 2-го Українського фронту на той час повністю очистили від загарбників Первомайськ, Криве Озеро і Врадіївку.

До Миколаєва, що був однією із ключових позицій фашистських військ на правому крилі їхнього фронту, радянські війська підійшли в другій половині березня. На підступах до міста ворог створив потужну оборонну смугу. Вся

місцевість річного півострова від вул. 6-ї Слобідської (нині Комсомольська) і на схід, на відстані до 25—30 км, була перетворена в суцільну зону прикритих мінними полями та дротяними загородженнями інженерних споруд-траншей, окопів, протитанкових ровів, дерев'яно-земляних вогневих точок. Смуга оборони під Миколаєвом була складовою частиною «Бузького валу», який, на думку гітлерівців, повинен стати останнім рубежем відступу. Крім спецчастин, штрафних батальйонів і охоронних військ, фашистське командування використало 79-у, 258-у, 30-у, 370-у піхотні дивізії, 968-й фортечний і 4-й велосипедний полки. Заздалегідь зайнявши позиції, ворог встиг розгорнути щільну систему вогню артилерії та кулеметів.

На підступах до Миколаєва німецькі війська вчинили шалений опір. 28-а армія генерал-лейтенанта О. О. Гречкина, що складалася з 10-го гвардійського стрілецького, 2-го гвардійського механізованого корпусів, 1-го гвардійського укріпрайону і 384-го окремого батальйону морської піхоти, змушена була вести затяжні бої південно-східніше Миколаєва. Впродовж Херсонського шосе наступала 5-а ударна армія генерал-полковника В. Д. Цветаєва. Війська 6-ї армії генерал-лейтенанта І. Т. Шлеміна, оволодівши с. Пересадівкою на Інгулі, також зав'язали бої в смузі укріплень «Бузького валу».

В ході цього наступу в ніч на 26 березня 1944 року на територію Миколаївського морського торгового порту було висаджено десант. Його завданням було раптовим ударом захопити й утримати порт до підходу головних сил, відтягнути на себе частину сил ворога, для того, щоб полегшити штурм гітлерівських укріплень, не дати можливості їм вивести з ладу порт, зберегти причали, елеватор та ін. портові споруди.

До складу десанту, очолюваного старшим лейтенантом, уродженцем Харківщини К. Ф. Ольшанським, входили воїни різних національностей — росіяни М. В. Коновалов і П. П. Артемов, українці В. І. Кипенко, Г. І. Колтун, О. С. Лютий, татарин А. Д. Абдулмеджидов, азербайджанець А. А. Мамедов, киргиз А. М. Хайрутдинов, адигеєць Абубачір Чуц та ін. Десантники, яких провів рибалка з Жовтневого А. І. Андреєв, зняли ворожу варту і зайняли оборону в районі

нового елеватора. Вранці фашисти виявили десант. На штурм позицій радянських воїнів кинулись 3 батальйони ворожої піхоти. Розгорівся запеклий бій, що тривав три доби. Ольшанці відбили 18 атак ворога. На полі бою гітлерівці залишили понад 700 чол. вбитими й пораненими. Радянські бійці утримували маленький плацдарм аж до підходу частин 28-ї армії. Із 68 десантників залишилися живими лише 12. Уряд оцінив подвиг воїнів. За героїзм і відвагу всім їм у квітні 1945 р. присвоєно звання Героя. А через 20 років, завдяки тривалим пошуковим роботам відомого місцевого письменника М. І. Божаткіна, цього високого звання посмертно удостоївся і провідник загону А. І. Андреєв. Але якщо імена 55 моряків-десантників із 384-го окремого батальйону морської піхоти були відомі з самого початку, то 12 воїнів-саперів, що увійшли до складу десанту К. Ф. Ольшанського, прикомандированих з інших військових частин, залишалися невідомими. І знову ж таки завдяки багаторічним пошукам М. І. Божаткіна. стали відомими імена ще чотирьох учасників десанту. Це — старший сержант П. Г. Русін, єфрейтор Д. М. Чикунов із 57-го окремого інженерного батальйону (згодом йому був присвоєний 286-й номер) і зв'язкові із 6-го окремого полку зв'язку, що обслуговував штаб і з'єднання 28-ї армії — капітан Б. О. Монастирських і старший сержант В. С. Самойлов. Пошуки 8 решти учасників десанту тривають.

28 березня 1944 р. війська 5-ї ударної та 28-ї армій оволоділи обласним центром, після чого війська лівого крила 3-го Українського фронту, форсуючи Південний Буг, зав'язали бої на підступах до Очакова. 31 березня з моря до Очакова підійшли десантники. Гітлерівці поспіхом тікали з міста, залишивши його без бою. Миколаївщина повністю була очищена від німецько-фашистських загарбників.

При визволенні Миколаєва відзначились війська 5-ї ударної армії генерал-полковника В. Д. Цветаєва, 28-ї армії генерал-лейтенанта О. О. Гречкина, 6-ї армії генерал-лейтенанта І. І. Шлеміна, 2-го гвардійського мехкорпусу генерал-лейтенанта танкових військ К. В. Свиридова, 17-ї повітряної армії, якою командував В. О. Судець (згодом маршал авіації). Її з'єднанням і частинам присвоєно почесне найменування «Миколаївських», у т. ч. 2-му гвардійському мехкорпу-

су, 26-й гвардійській стрілецькій дивізії під командуванням полковника В. П. Соколовського, 108-й гвардійській стрілецькій дивізії полковника С. І. Дунаєва та ін. частинам і з'єднанням. Зразки великої відваги в жорстоких боях за місто виявили сотні воїнів. Син казахського народу, гвардії сержант Джукумбаліев особисто знищив три кулемети ворога, чим забезпечив просування вперед свого підрозділу. Батальйон, яким командував гвардії капітан З. І. Пипенко, одним з перших увірвався на вулиці міста. Командир посмертно нагороджений орденом Вітчизняної війни 1-го ступеня.

Миколаївська земля рясно полита кров'ю воїнів багатьох національностей. У лавах військових з'єднань воювали цілі полки й дивізії, сформовані із братніх народів. Так, 4-й гвардійський кавалерійський корпус був укомплектований кубанськими козаками і представниками народів Північного Кавказу. Серед воєначальників, що брали участь у визволенні області, були генерали В. Д. Цветаєв, В. І. Чуйков — росіяни, Р. Я. Малиновський, Т. І. Танасчишин — українці, М. Г. Мікеладзе — грузин, І. О. Плієв — осетин та ін. За мужність, проявлену в боях при визволенні Миколаївщини, звання Героя удостоєні понад 100 чол. 18 з'єднанням і частинам Червоної Армії присвоєні найменування «Новобузьких», «Вознесенських», «Первомайських».

Нещадно громили ворога на фронтах Великої Вітчизняної війни тисячі уродженців Миколаєва. 25 з них присвоєно звання Героя. В їх числі — І. Л. Карабут, вихідець із сім'ї потомствених корабелів. Героїчно воював у районі Новоросійська М. П. Кирилов. У одному з боїв за оволодіння містом взвод морських піхотинців під його командуванням знищив три танки і понад 100 солдатів і офіцерів. М. П. Кирилов брав участь у визволенні Румунії і Болгарії, був тричі поранений, але після кожного поранення знову брався за ратну справу (згодом тривалий час працював начальником цеху на одному з підприємств Миколаєва). Ім'я льотчика-винищувача гвардії майора М. П. Дмитрієва, що збив 15 ворожих літаків, було вирізьблене на мармуровій дошці на одній з площ Братислави. Син суднобудівника, колишній вихованець школи ФЗН Чорноморського суднобудівного заводу В. О. Гречишников, у серпні 1941 р. брав участь у перших нальотах авіації на Берлін. Восени того ж року в бою

під Тихвином він спрямував палаючий літак на колону ворожих танків, повторивши подвиг Миколи Гастелло. Навічно занесена до списку одного з військових підрозділів уродженка Миколаєва головстаршина Г. К. Петрова, посмертно удостоєна звання Героя за подвиг, здійснений при форсуванні Керченської протоки. Уродженець Нового Бугу В. Ф. Цибулько разом з чотирма моряками прийняв на себе перші удари гітлерівців під Севастополем. 7 листопада 1941 р. поблизу с. Верхнього Садового моряки, якими командував М. Д. Фільченков, відбили три танкові атаки фашистів. Коли закінчились боєприпаси, вони, обв'язавшись гранатами, кинулися під ворожі машини і ціною власного життя зупинили ворога. В цьому бою моряки-чорноморці гранатами та пляшками з горючою сумішшю знищили 10 ворожих танків. Усім їм посмертно присвоєно звання Героя.

На бойовому посту загинула секретар Миколаївського обкому ЛКСМУ Г. Л. Дівіна. Ганна Лаврентіївна народилася у 1919 р. Батько її — Лаврентій Федорович, був учасником розгрому Колчака в Сибіру, потім працював головою волосної Ради селянських і солдатських депутатів у Каргатській волості, а згодом завідував Новосибірським губернським земельним відділом. Ганні виповнилося чотири роки, коли позбулася вона матері, що вмерла під час хірургічної операції. Не побажавши одружитись вдруге, Лаврентій Федорович із шістьма дітьми (Ганя була наймолодшою із дочок) переїздить на Херсонщину.

П'ять дочок фундатора і голови ради Чернянської комуни Л. Ф. Дівіна, в т. ч. й Ганя, виховувались у дитячому будинку комуни ім. Комінтерна під Каховкою. У дитбудинку, як і в самій комуні, була багатонаціональна сім'я і панувала справжня інтернаціональна атмосфера, що допомогло сестрам у вивченні інших мов. З дитинства вони привчалися до хліборобства на комунарських ланах. Заради дочок Лаврентій Федорович став працювати в комуні рядовим теслею. Тож і виховувала сестер Дівіних обстановка натхненої праці, дружба людей різних націй, що згодилося потім Гані і в інституті, і в обкомі комсомолу, і в партизанському з'єднанні. Навчалася у Каховській середній школі.

Не дочекавшись закінчення середньої школи, шістнадцятирічна Ганна Дівіна після 9-го класу у 1935 р. спробувала

вступити до Миколаївського кораблебудівного інституту, але невдача. Тоді вона подає заяву до Миколаївського педагогічного інституту на літературний факультет і успішно складає вступні іспити. Вчилася вона відмінно. Виділялася зібраністю, працелюбністю, дисциплінованістю. Любила спорт. Каталася на ковзанах. Стрибала з парашутом. Влучно стріляла. Була одним з найактивніших членів комітету комсомолу інституту. З її ініціативи в інституті було організовано збір коштів на будівництво нового вантажного судна взамін потопленого італійськими фашистами теплоходу «Комсомолець». Організувала збір подарунків для іспанських дітей-сиріт. Розповідають, що в ті дні вона ходила до військкомату з проханням направити її добровольцем в Іспанію для боротьби з фашизмом. Відмовили, зіславшись на необхідність продовження навчання в інституті.

Інститут вона закінчила відмінно, з пошаною студентів і викладачів. Про її викладацьку роботу свідчень дуже мало. Скупі рядки читаємо у документальній повісті І. Калнауза (вчився і працював разом з нею в інституті) і Б. Прищепи «Крок у безсмертя», що у 1982 р. вийшла з друку у київському видавництві «Молодь». Рік викладацької роботи проминув для неї, мов сон. Вона не відчувала різниці між собою і студентами, яким читала лекції і в яких приймала заліки, — різниця у віці була незначною, інтереси співпадали, отож, не дивно, що почувала себе тривалий час такою ж студенткою, як і вони.

Такої думки була про себе Дівіна. Студенти ж і її колеги дотримувались іншої: предмет вона знала чудово, а що вміла знаходити спільну мову з неспокійною і непосидючою студентською молоддю, то цьому ніхто із старших не соромився позаздрити.

На початку вересня 1940 р. Ганні Лаврентіївні подзвонили з обкому комсомолу і попросили зайти до першого секретаря В. С. Удовицького, якого вона знала ще із студентських років. Останній згадує: «В період підготовки до третьої комсомольської конференції постало питання про комплектування обкому добре підготовленими кадрами. З пропозиціями пішов до першого секретаря обкому партії Сергія Івановича Бутиріна. Почувши прізвище Дівіної, він сказав,

що добре її знає, і дав позитивну характеристику. Підтримали його й інші члени бюро».

Так Г. Л. Дівіна стала секретарем Миколаївського обкому комсомолу з роботи серед шкільної молоді. З характеристики, затвердженої на засіданні бюро Миколаївського обкому партії 10 жовтня 1940 р. на кандидата в члени ВКП(б) Дівіну Г. Л.: «...В 1939 р. закінчила літературний факультет Миколаївського педінституту і, як студентка-відмінниця, була залишена на роботу в цьому ж інституті, де працювала до вересня 1940 року викладачем російської мови. З роботою справлялася...

Бере активну участь у громадсько-політичному житті інституту...

У вересні 1940 року обрана секретарем обкому комсомолу по роботі серед шкільної молоді і піонерів. З роботою секретаря обкому комсомолу справиться...».

Головною її турботою була робота шкіл, піонерських організацій області, дитячих садків. «Господарство» Г. Л. Дівіної було розгалудженим. В кінці 30-х років в області працювало 1118 загальноосвітніх шкіл, в т. ч. 648 початкових, 361 неповносередня і 109 середніх. У них працювало біля 7000 вчителів і навчалося 186743 учні. Крім того, у 158 постійних дитячих садках виховувалось 6083 дітей та 16360 дітей відвідували 469 дитячих майданчиків. Отже, як кажуть, «поле діяльності необмежене». Та найкраще просувалася у неї робота з дитячими будинками. Будучи сама колись вихованкою дитбудинку, вона добре знала запити дітвори, тому вміло спрямовувала виховну роботу, організовувала шефство, вирішувала побутові питання. Особливу увагу проявляла до дитячого будинку для іспанських дітей у Херсоні.

Але мирна праця була перервана 22 червня 1941 р. Як секретар обкому комсомолу, Ганна Дівіна свою невичерпну енергію віддає боротьбі з коричневою чумою. Вона постійно знаходиться серед піонерів і комсомольців шкіл області, організовує їх на охорону і збирання врожаю, допомагає створювати винищувальні загони для боротьби з ворожими диверсантами і парашутистами, турбується про евакуацію наймолодших, і в першу чергу дітей з дитячих будинків. Вона тримає також тісний зв'язок зі своїми товаришами, що

вже билися з гітлерівською саранчою на фронтах, читає їхні листи на зборах піонерських дружин і в комсомольських осередках.

Невдовзі входить до складу комісії з відправки на фронт бійцям діючої армії посилок і грошей, що надходили від населення. Десятки тисяч колективних та індивідуальних посилок із подарунками від трудящих Миколаївщини та Херсонщини, що входила тоді до складу Миколаївської області, були відправлені уже в середині липня 1941-го. В посилки вкладалися листи зі словами: «Дорогому воїну», «Будь героєм», «Ми зробимо все, щоб допомогти вам, бойові друзі, швидше розбийте прокляті фашистські орди». «Все, на що була здібна і на що вистачало її знань і фізичних сил, робила юний секретар Ганя Дівіна для оборони рідного краю від фашистських окупантів», — так характеризується діяльність Ганни Лаврентіївни цього періоду у документальному оповіданні відомого миколаївського журналіста М. В. Кравченка «Її бригантина».

15 серпня 1941 р. вона разом з іншими працівниками з напівоточеного Миколаєва прибуває до Цюрупинська. Тут вона знову з молоддю. Організовує і мобілізує комсомольців на боротьбу з фашистськими парашутистами, продовжує відправляти на фронт посилки від населення. Далі її шлях лежав на Донець, потім на Урал. У Челябінську працювала на заводі з виробництва снарядів, завідувала тваринницькою фермою. Незабаром її викликали до ЦК ЛКСМ України на посаду інструктора. 1 червня 1942 р. Г. Л. Дівіна пише заяву: «Прошу ЦК ЛКСМУ направити мене на підпільну роботу в тил до німецьких окупантів. Зроблю все,щоб виправдати довір'я партії, комсомолу». Її прохання задовільнили. За короткий час у спецшколі оволоділа основами роботи в підпіллі, вивчила різні види зброї, підривну справу, особливості пропагандистської роботи в підпіллі. Її навчання було таким успішним, що начальник спецшколи тричі пропонував залишитися інструктором. Але вона відмовилась, заявляючи: «Моє місце там».

Після закінчення спецшколи Г. Л. Дівіна веде боротьбу з німецько-фашистськими загарбниками у складі партизанського з'єднання С. А. Ковпака. Тут вона перебувала із 7

жовтня до 17 листопада 1942 р. Про те, як вона попала до цього з'єднання, розповідає довідка секретаря ЦК ЛКСМУ А. М. Кузнецова: «Дівіна Ганна Лаврентіївна, 1919 року народження, росіянка, кандидат у члени ВКП(б) з 1939 року, кандидатська картка № 2074660. Постійне місце проживання: м. Миколаїв. На утриманні сестра, котра проживає в с. Комишівка Мостовського району Ворошиловградської області. Опрацьована тт. Кузнецовим, Хоменком, Чепурним. Рекомендується секретарем Миколаївського обкому ЛКСМУ. Зарахована 1 червня 1942 р. Закинута в тил ворога 7 жовтня 1942 року в партизанський загін товариша «С» з посадкою літака. Псевдонім «Оксана».

Отже, як видно з цього документу, Ганна Лаврентіївна повинна була очолити Миколаївський підпільний обком комсомолу. Чому ж вона не попала до Миколаєва, а залишилася у С. А. Ковпака? Як згодом з'ясувалося, по-перше, через хворобу не вийшов на зв'язок у призначений час зв'язковий; по-друге, суворі умови конспірації вимагали ретельної перевірки, а коли її було завершено, Г. Л. Дівіної уже не було в живих.

Згідно з наказом Головного командування, з'єднання С. А. Ковпака, в якому Г. Л. Дівіна стала комсоргом 5-ї інтернаціональної роти, наприкінці жовтня 1942 р. вирушило на Правобережну Україну. У 5-й роті були росіяни і білоруси, українці і грузини, казахи і чехи. Гані було легко спілкуватися з ними, оскільки вона виросла в інтернаціональній комуні. Шлях на Київщину був неблизький і нелегкий. Хоча підготувалися добре, але йти було важко. Безперервні бої з фашистськими залогами у містах і селах, осіння багнюка на шляхах, холодні, осінні розливи Десни, Дніпра, Прип'яті. Та Ганка все зносила стійко і правила іншим партизанам за приклад.

У сутичках з ворогом Дівіна діяла сміливо. На Десні вона серед перших увірвалась на міст, щоб знищити варту і забезпечити швидку переправу на другий берег. Згодом у білоруському місті Лоєві, заглянувши в будинок, одного гітлерівця знищила, а іншого змусила здатися у полон. Все частіше її стали посилати у розвідку. З її наводки партизани пустили під укіс два ешелони, здійснили кілька наскоків на

фашистські гарнізони, знищили 20 ворожих машин. Своєю сміливістю, кмітливістю та витримкою Ганна Лаврентіївна завоювала прихильність С. А. Ковпака, С. В. Руднєва. Користувалася повагою і авторитетом у рядових партизанів. Вона вміло підтримувала зв'язки з місцевим населенням. Після її бесід з'являлися партизани-новачки. За її ініціативою влаштовувалися концерти для населення. До цього часу в загоні Ковпака був лише один комсомолець — Радій Руднєв. Тепер партизанський загін значно поповнився молоддю. Ганна стала комсоргом 5-ї роти.

Про останній бій Г. Л. Дівіної розповідається у листі партизанського командира, генерал-майора С. А. Ковпака учням Миколаївської середньої загальноосвітньої школи № 50: «В ніч на 17 листопада 1942 року загони нашого з'єднання зав'язали бій з фашистами біля станції Демехи Гомельської області. Ганя виконувала роль зв'язкової. Повідомлення про хід бою і про зміни в обстановці передавала швидко і точно. Гітлерівці переважаючими силами перейшли в контратаку, оточили групу партизанів, до якої в цей момент поспішала зв'язкова Дівіна. Швидко зорієнтувавшись, Ганя вирішила урятувати своїх бойових друзів. З автоматом в руках вона увірвалась у цеп німецьких солдатів і почала впритул косити їх автоматними чергами. Дев'ять фашистів були скошені, десятий встиг вистрелити в неї...».

Вона нагороджена орденом Вітчизняної війни 1-го ступеня і посмертно — орденом Червоного Прапору. На станції Демехи Речицького району Гомельської області їй встановлено пам'ятник. У Миколаєві ім'я Г. Л. Дівіної носить одна з вулиць і загальноосвітня школа № 50. А на фасаді головного навчально-адміністративного корпусу Миколаївського державного педагогічного інституту Ганні Лаврентіївні Дівіній встановлено меморіальний барельєф.

Миколаївець А. Г. Дяченко партизанив у Харківській області. Потрапив у полон до ворога. В Італії утік з табору в гори — до італійських партизанів, які допомогли йому перебратися на територію Югославії. На початку 1944 р. у складі Базовиської Червонопрапорної партизанської бригади був сформований Російський батальйон. Командиром його призначили А. Г. Дяченка. Свій бойовий шлях він закін-

чив 6 травня 1945 р. комбригом Першої Російської ударної бригади Народно-визвольної армії Югославії. Так воювали сини і дочки Миколаївщини на фронті і в тилу, на рідній землі і за кордоном.

Відступаючи під ударами Червоної Армії, окупанти намагалися зрівняти Миколаїв із землею. Були зруйновані суднобудівні заводи, електростанція, залізничні колії, 15 із 17 причалів морського порту, вокзал, три хлібзаводи, 106 магазинів, 7 шкіл, три театри, музеї, лікарні, готелі, 317 кращих житлових будинків, знищено або вивезено устаткування заводів «Дормашина», чавуноливарного й механічного, м'ясокомбінату, парфюмерної, макаронної фабрик та ін. підприємств. На час визволення в місті налічувалося тільки 63 тис. жителів проти 169 тис. у 1939 р.

Величезної шкоди завдали гітлерівські окупанти народному господарству області. Було зруйновано багато підприємств, колгоспів, радгоспів, висаджено в повітря і спалено 10886 виробничих, житлових, культурних та ін. споруд, вивезено або знищено матеріальні і культурні цінності, а також 179907 голів великої рогатої худоби, 101 тис. коней, 70% тракторного парку і 80% комбайнів та багато ін. техніки. Якщо до війни на полях області працювало 6000 тракторів і комбайнів, то на час звільнення Миколаївщини залишилося лише 274 трактори і 270 комбайнів, що потребували капітального ремонту. У Володимирському районі у населення залишилося тільки 152 голови великої рогатої худоби, 52 коня і одна свиня. Загальні збитки, завдані німецько-фашистськими загарбниками області, обчислювалися сумою в 17 млрд. 519 млн. крб. (у масштабах цін 1946 р.).

Відчувалася гостра нестача спеціалістів, кваліфікованих робітників, устаткування, будівельних матеріалів — лісу, цвяхів, цементу. Часто були перебої у постачанні будов електроенергією. Із-за браку палива електричні потужності використовувалися лише на 4—8%. У надзвичайно складних умовах трудящі Миколаївщини показували зразки самовідданої праці й творчої ініціативи у подоланні труднощів.

Програмою відродження зруйнованого ворогом народного господарства була постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б) «Про невідкладні заходи по відбудові господарства в районах, визволених від німецької окупації».

21 квітня 1944 р. Державний Комітет Оборони прийняв ухвали «Про першочергові заходи по відновленню миколаївських суднобудівних заводів», 17 червня — «Про відбудову енергокомбінату». Тільки на виконання першочергових відбудовчих робіт щодо відновлення суднобудівних заводів було асигновано 25 млн. крб. Для їх відбудови та експлуатації, крім робітників, інженерно-технічних працівників та службовців цих підприємств, Державний Комітет Оборони дозволив провести у другому кварталі 1944 р. мобілізацію 8000 чол. Всього ж у 1944 р. у відродженні суднобудівних заводів брали участь 30000 чол. Серед них були українці, росіяни, узбеки, киргизи, молдовани і представники ін. національностей. Вже до 1 листопада 1944 р. ЧСЗ був відновлений на 50%. Робітники заводу зуміли також одночасно організувати виготовлення автозапчастин, що дало можливість 3-му Українському фронтові відремонтувати понад 500 автомобілів і тим самим збільшити підвіз боєприпасів та продовольства діючим частинам армії.

Вже через півроку після визволення області повністю або частково стали до ладу 216 підприємств союзного і республіканського підпорядкування та місцевої промисловості. ЧСЗ приступив до ремонту суден і виробництва запасних частин для сільськогосподарських машин. На заводі «Дормашина» почали випускати продукцію інструментальний і складальний цехи. У Вознесенську стали до ладу крупорушка, два млини, канатний завод, хлібозавод; в Очакові — рибозавод, млин; в Новоодеському районі — гончарний цех і кам'яний кар'єр.

Одразу ж після визволення відновлювали свою діяльність місцеві органи і установи. 30 березня 1944 р. декілька районів Миколаївщини відійшли до новоствореної Херсонської області. У травні 1944 р. на обліку в обласній партійній організації перебувало 1194, а на 1 січня 1945 р. — 3311 комуністів. Поступово її ряди зростали за рахунок демобілізованих з армії та тих, що поверталися з евакуації. Обласну партійну організацію очолив І. М. Філіпов. Партійні, радянські та господарські органи комплектувалися, головним чином, працівниками, що прибували за путівками ЦК КП(б)У. Почали діяти і комсомольські осередки. До трав-

ня 1945 р. комсомольська організація області об'єднувала понад 14,5 тис. юнаків і дівчат, що брали участь у відбудовчих роботах.

Було розгорнуто серед трудящих політичну роботу. У травні 1944 р. в обласному центрі діяли міськком, 3 райкоми партії та 40 первинних організацій, які об'єднували 750 комуністів. Головна увага зосереджувалась на відродженні підприємств, життєво важливих для населення і Червоної Армії. За перші півтора місяця після визволення були відбудовані і стали давати продукцію хлібозавод № 2, 6 пекарень, млин, олійний завод, 7 водопровідних колодязів. Для надання населенню медичної допомоги були відкриті поліклініки, лікарня на 300 ліжок, 5 аптек. Миколаївська міськрада дбала насамперед про відбудову житлових будинків і комунального господарства, шкіл, лікарень і дошкільних дитячих закладів. У 1944 р. виконком міськради організував два декадники за впорядкування міста, в яких щоденно брали участь близько 20 тис. мешканців Миколаєва.

На підприємствах міста працювало 287 молодіжних бригад, більшість яких успішно справлялися з виробничими планами. На 145—350% виконували місячні завдання фронтові молодіжні бригади суднобудівників А. А. Пінчука, Д. А. Рачковського, Г. І. Галайди. Службовці енергокомбінату після робочого дня йшли в котельний цех. У позаурочний час робітники, службовці, а також домогосподарки міста відпрацювали 1944 р. 130 тис. людино-днів. Понад 5000 чол. взяло участь у відбудові залізничної станції Миколаїв. Своїми руками трудящі спорудили аеродром та пішохідний міст через ріку Інгул. На енергокомбінаті було завершено відбудовчо-монтажні роботи турбогенератора потужністю 300 квт. На початку 1945 р. став до ладу судноремонтний завод. У результаті наполегливих зусиль робітників, інженерно-технічних працівників і службовців було відбудовано залізничний транспорт, морський порт, річкову пристань. Почали давати продукцію макаронна, кондитерська, трикотажна, швейна, парфюмерна фабрики, миловарний і скляний заводи та більшість промартілей.

Одночасно піднімалося з руїн міське господарство. Тільки робітники та службовці торгового порту в позаробочий

час відпрацювали понад 4000 годин. До 1945 р. було капітально відремонтовано 53000 м² житла. Розширювалася торгівля продовольчими і промисловими товарами. В лікарнях міста вже налічувалося до 600 ліжок. У 1944—1945 навчальному році почалися заняття в 23 загальноосвітніх, 7 вечірніх школах, 6 ремісничих училищах, 4 технікумах, фельдшерсько-акушерській школі, педагогічному училищі. В червні 1944 р. виділено необхідні кошти на відбудову кораблебудівного інституту та суднобудівного технікуму. У вищих і середніх спеціальних навчальних закладах уже першого року після визволення міста навчалося 2640 студентів і учнів.

Відновлювали роботу культурно-освітні заклади. У 1944 р. почали працювати два кінотеатри, 6 клубів, 12 бібліотек з книжковим фондом 300 тис. примірників, місцеве радіомовлення. При клубах створено 15 гуртків художньої самодіяльності і два струнних оркестри. Почали виступати з концертами хорова капела ЧСЗ і оркестр народних інструментів заводу ім. 61 комунара під керівництвом відомого диригента Г. Ф. Манілова. Відкрилися історико-археологічний, природознавчий і художній музеї, будинок народної творчості, виставка образотворчого мистецтва, частину матеріалів і експонатів яких зберегли від окупантів жителі Миколаєва.

З вересня 1944 р. відновив роботу театр російської драми. Тут були поставлені п'єси «Російські люди» К. М. Симонова, «Безприданниця» О. М. Островського, «Платон Кречет» О. Є. Корнійчука, «Діти сонця» О. М. Горького та ін. 12 вересня 1944 р. відкрито театр юного глядача. Тоді ж створено пересувний український театр, який виступав із спектаклями та концертами в сільських районах області. При Державній філармонії діяла хорова капела, симфонічний і джаз-оркестри, балетний ансамбль. Для дітей у місті відкрився ляльковий театр.

Багато уваги приділялося відновленню сільського господарства. До жовтня 1944 р. в області відновлено 597 колгоспів, 39 МТС, 34 радгоспи. Незважаючи на великі труднощі, нестачу робочої сили, техніки, організовано проведено весняну сівбу. Хлібороби зібрали того року врожай за 18—20 днів. Відновлення сільського господарства залежало насамперед

від підготовки керівних колгоспних кадрів. Для підвищення кваліфікації голів колгоспів у обласному центрі були організовані місячні курси, на яких пройшли перепідготовку 470 чол. Сільськогосподарських кадрів масової кваліфікації (бригадирів, ланкових, завідуючих тваринницькими фермами та ін.) у 1944—1945 рр. було підготовлено понад 15400 чол. Область виконала державний план хлібозаготівель 1944 року. Колгоспи додатково здали понад план у фонд Червоної Армії, що продовжувала громити ворога, 25800 т зерна, а радгоспи — 11500 т. Робітники МТС по гвинтику збирали трактори й комбайни, відбудовували майстерні, відновлювали верстати та обладнання. Бригада відомого механізатора О. П. Рожка (згодом Герой Соціалістичної Праці) у с. Врадіївці зуміла за короткий строк відремонтувати 7 тракторів і комбайнів, що значно зміцнило технічну базу МТС.

Допомогу технікою та коштами трудящим області надавав уряд. Допомагали у відбудові сільського господарства Миколаївщини трудящі України, а також Воронезької, Куйбишевської, Саратовської областей, Алтайського краю, Казахстану, Узбекистану, військові частини. Лише зі східних областей Російської Федерації до області було завезено 200 тракторів і 147 комбайнів. З колгоспів Казахської і Узбецької РСР, Красноярського краю і Ростовської області завезено декілька десятків тисяч голів великої рогатої худоби, 32 тис. коней. З Іванівської, Горьківської, Московської, Тамбовської областей колгоспи Миколаївської області отримали насіннєву картоплю.

Відновлювалася мережа закладів охорони здоров'я, освіти, культури. Миколаївська міська, Вознесенська районна та ін. місцеві Ради депутатів трудящих очолили рух за відбудову шкіл методом народної будови. Силами громадських і шефських організацій ремонтувалися шкільні приміщення, виготовлялися меблі, заготовлялося паливо. Велику роботу щодо відновлення шкіл і організації навчального процесу провели депутати місцевих Рад Є. К. Константинова, Н. С. Домненко, заслужена вчителька Української РСР М. Ф. Павлик та ін. Вже першого року після визволення в області працювали 2 вузи, 14 технікумів, 717 шкіл, 12 будинків культури, обласна філармонія, 13 кінотеатрів, 139 бібліотек.

При клубах було створено 306 гуртків художньої самодіяльності. Лише 1945 р. на потреби культосвітніх закладів місцевими Радами депутатів трудящих асигновано близько 90 млн. крб. — понад 60% обласного бюджету.

Всебічну допомогу надавали трудівники області фронту. На зібрані кошти було побудовано танкову колону «Колгоспник Миколаївщини» та ескадрилью літаків «Призовник Миколаївщини». Із власних заощаджень трудящі внесли у фонд оборони країни понад 30 млн. крб., а також надіслали фронту 600 тис. пуд. хліба, 75 тис. пуд. м'яса, близько 2600 тис. літрів молока та багато ін. продуктів.

Проте, слід мати на увазі, що все це відбувалося в умовах сталінського тоталітарного режиму, адміністративно-командної системи, які самі по собі стримували ініціативу й енергію людей, так чи інакше уповільнювали процеси розвитку економіки, духовного життя.

РОЗДІЛ VII.

Миколаїв і область у повоєнний період, у роки застою (1946—1985 рр.).

Складним і суперечливим був процес подолання наслідків війни під час повернення до мирного життя. У містах і селах Миколаївщини, як і всієї України, люди змушені були жити в землянках, підвалах зруйнованих будинків, яких тільки в Миколаєві налічувалось 317. Гостро невистачало необхідної їжі, одягу, взуття, білизни. Злидні та поневіряння населення досягли крайньої межі.

Здавалося, що за таких умов господарське відродження буде справою багатьох десятиліть. Але трудящі маси були сповнені рішучості якнайшвидше відновити країну. Додаткових сил їм надавали сподівання на докорінні зміни в суспільстві: на припинення масових репресій проти чесних людей і утвердження соціальної справедливості, на пристойне існування численних інвалідів війни і забезпечену старість ветеранів.

Об'єктивно війна сприяла зміцненню адміністративно-командної системи, стрижнем якої залишалася ВКП(б). За станом на 1 січня 1945 р. в обласній партійній організації налічувалося 262 первинні організації, які об'єднували 3311

комуністів. У подальшому їхня чисельність зросла. На 1 січня 1950 р. в області було вже 14341, а на 1 січня 1960 р. — 31076 членів і кандидатів у члени КПРС. До партії тоді було вступати престижно. В очах людей вона набула синоніму переможниці найлютішого ворога-нацизму (цілком заслужено). А згодом вступати до лав партії стало й вигідним. Від цього часто залежала службова кар'єра.

Партія постійно прагнула, щоб забезпечити свій тотальний контроль над усіма сферами суспільного життя, розставляти комуністів на відповідальні його ділянки. Дедалі більше вона віддавала перевагу в кадровій політиці своїм довіреним особам-комуністам. На суднобудівних підприємствах знову були запроваджені посади парторгів ЦК ВКП(б), майже з необмеженою владою. Комуністи очолили всі відповідальні ділянки. І незрідка це шкодило суспільним інтересам, перешкоджало службовому просуванню компетентних, ділових, але безпартійних людей. А часто бувало й так, що коли комуніст провалював роботу, не справлявся з нею на одній керівній посаді, його переводили на іншу, не менш відповідальну. Заваливши справу й там, йому знову доручали керівництво. Попавши раз в номенклатуру райкому, обкому чи ЦК Компартії України, бездарний керівник міг працювати до пенсії, а часто й довше.

У повному обсязі поновили державну діяльність органи радянської влади. Водночас було скасовано систему управління воєнного часу. Відповідно до потреб відбудови здійснювалася реорганізація органів управління промисловістю та сільським господарством. Підприємства й установи переходили на нормальний режим праці. Поновлювалися 8-годинний робочий день, профспілкові відпустки для робітників та службовців. Формально скасовувалася понаднормова праця. Проте в партійних і державних органах та установах з кінця 40-х років було запроваджено, по суті, цілодобовий режим праці. Зроблено це було на догоду Сталіну, який, подейкують, страждаючи від безсоння, тішив себе нічними телефонними дзвінками до підлеглих, або викликав їх до себе. Так чи інакше, але переведення економіки на мирний лад, на випуск мирної продукції на кінець 1946 р. в основному було завершено.

Із закінченням воєнного періоду політичне керівництво країни на чолі із Сталіним повернулися до сформульованого ще на XVIII з'їзді ВКП(б) у 1939 р. положення про завершення будівництва соціалізму і початок переходу до комунізму. Висування такої мети перед народом тоді, коли країна ще не отямилася від виснажливої та руйнівної війни, було явним безглуздям.

У першому повоєнному п'ятирічному плані економічного розвитку головна увага приділялася відбудові й дальшому розвиткові промисловості. Ставилося завдання довести валовий показник промисловості до рівня 1940 р., навіть перевершити його. В основу концепції відбудови економіки було покладено ідею «відродження», яка на місцях тлумачилася буквально: відбудувати все, «як було до війни». Звужене розуміння процесу відбудови, коли віддавалася перевага кількісним показникам перед якісними, не сприяло технологічному оновленню економіки, насамперед промисловості, хіба що крім її оборонних галузей, питома вага яких на Миколаївщині була досить значною.

П'ятирічний план 1946—1950 рр. передбачав у області повністю відновити суднобудівні заводи, енергокомбінат, завод шляхового машинобудування «Дормашина», чавуноливарний завод; спорудити млинкомбінат продуктивністю 200 т помолу борошна на добу, панчішно-шкарпеткову фабрику з річним виробництвом 3 млн. пар панчішно-шкарпеткових виробів; довести річний випуск трикотажної білизни до 1 млн. штук, взуття — до 375 тис. пар; капітально відбудувати морський порт. Випуск промислової продукції підприємствами республіканського і місцевого підпорядкування до кінця п'ятирічки мав скласти 148,3% до виробництва 1940 р.

За роки п'ятирічки необхідно було виконати велику програму комунального, житлового і культурного будівництва, досягти значного підвищення матеріального добробуту трудящих.

Долаючи великі труднощі, робітники, інженерно-технічні працівники, службовці Миколаївщини поступово відбудовували промисловість області. План першого року відбудовчої п'ятирічки промисловість виконала на 103,5%. Одночасно

ставилося питання про впровадження нової техніки та технології. Дещо було зроблено і в цьому напрямі. На ЧСЗ в окремих цехах вже впроваджувалося автоматичне зварювання. Вироблялася нова технологія секційної збірки суден.

У 1947 р. приріст промислової продукції порівняно з попереднім роком становив 30%, а собівартість основної продукції знизилася більше, ніж в два рази. На 70% збільшився випуск взуття, на 32 — швейних виробів, на 84 — трикотажної білизни, на 59 — кондитерських виробів. Проте, незважаючи на зростання виробництва, план 1947 р. промисловість області, в т. ч. і суднобудівні заводи, не виконала. Головні причини невиконання полягали в тому, що, по-перше, чимало підприємств працювало неритмічно — розкачка в першій декаді місяця і штурмовщина в останній; по-друге, мали місце великі хиби в плануванні та організації праці; по-третє, на підприємствах промисловості області була велика плинність робочої сили.

У 1948 р. валова продукція промисловості Миколаївщини збільшилася на 76%, а кількість робітників — на 27%. Зростання промислового виробництва йшло головним чином за рахунок підвищення продуктивності праці і використання внутрішніх резервів виробництва. Отже, намітилися деякі зрушення в бік інтенсивного шляху розвитку промисловості. Підприємства республіканської промисловості план 1948 р. виконали на 102,4%, обласної — на 103,4%. ЧСЗ збільшив випуск валової продукції у порівнянні з 1947 р., понад 160 підприємств і артілей успішно виконали державний план і дали народному господарству близько 18 млн. крб. понадпланових нагромаджень.

У 1949 р. випуск валової продукції збільшився на 47,2% при зростанні робочої сили на 16%. Переважаюча більшість підприємств, в т. ч. і суднобудівні заводи, вже в тому ж році перевершили довоєнний рівень. Плани 1949 р. успішно виконали колективи 72 підприємств, давши понадпланової продукції на 39 млн. 171 тис. крб. Достроково закінчили виконння річного плану колективи паровозного й вагонного депо, морський торговий порт з переробки вантажів, ремонтно-інструментальний завод, взуттєва фабрика, підприємство «Млинмаш», швейна фабрика, молокозавод, макарон-

на і трикотажна фабрики, парфюмерно-скляний комбінат та ряд ін. підприємств. Поліпшили роботу більшість будівельних організацій. Того року вони здали 37126 м² житла, або 102% до плану. 7800 робітників значно перевиконали річний план.

Нарешті, настав останній рік IV, відбудовчої п'ятирічки, — 1950-й. Промисловість області у завершальному році п'ятирічки переверщила довоєнний рівень на 54,1% при плані 48,3%. Завод «Дормашина» виконав п'ятирічку за три роки і десять місяців. Достроково закінчили п'ятирічку за три роки і десясь місяців колективи паровозного і вагонного депо Миколаївського залізничного вузла.

Суднобудівні заводи у четвертій п'ятирічці були не тільки відбудовані, але й реконструйовані, оснащені більш досконалим устаткуванням. Найбільш трудомісткі процеси клепки корабля були замінені електрозваркою. Був впроваджений потоково-секційний метод будівництва суден. У два рази скорочено стапельний період. Ще не закінчились відбудовчі роботи на заводі ім. 61 комунара, йшла реконструкція стапелів, споруджувався збірно-зварювальний цех, а колектив заводу почав будівництво першого в країні цільнозварювального судна водотоннажністю 5000 т. Його будівництву передувала велика робота з підготовки виробництва, що принципово відрізнялася від організації праці та підготовки виробництва при будівництві головних кораблів у передвоєнні роки. Причиною цього стала революція в технології суднобудування — перехід від клепки до зварювання. Перше післявоєнне судно на заводі було спущено на воду 29 грудня 1948 р. Це була перемога і свято комунарівців, всіх миколаївських корабелів. Адже, відступаючи під ударами Червоної Армії, гітлерівці перетворили цехи суднобудівних заводів на справжні руїни. Вони хвалькувато заявили на весь світ, що миколаївські суднобудівні заводи не відновляться ніколи.

Не відставали від комунарівців і чорноморці. Уже 1948 р. на ЧСЗ повністю розгорнулося суднобудівне і машинобудівне виробництва. Завод за обсягом випуску продукції досяг довоєнних показників. Уже будувались танкери та інші судна. Закінчувалась добудова суден, перервана війною. Сис-

тематичне вдосконалення технології та організації будівництва танкерів, постійний склад робітників та інженерно-технічних працівників сприяли поліпшенню техніко-економічних показників. Так, трудомісткість будівництва 13-го танкера становила лише 51% від трудомісткості першого. Наступним етапом стало освоєння і будівництво 6 суховантажних суден типу «Днепрогэс». За дві наступні п'ятирічки завод повинен був збудувати ці суховантажі. А це вимагало особливої організації та витонченої технології будівництва. Отже, і ЧСЗ, всупереч базіканням фашистів, був повністю відновлений.

У 4,7 раза за IV п'ятирічку збільшив виробництво продукції чавуноливарний завод, освоїв виробництво декількох видів устаткування для металургійної промисловості: стрічкові транспортери, автоматичні скидувачі, навантажувально-розвантажувальні машини для коксових батарей. Завод ім. XXI річниці Жовтня освоїв випуск складного литва і механічну обробку деталей для нафтодвигунів.

Легка промисловість області до кінця п'ятирічки виробляла ряд нових видів продукції, в т. ч.: узорне трикотажне полотно, панчішно-шкарпеткові вироби, плащі з текстовініту. Широко розгорнулося виробництво будівельних матеріалів: вапна, цегли, черепиці, граніту тощо.

Транспортні організації забезпечили перевезення вантажів. Вантажообіг усіх видів транспорту за п'ятирічку зріс проти 1940 р. у 3 рази. Було механізовано більшість навантажувально-розвантажувальних робіт. Колектив вагонного депо з найважливіших показників робіт 46 місяців підряд утримував перше місце на Одеській залізниці.

Таким чином, незважаючи на величезні труднощі, трудящі краю повністю відбудували промисловість, яка перевищила довоєнний рівень виробництва. Але особливих технологічних зрушень у промисловості (за винятком оборонних галузей) не сталося. Здобутки були б набагато вагомішими, коли б Сталін не упустив шанс на технологічний прорив, категорично відкинувши американський «план Маршалла», за допомогою якого країни Західної Європи, що також постраждали від війни, швидко відшкодували втрати, стали на шлях технічної революції.

Набагато складнішим було становище у сільському господарстві Миколаївщини. Бракувало не тільки придатних для роботи тракторів, комбайнів, автомашин, а й навіть найпростіших землеробських знарядь, тягла. У плуг доводилося впрягати корів, а подекуди впрягалися в упряж і самі жінки-колгоспниці (жінка — велика сила в колгоспі, як тоді говорили) або ж копали землю лопатами. До того ж багато земель за час війни були занедбані, пориті окопами, траншеями, понівечені бомбами й снарядами, заросли бур'янами. А тим часом згідно з директивами необхідно було всіляко дбати про розширення посівних площ. У Миколаївській області намічалося довести до кінця п'ятирічки до 1200500 га, або 131% довоєнної площі, рівень механізації сільськогосподарських робіт — до 90% (майже при повній відсутності матеріально-технічної бази) та перевершити довоєнний рівень поголів'я і продуктивності громадського тваринництва.

На селі гостро бракувало кваліфікованих кадрів. Жителі сіл були позбавлені свободи пересування, оскільки не мали паспортів, перебували на становищі залежних кріпаків часів панування феодалізму. Оплата праці колгоспників була просто символічною. За таких умов виснажлива праця колгоспників уже не забезпечувала зростання виробництва сільськогосподарської продукції. Навпаки, сільське господарство стало в своїй основі руйнуватися. Це мало наслідком деградацію селянства, поширення пияцтва, аби-яке ставлення до праці, масову втечу мешканців села до міст під різними приводами.

Незадовільний обробіток грунту і жорстока посуха 1946 р., по суті, примусове вилучення хліба, символічна оплата праці, призвели до катастрофічно низького врожаю колгосних ланів. Одержавши по 5—6 ц зернових з га, колгоспи змушені були до зернини здати державі. Тому взимку 1946—1947 рр. голод на Миколаївщині став справжнім лихом. Люди відкопували з-під снігу мерзлу картоплю, буряки, що лишилися на колгосних полях після недбайливого збирання. Їли лободу, конюшину, щавель, кору дерев, дрібних гризунів тощо.

Подекуди влада робила несміливі спроби прийти на допомогу населенню, виділивши певну кількість продовольства

для налагодження громадського харчування в містах. Але селянство, позбавлене через сталінську здирницьку політику будь-яких засобів для існування, протистояти голодомору було не в змозі. Від нього загинули тисячі людей. Керівники господарств, що намагалися всілякими правдами і неправдами приховати хоч трохи зерна для колгоспників, піддавалися жорстоким репресіям. Так, до 4 років ув'язнення була засуджена голова колгоспу ім. 1 Травня Хабарова лише за те, що намагалася втаїти під виглядом відходів 350 ц зерна. У скиртах ховали необмолочене зерно у колгоспі «Червоний колос». В колгоспі ім. В. І. Леніна зерно засипали у басейн для дощової води. При зберіганні в непристосованих приміщеннях зерно псувалося. На лаву підсудних сів не один десяток голів. Особливо страждали від репресій працівники районної ланки. За 1,5 роки в області змінилося 83% голів райвиконкомів.

А, між іншим, хліб в Україні був. Експорт зернових у 1946 р. становив 1700000 т. Причому, значна частина зерна у вигляді допомоги була надіслана зарубіжним країнам, зокрема Франції, безкоштовно. А свої люди пухли і навіть вмирали з голоду. Звичайно, можна було б звернутися за допомогою до світової громадськості, але сам факт голоду 1946—1947 рр., як і в 1932—1933 рр., зберігався, як сувора державна таємниця, — аж до сьогоднішніх часів.

У подальшому було збільшено асигнування на прискорення розвитку матеріально-технічної бази сільського господарства, нарощування виробництва мінеральних добрив. Нові зразки сільськогосподарської техніки стали випускати заводи «Серп і молот» у Харкові, «Червона зірка» в Кіровограді, ім. Жовтневої революції в Одесі та ін. Зростала технічна база сільського господарства. У 1946 р. в області вже було 2800 тракторів і понад 1300 комбайнів. У 1949—1950 рр. Миколаївщина одержала 989 тракторів, понад 640 комбайнів, велику кількість плугів, сівалок та ін. сільськогосподарських машин. Наприкінці 4-ї п'ятирічки тут було 5600 тракторів (у 15-сильному обчисленні), понад 1800 комбайнів. Більше уваги приділялося електрифікації села. У післявоєнні роки на Миколаївщині було споруджено 5 гідроелектростанцій, 34 теплоелектростанції, електрифіковано 20 МТС і лісозахи-

сних станцій та 58 колгоспів. У сільгоспартілях і МТС було встановлено 600 двигунів, близько 12000 світлоточок, 362 км ліній електропередач.

Водночас вживалися заходи для прискорення підготовки механізаторів, тваринників, садоводів, городників, бджолярів та ін. фахівців сільського господарства. Проте саме проблема кваліфікованих кадрів залишалася найгострішою на селі. Негативно позначалася на стані справ у колгоспах плинність керівних кадрів. У керівництві колгоспами з боку райкомів і райвиконкомів переважало голе адміністрування. Постійно порушувався принцип матеріальної зацікавленості колгоспів і колгоспників у виробництві сільськогосподарської продукції. Нерідко не нараховувалась додаткова оплата праці за перевиконання планів урожайності. Часто-густо розбазарювалося майно колгоспів, неправильно витрачалися трудодні, не дотримувалися демократичних основ колгоспного життя, Статуту колгоспу. Низькою була культура ведення сільського господарства. Часто порушувалися правила агротехніки. Допускалися великі втрати зерна під час збирання врожаю, його збереження, транспортування.

Серед заходів щодо організаційно-господарського зміцнення колгоспів великі надії покладалися на їх укрупнення з метою збільшення площі орної землі, ефективнішого використання техніки. На Миколаївщині укрупнення було проведено у 1950—1951 рр. Замість 957 дрібних і середніх стало 395 укрупнених колгоспів. Кількість орної землі на один колгосп збільшилася із 1160 до 2810 га. Кількість працездатних колгоспників у середньому зросла із 122 до 293 чол. На жаль, намагаючись зміцнити колгоспну систему, держава керувалася не інтересами села, а лише прагненням збільшити поставки сільськогосподарської продукції. Часто укрупнення проводилося примусово, всупереч волі й бажанню колгоспників, особливо коли об'єднувалися сусідні міцні і дуже слабкі колгоспи.

Перше повоєнне п'ятиріччя характеризувалося збільшенням кількості сільського населення, зокрема працездатного. Та на поліпшення справ у сільському господарстві це не вплинуло. Працювати в колгоспах доводилося за вкрай несприятливих умов, коли не вистачало технічних засобів, по-

сівного матеріалу тощо. Незадовільною, навіть нижчою, ніж до війни, залишалася оплата праці колгоспників. Це зумовлювалося тяжким матеріально-технічним станом більшості господарств, застосуванням завищених норм виробітку з мізерною натуральною оплатою за так званими трудоднями.

Практично не маючи прибутків з колгоспної праці, селянин жив переважно із свого присадибного господарства, що давало йому в роки четвертої п'ятирічки близько 70% усього грошового доходу, більше 80% — м'яса, близько 90% — картоплі і 96% яєць. А що ж мав селянин з громадського виробництва? Робота в колгоспі давала близько 5% грошових доходів, 35 — зернових, 1 — м'яса і сала і 0,5% молочної продукції. По суті, селяни працювали в колгоспі лише за «палички», тобто, за позначку про відпрацьовані трудодні, мінімум яких повинна була мати в колгоспі кожна працездатна людина.

Велике значення мали особисті підсобні господарства у забезпеченні країни основними продуктами сільського господарства. В Україні, в т. ч. й на Миколаївщині, вони давали близько 70% від усього виробленого м'яса і картоплі, близько 80 — молока, майже 90 — яєць, близько 60 — фруктів і 30% овочів.

Викорінюючи товарно-грошові відносини, Сталін не «забув» про особисті підсобні господарства колгоспників, обклавши їх надмірними податками. Кожен селянський двір повинен був платити податок за землю, а також поставляти державі — часто незалежно від того, посильно це йому чи ні, — встановлену кількість м'яса, молока, яєць, вовни та ін. продуктів. Справа з податками часом доходила до абсурду. Було навіть «винайдено» податок на кожне фруктове дерево, ягідний кущ, незалежно від того, давали вони врожай чи ні. А щоб зрубати непридатне дерево та викорчувати кущі, що перестали плодоносити, потрібен був дозвіл сільради.

Селян примушували здавати з обов'язкових заготівель значну кількість виробленої в їхніх особистих підсобних господарствах продукції. Причому, обсяг цих заготівель невпинно зростав. З 1944 по 1950 р. обсяг здачі зернових збільшувався з 5,7 до 12,9% від загального врожаю, картоплі відповідно — з 2,9 до 5,3%, молока — з 8,2 до 15,6%, яєць —

з 13,9 до 16,6%. У 1944—1950 рр. із кожних 100 селянських господарств щорічно надходило 37,1—47,7 голів худоби. Але отримували селяни за здачу по заготівлях продукцію лише 0,5% від загальних надходжень грошей.

Окрім того, колгоспник мав ще сплачувати високі грошові податки державі, встановлені відповідно до розмірів прибутків, отриманих з кожної голови худоби, площі посівів, кількості фруктових дерев, ягідних кущів тощо. До такого здирства і таких видів податків не могли свого часу додуматись навіть поміщики-феодали стосовно своїх залежних чи кріпаків.

Ці податки також постійно зростали. Особливо вони збільшилися в 1948 р., коли, на думку сталінського керівництва, начебто відбулося значне зростання прибутків від особистого господарства. У 1950 р. оплата всіх податків і поборів становила 16,6% витратної частини грошового бюджету селянської сім'ї (сюди ж включена підписка на «добровільні» державні позики, які стали обов'язково-примусовими). Ці платежі нерідко перевищували оплату за роботу в колгоспах.

Щоб якось зменшити податки, селяни змушені були різати худобу, вирубати й викорчовувати плодові дерева й плодоягідні кущі, незважаючи на досить високі штрафи, а з часом і зовсім згортати особисте господарство, що ставало просто збитковим. Ця тенденція особливо посилилася з 1948 року, коли внаслідок неодноразового підвищення податків, з одного боку, і знижень роздрібних цін на сільськогосподарську продукцію, що проводилися з кінця 40-х років, з другого, відбулося різке зменшення прибутків колгоспників. Це призвело до того, що в 1953 р. в Україні в особистих господарствах селян поголів'я корів зменшилося, порівнюючи навіть з голодним 1946 р., майже на 750 тис.

Утиски щодо власників підсобних господарств особливо посилилися після прийняття 19 вересня 1946 р. Радою Міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) постанови «Про заходи по ліквідації порушень Статуту сільськогосподарської артілі в колгоспах», де, поряд з позитивними (колгоспам області було повернуто незаконно розданих 72 голови великої рогатої худоби, 153 коня, скорочено понад 3500 одиниць адміністративно-управлінського персоналу, що дало колгоспам економії понад 188000 трудоднів), була й помилкова вимога вилучи-

ти у селян ділянки землі — надлишки понад встановленої Статутом сільгоспартілі норми. Ці норми в різних місцевостях були різними, але не перевищували 0,61 га. Відрізали у селян від 0,1 до 0,10 га і більше. Ці відрізані клаптики, які неможливо було звести в один земельний масив, роками пустували, заростали бур'янами, засмічуючи й використовувані землі. Це було справжнє сталінське шкідництво, а не вигадане ним же «шкідництво» іншими в кінці 20-х — 30-х років. Ця вимога мала на меті послабити особисте підсобне господарство, щоб примусити селян менше приділяти йому часу, а більше працювати на колгоспній ниві. Вилучалися й землі, виділені раніше колгоспами підприємствам, установам і організаціям для створення підсобних господарств. Вилучення цих надлишків проводилося оперативно, у рекордно стислі строки. Уже до початку 1947 р. на Миколаївщині виявили і повернули колгоспам 17000 га артільних земель. І це в той час, коли і на селі, і в місті лютував страшний голод.

Нормальному розвиткові сільського господарства заважала також і надзвичайно роздута структура органів керівництва сільськогосподарським виробництвом. У Міністерстві сільського господарства і заготівель УРСР, наприклад, було 275 управлінь і відділів, які фактично дублювали роботу одне одного. До цього часу не підраховано, скільки зайвих «адміністраторів» сиділи на шиї у селян в обласному центрі та в районах. Відірваною від потреб сільського господарства була й наука, де панував «народний академік» Лисенко, який винищував все, що не відповідало його розумінню класовості в науці. Саме цим він і став до вподоби Сталіну і Молотову, які були оборонцями й покровителями Лисенка. І все ж таки всупереч усім цим негараздам сільське господарство Миколаївщини поступово відновлювалося. В 1946 р. колгоспи і радгоспи обробили 991000 га землі, що становило 89,3% довоєнної посівної площі. Виконуючи постанову лютневого (1947 р.) Пленуму ЦК ВКП(б) «Про заходи піднесення сільського господарства в післявоєнний період», з районних центрів на постійну роботу на село направлено понад 260 спеціалістів. Допомагаючи селу, підприємства Миколаєва виготовили 33 пересувні майстерні і 66 польових вагончиків, а також значну частину запчастин до сільськогосподарських машин. У 1947 р. орні землі області становили

вже 91,1% до рівня 1940 р. Було освоєно довоєнну площу кукурудзи, проса, соняшника, цукрових буряків, озимої пшениці. Поліпшилась робота по використанню тракторного і комбайнового парку, підвищилася якість обробітку землі, скоротилися строки польових робіт. Багато колгоспів і радгоспів у 1947 р. зібрали добрий урожай зернових і технічних культур. Але передовими вважалися не ті господарства, в яких керівники намагалися дещо поліпшити становище зубожілого селянства, а ті, що будь-якою ціною виконували «першу заповідь перед державою» — виконували і перевиконували плани хлібозаготівель, тобто віддавали увесь хліб.

У числі перших в області виконав усі сільськогосподарські роботи і річний план хлібозаготівель радгосп «Червона Баштанка», здавши понад план 4038 ц зерна. За 10 робочих днів і без втрат проведено збирання зернових у колгоспі «Прапор комунізму» Яструбинівської сільради Вознесенського району. Артіль достроково розрахувалася з державою. За вирощення високого урожаю у 1947 р. 10 передовиків господарства були удостоєні звання Героя Соціалістичної Праці. В їх числі: голова колгоспу «Заповіт Ілліча» Арбузинського району П. Є. Кислиця (колгосп зібрав урожай по 30 ц з га), бригадир колгоспу ім. Г. І, Петровського О. І. Іртишев, ланкова колгоспу «Соціалістична перебудова» Лисогірського району Ф. Г. Яковенко.

В 1946—1947 рр. крок вперед був зроблений і в розвиткові тваринництва. Збільшилося поголів'я худоби в колгоспах. На 1 січня 1947 р. колгоспи і радгоспи області мали 26000 коней, близько 4000 волів. На колгоспних тваринницьких фермах було до 10000 корів, понад 88000 овець, 83500 свиней. Та все ж тваринництво відновлювалося повільніше, ніж рільництво. Наприклад, у Баштанському районі в 1946 році посівні площі були відновлені на 88% у порівнянні з довоєнним рівнем, а поголів'я великої рогатої худоби в колгоспах — лише на 45,6%, свиней — на 31,5, овець — на 34%. Плани розвитку громадського тваринництва в 1946—1947 рр. область не виконала. Відставання в розвиткові тваринництва пояснюється не лише посухою 1946 р., але й слабкою механізацією тваринницьких ферм, недостатньою матеріальною зацікавленістю тваринників, нестачею приміщень і кормів для худоби.

Вже на початку зими в колгоспах області склалося надзвичайно важке становище. Про це свідчить лист Миколаївського обласного відділу тваринництва в Міністерство тваринництва УРСР від 29 листопада 1946 р. з проханням виділити фуражної позики в кількості 1000 т, оскільки в зв'язку із посухою більшість колгоспів області зовсім не мали зернофуражу для відгодівлі свиней і тому «маточне поголів'я свиноферм в ряді районів області перебуває у виснаженому стані». Після цього листа міністерство не надало реальної допомоги.

Обласний відділ тваринництва знову, 30 грудня 1946 р., звертається вже телеграмою особисто до міністра тваринництва УРСР з проханням «виділити хоча б макуху Миколаївського олійного заводу, оскільки через відсутність кормів маточне поголів'я свиней південних районів під загрозою падежу». Міністерство тваринництва не могло надати дійової допомоги цим районам тому, що не мало права розпоряджатися фондами. Все робилося тільки з дозволу центра. Тому воно лише порадило посилити охорону «від розбазарювання» наявних місцевих кормів. І знову, як бачимо, винними опинилися колгоспники.

Проте на лютневому (1947 р.) Пленумі ЦК ВКП(б) колгоспи України були віддані критиці за недооцінку ярої пшениці, за те, що чорноземи використовували під посіви менш цінних фуражних культур. І хоча нестача кормів була просто катастрофічною, перед республікою було поставлено завдання значно розширити посівні площі ярої пшениці (з Кремля краще було видно, що, де і скільки сіяти). Почалося повсюдне гарячкове впровадження цієї культури. Нерідко яру пшеницю сіяли замість більш урожайних культур, зокрема озимої пшениці, яка споконвічно на Миколаївщині становила основу зернового господарства. Все робилося для того, щоб успішно рапортувати про засіяні гектари. В 1949 р. площі, засіяні ярою пшеницею, перевищували рівень 1946 р. на 45,5%.

У 1948 р. посівні площі всіх сільськогосподарських культур становили 94,3% довоєнної посівної площі, а під зерновими культурами — 106%. Сільськогосподарські роботи в 1948 році проведено більш організовано, у стисліші строки. Вро-

жай озимих зернових культур становив у середньому 12 ц з га. Миколаївська область однією з перших в Україні виконала державний план хлібозаготівель і зобов'язання з понадпланової здачі 3 млн. пуд. хліба. Цього ж року вперше після війни область виконала державний план розвитку громадського стада. Поголів'я проти 1947 р. збільшилося: по великій рогатій худобі — на 36,3%, свинях — більше, ніж у 2,3 раза, вівцях і козах — на 42,3%. Виконано державний план заготівлі тваринницької продукції: м'яса, молока, вовни, яєць. Виконали план поставок державі зерна (7 млн. т) і тваринницької продукції радгоспи області. У 1948 р. звання Героя Соціалістичної Праці присвоєно 23 трудівникам сільського господарства, в т. ч. ланковій радгоспу «Вознесенський» М. Г. Алексеєвій, яка одержала врожай зернових по 31,19 ц з га на площі 25 га, комбайнеру Явкинської МТС Баштанського району А. Г. Поточилову, що намолотив комбайном за 25 робочих днів із зібраної ним площі понад 12000 ц зерна і 2167 ц олійних культур. Орденами і медалями було нагороджено 358 трудівників колгоспів, радгоспів та МТС. Одним з чинників порівняно позитивних наслідків розвитку сільськогосподарського виробництва в 1948 р. була підготовка й перепідготовка близько 19000 чол. кадрів масових професій.

У 1949 р. колгоспи і радгоспи області повністю освоїли довоєнні посівні площі. Колгоспи міцніли економічно. Зростала громадська власність артілей і їх грошові доходи. В 1949 р. неподільні фонди колгоспів зросли на 13,7%, поголів'я великої рогатої худоби — на 38,5, в т. ч. корів — на 51%. І все ж в області близько 120 колгоспів з 957 були відстаючими. У зв'язку з низькою врожайністю і слабким розвитком тваринництва вони погано оплачували трудодень.

До кінця п'ятирічки сільське господарство області досягло довоєнного рівня (зауважимо, що в цілому в Україні, незважаючи на збільшення посівних площ, валова продукція землеробства на кінець п'ятирічки становила лише 84% довоєнного рівня). Це був наслідок самовідданої праці колгоспників, робітників радгоспів, спеціалістів та ін. працівників сільського господарства. Механізація сільськогосподарських робіт на оранці, сівбі, і збиранні зернових перевищила 90%. У колгоспному й радгоспному виробництві підвищилася

роль агротехніки. З 1950 р. область перейшла на повсюдні сортові посіви зернових культур. Поліпшився склад керівних колгоспних кадрів. Підвищилася прибутковість сільського господарства. Але не досягнуто довоєнного рівня у тваринництві. Тут переважала важка ручна, фізична праця. Низькою була продуктивність громадського тваринництва. Надої молока в роки четвертої п'ятирічки коливалися від 800 до 1300 літрів від корови.

Неефективність системи планування та надцентралізованого управління, відсутність матеріальних стимулів, примусовий характер праці, повне безправ'я призвели до втрати сільськими трудівниками інтересу до праці в колективному господарстві, послаблення трудової дисципліни, апатії і безгосподарності. А це, в свою чергу, посилювало адміністративний тиск і позаекономічний примус з боку держави.

У післявоєнні роки були проведені великі роботи по відновленню комунального господарства. В обласному центрі відбудували водопровід, банно-пральний комбінат, трамвай, реконструювали трамвайні колії, з'явилися нові, що з'єднали центр з околицями міста. Було газифіковано понад 1000 квартир. Електролінії подали струм на Старий і Новий Водопій та на Інвалідні Хутори. Став до ладу водопровід у селищі Жовтневому (нині територія Корабельного району Миколаєва) з додатковою подачею 14000 м³ води на добу. В Миколаєві розпочалося будівництво нового трамвайного парку, залізничного вокзалу, автоматичної телефонної станції тощо. В післявоєнні роки (1945—1950) було відбудовано і заново споруджено 270000 м² житлової площі, не рахуючи будинків, що виросли в селах.

Поступово поліпшувалося медичне обслуговування населення і постачання медикаментами. Збільшувалася кількість лікарняних ліжок, фельдшерських пунктів. У порівнянні з довоєнним періодом кількість ліжок у лікувальних установах області зросла на 21%. Лікарів працювало на 70% більше, ніж до війни. Лікувальні установи поповнювалися сучасною апаратурою. Стали ретельніше слідкувати за попередженням і своєчасним лікуванням епідемічних і гострих інфекційних захворювань.

У галузі народної освіти головна увага була зосередже-

на на будівництві нових шкільних приміщень і охопленні всіх дітей навчанням, на підготовці педагогічних кадрів і поліпшенні навчально-виховної роботи в школах. Наприкінці п'ятирічки в області працювали 774 школи, де навчалося 133987 учнів. Розширилися вища й середня спеціальна освіта. В 1950 р. в інститутах і технікумах навчалося 6400 студентів і учнів. За 1946—1950 рр. перші випустили 740, а другі — 3104 спеціалісти.

Багато уваги приділялося будівництву і роботі культурно-освітніх установ. У 1949—1950 рр. методом народної будови споруджено 157 сільських і колгоспних клубів. У 1950 р. в області працювало 1000 клубів і червоних кутків, понад 1000 масових бібліотек з книжковим фондом близько 1,5 млн. книг. Працювало 180 кіноустановок, в т. ч. 150 у сільській місцевості. За роки п'ятирічки мережа загальноосвітніх шкіл і культурно-освітніх установ поновилася повністю.

За умов, коли держава спрямувала зусилля на відбудовчі роботи та на всіляке посилення оборонної промисловості, «забувши» про людей, неможливо було здійснити швидке піднесення їх добробуту. Карткова система не забезпечувала повноцінного харчування. Середньомісячний заробіток робітників і службовців на Миколаївщині у 1945 р. становив 393 крб., а в 1950 р. — 583 крб. Але реальна заробітна плата робітників і службовців була нижчою за довоєнну приблизно вдвічі. Видача на трудодень у колгоспах області в середньому становила в 1947 р. 610 грамів зерна і 48 коп. грішми, а в 1950 р. — 1640 грамів і 4,5 крб. І все ж грошові доходи колгоспників становили трохи більше половини довоєнних. До того ж заготівельні ціни були такими низькими, що колгоспи не могли відшкодувати своїх витрат на виробництво продукції. Щомісячні грошові та натуральні виплати на селі становили менше 20 крб. на людину.

І все ж таки мирні умови сприяли тому, що населення, хоча й повільно, налагоджувало життя та побут. У грудні 1947 р., після того, як було досягнуто довоєнного рівня виробництва ряду продуктів харчування, була скасована карткова система. Тоді ж, 1947 р., було здійснено і грошову реформу, надзвичайно здирницьку для населення, яке, по суті, втратило свої, навіть скромні, заощадження. Рівень заробіт-

ної плати, а також пенсій робітників і службовців (колгоспники пенсій взагалі були позбавлені), був низьким. А офіційна пропаганда пояснювала це тим, що держава виділяє великі грошові дотації на продукти харчування, на крам першої потреби. Отже, населення, мовляв, не залишається у програшу. Ціни на продукти та промтовари спочатку значно зросли, але в наступні роки на окремі товари знижувалися. А це подавалося пропагандою як піклування про людей з боку «батька народів» Сталіна. Проте зовсім замовчувалося, що подібні зниження цін були можливі лише за рахунок свідомого погіршення життєвого рівня селянства, що складало дві третини всього населення.

Соціальна політика Сталіна та його уряду була досить суперечливою. Заходи щодо поліпшення матеріального становища населення «врівноважувалися» іншими, протилежними діями, що являли собою наступ на соціальні інтереси трудящих. До таких засобів можна віднести, зокрема, примусову, по суті, організацію державних позик. Навіть студентам-першокурсникам 1951 р. із своєї стипендії розміром у 29 крб. щомісячно 7 крб. доводилося сплачувати на державну позику. Було запроваджено також досить високий податок на «малосімейних». Були навіть скасовані запроваджені в роки війни скромні виплати фронтовикам за бойові нагороди.

Перші суперечливі післявоєнні успіхи були затьмарені продовженням жорстоких сталінських репресій. Кілька конкретних прикладів. Випускник 1941 р. Миколаївської середньої школи № 2 Г. М. Домб у перші ж дні війни пішов на фронт. Був двічі поранений. Друге поранення одержав весною 1945 р. в боях під Будапештом. Попав у шпиталь для легкопоранених. Не долікувавшись, Г. М. Домб втікає до своєї військової частини (в роки війни такі патріотичні вчинки були досить частими). Але під час цієї втечі попадає до СМЕРШу. Внаслідок отримує «путівку в життя» — 10 років норильських таборів. А це — будови, шахти, мороз... Вже не говоримо про голод, сваволля...

Жителька Вознесенська М. С. Доні згадує: «Народилася в 1923 році, в селі на Дніпропетровщині. Навчалася в медичному училищі. З перших днів війни пішла добровільцем на фронт, на передову. Тяжко поранена в живіт у 1943 р.

Службу продовжувала в евакошпиталях. Брала участь у війні з Японією. На фронті загинули батько, два брати. Повернулася до зруйнованого села у квітні 1946 р., а через місяць була заарештована «за антирадянську агітацію»: ну а далі — лісорозробки в Єнісейському краї, спецтабір на Балхаші (там усі були тільки зі строком 15—25 років), «Картаб». Звільнена лише в 1955 р.». За дорученням письменника О. І. Солженіцина голова Миколаївського обласного товариства «Меморіал» Ю. Зайцев вручив Г. М. Домбу і М. С. Доні шеститомник своєї праці «Архіпелаг ГУЛАГ». На 10 років таборів був засуджений хлібороб із села Інгулки Баштанського району Є. Р. Колесніченко. У 1952 р. священик с. Благодатне Арбузинського району В. О. Стукал отримав вирок — 25 років таборів.

Неможливо перерахувати всіх, хто зазнав лиха від сталінських репресій 30-х — початку 50-х років. Прокуратура Миколаївської області проводить велику роботу, пов'язану з переглядом архівних карних справ, встановлюючи справедливість і реабілітуючи громадян, необгрунтовано репресованих чесних громадян України. В апараті обласної прокуратури створена спеціальна група з досить досвідчених працівників, що займається безпосередньо вивченням архівних карних справ та адміністративних матеріалів на осіб, що в різні роки піддавалися репресіям. Керівництво цією важливою ділянкою роботи здійснюється прокурором області. За станом на 1 жовтня 1991 р. було переглянуто понад 8500 справ відносно 10500 потерпілих від сталінського свавілля, з яких понад 6000 чол. реабілітовано.

Але не можна розглядати всю цю роботу як поспільне (поголовне) виправдання всіх засуджених. Відновлюючи справедливість, ні в якому випадку не забувається й про те, що серед притягнутих до відповідальності були й особи, що нанесли величезні збитки народові, державі, були справжніми ворогами народу. До них зовсім інше ставлення. Досить сказати, що із загальної кількості переглянутих справ стосовно 4000 чол. раніше винесені вироки залишені в силі, тобто їм відмовлено в реабілітації. Частіше всього відмовляється в реабілітації тим особам, які в роки Великої Вітчизняної війни стали на шлях посібництва ворогові, були справжніми зрадниками народу. Так, житель с. Красненького Кривоозер-

ського району В. І. Бурмістр під час окупації вступив на службу поліцаєм, а згодом — старшим поліцаєм. Зі зброєю в руках, він забирав усе у людей для німців, проводив обшуки й арешти, бив ні в чому не винних людей. За свої вчинки Бурмістр за вироком військового трибуналу від 20 листопада 1951 року був засуджений до 25 років позбавлення волі з конфіскацією особисто належного йому майна. Звичайно, в реабілітації йому було відмовлено на законних підставах. Тільки в Миколаєві було відмовлено в реабілітації більше, ніж 100 громадянам. Все це є наслідком так зв. «хрущовської відлиги», та її продовження в так зв. перебудовчий період. Як і в інших областях, при держадміністрації області створено редакційну групу, яка пише книгу про реабілітованих, а до 50-річчя Перемоги — «Книгу пам'яті».

Виконання першої післявоєнної п'ятирічки сприяло створенню бази для розвитку економіки і культури в наступні роки. Колективи промислових підприємств, здійснюючи модернізацію устаткування, впроваджували у виробництво найновіші досягнення науки, техніки, передового досвіду — швидкісну обробку металу, автоматичне зварювання, потокове складання машин і механізмів. Щоправда, це стосувалося насамперед суднобудівних заводів та ін. підприємств оборонної промисловості.

Будівництво серії несамохідних (буксирних) барж включала перша виробнича програма нового суднобудівного заводу під назвою «Океан». Його будівництво почалося ще в жовтні 1947 р. В першу чергу було сплановано промисловий майданчик заводу. Для цього поглибили прилеглу акваторію і вирівняли намивним піском берегову лінію, збудували бетонно-розтворювальний вузол, столярні майстерні, тимчасові склади, автогараж. Відновлювалась залізнична вітка Жовтневе — Миколаїв. Уповноваженим від Міністерства суднобудівної промисловості СРСР по будівництву заводу було призначено П. О. Філіпова. Майже всі роботи з планування і будівництва споруд велися вручну. Старший будівничий заводу П. Д. Савун, на той час молодий спеціаліст, згадує: «Головним робочим інструментом вважався лом та лопата. Була прокладена вузьколійна дорога від урізу води до піщаних кар'єрів, по якій котили вручну вагонетки з піщаним грун-

том. Майже без будь-якої механізації будувалося житло-одноповерхові будинки для заводчан».

У 1949 р., будуючи в основному допоміжні об'єкти, завод виконав план з капітального будівництва на 100,9%, і став одержувати перше технологічне устаткування. В 1950 р. введено до ладу бетонний автошлях Миколаїв — Жовтневе, що дозволило безперешкодно забезпечувати постачання матеріалів на будівельний майданчик. Того ж року проведені великі підготовчі роботи, що гарантували максимальне розгортання будівництва. Це дало можливість до кінця 1951 р. увести в дію корпусну майстерню, матеріальний склад і розпочати будівництво головних об'єктів і блоку корпусних цехів, блоку добудовних цехів, слінга та лінії електропередач. Велика увага приділялася будівництву житла, що дало можливість того ж року здати понад 5000 $м^2$ житлової площі, прийняти і розмістити на ній 1500 чол. — в основному будівників.

І хоча будівництво заводу з цілого ряду причин йшло із значним відставанням, міністерство наказом від 19 вересня 1950 р. визначило початком роботи заводу третій квартал 1951 р. Уповноважений по будівництву П. О. Філіпов став першим директором нового миколаївського суднобудівного заводу «Океан». У вересні 1951 р. на завод по тимчасовій ЛЕП вперше надійшов електричний струм. Запрацювали ще нечисленні тоді верстати, спалахнули дуги електрозварювання. Завод народжувався, набираючи могутність і силу тепер уже з кожним днем. Датою народження свого дітища заводчани вважають вересень 1951 р. 24 квітня 1952 р. директор заводу підписав наказ № 25: «Відповідальному здавальнику П. Т. Ячменьову у зв'язку із закінченням робіт по монтажу систем і механізмів на баржі замовлення № 101 приступити до швартових випробувань і здати баржу державній комісії 10 травня 1952 р.». Таких наказів ще будуть сотні і тисячі. Але цей перший наказ про перший спуск на воду за № 25 назавжди залишиться в пам'яті ветеранів. Він зайняв почесне місце в музеї заводу «Океан». Первісток заводу водотоннажністю понад 500 т дозволяв брати на борт майже 400 т різних вантажів.За своєю конструкцією це було досить примітивне, але міцне судно. Слід зазначити, що в експлуатації ці несамохідні баржі зарекомендували себе дуже надійними і

будувалися великою серією протягом 10 років. 13 травня 1952 р. о 12 годині дня над Бузьким лиманом пролунав перший гудок нового заводу. У 1954 р. перед молодим підприємством було поставлено нове відповідальне завдання — будівництво 10 рибоморозильних барж, а на початку 1956 р. отримав замовлення на спорудження морських самохідних саморозвантажувальних шаланд. Будівництво заводу «Океан» продовжувалося й до недавнього часу. А його найхарактернішою рисою було і є одночасно будівництво, розширення і реконструкція і безперервний випуск основної продукції—морських та океанських суден (типу «Зоя Космодемьянская») різних класів, що не поступаються кращим світовим зразкам. При досягненні своєї проектної потужності завод «Океан» мав удвічі перевищити потужність ЧСЗ і заводу ім. 61 комунара.

Великими хлібозаводами, м'ясо-, харчо-, овочеконсервними комбінатами збагачувалася промисловість сільських районів області. Для забезпечення потреб будівництва було споруджено багато підприємств будівельної індустрії і будматеріалів, у т. ч. Кашперівський завод стінових матеріалів, цегельні — в Миколаєві і Первомайську, Олександрівський і Новоданилівський каменедробильні заводи тощо. 1955 р. обсяг промислового виробництва на Миколаївщині зріс порівняно з 1950 р. на 88,3%, продуктивність праці проти 1940 р. — в 2,1 раза.

Дальшого розвитку набула промисловість області в 1959—1965 рр. Протягом семирічки обсяг промислового виробництва зріс на 80% (замість 67%, передбачених планом), випуск продукції машинобудування — у 2 рази, харчової та легкої промисловості — в 1,5 раза. На суднобудівних заводах створювалися нові зразки і налагоджувався серійний випуск нових типів суден. На заводі ім. 61 комунара вперше в країні в суднобудуванні впроваджувалась обчислювальна техніка і машини з програмним керуванням. На заводі «Дормашина» почали виготовляти комплекси нових складних шляхових машин, що користувалися великим попитом не лише серед будівельних організацій України, але й за рубежем.

Певна увага приділялася технічному прогресу. На підприємствах області було освоєно 70 механічних, конвейєрних і потокових ліній, встановлено близько 500 автоматів і напівавтоматів, створено 150 нових машин і механізмів, впровад-

жено 2000 універсальних пристосувань. Енергопідприємства області були зв'язані з енергосистемами «Дніпроенерго», «Одесенерго», «Молдавенерго». За 7 років впроваджено близько 67000 винаходів і вдосконалень, які дали 25 млн. крб. економії. Технологи-машинобудівники почали широко застосовувати у виробництві синтетичні алмази. Миколаївські взуттєвики вперше в Україні освоїли нейритовий клей, що дало змогу підвищити надійність продукції на 18—20%.

Поширеним явищем тих років був рух за комуністичну працю, який згодом було скореговано як рух за комуністичне ставлення до праці. З його допомогою партійно-державне керівництво прагнуло інтенсифікувати трудову діяльність народу. Ініціаторами цього руху на Миколаївщині стали бригади судноскладальників П. М. Щербакова, Ф. В. Хилька, бригада токарів І. І. Коржова, комсомольсько-молодіжна локомотивна бригада П. М. Мирошниченка, які зобов'язалися виконати свої завдання за 6 років. Поступово рух, як стверджувала тодішня «правдива» статистика, набував дедалі більшого розмаху, доповнювався новими, здебільшого штучними починаннями робітників, колгоспників та інтелігенції, що нав'язувався їм з кабінетів керівників, де вони й вигадувалися. Багато кращих працівників промисловості й будівництва за партапаратними рекомендаціями переходили на відстаючі ділянки виробництва, а спеціалісти сільського господарства, працівники партійних комітетів і радянських органів — у відстаючі колгоспи і радгоспи. На кінець семирічки рухом за комуністичну працю у провідних галузях промисловості Миколаївщини було охоплено близько 70% робітників, у легкій — 77%. Крім того, у змаганні за «українську годину» брало участь понад 21000 чол., що виконували денну норму за 7 годин. Але в організації та в розгортанні руху за комуністичне ставлення до праці дедалі помітнішим ставав формалізм. Ударниками комуністичної праці нерідко проголошувалися працівники, які не виконували навіть планових завдань.

Українське село після примусової колективізації кінця 20-х — початку 30-х років і Великої Вітчизняної війни 1941 — 1945 рр. залишалося на середину 50-х років усе ще напівзруйнованим, а колгоспники — практично безправними. Це вимагало негайних змін у сільському господарстві. Протягом

1953—1958 рр. було дещо зміцнено матеріально-технічну базу сільського господарства. В 1957 р. на Миколаївщині було 385 колгоспів, 60 радгоспів і 57 МТС. На полях області працювало 13 тис. тракторів, 3600 зернових комбінатів і багато ін. сільськогосподарських машин. Дещо поліпшувалося ставлення до сільських трудівників. Було скасовано фактичне прикріплення селянства до місця проживання й роботи. Колгоспники одержували паспорти і можливість самостійно вирішувати, де їм жити і працювати. Робилися перші спроби впровадження госпрозрахунку. Почали застосовуватися нові технології, заохочувався зарубіжний досвід.

У другій половині 50-х років шляхом інтенсифікації селянської праці було досягнуто незначне зростання виробництва сільськогосподарської продукції, хоча партійно-державне керівництво підносило це як величезне досягнення соціалістичного ладу. З колгоспів були списані значні суми боргів. З міст області в села переїздили інженери й техніки, трактористи й комбайнери, слюсарі й токарі та ін. кваліфіковані кадри. Тільки восени 1953 р. в колгоспи було направлено 502 агрономи, 375 зоотехніків, 105 трактористів і комбайнерів. У 1954 р. промислові підприємства та організації Миколаївщини взяли шефство над 90 найбільш відсталими колгоспами, 4 радгоспами і 13 МТС. Підвищилися заготівельні ціни на сільськогосподарську продукцію. Всі ці заходи, а також підвищення рівня агротехніки, ширше застосування мінеральних добрив створили умови для певного зростання сільськогосподарського виробництва. В 1958 р. порівняно з 1953-м валовий збір зерна в області зріс майже в 2 рази, і становив 1,8 млн. т. Урожайність усіх зернових тоді досягла 19,1 ц з га. Колгоспи і радгоспи збільшили виробництво м'яса в живій вазі з 37 тис. т до 321,1 тис. т. Державні заготівлі продуктів тваринництва за цей час зросли більше, ніж у 2 рази. За 1954—1958 рр. грошові доходи артілей зросли в 4 рази, досягнувши майже 120 млн. крб.

За результати у збільшенні виробництва зерна, цукрових буряків, м'яса, молока та ін. сільськогосподарських продуктів, а головне, за успішне виконання соціалістичних зобов'язань з продажу державі 47,7 млн. пуд. хліба, Миколаївську область в числі 15 областей України було нагороджено орде-

ном Леніна. Державними нагородами відзначено тоді 3300 передовиків сільського господарства краю. Головам колгоспів С. П. Повстяну, С. Д. Ткаченку, О. М. Луговому, чабанам В. К. Харлану, М. М. Теодору, доярці М. Д. Педченко, свинарці О. Д. Критіній та першому секретареві Кривоозерського райкому партії М. П. Гацуцу присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці.

В умовах ейфорії перший секретар ЦК КПУ М. В. Підгорний на догоду московському керівництву, але безпідставно, заявив, що є можливість уже в 1958 р. випередити Америку з виробництва молока і м'яса на душу населення. Ці апаратні обіцянки залишилися невиконаними. Проте це не завадило, втрачаючи здоровий глузд, повторити подібні безвідповідальні запевнення наступного року, і знову не виконати їх. Тодішнє керівництво України не змогло практично оцінити досить скромні та несталі здобутки і на 1959—1965 рр. запланувало нереальні темпи зростання виробництва сільськогосподарської продукції. З трибуни XX з'їзду Компартії України, що відбувся в 1959 р., М. В. Підгорний пообіцяв, що республіка виконає завдання семирічки в галузі сільського господарства за 5 років, а багато колгоспів і навіть районів — за ще коротші строки. Та ні за 5, ні за 7 років узяті зобов'язання не були виконані. Це не завадило М. С. Хрущову рекомендувати М. В. Підгорного на посаду Голови Президії Верховної Ради Союзу РСР.

У роки семирічки (1959—1965 рр.) сільськогосподарське виробництво розвивалося повільно і нерівномірно. В 1959 р. трудівники села здали державі 37,1 млн. пуд. зерна, що на 1 млн. пуд. перевершувало планове річне завдання. В 1960 р. в колгоспах і радгоспах області збільшилося поголів'я великої рогатої худоби більше, ніж на 55 тис. голів, свиней — на 42 тис. голів у порівнянні з 1959 р. Однак стан справ у сільському господарстві, темпи його розвитку не відповідали завданням семирічки. Сільськогосподарське виробництво ще значно відставало від планових завдань. Область не виконала своїх зобов'язань по виробництву зерна, м'яса і молока. В 1962—1964 рр. їх виробництво дещо збільшилося. Так, валовий збір зерна у 1962 р. становив понад 98 млн. пуд., що на 3 млн. пуд. більше, ніж у 1961 р. Це дозволило продати державі 47 млн. пуд. хліба. Однак у 1963 р. врожай зернових дуже постраждав від посухи, інших негараздів. Трудівники се-

ла здали державі (все ще здали, а не продали) трохи більше 29 млн. пуд. хліба. Створювалися важкі умови для зимівлі громадської худоби. Недостатня кількість фуражу призвела до скорочення поголів'я худоби. В 1965 р. область в цілому, та ще за ряд років виконала план продажу державі зерна, соняшника, цукрових буряків, овочів, картоплі, м'яса, молока, яєць і вовни. Більше інших продали хліба державі господарства Первомайського, Братського, Кривоозерського, Баштанського, Снігурівського і Жовтневого районів. Ці успіхи були досягнуті завдяки збільшенню в 1965 р. у порівнянні з 1964 р. виробництва зерна на 12%, молока — в 1,4 раза, м'яса — в 1,5 раза, яєць — майже в два рази. І знову злива нагород. Орденами й медалями за успіхи 1965 р. нагороджено 2857 трудівників Миколаївщини, 19 чол. присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці. А в цілому ж, повторимо, семирічка, так і не була виконана, незважаючи на шалені приписки і окозамилювання.

Основними причинами відставання сільського господарства були порушення економічних законів розвитку виробництва, принципів матеріальної зацікавленості колгоспників і робітників радгоспів у піднесенні громадського господарства, ущербність колгоспно-радгоспної системи взагалі. В організації сільськогосподарського виробництва було допущено чимало помилок і прийнято багато непродуманих, вольових рішень. Напрочуд легко давалися обіцянки. Називалися нереальні цифри передбачуваної продукції. Великої шкоди розвиткові сільського господарства завдали адміністративно-командні методи і некомпетентність керівництва та управління, ставка не на економічні важелі прогресу, а на зміцнення та перестановку партійних кадрів, мобілізаційні кампанії, взяття нереальних зобов'язань та потім брехливі рапорти про їх виконання, масові приписки. Негативну роль відігравали нескінченні укрупнення і розукрупнення колгоспів, перетворення колгоспів на радгоспи. Гальмувалося впровадження у виробництво досягнень науки і передового досвіду. Значних труднощів додали намагання скасувати травопільну систему, споконвічні сівозміни, запровадження у хліборобстві непродуманих технологій, бездумне поширення посівів кукурудзи, навіть там, де вона не росте.

Партійними й державними органами нерідко приймалися вольові рішення, що негативно позначалися на економіці кол-

госпів. Так, значних труднощів зазнали господарства, особливо економічно слабкі, в процесі виконання рішення лютневого (1958 р.) Пленума ЦК КПРС «Про дальший розвиток колгоспного ладу і реорганізацію машинно-тракторних станцій». МТС були реорганізовані в ремонтно-технічні станції (РТС), а техніку, що раніше належала МТС, колгоспи зобов'язали викупити за досить високими цінами. Колгоспи області купили у держави біля 4 тис. тракторів, багато комбайнів, культиваторів, плугів, сівалок та ін. сільськогосподарської техніки, в т. ч. багато одиниць зношеної, напівзношеної та застарілої. До цього додавалися витрати на її ремонт, зберігання, оплату праці механізаторів та інженерно-технічного персоналу. Зростали ціни на запчастини до сільськогосподарської техніки, міндобрива, комбікорми при одночасному зниженні цін на сільгосппродукцію. Реорганізація МТС і передача техніки колгоспам викликала значні труднощі. Великі одноразові фінансові затрати негативно позначалися на розвитку сільськогосподарського виробництва у наступні роки. Значно зменшилися прибутки колгоспів, а їхня економіка та фінанси, що ледь стали на ноги у п'ятій, і особливо у шостій п'ятирічках, знову опинилися в критичному стані.

У другій половині 50-х років почався інтенсивний пошук ефективних шляхів господарського управління, його демократизації. Україні, як і ін. союзним республікам, директивно було надано більше прав, розширено права місцевих Рад. Одначе на практиці це мало що давало, бо всі питання вирішувалися в Москві чи Києві. Формально вживалися заходи щодо скорочення апарату, але його чисельність продовжувала зростати, особливо після поділу обкомів та облвиконкомів на промислові і сільські.

Живучим було намагання впроваджувати нове в життя не економічними, а випробуваними, адміністративно-командними методами. У лютому 1957 р. без будь-якої підготовки було ліквідовано ряд міністерств і утворено раднаргоспи. Це нововведення спочатку мало ряд позитивних наслідків. Насамперед складалися умови для госпрозрахунку, більш раціонального використання місцевих ресурсів і національних кадрів. Усі підприємства підпорядковувалися республіці. Отже, зміцнювалась самостійність України. Підвищувалась рентабельність підприємств. Збільшувалася кількість товарів. Помітно скоротилися зустрічні транспортні перевезення тощо. Однак

згодом стали помітні й хиби такої організації управління через раднаргоспи. З ліквідацією міністерств порушилося централізоване керівництво галузями промисловості. Раднаргоспи виявилися неспроможними забезпечити єдність технічної політики, комплексно вирішувати науково-технічні проблеми розвитку галузей. Ця перебудова не розв'язала головного завдання — удосконалення керівництва і посилення економічного стимулювання колективів підприємств адекватно новим потребам продуктивних сил. Спробою усунути ці недоліки стали здійснені в 1962 р. укрупнення раднаргоспів і створення республіканських раднаргоспів і Вищої Ради народного господарства СРСР. Однак суперечності між тенденцією галузевого розвитку промисловості та системою територіального управління нею з цією перетурбацією не зникли. У підпорядкуванні Чорноморського раднаргоспу, до складу якого входила й Миколаївська область, було 15000 промислових об'єктів. Його діяльність виявилася малоефективною. Дії керівників підприємств сковувалися новими детальними рекомендаціями раднаргоспу, дріб'язковою опікою, великою кількістю економічних показників. Це обмежувало їх ініціативу і самостійність, знижувало відповідальність за організацію виробництва. Серйозні недоліки в плануванні призводили до багаточисельних змін виробничих планів підприємств. За 1964 р. з 265 підприємств області, що входили в систему раднаргоспу, у 132 плани по виробництву продукції мінялися від двох до дев'яти разів. Майже дві третини підприємств по декілька разів одержували зміни плану з продуктивності праці. Подібна практика серйозно ускладнювала роботу промисловості. Для виправлення становища у вересні 1965 р. було визнано необхідним створити союзно-республіканські та загальносоюзні міністерства. 2 жовтня 1965 р. Верховна Рада СРСР прийняла рішення про ліквідацію раднаргоспів.

З середини 60-х років за ініціативою прогресивно мислячих керівників з верхнього ешелону влади, зокрема, голови Ради Міністрів СРСР О. М. Косигіна, було продовжено пошуки шляхів піднесення економіки, що знайшло свій вияв у намаганні запровадити нову господарську реформу. Це була система заходів за вдосконалення управління виробництвом, які відповідали б потребам часу. Було вирішено усунути адміністративні пута, надмірну централізацію, дріб'язкову опі-

ку, які душили економіку і міста, і села. З січня 1966 р. почали запроваджуватися економічні методи управління промисловістю, розширялися права й ініціатива підприємств, які переводилися на госпрозрахунок. Але все це, і особливо розширення самостійності підприємств, загрожувало самому існуванню адміністративно-командної системи. Тому партійно-політичне керівництво країни на чолі з Л. І. Брежнєвим, М. А. Сусловим та їх найближчими соратниками всіляко перешкоджало запровадженню реформи в життя, гальмувало її розвиток. Тому реформа, ледь народившись, почала згасати, а з початку 70-х років про неї вже й не згадували.

Пошуки шляхів удосконалення розвитком промисловості, будівництва та ін. галузей народного господарства, що велися в цей період, не дали бажаних наслідків. Головною причиною цього було те, що реформи кінця 50-х — початку 60-х та другої половини 60-х років так і не дійшли до трудових колективів, яких не торкнулася демократизація управління. Вони носили непослідовний, половинчатий характер. Ініціатори тодішньої перебудови не ставили за мету відмову від командування в розвитку економіки. Вони лише намагалися перефарбувати фасад сталінської будівлі. І все ж трудящі продовжували напружено працювати, докладали багато зусиль для поліпшення становища в народному господарстві.

Дещо зростали асигнування на капітальне будівництво в області. Так, якщо в 1956—1960 рр. за рахунок усіх джерел фінансування на капітальне будівництво було направлено (у порівняльних цінах) 605 млн. крб., то в 1961—1970 рр. — 2189 млн. крб., а в 1971—1980 рр. — 4809 млн. крб. Капіталовкладення державних, громадських та кооперативних (без колгоспів) підприємств та організацій в усі галузі промисловості склали в роки дев'ятої п'ятирічки 1377 млн. крб., а за десяту — 2447 млн. крб. Протягом 32 років (1946—1978) капітальні вкладення державних, кооперативних підприємств і організацій, колгоспів і населення області (у порівняльних цінах) склали 6475 млн. крб. Обсяги введених в дію основних фондів у роки дев'ятої п'ятирічки досягли 1812 млн. крб., десятої — 2541 млн. крб. проти 1187 млн. крб. за восьму п'ятирічку.

Цьому сприяла велика питома вага підприємств оборонного значення (ЧСЗ, ВО «Зоря», завод ім. 61 комунара, ВО

«Екватор», «Ніконд», десятки номерних підприємств—п/я), на які з центру приділялося набагато більше уваги, ніж підприємствам легкої та харчової промисловості, що продовжували фінансуватися за горезвісним «залишковим принципом». Значно реконструйовані суднобудівні заводи — Чорноморський та ім. 61 комунара. Інтенсивно йшло будівництво заводу «Океан». У повоєнні роки та наступний період в області були збудовані такі велетні індустрії, як Південно-турбінний завод «Зоря», Миколаївський глиноземний, Дніпро-Бузький порт, трансформаторний, конденсаторний заводи, завод підйомно-транспортного устаткування, комбінат силікатних виробів, Миколаївський домобудівний комбінат, завод дощувальних машин «Фрегат» у Первомайську, Південно-Українську атомну електростанцію тощо. Будувалися також і підприємства легкої та харчової промисловості: в Миколаєві — трикотажне об'єднання, взуттєва і швейна фабрики, молокозаводи, пивзавод «Янтар»; у Первомайську — молочно-консервний комбінат, м'ясокомбінат, мебльова фабрика; Вознесенський шкірзавод; Очаківський мідійно-устричний рибоконсервний комбінат та ін. Якщо до революції відносно розвинутим промисловим у краї був лише Миколаїв, то на рубежі 70-х — 80-х років тільки у Вознесенську діяло 13 великих підприємств, в Очакові — 8. Містом з високорозвинутою промисловістю став Первомайськ, де розміщено 17 великих підприємств.

У 1980 р. на Миколаївщині діяли 1050 промислових підприємств. Питома вага машинобудівної та металообробної промисловості в загальному обсягу виробництва складала 47,5%. Головним напрямком її було суднобудування. На долю легкої промисловості припадало лише 11,6%, промисловості будівельних матеріалів — 5,5%, харчової — 30%. За повоєнні роки створені нові галузі промисловості — атомна та кольорова металургія.

Прискорення науково-технічного прогресу на суднобудівних заводах дозволило освоїти випуск новітніх кораблів, зокрема авіаносних крейсерів, суховантажів, риболовних траулерів, флагманів китобійних флотилій «Радянська Україна» й «Советская Россия», рефрижераторів; на машинобудівних заводах — випуск нових турбін, дизелів, асфальтоукладачів, дощувальних машин, автопересувних млинів, електротехніч-

ної апаратури тощо. В області вироблялося понад 50 лише основних видів промислової продукції.

У 1980 р. 41 підприємство області випускало вироби 464 найменувань з державним Знаком якості, в т. ч. суднобудівний завод «Океан» — 34,5% обсягу продукції, Вознесенське виробниче об'єднання — 60%. Від 30 до 55% складала питома вага якісної продукції на первомайських заводах ім. 25-річчя Жовтня, «Фрегат», молочно-консервному комбінаті, Новоодеському маслозаводі, Ольшанському цементному заводі, Миколаївському заводі підйомно-транспортного устаткування, швейно-галантерейній фабриці. До кінця 1980 р. з Державним Знаком якості випускалося 14,6% усієї промислової продукції області. То ж і не дивно, що багато виробів промислової продукції Миколаївщини — риболовні траулери, рефрижератори, суднові механізми, дизель-генератори, запчастини для сільськогосподарських машин, шляхові машини, згущене молоко, парфюмерні та косметичні вироби набули визнання й за рубежем. Транспортні стрічки, які виготовляв Миколаївський завод підйомно-транспортного устаткування, експортувалися до Угорщини, Монголії, Фінляндії, на Кубу. В цехах цього заводу було виготовлено устаткування для Асуанської греблі в Єгипті та Бхілайського металургійного комбінату в Індії. Шляхові машини з маркою «Дормашина» надходили до Болгарії, Польщі, Румунії, Югославії, Чехословаччини, Індії, Афганістану та ін. країн. Промислова продукція області неодноразово експонувалася на міжнародних ярмарках і виставках у багатьох країнах світу.

Промисловість Миколаївщини на 27 днів раніше строку виконала завдання дев'ятої п'ятирічки з реалізації та випуску найважливіших її видів. Обсяг виробництва промислової продукції за 1966—1970 рр. зріс на 40%. На 103 млн. крб. було реалізовано продукції понад п'ятирічний план. План десятої п'ятирічки з цих же показників було виконано 27 листопада 1980 р. За 1971—1980 рр. понад план реалізовано продукції на 374 млн. крб. Зростання обсягу виробництва за роки десятої п'ятирічки складало 30,8%, а зростання продуктивності праці — 16,9%.

Але адміністративно-командна система управління з її малоефективним державним плануванням, суворою централізацією та дріб'язковою опікою не могла не призвести до застою

і в промисловості Миколаївщини. Уповільнились темпи зростання валової продукції. Так, у 1965—1970 рр. вони становили 9,9%, у 1970—1975 рр. — 7,2%, а в 1976—1980 рр. — 5,9%. Середньорічні темпи зростання продуктивності праці відповідно складали — 6,1%, 5,0% і 3,2%. На підприємствах області знижувалась фондовіддача, зростала собівартість продукції, знижувалась її якість. Збільшувалась кількість підприємств, що постійно не виконували державних планів виробництва продукції.

На основі міжгосподарської кооперації та агропромислової інтеграції проводилась робота по спеціалізації та подальшій концентрації сільськогосподарського виробництва. 1980 р. в області діяли 126 спеціалізованих колгоспів, радгоспів і міжгосподарських підприємств, з яких 16 займалися виробництвом яловичини, 41 — свинини, 29 — яєць, 32 — вовни та баранини, 8 — вирощуванням нетелів. Була розроблена програма переведення на промислову основу насінництва і виноградарства. Останнє зосереджувалось головним чином в Очаківському районі. З 10 господарств району 7 були перетворені на винрадгоспи. Вони мали досить значні площі чудових виноградників, які так нещадно були викорчувані під час так зв. антиалкогольної кампанії 1985 р. і наступних років з благословлення Генерального секретаря ЦК КПРС М. С. Горбачова та його «компетентних» прибічників і радників.

Майже повна відсутність господарської самостійності, втрата селянами почуття господаря землі, перетворення його в найманого робітника, відсутність матеріального заохочення, різке підвищення цін на сільськогосподарську техніку, мінеральні добрива, промислові товари, адміністрування призвели до значного погіршення цієї галузі народного господарства. Так, урожайність зернових у 1970 р. — становила 25,5 ц з га, а в 1980 р. — 23,3 ц. Відповідно цукрових буряків — 284 ц і 226 ц з га. Виконання планів виробництва зерна в 1976—1980 рр. досягло лише 85%, м'яса — 87%, молока — 95%. Валовий прибуток колгоспів знизився з 305,5 млн. крб. у 1970 р. до 163,8 млн. крб. у 1980 р.

Безправне становище селян, незадовільний стан медичного обслуговування, високий рівень тяжкої ручної праці, особливо у тваринництві, бездоріжжя, низькі заробітки змушува-

ли їх тікати в міста. Внаслідок цього доля сільського населення зменшилася із 73% всього населення області у 1939 р. до 49% у 1968 р. і до 34% у 1989. Щорічно кількість сільських жителів у 1976—1988 рр. зменшувалась на 4000 чол. при одночасному зростанні міського населення та попиту на продукти харчування, сільгоспсировину для легкої та харчової промисловості.

Дуже сумним фактором було і є не тільки зменшення кількості сільського населення, але й скорочення сільських населених пунктів, що стало наслідком горезвісної, а, вірніше, злочинної брежнєвської так зв. концепції неперспективних та малоперспективних сіл. Так, 1971 р. в області було 1080 сільських населених пунктів, підпорядкованих 210 сільським Радам, а на 1 січня 1990 р. 916 сільських населених пунктів підпорядковувались 243 сільрадам. Кількість сільрад збільшилася за рахунок укрупнення ряду «перспективних» сіл, куди переселялися «неперспективні» селяни. До того ж 370 населених пунктів (40% від їх загальної кількості) — це малі села з кількістю жителів до 200 чол. У 224 селах налічувалось менше 50 чол. працездатних. Тільки протягом 1976—1986 рр. з географічної карти Миколаївщини щорічно зникало 10 сіл. Так, у Баштанському районі зникли два села Братських, Василівка, Соколівка, Степанівка, Світлицьке, Любарка, Новомар'ївка, Новогригорівка. Таке ж становище було й продовжується і в ін. районах країни.

Незважаючи на негативні явища у промисловості, сільському господарстві та ін. галузях суспільного виробництва, хоча й з потугами, але все таки зростала культура, розвивалися освіта й наука.

В області створилася досить широка мережа лікувально-профілактичних установ. У 1980 р. в них налічувалось 15400 лікарняних ліжок, тобто 122,7 ліжка на 10000 чол. населення. У 108 лікарнях, 163 амбулаторно-поліклінічних установах і 456 фельдшерсько-акушерських пунктах працювали 3514 лікарів і 11800 медичних працівників із середньою спеціальною освітою. На 10000 чол. населення припадало 28,3 лікаря. Забезпечення населення та лікувально-профілактичних закладів здійснювали 158 аптек, 561 аптечний пункт і філій аптек. 1980 р. на потреби охорони здоров'я витрачено 60 млн. крб., чого було явно недостатньо. Жалюгідний стан багатьох ме-

дичних установ, застаріле обладнання і майже повна відсутність сучасного новітнього устаткування, апаратури, інструментарію та медикаментів, незадовільний стан підготовки медичних працівників, а звідси і часто їх недостатня кваліфікація, мала їх заробітна плата призвели до низького рівня нашої «безкоштовної» загальнодоступної системи охорони здоров'я.

За путівками профспілок у 1979 р. на курортах і в санаторіях, пансіонатах, будинках і базах відпочинку, на турбазах відпочивало 255,2 тис. трудящих Миколаївщини. 77,2 тис. школярів побували в піонерських і шкільних таборах. З 1960 р. почалось інтенсивне спорудження корпусів пансіонатів, баз відпочинку, туристичних центрів на Чорноморському узбережжі. Обрису великого сучасного курорту набував Очаків. На початку 80-х років тут були розташовані здравниці «Очаків», «Прибой», «Майский». У міжколгоспному будинку відпочинку «Ольвія», що приймав за зміну 500 чол., на базах відпочинку заводу ім. 61 комунара, кораблебудівного інституту, обласної організації Спілки художників УРСР та ін. проводили відпустку люди найрізноманітніших професій, трудівники різних галузей народного господарства. Про це яскраво свідчать самі назви баз: «Кооператор», «Будинок природи», «Динамо» і т. п. На базі «Трембіта» відпочивають робітники підприємств Прикарпаття.

Розвивались фізична культура і спорт. У розпорядженні спортсменів області було 18 стадіонів, 446 спортзалів, 238 стрілецьких тирів, 32 плавальні басейни, 854 футбольні поля, 3529 спортмайданчиків, ін. споруди. У спортивних товариствах області налічувалось 485 тис. фізкультурників. Тільки в роки десятої п'ятирічки підготовлено 15 майстрів спорту міжнародного класу, 269 майстрів спорту, 4233 першорозрядники і кандидати у майстри спорту, майже 450 тис. спортсменів масових розрядів, понад 540 тис. значкістів ГПО. Значних успіхів досягли миколаївські спортсмени на XII Олімпійських іграх у Москві (1980 р.). Капітан збірної команди кіннотників СРСР, майстер спорту міжнародного класу В. Погановський завоював золоту медаль і був удостоєний звання заслуженого майстра спорту. Майстер спорту міжнародного класу з веслування О. Пустовіт стала срібним призером Олімпіади-80.

Приділялася увага і дошкільнятам. У 813 шкільних дитячих закладах перебувало 75400 дітей, в той час, як у 1940 р. таких установ було всього 92, а кількість дітей в них складала 3900.

До 1961 р. в області завершено перехід до обов'язкової восьмирічної освіти. На основі постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 20 червня 1972 р. «Про завершення переходу до загальної середньої освіти і дальший розвиток загальноосвітної школи» була вирішена також проблема середньої освіти молоді. Задля справедливості слід зауважити, що до революції 1917 р. у 420 селах на території сучасної Миколаївщини шкіл взагалі не було. Початкові школи могли охопити навчанням лише 60—65% дітей шкільного віку. На території сучасного Новоодеського району навчалась лише одна дитина з десяти.

У 1980—1981 навчальному році у 710 загальноосвітніх школах 12900 вчителів навчали 211200 учнів. У області діяли 24 палаци й будинки піонерів та школярів, 15 спортивних шкіл, дитяча флотилія, 12 станцій юних натуралістів і юних техніків, екскурсійно-туристична станція. В області працювало багато здібних педагогів, відданих своїй улюбленій професії. 56 з них присвоєно звання заслужених вчителів.

Мала свої досягнення вища і середня спеціальна школа. Якщо в 1960 р. на кожні 1000 чол. населення області припадало 128 чол. з вищою і середньою спеціальною освітою, то в 1980 р. — 255. Інженерів-кораблебудівників, учителів, спеціалістів холодильної промисловості та машинобудування, інженерів-будівельників, культосвітпрацівників готували вузи області — ордена Трудового Червоного Прапора кораблебудівний інститут ім. адм. С. О. Макарова, який тривалий час очолював член-кореспондент АН УРСР, доктор технічних наук, професор В. М. Бузник (1914—1958), державний педагогічний інститут, Первомайський загальнотехнічний факультет Одеського інституту холодильної промисловості, Миколаївська філія Одеського інженерно-будівельного інституту (нині самостійний Миколаївський сільськогосподарський інститут) та Миколаївський культурно-освітній факультет Київського інституту культури. В них налічувалось 1980—1981 навчального року 13500 студентів. 16800 юнаків та дівчат навчалися у 14 середніх спеціальних навчальних закладах. Понад

16100 учнів набували спеціальності у 32 профтехучилищах. У 1980 р. в області працювали 419 докторів і кандидатів наук.

У 1974 р. була створена Миколаївська обласна організація Спілки письменників України, що об'єднувала 12 членів. Діяли літературні об'єднання «Стапель» і «Огни новостроек». Широко відомі миколаївські письменники та поети М. Божаткін, В. Бойченко, Л. Воронін, І. Григурко, В. В. Качурін, Д. Кремінь, В. Подольський, В. Тимчук, Е. Январьов та ін. На Миколаївщині починали свій творчий шлях М. Лисянський та М. Вінграновський.

Успіхом у глядачів користувалися вистави Миколаївського державного російського драматичного театру ім. В. П. Чкалова, Миколаївського державного українського театру драми і комедії, Миколаївського державного обласного лялькового театру. Значну роботу з естетичного виховання проводили обласні державна і народна філармонії, музичне училище, 72 музичні і художні школи та їх філії. В області діяло понад 8000 колективів і гуртків художньої самодіяльності, в яких брали участь майже 125 тис. любителів. 54 кращих колективи художньої самодіяльності удостоєні почесних звань заслужених і народних самодіяльних колективів. Лауреатами І Всесоюзного фестивалю самодіяльної народної творчості стали заслужений оркестр народних інструментів заводу імені 61 комунара, народний самодіяльний ансамбль танцю «Суднобудівник», Прибузький народний хор обласного науково-методичного центру народної творчості і Миколаївського відділення музичного товариства УРСР, ансамбль сучасного бального танцю «Грація», духовий оркестр ЧСЗ та ін. колективи.

Багато творів живопису, графіки, що увійшли до виставочних фондів і пересувних виставок країни, створено художниками — членами обласної організації Спілки художників України. У її складі відомі художники: заслужений діяч мистецтв УРСР М. Ф. Бережний, заслужені художники України О. П. Завгородній, М. О. Ряснянський. На Миколаївщині налічувалося понад 1000 кінотеатрів і кіноустановок. 759 будинків культури і клубів, 685 бібліотек з книжковим фондом біля 9,8 млн. примірників.

Значну виховну і наукову роботу проводили 2 державні музеї: обласний краєзнавчий і художній ім. В. В. Верещагі-

на. При краєзнавчому музеї діяли три самостійні відділи, що мали свої власні приміщення: історії суднобудування і флоту в Миколаєві (знаходиться у відреставрованому колишньому будинку головного командира Чорноморського флоту і портів), підпільно-партизанського руху на Миколаївщині в роки Великої Вітчизняної війни 1941—1944 рр. (у будинку, де проживав керівник диверсійно-розвідувальної групи, Герой Радянського Союзу В. О. Лягін у сім'ї Дукартів) і військово-історичний музей ім. О. В. Суворова в Очакові (колишнє приміщення мусульманської мечеті).

Популярністю користувалися 92 музеї, що діяли на громадських засадах, серед яких 8—народних: музей бойової слави моряків-десанту старшого лейтенанта К. Ф. Ольшанського, історії заводу ім. 61 комунара в Миколаєві, «Партизанської іскри» в с. Кримці Первомайського району.

Одне з перших місць у республіці область займала з книжкової торгівлі, забезпеченості періодичною пресою. На тисячу жителів 1980 р. припадало 1694 примірники періодичних видань. Значну роль у громадсько-політичному житті відігравали обласні газети «Південна правда» (виходила українською та російською мовою тиражем біля 215 тис. примірників) і «Ленінське плем'я» (тираж 58 тис. примірників). Видавалося також 19 міськрайонних газет тиражем близько 150 тис. примірників, біля 100 багатотиражок. У роботі обласної та місцевих газет брали участь понад 40 тис. робсількорів.

Миколаївщина стала областю суцільної радіофікації, на 100 сімей припадало 104 телевізори. Тут діяли декілька ультракороткохвильових радіостанцій, 19 редакцій міських і районних радіогазет, 22 редакції фабрично-заводського і колгоспного радіомовлення.

Значну роботу вела обласна організація Українського товариства охорони пам'ятників історії та культури. В її складі — 23 районні, 3 міські, 2881 первинна організація з 336 тис. 864 членами товариства. На Миколаївщині під державною охороною перебувало 1318 пам'ятників історії та культури. Свідченням пошани трудівників краю до пам'яті героїв, що віддали своє життя за Батьківщину, було 830 пам'ятників бойової слави у містах і селах області. Подвиг воїнів 3-го Українського фронту в боях за визволення Миколаївщини

увічнила меморіальна зона бойової Слави, яку складають 20 пам'ятників і пам'ятних знаків.

Але застійні явища 70-х — початку 80-х років не обминули і духовне життя населення області. «Залишковий» принцип фінансування цієї сфери призвів до негативних наслідків і занепаду багатьох її складових. Через нестачу коштів і матеріалів роками не ремонтувалося багато шкіл. Деякі з них були доведені до аварійного стану і закриті. «Зникли» зовсім школи з українською мовою навчання в Миколаєві. Залишалося лише декілька десятків класів з українською мовою навчання. Сотні школярів поспіхом звільнялися адміністрацією шкіл від обов'язкового вивчення української мови у російськомовних школах. На філологічному факультеті Миколаївського державного педагогічного інституту за розпорядженням центру кількість студентів російського відділення значно перевищувала кількість студентів відділення української мови та літератури. Відбувався скерований офіційними властями процес русифікації української школи, який стимулювався дальшою русифікацією дошкільних закладів, вузів, державних установ, культурного життя, особливо в містах.

Тривалий час перебували на ремонті приміщення Миколаївського державного українського театру драми і комедії, Миколаївського обласного краєзнавчого музею, що не давало можливості мешканцям краю пізнавати історію Миколаївщини як невід'ємної і складової частини незалежної Української держави. До цього часу в жалюгідному стані перебувають багато культосвітніх, лікувальних установ, навчальних закладів та ін.

Отже, назрівала об'єктивна необхідність принципово нової політики, що реально враховувала б стан суспільства і була б спрямована на досягнення якісно нового його стану.

РОЗДІЛ VIII.

Миколаївщина в роки так званої перебудови та на сучасному етапі становлення Української держави

Про потребу докорінних змін у галузі економіки й політики, соціальному та духовному житті країни вперше було сказано на квітневому (1985 р.) Пленумі ЦК КПРС. Спочатку

наголос ставився на необхідності прискорення соціально-економічного розвитку країни. Концепція прискорення набула свого подальшого розвитку і конкретизації на XXVII з'їзді КПРС, який у 1986 р. прийняв документ «Основні напрямки економічного і соціального розвитку СРСР на 1986—1990 роки і на період до 2000 року». Та це рішення, як і багато попередніх, не було реалізовано.

На січневому (1987 р.) Пленумі ЦК КПРС акцент ставили на «докорінній перебудові» та кадровій політиці. На XIX Всесоюзній партійній конференції мова вже йшла про необхідність проведення кардинальної політичної реформи. Нарешті, на XXVIII з'їзді КПРС, що відбувся 2—3 липня 1990 р., головна увага зосереджувалася на концепції «гуманного, демократичного соціалізму».

Все це мало стати відповіддю на необхідність ліквідувати допущені раніше хиби та прорахунки, подолати негативні тенденції та явища в розвитку суспільства. Глибинні причини перебудови полягали в деформаціях, зумовлених пануванням однопартійної, адміністративно-командної, тоталітарної системи, безроздільного панування КПРС, у історично обмежених формах суспільної організації. Причому, перебудова була зумовлена не черговим, «мудрим» побажанням партії, а всім ходом розвитку суспільства, станом справ у економіці, соціальній і духовній сфері життя. Але з часом поняття «перебудова», віджило своє, більше того, виявилося скомпрометованим. На рубежі 80—90-х років саме поняття вже майже навіть вийшло із вжитку, бо було зв'язане з утопічними надіями на швидке поліпшення життя звичними командно-адміністративними засобами. По суті, перебудова була нібито революцією «згори», з усіма притаманними їй обмеженнями. Перебудова нагадувала реформи «хрущовської відлиги» та спроби О. М. Косигіна другої половини 60-х років. Але якщо реформи М. С. Хрущова все-таки призвели до виконання шостої п'ятирічки (1956—1960 рр.), а реформи О. М. Косигіна — до виконання планів восьмої (1966—1970 рр.), «золотої п'ятирічки» (за висловом радянських економістів), то за часів «горбачівської перебудови» не була виконана жодна серйозна економічна або соціальна проблема. Ми вже не говоримо, що її ініціатори врешті призвели справу до «перестрілки». А люди зі зневагою назвали таку перебудову «розвинутим застоєм».

Таким чином, економічна реформа перших років цієї перебудови не дала наслідків. Причини полягають в тому, що, по-перше, сама модель реформи, сконструйована в центрі, об'єктивно вела до розладу економічних відносин; а, по-друге, переведення підприємств на самофінансування в умовах відомого диктату стало для економіки просто руйнівним. Регламентоване згори планування підштовхнуло підприємства не до підвищення ефективності та якості роботи (при відсутності контролю за діяльністю «командирів виробництва» та їх повною безвідповідальністю), але її до збільшення прибутків за рахунок простого і багаторазового підвищення цін. А це, в свою чергу, призвело до повного ігнорування інтересів споживача, неконтрольованого зростання грошових виплат на виробництві, порушення договірних зв'язків. Це був один із найістотніших прорахунків у здійсненні «горбачівської перебудови».

Складності у розвитку економіки України поглиблювалися тим, що під час перебування у складі Союзу РСР її народне господарство базувалося на насильстві й поневоленні. Внаслідок цього структура економіки, з одного боку, значною мірою набула архаїчного, притаманного для колонії, характеру. В республіці розвивалися переважно паливні та сировинні галузі, які є надзвичайно трудомісткими й водночас малоприбутковими. З другого боку, Україні нав'язувалося створення понад усяку норму могутніх енергетичних потужностей, підприємств військово-промислового комплексу, що особливо було властиве промисловості Миколаївщини. Виробництво також переважно мало незавершений характер.

В економіці України тривав диктат міністерств, які для збереження свого панівного становища не зупинялися перед порушеннями виробничих зв'язків і фінансової системи, спадом виробництва. Залишався один шлях — рішуче повернути народне господарство до ринкових відносин. Звичайно, значним етапом на цьому шляху було прийняття у серпні 1990 р. Закону про економічну самостійність України. Він був спрямований на забезпечення українському народові умов життя, гідних цивілізованого суспільства. Закон проголосив основні принципи економічної самостійності: по-перше, власність народу республіки на її національне багатство і національний прибуток; по-друге, різноманітність і рівноправність форм власності та їхній державний захист; по-трете, повна госпо-

дарська самостійність і свобода підприємництва для всіх. Таким чином, Закон мав підпорядкувати суспільне виробництво інтересам людини. Але залишився значною мірою декларацією.

Потреби розвитку економіки України вимагали принципової зміни підходів до сільськогосподарського виробництва, освоєння нових, економічних методів господарювання.

Створення і діяльність системи Держагропрому незабаром засвідчила необхідність подальшого вдосконалення як управління сільськогосподарським виробництвом, так і взаємовідносин між його партнерами. Внаслідок цього з'явилися нові форми у вигляді агрокомбінатів, агрофірм, агрооб'єднань тощо. Вони мали сприяти нарощуванню виробництва продукції сільського господарства, зниженню її собівартості, збільшенню прибутку й рентабельності, а також відродженню раніше покинутих чи проголошених «неперспективними» сіл. Проте у багатьох місцях вони запроваджувалися повільно, не набували поширення, причиною чого була практика вилучення значної частки прибутку, одержаного трудовим колективом, у державний бюджет; неможливість без дозволу «згори» використати його на власні, навіть невідкладні потреби; пряма чи завуальована заборона постачати фермерство технікою і запчастинами до неї, мінеральними добривами, пальним, мастилом, будівельними матеріалами та ін.

Окремі зрушення у запровадженні нових форм і методів господарювання у промисловості і сільському господарстві не означали докорінного перелому. Середньорічні темпи приросту національного доходу в республіці дедалі зменшувалися. Зростав товарний дефіцит. Посилювалась інфляція. Поглибленню складної ситуації сприяли також опір адміністративно-командної системи, організована злочинність, спекуляція, корупція і розкрадання (навіть у вищих ешелонах партійно-державного керівництва), а тому й байдужість самих трудівників як міста, так і села. Незважаючи на урядові заходи, часто непослідовні, половинчаті, а то й хибні, розлад економіки України продовжувався наростаючими темпами. Справа йшла прямо-таки до обвалу. Цей процес тривав і надалі.

У перші роки «перебудови» сповзання економіки до кризового стану на Миколаївщині дещо вдалося на деякий час загальмувати. Зростання промислового виробництва у 1989 р. порівняно з 1985 р. становило 112,9%. Середньорічні темпи

підвищення продуктивності праці за цей час становили 4,0%. Виробництво товарів народного споживання зросло (у тодішніх роздрібних цінах) з 1352339 тис. у 1986 р. до 1526110 тис. крб. у 1989 р.

Виробництво валової продукції в колгоспах, радгоспах та міжгосподарських підприємствах збільшилося із 11321 млн. у 1985 р. до 13153 млн. крб. у 1989 р. Виробництво м'яса за цей період збільшилося із 137791 т. до 161596 т., молока — із 606939 до 616463 т. Зросла врожайність зернових — із 21,5 ц з га до 32,5 ц, а середній надій молока на корову — з 2487 до 2751 кг.

Але злам адміністративно-командної системи управління, основу якої становили партійно-державні структури, водночас відсутність або ж тільки зародження нової системи господарювання, відсутність централізованого постачання, невиконання договірних зобов'язань, розрив зв'язків, політична та соціальна нестабільність, розпад Радянського Союзу як цілісної держави та інше, призвели до катастрофічного стану економіки. Хвиля спаду виробництва докотилася й до Миколаївщини. Уже в першому кварталі 1991 р. практично кожне друге промислове підприємство області зменшило обсяги виробництва. Сумарно це зниження порівняно з тим же періодом 1990 р. становило 71,2 млн. крб. Цей спад відбувся насамперед у тих галузях, які працюють на споживчий ринок: легкій, харчовій, місцевій промисловості, будівельних матеріалів. Скоротився випуск взуття, трикотажних виробів, одягу, постільної білизни, м'яса, тваринного масла, ковбасних виробів, консервів, жирів, мила та інших товарів першої необхідності. Товарні запаси зменшилися на чверть. Отже, збільшилися дефіцити і черги біля полиць крамниць, впала якість.

У суднобудуванні, галузі, що забезпечувала роботою і заробітком майже 60 тис. миколаївців, багато колективів було поставлено у виключно тяжке становище. П'ять з десяти підприємств тут вперше за тривалий час також зменшили обсяг виробництва, хоча в цілому в суднобудуванні він поки що, хоч і повільно, але зростав. Знизився обсяг перевезень на автомобільному, річковому та авіаційному транспорті. На 25% скоротили обсяги робіт будівельні організації. Вперше в краї були зафіксовані масові простої підприємств, виробництв,

скорочення робочого тижня, робочої зміни. Відповідно знижувалась заробітна плата зайнятих тут людей.

Загальна криза економіки не могла обійти і агропромисловий комплекс. Загрозливо погіршувалось матеріально-технічне забезпечення цієї провідної галузі. Через недопостачання будівельних матеріалів фактично припинилося виконання програми соціальної перебудови села. Не виправдалися надії колективів переробних галузей на конверсію підприємств оборонної промисловості. Припинено виробництво устаткування для них на багатьох старих спеціалізованих підприємствах, а на конверсованих до їх випуску ще не приступили. Непомірне зростання цін на техніку і ресурси для села призвели до того, що більшість господарств області в 1991 р. стали збитковими, а то й опинилися прямо-таки перед банкрутством.

Нові ж форми господарювання приживалися в країні надто повільно, зокрема кооперація, фермерство та індивідуальне селянське господарство. В області виявили бажання стати фермерами і подали відповідні заяви до місцевих Рад всього 117 чол. Між тим реальні можливості для забезпечення бажаючих землею мали всі райони області. В багатьох з них ця робота велася вкрай повільно. Лише 32 га землі було відведено у фонд запасу в Арбузинському районі. Легковажно (чи супротивно) ставилися до цієї справи у Новобузькому, Первомайському та деяких інших районах. Головною перешкодою цьому стали районні агропромислові об'єднання, а особливо колгоспи й радгоспи. Керівники багатьох господарств всіляко продовжували чинити опір розвитку фермерства і кооперації на селі. А між тим висока ефективність фермерських та селянських господарств переконливо доведена практикою. На 2% ріллі, що знаходилося в особистому користуванні селян, вироблялося до 30% м'яса, молока і яєць, ще більше — картоплі, а меду — понад третину. Так що резерви фермерських та індивідуальних селянських господарств величезні. А для їх повсюдного поширення потрібна всебічна державна допомога, сприяння.

Незважаючи на значні економічні труднощі, погіршення матеріального становища людей, політичне життя на Миколаївщині вирувало. Особливо це проявилося у виникненні різноманітних суспільно-політичних рухів, організацій, об'єднань. Можна з повним правом сказати, що поняття «політич-

ний плюралізм» із сфери теорії перейшло у практику повсякденного життя.

Однією з перших таких організацій стала тут Миколаївська крайова організація Народного Руху. Її установча конференція відбулася у серпні 1989 р. Чисельність становила тоді близько 160 чол. Найбільші осередки Руху були створені в Миколаєві (заводи «Зоря», «Океан», об'єднання «Машпроект»), у Південно-Українську, у Снігурівському, Веселинівському, Первомайському, Новоодеському, Баштанському і Братському районах. Керувалася вона загальноукраїнськими програмою і статутом. Головним завданням організації тоді була боротьба за вихід України із складу Союзу. Друкований орган був —газета «Чорноморія». Велика увага приділялася пропаганді знань з історії, культури України.

11 січня 1990 р. в Миколаєві виникла «Філія Української Гельсінгської спілки», а незабаром вона була перетворена у «Філію Української Республіканської партії». Друкований орган її — газета «На сторожі». 14 квітня 1990 р. УРП приєдналася до Руху і очолила його. Її члени підтримували ідею створення незалежної Української держави.

У 1990 р. в Миколаєві виникли місцеві організації, філії, відділи, осередки Об'єднаної соціал-демократичної партії України, Демократичної партії України, Конституційно-демократичної партії України, з'явилися прихильники анархо-синдикалістів. Створено об'єднання, спілки, асоціації й товариства: «Екологічна асоціація», «Спілка Чорнобиль», «Меморіал», української мови ім. Т. Г. Шевченка, єврейської, німецької, корейської, грецької, чеської, болгарської культури, російської мови та ін.

25 травня 1991 р. відбулася установча конференція Спілки «Демократичний Миколаїв». Заяву про її заснування, Положення і Декларацію підписали представники майже всіх згаданих політичних формувань. Були визначені завдання Спілки: зміцнення організаційної єдності демократичних сил, координація зусиль; узгодження позиції у вирішенні загальнодемократичних завдань, виховання політичної культури та відродження громадської активності населення, формування суспільної думки на захист демократії, незалежності і громадського миру, проти розпалювання міжнаціональної во-

рожнечі і провокацій, активне сприяння захисту визначених світовим співтовариством прав людини.

Економічна й політична програми цього об'єднання передбачали ліквідацію державної монополії на власність, створення багатоукладної економіки, відродження і становлення власника, закріплення права власності селян на землю, безкоштовну передачу у власність громадян державних квартир, скасування комуністично-адміністративних розподільчих структур (Держплан, Держпостач, Держагропром, централізовані промислові міністерства та відомства) і створення ринкової інфраструктури (товарні, валютні, фондові біржі, комерційні банки, страхові компанії і т. п.), запровадження поста Президента України, ліквідація монополії однієї партії на політичну владу, побудова правової, демократичної держави, набуття Україною незалежності, самостійності і справжнього суверенітету тощо.

У положенні про спілку «Демократичний Миколаїв» сформульовані її головні принципи: по-перше, ненасильство, по-друге, громадянська й національна згода; по-третє, поважання прав людини і прав нації, ідеї свободи, справедливості і солідарності; по-четверте, заперечення тоталітаризму; по-п'яте, неприйняття класової чи надкласової зверхності або виключності.

10 жовтня 1991 р. в газеті «Південна правда» опубліковано звернення Організаційного комітету про створення на основі перед тим забороненої компартії України нової партії на захист інтересів трудящих. Головною метою її діяльності, говорилося у зверненні, є побудова соціально-справедливого суспільства, основаного на високоефективній економіці як наслідку вільної праці вільних людей, на демократії і реальному народовладді, на верховенстві права і закону. Нова партія обіцяла виражати і захищати інтереси трудящих, кожного чесного громадянина, відстоювати його права на працю, державне соціальне забезпечення, освіту, медичне обслуговування, житло тощо. Вона буде виступати за перетворення України у визнану світовою співдружністю державу. Соціальною базою партії стануть ті, хто живе своєю працею, вийшов із середовища робітників, селян та інтелігенції. Таким чином,

процес становлення багатопартійності на Миколаївщині продовжувався.

Населення області в своїй масі прилучилося до активної участі у національному відродженні. Під час березневого 1991 р. рефендуму 85,2% його учасників проголосували за збереження Союзу Радянських Соціалістичних Республік як оновленої федерації рівноправних суверенних республік. При опитуванні про те, що Україна повинна бути у складі Союзу радянських суверенних держав на засадах Декларації про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р., за це висловилися 87,7% тих, що брали в ньому участь.

З осудом і обуренням виступили мешканці області проти спроби 19—21 серпня 1991 р. вчинити державний переворот у країні. Представники ряду партій та рухів, що входили до Спілки «Демократичний Миколаїв», ряд первинних партійних організацій, значна частина населення області вже в перші дні путчу виступили з категоричним протестом проти антиконституційних дій путчистів. Про це свідчать, скажімо дві заяви, вміщені на сторінках «Південної правди» від 21 серпня 1991 р. Водій, член КПРС М. Філіповський написав до редакції «Південної правди»: «Те, що в нашому суспільно-політичному, соціально-економічному житті накопичилося немало загрожуючих нормальному життю проблем, гадаю, ні в кого не викликає сумніву. Порядок, безумовно, потрібно навести. Але пошлюсь на слова Голови Верховної Ради УРСР Л. М. Кравчука про те, що в правовій державі все повинно відбуватися на основі закону, тим більше, при оголошенні надзвичайного стану.

Скажіть, невже наш Президент перебуває в такому плачевному стані, що не має можливості звернутися до свого народу, заспокоїти його, закликати до громадянського спокою, пояснити, що все, що сталося за кілька останніх діб у політичному житті країни, має законні підстави?

Поки не почую цих слів від законно обраного Президента або представника Конституційного нагляду СРСР, залишаю за собою право на внутрішню опозицію всьому, що сталося. Хоча, повторю, я — за порядок у всьому і скрізь, і закликаю своїх співгромадян не піти на повідку за тими, хто хотів би розв'язати громадянську війну».

Це — думки рядового робітника, рядового комуніста. В

тому ж номері «Південної правди» публікувалася заява директора Миколаївського шиноремонтного заводу А. Кіца: «Я, та й робітники нашого заводу, за велику державу, за Союз суверенних республік, за демократію, за порядок. Але все повинно базуватися на суворому дотриманні діючих законів».

І вже після провалу державного перевороту голова колгоспу ім. Мічуріна Братського району Д. Куцовський заявив: «З радістю сприйняли трудівники нашого колгоспу звістку про те, що Президент СРСР М. С. Горбачов повернувся до Москви і приступив до своїх обов'язків, що ситуації, яка виникла внаслідок неконституційних дій групи змовників, покладено край... Прокуратурою РРФСР заведено карну справу на членів колишнього ДКНС. І по заслузі! Вчинена ними змова з метою захоплення влади повинна каратися законом».

У дні спроби державного перевороту органами державної влади на території області у відповідності з рекомендаціями Президії Верховної Ради Української РСР проводилась робота по забезпеченню порядку і стабільності роботи підприємств та організацій, попередженню правопорушень, забезпеченню нормального ритму життя. Жоден із документів, що надійшли в ті дні від так зв. ДКНС, а також комітету держбезпеки СРСР, МВД СРСР, Прокуратури СРСР, Міністерства фінансів СРСР з вимогою їх неухильного виконання, виконкомом обласної Ради народних депутатів та правоохоронними органами не виконувався. Всупереч вказівкам путчистів продовжували працювати засоби масової інформації.

Надзвичайна сесія Миколаївської обласної Ради народних депутатів, заслухавши і обговоривши доповідь голови обласної Ради І. Т. Грицая «Про політичну ситуацію в області у зв'язку з державним переворотом в СРСР і заходах по попередженню антиконституційних дій на території області», зазначала, що в ніч з 18 на 19 серпня 1991 р. в країні було здійснено державний переворот, на чолі якого стояла група політичних авантюристів, що утворила так званий державний комітет з надзвичайного стану в СРСР. Метою перевороту був намір грубою силою зупинити процес глибоких перетворень в країні, ліквідувати державний суверенітет республік, наступити на горло гласності, демократичних завоювань народу, прав людини.

Сесія прийняла спеціальний документ «Про політичну ситуацію в області у зв'язку з державним переворотом в СРСР

і заходах по попередженню антиконституційних дій на території області», в якому говорилося:

1. «Рішуче засудити дії так званого ДКНС та осіб, що надавали йому сприяння чи підтримку, які грубо знехтували вимоги Конституції СРСР.

2. Зазначити, що керівництво обласної Ради народних депутатів своєчасно не дало публічної оцінки неконституційності так званого ДКНС, однак дії виконавчого комітету обласної Ради народних депутатів, її органів, УВС області, УКДБ, прокуратури області з 19 по 21 серпня ц. р. по стабілізації політичної та економічної ситуації, орієнтація в своїй діяльності на рекомендації Президії Верховної Ради республіки на безумовне виконання вимог Конституції Української РСР, дали можливість зберегти стабільну обстановку в області.

3. Вважати, що керівництво обласної Ради народних депутатів і його виконавчого комітету здатні вирішувати висунуті перед ними завдання».

Надзвичайна сесія обласної Ради прийняла до відома інформацію обласного прокурора про розслідування карних справ з факту сприяння окремих посадових осіб, виконань вимог антиконституційного ДКНС.

Для забезпечення оперативного розгляду питань та підготовки рекомендацій обласній Раді та її виконавчим органам рекомендовано утворити президію обласної Ради; практикувати регулярні зустрічі народних депутатів з виборцями, постійну участь депутатів та постійних комісій обласної Ради в роботі колегій управлінь облвиконкому.

Сесія зобов'язала юридичний відділ облвиконкому забезпечити систематичний контроль за відповідністю діючому законодавству рішень і розпоряджень, що приймаються облвиконкомом; постійну комісію з гласності, засобів масової інформації і зв'язків з громадськими організаціями — запезпечити зв'язок обласної Ради та її виконавчого комітету з політичними партіями і громадськими рухами області, облік їх пропозицій і побажань при підготовці проектів рішень Ради та його управліннями, міськрайвиконкомам — забезпечити реєстрацію і рівні умови для функціонування всіх громадсько-політичних формувань на території області.

Обласна Рада народних депутатів звернулася до населення, керівників політичних партій і громадських рухів області

із закликом до «консолідації, громадської згоди і єдності в ім'я утвердження і розвитку суверенітету України, побудови у нас правової держави, прискорення перебудовчих процесів».

Зрозуміло, що ця спроба державного перевороту 19—21 1991 р. і пов'язані з ним неясність, туманність дійсного стану справ у значній мірі вплинула на наслідки референдуму 1 грудня 1991 р. і вибори Президента України. Цього разу в референдумі взяли участь 819633 виборці із 973309, занесених до виборчих списків. За підтвердження Акту проголошення незалежності України від 24 серпня 1991 р. висловились 732179 виборців, що становило 89,4%. А проти незалежності проголосувало лише 8,17% учасників референдуму на Миколаївщині.

На виборах Президента України явну перевагу краяни віддали колишньому Голові Верховної Ради України Л. М. Кравчуку. Його кандидатуру підтримали 72,3% тих, що голосували, на другому місці був В. М. Чорновіл, що набрав 15,1% голосів, третє виборов В. В. Гриньов.

Характерні думки мешканців краю висловила працівник виробничого об'єднання «Хімчистка» Тамара Млява, що після десятирічного перебування на Далекому Сході повернулася до рідного міста Миколаєва: «Я проголосувала за незалежну Україну і Кравчука. Вважаю, що, набувши самостійності, ми швидше виберемося із цієї економічної безодні, наблизимося до життєвого рівня розвинутих країн. Що ж стосується Президента, то, на мій погляд, Кравчук — найбільш підходяща кандидатура. Він уже має відповідний досвід, швидше дійде до ритму, йому потрібно менше часу на розкачку, підбір команди. Хоча я далека від думки, нібн ось прийде Президент і все зміниться. Ні. Останнє слово — за всіма нами, за нашею працею».

Третій рік працюють миколаївці в умовах незалежної, самостійної і суверенної Української держави. Процес розбудови української державності, українського національного відродження у всіх сферах суспільного життя — в політиці, економіці, духовній галузі, — відбувається тут суперечливо, як і в усій Україні. Є свої надбання, результати, але багато є і негараздів, розчарувань, хиб, упущень. Про це і свідчили, зокрема, підсумки 1992 р. — першого року незалежного існування.

Загальна ситуація залишилася досить складною. Економіка області зазнавала серйозних труднощів. Проте, як повідомило обласне управління статистики, обрушного спаду вдалося уникнути. В грудні 1992 р. відбулося навіть ледь помітне, деяке зростання виробництва товарів народного споживання. Однак істотно воно на ситуацію на споживчому ринку не вплинуло. Вкрай напруженим до кінця 1992 р. був фінансовий стан підприємств та організацій області. Сума очікуваного прибутку за розрахунками самих підприємств склала 22 млрд. крб.

Загальний обсяг виробництва промислової продукції у порівняльних цінах з усього кола підприємств, включаючи підсобну промисловість колгоспів, радгоспів, міжгосподарських організацій, кооперативних і малих підприємств, у 1992 р. скоротився проти 1991 р. на 13%, середньодобове виробництво — на 15%, продуктивність праці — на 12%. Значно скоротилося виробництво у м. Первомайську, у Новобузькому, Жовтневому, Єланецькому, Новоодеському, Казанківському районах. Надто повільними темпами зменшувалася кількість збиткових підприємств (у першому півріччі кількість досягла 20—23% їх загальної чисельності, із збитками на суму 471 млн. крб.) Протягом року збитково працювало кожне друге підприємство побутового обслуговування та житлово-комунального господарства, кожне четверте-п'яте — транспорту.

За 1992 р. введено в дію основних фондів у фактичних цінах на 6,9 млрд. крб. Обсяги капіталовкладень і будівельно-монтажних робіт знизились проти 1991 р. відповідно на 44 і 46%. Фактичні затрати на будівництво лише за один рік зросли приблизно у 26 разів. Біля 75% загального обсягу складали державні капіталовкладення.

Тяжке становище склалося на підприємствах машинобудівного комплексу, де спад виробництва становив 20,8%. Однак, слід мати на увазі, що основу його на Миколаївщині складають підприємства суднобудування — традиційної і найстарішої галузі промисловості краю. Особливо боляче розпад Радянського Союзу вдарив по колективу Чорноморського суднобудівного заводу, головним замовником продукції якого було Міністерство оборони СРСР. Так, у 1987 р. чорноморці приступили до спорудження крейсера «Ульяновск». На стапелі він був закладений 25 листопада 1988 р. А в жов-

ні 1991 р. Міністерство оборони СРСР припинило фінансування спорудження цього військового велетня. Технічна готовність його на момент припинення спорудження становила лише 18,2%. А щоб закінчити формування корпусу, треба було ще не менше двох років напруженої роботи і затратити більш як 9,5 млрд. крб. З урахуванням оплачених матеріалів і устаткування фактичні затрати ЧСЗ на спорудження крейсера «Ульяновск» оцінювалися сотнями мільйонів карбованців. Крім того, більше 200 млн. карбованців на той час становив борг замовника — Міністерства оборони СРСР.

4 лютого 1992 р. Кабінет Міністрів України прийняв рішення про утилізацію (розрізання на металобрухт) несформованого корпусу крейсера «Ульяновск», виділивши кошти на ці цілі і на конверсію в цілому. Чорноморцям це рішення далося непросто. Були і переживання, і псування нервів, і сльози. Гірко було тим 100 газорізальникам, які протягом 10 місяців розрізали на шматки працю тисяч і тисяч людей. Робота залишилася позаду. Стапель було звільнено. І на цьому місці вже закладено судно мирного призначення. Тим часом понад 23000 т високоміцної легованої корабельної сталі дуже довго займали передстапельний майданчик, частину набережної, косу фільтрації, каботажний мол. Купи металу не лише заважають нормальному виробничому процесу, але й гнітюче діють на людей. Іде пошук покупця на металобрухт. За цю справу взялася фірма «ДЕСПРО», але надто довго вона не розв'язувалася.

Значно гірша доля авіаносного крейсера «Варяг», що знаходився у більшій готовності — 68%. Президенти Л. М. Кравчук і Б. М. Єльцин домовилися було визначити його долю до травня 1992 року. Але питання фінансування закінчення робіт на авіаносці «Варяг» не розв'язано й досі. Важко навіть уявити збитки, які несе колектив ЧСЗ.

Та є у чорноморців і світлі дні. Цей колектив спустив на воду первістка Військово-Морських Сил України — корабель управління «Славутич», команда якого успішно завершила перший етап ходових випробувань на морі і посилено готувалася до завершального етапу державних випробовувань, щоб під синьо-жовтим прапором України стати на захист її морських рубежів. Передбачається також, що до великих морозильних «траулерів-рибозаводів», які чорноморці вже давно будують, дуже вміло і якісно, добавляться танкери і контей-

перовози, що дасть можливість корабелам працювати без дотації уряду України.

30 грудня 1992 р. зі стапелю виробничого об'єднання «Завод ім. 61 комунара» зійшов рефрижератор «Сифрост» — четверте за ліком судно, що будувалось за замовленням грецької фірми «Лавиния корпорейшн». Як зазначив директор об'єднання І. Овдієнко, рефрижератор збудовано у термін згідно контракту, з найвищою готовністю порівняно з попередніми суднами цієї серії. Глава фірми Анастасіс Ласкарідіс, що був присутній на спуску, дав високу оцінку роботи колективу комунарівців. Після добудови рефрижератор «Сифрост» водотонажністю біля 10000 і вантажомісткістю 7000 м³ передавався фірмі і мав іти до порту прописки в Панаму. Колектив об'єднання готував до передачі грецьким замовникам ще один рефрижератор — «ФРИО Николаев», що до останнього часу знаходився на добудові.

Разом з тим у заводських цехах виготовлено на 360 млн. крб. товарів широкого вжитку. Серед них — 3100 наборів корпусних меблів, 1000 комплектів м'яких меблів, освоєно й виготовлено два дослідні зразки наборів м'яких меблів «Флора». Комунарівські будівельники зустріли 1993 рік здачею нового житлового 10-поверхового будинку у мікрорайоні «Сонячний». Завершувалося зведення 13-поверхового будинку на 77 квартир із вбудованими приміщеннями для заводчан за списками черговості. До того ж у Соляних зводяться два молодіжних будинки і дитячий комбінат за спеціальним проектом.

Першим серед суднобудівних заводів Миколаєва почав освоювати зовнішній ринок колектив заводу «Океан». Його велетні-рудовози типу «Борис Бутома» сьогодні добре знають у далекому зарубіжжі. На початку 1993 р. біля заводського причалу стояли два рудовози. Вони вже продані. Після з'ясування деяких формальних питань судна залишили рідну акваторію. Практично колектив заводу «Океан» мав суднобудівну програму на 1993 рік. Кілька укладених контрактів давали право сподіватися, що обсяги виробництва тут не будуть скорочуватися.

Пейзаж заводу «Океан» доповнився ажурними металевими вежами — плавучими буровими установками. Це — продукція астраханського заводу «Красные баррикады». І робіт-

ники, що працювали на них, теж астраханські. Вони монтували установки на замовлення українського виробничого об'єднання «Чорноморнафтогазпром» для пошуку родовищ нафти і газу у прибережному шельфі Чорного моря поблизу Криму. «Ми задоволені умовами роботи на «Океані», — заявив астраханський електрозварювальник А. Єряшев. — Головне, що не розірвали взаємини із «Чорноморнафтогазпромом»: Україні — плавучі бурові, нам — робота. При нинішніх економічних труднощах це немало. Приємно, що керівництво і нашого заводу, і ваших спеціалістів-геологів розуміють необхідність і обопільну вигоду від такої співпраці». Плавучі бурові на заводі «Океан» є наочним зразком розумного і корисного у взаєминах України і Росії.

В листопаді 1992 р. в Миколаєві відбулася перша науково-технічна конференція «Проблеми і перспективи розвитку суднобудування в Україні». У виступі президента корпорації «Укрсуднобуд» Ю. Т. Каменецького мова йшла про необхідність забезпечити Україну танкерним флотом для імпорту енергоносіїв, військово-морським — для охорони кордонів та оборони; суднами для морського транспортування експортно-імпортних вантажів; рибопромисловим флотом. Було зазначено також потребу розширення експорту першокласних суден, так як це важливе джерело валюти, про необхідність створювати допоміжні судна і плавучі споруди для роботи на шельфі і в портах. І все це під силу підприємствам суднобудівної промисловості України і за потужностями, і за кадрами, і за технологічним устаткуванням. На конференції були розглянуті концепції розвитку рибопромислового флоту України, її Військово-Морських Сил, проблеми і перспективи розвитку суднового приладобудування, технології суднобудування, суднового машинобудування. Все це увійде до національної програми розвитку суднобудування України до 2000 року. А це вже велика перспектива для всіх суднобудівних підприємств Миколаївщини і всієї України.

12—14 січня 1993 р. в Миколаєві проведені переговори між урядовими делегаціями України та Російської Федерації. Делегацію Російської Федерації очолював Голова Державного комітету Російської Федерації з економічного співробітництва, міністр Російської Федерації В. М. Машіц, а делегацію України — міністр машинобудування, військово-промислового

комплексу і конверсії В. І. Антонов. До складу делегації входили керівники міністерств і відомств, директори суднобудівних заводів, головні конструктори конструкторських бюро. Перед ними стояло складне завдання — в найкоротший строк підготувати й передати угоду для підписання двом головам урядів — Л. Д. Кучмі і В. С. Черномирдіну.

Переговори проходили дуже важко. Але переважили здоровий глузд та відповідальність за трудові колективи України та Росії, що працюють на суднобудівну промисловість. В результаті було підготовлено угоду між урядом Російської Федерації та урядом України про співробітництво в галузі кораблебудування і судноремонту. Ця угода передбачала розробку у першому півріччі 1993 р. довгострокової програми будівництва, модернізації і ремонту кораблів, суден, плавучих технічних засобів для Росії й України на підприємствах обох держав. Програмою передбачено співробітництво з проектування суден і кораблів, науково-технічного супроводження проектів, включаючи їх фінансування. Для координації робіт у галузі суднобудування в першому кварталі 1993 р. мала бути створена російсько-українська міжурядова комісія. Це — ще один крок до стабілізації становища миколаївських корабелів.

Ще в листопаді 1992 р. завершив річний план колектив заводу «Дормашина», випустивши 320 асфальтоукладачів ДС-143-«А» і направивши їх до міст України, Молдови, Білорусі, Росії та Казахстану. Вперше з 1987 р. завод вийшов на рубіж річного обсягу виробництва продукції, незважаючи на складності з постачальниками з країн ближнього зарубіжжя та затрудненнями з розрахунками. Це стало можливим внаслідок високопродуктивної праці всіх заводчан, що вбачають перспективу поліпшення життя лише у злагодженій праці.

З добрим настроєм зустріли Різдвяні свята 1993 р. працівники Вознесенського шкіроб'єднання. У 1992 р. ними вироблено 366 млн. квадратних дециметрів хромових шкіртоварів, що значно вище від рівня 1991 р. Загальний обсяг товарної продукції склав тут 2,9 млрд. крб., а прибуток — 980 млн. крб. З них — 71,4 млн. крб. вкладено в реконструкцію мереж комунікацій, зв'язаних з охороною природи; 48,8 млн. — у житлове будівництво (у 1993 р. тривало будівництво двох 100-і

150-квартирних будинків); 41,2 млн. крб. — на утримання соцкультпобуту. Є фірмові магазини з торгівлі взуттям.

Успішно працювали у 1992 р. миколаївський завод «Кристал» (до речі, перше на Миколаївщині орендне виробниче підприємство з правом наступного викупу), широко відоме й за межами України швейно-торгове об'єднання «Евіс» та ін. Деяким підприємствам, зокрема Первомайському заводу дощувальних машин «Фрегат», довелося частково перепрофілюватися. Ціна однієї одиниці його продукції підскочила до 650 тис. карбованців, що налякало селян, і завод затоварився нереалізованою продукцією. Питома вага дощувальних машин до 90% у загальному обсягу виробництва вже не була благом. Правда, завод ще виготовляв палубні механізми для суднобудівних заводів. Колектив пішов від монопродуктовості до розширення номенклатури виробів: випуску пресів по брикетуванню харчових концентратів, шлюзових затворів, дозаторів для борошномельної і комбікормової галузі і т. п. Щорічно завод мав випускати непрофільної для себе продукції на 1 млрд. крб. Зараз тут ведуть підготовку виробництва до випуску кукурудзо-і кормозбирального комбайну, дослідний зразок якого вже випробували на полях. Проект реалізується у співробітництві з білоруським заводом «Гомельсільмаш», що мало дати змогу вже навесні 1993 р. запустити новинку в серію. Крім того, заводові повернули його первісну назву «Фрегат», що з великим задоволенням зустрів колектив підприємства (у 1982 р. він був перейменований на завод ім. 60-річчя СРСР).

Повністю змушений був перепрофілюватися через різке скорочення поставок океанічної риби Очаківський мідійно-устричний рибоконсервний комбінат. Переобладнавши устаткування, очаківці перейшли з виробництва рибних консервів багатьох найменувань на виробництво м'ясної тушонки. І хоча це й позначилося на продуктивності праці, а, отже, і на заробітках, але у виграші опинилися і виробники, і споживачі: перші отримали гарантовану роботу, другі — продукт харчування (хоча й не дешевий). У 1992 р. колектив комбінату випустив перші десятки тисяч умовних банок м'ясних консервів.

У грудні 1992 р. виповнилося 10 років від часу вводу до ладу першого енергоблоку Південно-Української атомної електростанції. За цей період АЕС виробила й відпустила

своїм споживачам понад 100 млрд. кіловат-годин електроенергії. Щоб отримати таку кількість енергії на теплових електростанціях, необхідно було б спалити понад 24 млн. т мазуту, або ж 36 млн. т кам'яного вугілля. Це якраз те органічне паливо, якого так не вистачає сьогодні Україні.

Минулі 10 років стали складним періодом становлення колективу. Вдосконалюючи свої професійні якості, енергетики АЕС багато уваги приділяли модернізації головного й допоміжного енергетичного устаткування. Ці роботи продовжуються з чіткою орієнтацією на кращі розробки західних вчених і спеціалістів. Уже нині виробниче об'єднання «Південно-Українська АЕС» має ряд пропозицій на розробку і впровадження надійних зразків західної технології та окремих видів устаткування. Стосовно цього досягнуто домовленості з провідними енергетичними фірмами США, Німеччини, Франції та інших лідерів у мирному використанні ядерної енергетики.

Проводячи чітко зорієнтовану політику на модернізацію устаткування, підвищення надійності й безпеки, атомна станція залишається головним енергоджерелом півдня України. Роботою своїх енергоблоків вона забезпечує 95% всієї потреби в електроенергії Миколаївської, Одеської і Херсонської областей. У 1993 р. тут вироблено понад 17 млрд. квт.-год. електроенергії, що перевищує річний сумарний виробіток електроенергії за всі попередні роки експлуатації Південно-Української атомної електростанції. Але вона наносила і екологічну шкоду.

У 1992 р. продовжувалося активне формування малих підприємств. На 1 січня 1993 р. в області їх було зареєстровано біля 3300 проти 1200 на 1 січня 1992 р. У промисловості домінуючою формою власності поки що залишалася державна. Орендою охоплено лише 49 підприємств (26,1% загальної кількості) з обсягом виробництва 15 млрд. крб. (16,3% всього випуску продукції). Це — переважно орендні підприємства у легкій і харчовій промисловості. В будівництві на оренді працювало 19 будівельних організацій, якими було виконано робіт у договірних цінах на 2,5 млрд. крб. (25% загального обсягу). Зросли темпи комерціалізації підприємств торгівлі і побуту. Виділились у самостійні 213 підприємств роздрібної торгівлі та громадського харчування і 46 підприємств побутового обслуговування.

Погане забезпечення паливно-мастильними матеріалами

та запчастинами, вкрай несприятливі погодні умови, посуха негативно вплинули на господарські підсумки 1992 р. агропромислового комплексу області. Різко зменшились виробництво і заготівля основних видів сільськогосподарської продукції. Валовий збір зерна в усіх категоріях господарств склав 1176,2 тис. т у вазі після доробки, що на 863,7 тис. т (58%) менше 1991 р. Урожайність зернових зменшилась на 8,6% і склала лише 18,2 ц з га.

Порівняно з 1991 р. усіма категоріями господарств вироблено менше м'яса на 19,5 тис. т (10%), молока — на 109,1 тис. т (16%), яєць усіх видів — на 37,4 млн. штук (8%). Середній надій молока від однієї корови у громадському секторі склав 1983 кг проти 2437 кг у 1991 р. Яйценосність курки-несушки знизилась на 5% проти 1991 р. і становила 192 яйця. Все це негативно позначилось на заготівлі сільськогосподарської продукції. Виробники її продали державі худоби і птахів 112,8 тис. т у живій вазі або 87% рівня 1991 р., молока і молочних продуктів — 370,8 тис. т. (74%), яєць — 204,9 млн. штук (70%). Звідси — погіршення забезпечення населення сільськогосподарськими продуктами, підвищення цін на них, черги у місцях їх реалізації. Тут вже не доводилося говорити про якість продукції.

У 1992 р. продовжувався процес приватизації колгоспної власності, насамперед землі, створення трудових селянських та фермерських господарств. У нашому краї, нагадаємо, є в наявності 1953 тис. га сільськогосподарських угідь. За колгоспами, радгоспами та іншими сільськогосподарськими підприємствами закріплено 1863 тис. га. В землі запасу виділено понад 156 тис. га. За 1992 р. кількість фермерських господарств збільшилась на 2212 і склала на 1 січня 1993 р. 2351 господарство. Проте, у розпорядження фермерів виділено лише 37,9 тис. га сільськогосподарських угідь, в т. ч. ріллі — 28,6 тис. га. В стадії організації перебувало ще більше 1000 фермерських господарств. Але що це значить у порівнянні з колгоспними та радгоспними масивами? — 92,4% усієї землі мали саме вони.

Може виникнути запитання: А звідкіля взялися так звані «землі запасу»? Прийнятий Верховною Радою України Закон «Про селянське (фермерське) господарство», хоч у ньому нібн й все було визначено, не працював, не було механізму йо-

го реалізації. Тому постанова Верховної Ради «Про порядок введення в дію Закону «Про селянське (фермерське) господарство», зобов'язавши місцеву владу відчужити від колгоспів і радгоспів не менше 7—10% землі і створити землі запасу, відкривала можливості для реалізації Закону. Рішення Верховної Ради — до 20 січня 1991 р. вилучити землі в запас, а до 1 березня того ж року забезпечити надання ділянок фермерам — у більшості областей України не було виконано. В Миколаївській області у всіх без винятку колгоспів і радгоспів землі для створення запасу були вилучені.

Були спроби блокувати цю постанову Верховної Ради. Так, сесія Арбузинської райради ухвалила землі в запас для створення фермерських господарств взагалі не виділяти, а сесія Первомайської райради — виділити лише 3 замість передбачених 7—10%. Була протидія і з боку деяких колгоспів і радгоспів. Але з часом все стало на свої місця. В області було створено запас земель обсягом 155478 га, що складає 7,6% від сільськогосподарських угідь області. На 1 листопада 1992 р. із цієї кількості земель запасу було розподілено лише 34222 га. Під фермерські господарства виділено 28343 га, під городи городянам — 5253 га, під колективні сади — 626 га. Таким чином, вільних земель запасу для наділу тих, хто бажає стати фермерами, залишилося значно більше, ніж розподілено. Та в різних районах ця картина досить строката. У Жовтневому районі розподілено 78,9% земель запасу. Стільки ж у Миколаївському. Зате в Доманівському районі із запасу виділено лише 7,7% (це в той час, коли у 1992 р. практично всі колгоспи і радгоспи району працювали збитково), в Казанківському — 8,2%, Новобузькому — 9,7%, Кривоозерському — 9,8%, Врадіївському — 9,5%, Братському — 10,2%.

Земля потрібна всім. У боротьбу за неї втягувалися не лише окремі громадяни, яким не виділили ділянку під город чи дачу, а й цілі колективи, організації, структури. В конфлікт між Південно-Українською і Костянтинівською Радами втягнулися правоохоронні органи. Зайняті землі діляться ще раз. Причиною соціального напруження, яке виникло в різних місцях області, були не лише недосконалі, часом суперечливі, закони, а й застарілі земельні відносини. Аграрна реформа проходила не так швидко та гладко. Реформування колгоспів,

радгоспів, поява кількох тисяч фермерів схвилювала селян-колгоспників та працівників радгоспів. Основна ж маса селян вичікувала. Вона ще не зробила остаточного вибору: чи залишатися у колгоспно-радгоспній системі, чи переходити на фермерський шлях. Тому й чиняться до останнього часу різні перешкоди фермерству за участю господарських керівників, а часом і представників владних структур: зволікання з розглядом заяв, затягування з нарізанням земель, а то й пряма відмова.

Так, покладаючись на закон, який мав забезпечити виділення землі, фермерська сім'я Дерменджі розвела худобу, як дехто вважав, «замахнулася» на міцне місцеве господарство. Та в місцевому радгоспі ім. Тельмана Миколаївського району додумалися створити страйком, який вирішив не давати й клаптика радгоспних володінь, у тому числі й земель запасу, які вже за своїм призначенням не були радгоспними. Під цим тиском власті змушені були шукати компромісу. Фермерська сім'я одержала необхідний наділ землі в сусідньому господарстві. В межах Кам'янської сільради Очаківського району виділено земель запасу понад 800 га. Але жоден з них ще довго не йшов за своїм прямим призначенням. Місцеві колгоспи «Україна» та імені Леніна продовжували користуватися цими землями. З місцевих селян ніхто не ризикував завести власне фермерське господарство, а від чужих тут винайшли хитромудрий засіб. Коли «заїжджий» кандидат у фермери В. М. Колеватих став вимагати землю в повному належному обсягу, йому процитували документ, у якому наголошувалося, що «громадянам, не зайнятим на даній території сільськогосподарським виробництвом, надавати її під селянське (фермерське) господарство із земель запасу розміром 2 гектари сільгоспугідь». Що ж це за фермерське господарство?! І хоч це рішення прийняте в березні 1992 р. ще райвиконкомом, якого вже давно не існує, і ніяк не вписується в існуючі нові закони, ним ще користувалися до останнього часу. Саме на його основі виконком Кам'янської сільради запропонував В. М. Колеватих (до речі, родом він з очаківських країв, але донедавна жив і працював у обласному центрі, тому з точки зору його земляків, є не селянином, а міським жителем, що не вміє ні орати, ні сіяти) всього 2 га

землі, від якої той відмовився, домагаючись наділу в 50 га. Розпочалася нова тяганина по різних інстанціях і коридорах влади.

Водночас інший бік справи полягав у тому, щоб у жодному випадку не допустити проведення приватизації у сільському господарстві «зверху», під тиском. Колгоспи самі повинні обрати нову організаційно-правову форму виробництва. Саме про це йшла мова на обласному семінарі з питань приватизації власності в агропромисловому комплексі, що відбувся в Казанці восени 1992 року.

Казанківський район є суто сільськогосподарським. І тут не говорять про приватизацію, а вже третій рік «пожинають» її конкретні наслідки. Всі без винятку 19 господарств району функціонують нині як акціонерні товариства. Кожен колгоспник тут є акціонером. А шлях до цього був непростий. Спочатку запровадили бригадний підряд, потім — оплату за валовим доходом, згодом — оренду. Попередньо вивчивши досвід господарств інших республік і провівши великий обсяг економічних розрахунків, казанківці переконалися у доцільності створення на базі колективних господарств району акціонерних товариств.

Модель акціонування розробляли самі. Збиралися економісти, сперечалися, дискутували, а потім виносили свої варіанти на раду тодішнього РАПО і ради колгоспів. Все це робилося насамперед для того, щоб захистити сільське населення від замаху на його власність.

Не заперечуючи приватну власність, але будучи твердо впевненими в тому, що фермерство найближчим часом не стане опорою держави, казанківські колгоспники вирішили зупинитися на колективному методі господарювання, поєднати інтереси особи, підприємства і держави. Основою приватизації є прибуток. І якщо є перспектива отримати прибуток, варто стати господарем власності. Конкуренцію на ринку витримає лише той, хто на ентузіазмі, своєю напруженою працею, своїм талантом зможе отримати з цієї власності зароблений прибуток. Створюючи акціонерні товариства на місці колишніх сталінських колгоспів, казанківці цим самим мали на меті перебороти відчуження людей від їх же власності і управління, щоб нею виробити зацікавленість у справах свого господарства, його розвитку. Більше прибутку у

господарства, більший прибуток його кожному членові.

До того ж акціонування сприяє захисту різних бюджетних організацій, які діють на селі, пенсіонерів та інших категорій селян. Пенсіонери, що перебувають на заслуженому відпочинку, також є акціонерами. Навіть школяр, що влітку працював у колгоспі, має право на акціонерну книжку, а, отже, і на отримання дивідендів.

Реальним свідченням переваги нової форми господарювання є те, що за останні роки Казанківський район в цілому вийшов на рівень рентабельності в 60%. «Новий» колгоспник розуміє, що з одного боку, він виступає як власник, акціонер, а з іншого — як трудівник, творець матеріальних благ. Як акціонер, він отримує дивіденди на свій пай. А кількість паю залежить від його трудової участі у створенні і примноженні майна акціонерного колективного господарства. Хто працює краще, у того більший внесок. Відповідно до цього нараховується більше процентів. Отже, залежність тут прямо пропорційна: краще працюєш — більше маєш. При такому підході недбальцям і ледарям тут немає що робити.

Наприклад, у колгоспі ім. Петровського в 1991 р. отримали 3 млн. 479 тисяч карбованців прибутку. Після обов'язкових платежів із суми, що залишилася, 10% пішло на виплату дивідендів акціонерам. На кожен карбованець паю припало 5,8 коп. Головний економіст господарства, окрім гарантованої заробітної плати, отримав (у цінах 1991 року) 1222 крб. дивідентів на 20 820 крб. паю, а один з механізаторів — 1250 крб. дивідентів на суму паю 21303 крб. Люди на ділі побачили, що акціонування дозволяє економічно реалізувати суспільний характер власності, закріплює їх становище як співгосподарників, реально зацікавлених у підвищенні продуктивності праці та високій якості продукції. Продуктивність праці в господарствах району підвищилися у 2—2,5 раза. Стабілізувалися кадри спеціалістів на селі. Впевненіше стали почувати тут себе пенсіонери, що теж отримують свої дивіденди на пай. Наступним кроком буде приватизація. В Казанці добре розуміли, що без роздержавлення земельних фондів питання приватизації сільського господарства вирішувати неможливо.

Найвищими темпами приватизація проходила в Кривоозерському, Первомайському та Баштанському районах.

Кожне господарство само обирає форму приватизації, але в основному перевага на Миколаївщині дається асоціаціям кооперативів, акціонерним товариствам, паюванню, товариствам з обмеженою відповідальністю. Колгоспники самі вибирають і процент розподілу основних виробничих фондів. Наприклад, в агрофірмі «Нива» Новобузького району це склало 100%, в агрофірмі «Комуніст» Баштанського району — 50%. По-своєму налагодили цю справу в агрофірмі «Щербані» Вознесенського району, де розподілено лише приріст основних виробничих фондів за останніх 20 років.

Звичайно, аграрна реформа на Миколаївщині розгортається не без складнощів. Не всі витримали перевірку на фермерів. Такі випадкові люди у сільському господарстві просто відсіваються. Хазяїв на землі поступово більшає. Земля, як кажуть в народі, горнеться до кращого господаря. Все вирішиться тим, хто і як на землі господарюватиме. Саме від цього і будуть залежати строки виходу із кризи сільськогосподарського виробництва.

В умовах економічної кризи значно підвищується роль зовнішньоекономічних зв'язків, тим паче, коли Україна стала незалежною державою, з незалежною зовнішньою економічною політикою та ще й враховуючи вигідне стратегічне, географічне, геополітичне, так би мовити, становище Миколаївщини. Адже вона має прямий вихід до Чорного моря. Але для координації дії зовнішньоекономічної діяльності підприємств та організацій і надання їм кваліфікованої допомоги у цій майже новій справі для них створено департамент зовнішньоекономічних зв'язків облдержадміністрації.

Для максимально можливого використання виробничого і природного потенціалу області в інтересах населення була створена і працює при обласній державній адміністрації зовнішньоекономічна фірма «ДЕСПРО». Вона створена для вирішення соціально-гострих і матеріальних проблем. Такими зараз є поставки лісу, бензину, цукру. Ліс фірма дістає для потреб краю через малі підприємства, що виробляють меблі. З Тюмені надійшли завдяки фірмі ешелони нафти. Звичайній фірмі така кількість, по-перше, не потрібна, а, по-друге, не по кишені. Для підприємств області фірма «ДЕСПРО» є координуючою ланкою в ланцюгу «покупець-продавець», що забезпечує їм поставки необхідних матеріалів без посередни-

ків, що здорожують їх. Фірма користується великим довір'ям у партнерів з обох боків.

Робота тут ведеться на високому професійному рівні висококваліфікованими спеціалістами. Вся база даних закладається в комп'ютер: чого хочуть господарства, що вони пропонують. А потім ця інформація використовується з максимальною ефективністю. Уже одна з перших операцій «ДЕСПРО» з продажу алюмінію принесла значний валютний прибуток. За розпорядженням представника Президента в Миколаївській області А. К. Кінаха від 15 лютого 1993 р. значна частина цих валютних коштів спрямована на оплату контрактів на придбання тканин для фірми «Евіс» і на закупку сировини для Миколаївського виробничо-торговельного взуттєвого об'єднання. Пріоритети при розподілі валюти надано саме цим підприємствам, оскільки вони виробляють товари народного споживання і їх простої через нестачу сировини негативно позначаться як на соціально-економічному становищі їх працівників-мешканців Миколаєва, так і на стані споживчого ринку області. Таким чином, уже сам факт виділення валюти на закупівлю сировини для «Евіса» та взуттєвого об'єднання мало соціальну спрямованість. Продукція, вироблена із закуплених сировини і матеріалів, повинна реалізовуватися в першу чергу для потреб Миколаївської області.

Експорт продукції підприємств і організацій області в 1992 р. в діючих цінах склав 3,8 млрд. крб. Питома вага поставок на вільно конвертовану валюту становила 30% від загального обсягу експорту. В бартерних операціях взяли участь 34 підприємства. Ними здійснено товарообмін на суму 2,6 млрд. крб. (69% експорту). За прямими зв'язками з імпорту на Миколаївщину завезено продукції на 2,1 млрд. крб. Зростає кількість спільних із зарубіжними країнами підприємств. На 1 січня 1993 р. в області зареєстровано 33 спільні підприємства, однак, з них діяло лише 17, ними було реалізовано на внутрішньому ринку товарів на 722,6 млн. карбованців.

Не втішають показники роботи підприємств транспорту і зв'язку. Зберігалася тенденція до скорочення перевезення вантажів на транспорті загального користування. За 1992 р. автомобільним транспортом перевезено 27,9 млн. т вантажів,

що на 6,4 млн. т (18,8%) менше ніж, за 1991 р.; річковим транспортом перевезено менше на 2,5 млн. т (43,4%). Однією з основних причин скорочення обсягів перевезень є підвищення тарифів. У порівнянні з 1991 р. вартість вантажних перевезень збільшилася майже у 21 раз. Боляче вдарило по населенню області підвищення вартості квитків: — на автомобільному транспорті — в 5,7 раза, річковому — в 5,4, авіаційному — в 14 разів.

На чверть знизилося в 1992 р. житлове будівництво. За рахунок усіх джерел фінансування збудовано лише 4,6 тис. квартир загальною площею 281,6 тис. м². Порівняно з 1991 р. це менше на 92,4 тис. м². Вкрай напружена ситуація склалася на споживчому ринкові. Вона зумовлена різким зниженням виробництва товарів народного споживання. У 1992 р. їх було вироблено на 43 млрд. крб., що на 19,4% менше, ніж у 1991 р.

За 1992 р. у 10,4 раза збільшились грошові прибутки населення. Вони склали 56,2 млрд. крб. Біля двох третин приросту їх відбулося за рахунок підвищення оплати праці, обсяг якої у кожного працівника в грудні 1992 р. становив у середньому 1721 крб. Протягом року щомісячне зростання роздрібних цін у державній і кооперативній торгівлі коливалося від 11 до 55%. У грудні 1992 р. порівняно з груднем 1991-го роздрібні ціни на споживчі товари зросли в цілому аж у 24,4 раза. А це означало, що рівень життя людей понизився майже у 2,5 раза. Щоправда, на колгоспному ринку ціни зростали менш інтенсивно, ніж у державній та кооперативній торгівлі. Зростали ціни, інфляція в 1993 р.

Погіршувалася екологічна ситуація. Продовжувалося забруднення навколишнього середовища, повітря, річок, озер, водоймищ. На захист природи рішуче стала громадськість. Особливо активно діяв рух «зелених». Але останнім часом цей рух розколовся: частина його стала політичним об'єднанням — Партією зелених, інша — філією закордонного Гринпісу. Решта перетворилася на асоціацію «Зелений світ». Миколаївська асоціація, яку очолює В. І. Золотухін, у 1988 р. виступила проти спорудження 5-го і 6-го блоків Південноукраїнської АЕС, перероблення проекту 4-го блоку, припинення будівництва гідрокомплексу на Південному Бузі у складі Ташлицького охолоджувального водосховища, Ташлицької

ГАЕС і Костянтинівської ГЕС — ГАЕС, що, за думкою багатьох спеціалістів, остаточно загубило б і Південний Буг, і всі його притоки.

Проте повністю відмовитись від експлуатації атомних електростанцій поки що неможливо. Адже позаминулої (1991—1992 рр.) зими 40% електроенергії давали саме АЕС. З цього приводу цікаві дані наводить доктор фізико-математичних наук В. Токаревський: «Сьогодні у нас з трьох лампочок одна світить від спалення мазуту та газу, друга — вугілля, третя — від ядерної енергії. Перша може згаснути, якщо постачальникам нафти й газу не сподобаються наша політика, лад чи релігія. Друга — якщо ціна на донецьке вугілля підскочить до небес або «зелені» звернуть увагу на шкідливі викиди теплових електростанцій, які багато вищі за викиди АЕС. І третя лампочка незабаром почне мерехтіти, якщо не розв'язати питання забезпечення АЕС паливом і безпечного зберігання радіоактивних відходів. Тобто, кожна складова частина в нашій енергетиці має вирішальне значення, вони «підстраховують одна одну».

Група незалежних експертів, зокрема й тих, що співпрацюють із «Зеленим світом», за ініціативою Науково-технічної спілки енергетиків та електротехніків України дослідила різні варіанти енергетичної політики і майбутнього енергетики. Проаналізовано і варіант повної відмови від АЕС. Спілка енергетиків, враховуючи ці дослідження та політико-економічне становище України, розробила проект розвитку атомної енергетики як основи незалежності держави. Років через 20, створивши новітню національну атомну промисловість, на власному урані, можна було б виробляти вдвічі більше енергії, ніж на сьогоднішніх АЕС. Рівно стільки ж, 20 років, залишилося працювати і першому енергоблокові Південноукраїнської атомної електростанції.

Який же вихід для Миколаївщини? Під керівництвом державного виробничого енергетичного об'єднання «Укренергоресурси» в області ведуться роботи по освоєнню нетрадиційних видів енергії. З цією метою при облдержадміністрації створено мале державне підприємство «Бояр» («Бо» — від назви грецького бога північного вітру Борея, «Яр» — від назви слов'янського бога Сонця Ярила). Міністерством енергетики України асигновано «Бояру» 120 млн. крб. Обрано в

Очаківському районі ділянку землі площею 70 га під будівництво Аджигольської вітрової електростанції потужністю 15 мвт. Виконано комплекс топографо-геологічних та інженерно-геологічних досліджень, розроблено робочий проект, видано документацію на будівництво фундаментів під три вітроагрегати потужністю 250 квт. кожний. На середину 1993 р. вони повинні були бути змонтовані й підключені до енергомережі. Інші напрямки — використання сонячної енергії та енергії морських припливів та відпливів.

Соціально-економічні негаразди викликали і негативні явища: по-перше, погіршання демографічної ситуації; по-друге, загострення криміногенної обстановки. Кількість народжених зменшилась порівняно з 1991 р. на 900 чол. і склала 16,7 тис. чол., а померлих збільшилося на 500 чол. і склала 17,7 тис. чол. Показник народжуваності понизився з 13 до 12,3 на 1000 чол. населення, а показник смертності зріс відповідно з 12,8 до 13,1. Отже, смертність в області за 1992 рік перевищила народжуваність на 1000 чол. За останніми даними, населення Миколаївщини на 1 січня 1993 р. склало 1360,1 тис. чол.

Значно збільшилася кількість злочинів. Протягом 1992 р. їх зареєстровано 15,8 тис., кожен п'ятий з них — тяжкий. (на 28 і 44% більше, ніж за 1991 р.). Велике занепокоєння викликає той факт, що кожний 13-й злочин вчинений неповнолітніми. Майже кожний другий зареєстрований злочин (42%) залишився нерозкритим правоохоронними органами.

Продовжується калейдоскопічний процес утворення партій, громадських рухів та об'єднань. Їхній спектор приблизно такий же, як і в цілому в Україні. 28 березня 1992 р. відбулась установча конференція Миколаївської організації «Нова Україна», ліберально-демократичного напряму, покликана рухати реформу вперед. Це — об'єднання громадян, представників ділових кіл, політичних партій, профспілок, асоціацій підприємств та промисловиків, ін. громадських організацій, парламентських груп та державних управлінських структур. «Нова Україна» створена на основі колективного членства.

30 січня 1993 р. в Палаці культури суднобудівників відбулася установча конференція правозахисного руху «За Конституцію гарантованих прав народу», в якій взяли участь

представники обласних організацій соціалістичної партії України, партії зелених, партії Демократичного відродження, «Отечественного фронта», «Свободы», анархо-синдикалістів, низки галузевих профспілок, а також приватні особи. Більшість промовців, вказуючи на важкий сучасний стан України, звинувачувала Президента України, Верховну Раду України та місцеву владу у порушенні державних гарантій, які надає громадянам України нині чинна Конституція. Хоча деякі учасники конференції намагалися ідеалізувати колишню тоталітарну систему і закликати до її реставрації, ці окремі пропозиції не знайшли відгуку і підтримки. Натомість одержали підтримку неподинокі твердження про необхідність громадянської згоди, незважаючи на політичні розбіжності. Конференція прийняла ухвалу про заснування руху, який буде діяти тимчасово, до прийняття нової Конституції України. Головною метою цієї громадської організації є обстоювання державних гарантій основних конституційних прав народу України.

27 лютого 1993 р. у Миколаєві відбулася санкціонована місцевою владою конференція комуністичної партії України. 270 її делегатів були обрані за тиждень до цього у 4-х районах Миколаєва, де пройшли районні конференції. В її роботі, крім запрошених, взяли участь 194 делегати. Були представники з районів області, за винятком трьох — Врадіївського, Снігурівського і Березнегуватського. Більшість делегатів — чоловіки. В основному люди літні чи зрілого віку. Промовці, переважно колишні партфункціонери та нинішні керівники, підкреслювали, що після заборони КПУ вони налагоджували зв'язки. Головною була доповідь колишнього першого секретаря Миколаївського обкому КПУ В. Матвєєва. За В. Матвєєвим, нова партія буде партією ленінського типу. Основна й визначальна її особливість — відкритість для критики.

На конференції йшла мова про вболівання за втраченим СРСР, про винуватців краху КПРС в особі Горбачова, Яковлева, Шеварднадзе. Стосовно економіки, то в доповіді було зазначено: «Вихід з економічного тупика можливий лише за умов соціалістичного шляху розвитку. На селі ситуація ще складніша: примарною виглядає обіцянка, що фермери нагодують народ». Економічні реформи були оцінені так, що «за 70 років справді було накопичено капітал, а тепер купкою

людей йде його розграбування». Були обрані організаційне бюро обласної партійної організації (більше 20 осіб) і 10 делегатів на всеукраїнську партійну конференції комуністів.

Останнім часом намітилися, хоча й ще маломомітні, деякі здобутки на освітянській, науковій і культурній ниві. 1992 року уведено в дію 7 загальноосвітніх шкіл і 4 примурки на 3498 учнівських міст. Збудовано 6 дошкільних установ. Так, 20 серпня 1992 р. відкрив свої двері 265 малюкам дитсадок-ясла № 103 «Берегиня», що в Корабельному районі м. Миколаєва (Берегиня — богиня давніх слов'ян, що уособлювала образ матері, яка відроджує і охороняє традиції рідного краю, оберігає щастя своїх дітей). Для кожної з 14 груп тут виділено три кімнати: гардеробна, ігрова і спальня. У спальні — нові, під горіхове дерево, дитячі ліжка, білосніжна постільна білизна, шовкові покривала, килими, портьєри тощо. Сад-ясла № 103, мабуть, єдиний в краї, що має власний плавальний басейн. Тут зважились і на експеримент: засвоювати ази англійської мови з трирічного віку. До штату дитсадка уведено дев'ять викладачів іноземної мови.

Із сільських новобудов можна назвати школу в с. Любомирівка Березнегуватського району. При в'їзді в село, поряд зі старим приміщенням школи, побудованим ще в 1905 р., виросла нова двоповерхова сучасна будівля зі світлими, просторими класами та навчальними кабінетами. Зведено її на кошти колгоспу «Зоря» та держави. Районна Рада народних депутатів ухвалила рішення про переведення Любомирівської неповної середньої школи у середню загальноосвітню, де одночасно можуть навчатися 240 учнів.

На конкурсній основі проходив набір до першого класу Миколаївської української прогімназії, створеної на базі загальноосвітньої середньої школи № 40. 1992—1993 навчального року тут було вже 10 класів з українською мовою навчання: п'ять — перших і п'ять — других класів. Програма прогімназійних класів суттєво відрізняється від звичайної. У першому класі є такі предмети: читання, писання, математика, іноземна мова, музика, образотворче мистецтво, хореографія, шахи, народознавство, праця, основи комп'ютерної освіти, культура поведінки та ін. Діти навчаються з великим задоволенням.

На початок 1992—93 навчального року у 9-х вищих і 15

середніх спеціальних навчальних закладах, а також у філії Київського інституту культури приступили до навчання 29,5 тис. студентів та учнів, з яких 14 тис. — у вузах. Вищими й середніми навчальними закладами прийнято 7300 чол., в т. ч. вузами — 2800. Інститутами у 1992 р. було підготовлено 2100, технікумами — 4500 спеціалістів.

«Велике спасибі за апарат «Аделіне». Перші враження від нього дуже позитивні і ми з великим нетерпінням чекаємо перших результатів його роботи», — таку телеграму надіслав з Німеччини у Миколаївський кораблебудівний інститут ім. адм. С. О. Макарова провідний вчений інституту матеріалознавства Ганноверського університету професор Бах. Розроблений і виготовлений в МКІ, підводний оглядач призначений для спостереження за порізкою ядерних реакторів АЕС, що відпрацювали свій термін. Вага «Аделіне» не перевищує 50 кг. Він може зависати на одній точці, поринати на глибину до 150 м, щоб звідти своєю міні-відеокамерою передавати інформацію про роботу автоматів-різальників. Апарат-малюк, створений за замовленням німецьких учених, лише один з цілого сімейства підводних трудівників, розроблених в МКІ. Деякі з них здатні працювати на глибинах до 1000 м.

З 1975 р. Миколаївський кораблебудівний інститут очолював академік, доктор технічних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України М. М. Александров (1932—1993 рр.). Народився Михайло Миколайович у Ленінграді в сім'ї вчителів. Закінчив Ленінградський кораблебудівний інститут. У 31 рік захистив кандидатську, в 40 років — докторську дисертацію. Мав хист організатора і вченого. Захоплювався музикою, спортом, живописом. Володів кількома іноземними мовами.

Як ректор, М. М. Александров націлював вчених на вирішення перспективних проблем вітчизняного суднобудування. Під його керівництвом велись розробки з найсучасніших напрямів кораблебудівних та ін. технічних наук. Керуючись у роботі стратегією на випередження, проводив у МКІ реформу навчального процесу, наукової і господарської діяльності. Йому вдалося створити в інституті спеціалізовані ради по захисту кандидатських і докторських дисертацій. За його зусиль у МКІ були створені науково-виробничий центр, школа

гардемаринів, кафедра вітчизняної і зарубіжної культури; зведені навчальні корпуси, гуртожитки, три житлові будинки для викладачів та співробітників, бази відпочинку.

Професор М. М. Александров зарекомендував себе як серйозний вчений. Був автором ряду підручників, довідників, монографій і винаходів. Багато його праць видані за кордоном. Тривалий час був постійним представником країни у Міжнародній Морській Організації при ООН. Останніми роками активно працював над вирішенням проблем соціально-економічного та екологічного розвитку Українського Причорномор'я. Обирався депутатом обласної Ради народних депутатів, головою постійної комісії обласної Ради з гуманітарних питань і духовного відродження. Відзначений трьома орденами, багатьма медалями. Помер на посту, в своєму робочому кабінеті, — 15 лютого 1993 р.

1992/93 навчальний рік вніс певну різноманітність у життя вузів. З 1993 року поряд з конкурсом вводиться контрактна система. Тепер обрання за конкурсом викладачів проводиться на альтернативній основі. В Миколаївському державному педагогічному інституті відбувається реорганізація структури вузу. Пов'язана вона із скороченням набору студентів із спеціальностей: російська мова та література (на 50%), історія, фізвиховання. Кафедри російської мови й літератури злиті в одну. На історичному факультеті створена кафедра педагогіки та методики викладання історії. Враховуючи профіль вузу, подібні кафедри будуть створюватися на всіх факультетах. У 1992 р. відкрито аспірантуру, в т. ч. з історії України. Створено дві кафедри історії України, одна з них (завідуючий — професор В. П. Шкварець) з 1 жовтня 1993 року реорганізована в кафедру українознавства.

Миколаївський педагогічний інститут та обласна організація товариства «Просвіта» ім. Тараса Шевченка у грудні 1992 р. провели конференцію, присвячену 140-річчю від дня народження великого сина українського народу, миколаївця М. М. Аркаса, ім'я якого тривалий час було незаслужено забуто. На ній виступив народний депутат України, голова Всеукраїнського товариства «Просвіта», поет Павло Мовчан, вчені та літератори з Києва і Миколаєва, викладачі МДПІ, наукові співробітники обласного краєзнавчого музею, вчителі, студенти. Матеріали конференції були опубліковані.

Чимало новинок останнім часом сталося і в житті середніх спеціальних та професійно-технічних навчальних закладів Миколаївщини. Так, з 1992/93 навчального року набув статусу вищого навчального закладу в системі кооперативної освіти України Миколаївський кооперативний технікум, якому виповнюється 25 років. Він перейшов на двоступеневу систему навчання. На перший ступінь проведено набір студентів без вступних іспитів за підсумками співбесіди і у відповідності з направленнями райспоживспілок та угодами ін. організацій, що не входять до системи споживчої кооперації. Протягом року учні набувають професії оператора ЕОМ, касира, продавця, кулінара, кондитера, пекаря-кондитера, заготівельника. Студенти, що склали на «відмінно» та «добре» іспит за перший рік навчання, за рекомендацією педради можуть продовжувати навчання на другому ступені (1,5 року). Тут можна набути такі спеціальності: бухгалтерський облік, контроль та аналіз господарської діяльності, організація кооперативної торгівлі і товарознавство товарів народного споживання, технологія приготування страв та організація харчування в споживкооперації. В навчальні плани уведено ряд нових предметів з урахуванням роботи в ринкових умовах: основи технології та етики ділових стосунків, міжнародне право, основи менеджменту та управлінської діяльності, комерція, діловодство, контроль та аудит у споживчій кооперації. По закінченні навчання випускники технікуму отримують диплом про вищу освіту з присвоєнням кваліфікації молодого спеціаліста. Звичайно, перспектива за 2,5 року отримати вищу освіту і одночасно робочу професію і спеціальність, набагато підвищили престиж технікуму. На перший курс було набрано 300 чол.

Набирає сил Миколаївський сільськогосподарський інститут. Він був нещодавно створений на базі філії Одеського сільгоспінституту. Це стало можливим внаслідок зміцнення навчально-матеріальної бази, кадрів, високої якості підготовки спеціалістів.

1 вересня 1993 р. для 270 першокурсників відкрив свої двері Миколаївський політехнічний технікум. Після тривалої підготовки за наказом Міністерства освіти України від 26 серпня 1993 р. ним став колишній суднобудівний технікум. Основним у роботі педагогічного колективу, як і раніше, за-

лишається підготовка спеціалістів для суднобудівних підприємств. Тепер тут з'явилися й нові спеціальності: бухгалтерський облік, ревізія й контроль. Готуватимуть також електриків і механіків до обслуговування металургійного обладнання. Договір на підготовку спеціалістів цього профілю укладено з Миколаївським глиноземним заводом. 1993 р. 80 студентів зараховано на заочне, 240 — на вечірнє відділення. У найближчих планах нового політехнікуму — відкриття філії в Корабельному районі, що сприятливо вплине на інфраструктуру великого промислового і житлового масиву Миколаєва, в якому досі немає жодного середнього спеціального навчального закладу. У пошуку «свого» студента 1993 р. за конкурсним відбором у технікумі створено дві групи випускників 8-го класу, в яких учні, крім обов'язкових шкільних предметів, факультативно вивчають вступ до суднобудівних спеціальностей, програмування, основи ринкових відносин. Ті, хто проявить хист і здібності до навчання, будуть зараховані до технікуму поза конкурсом.

Біля 1000 студентів на стаціонарі та 500 на заочному відділенні навчаються в Миколаївському технікумі залізничного транспорту ім. академіка В. М. Образцова. По закінченні технікуму вони стають техніками-електриками з експлуатації автоматизованих систем управління на транспорті, техніками-механіками з експлуатації та ремонту підйомно-транспортних, будівельних шляхових машин і устаткування, техніками з обслуговування шляхового господарства, організаторами руху на транспорті. З 1992—1993 навчального року технікум готує також спеціалістів з комерційної діяльності. Кабінети технікуму оснащені сучасним устаткуванням. У Рибаківці він має спортивний оздоровчий табір на 120 місць для учнів та співробітників технікуму. У травні 1994 року колектив цього закладу буде відзначати свій 100-річний ювілей. З цією метою оновлюється музей, ведуться пошукові роботи, повністю реставровано старий корпус технікуму.

За визначні досягнення в справі розбудови національної освіти Указом Президента України «Про присвоєння працівникам освіти почесних звань України» звання «Заслужений вчитель України» присвоєно вчителю середньої школи № 8 м. Миколаєва А. О. Бєлікову, вчительці середньої школи № 11 м. Первомайська К. І. Кульчицькій. Звання «Заслужений працівник народної освіти України» присвоєно завідую-

чій методичним кабінетом відділу освіти виконавчого комітету Первомайської міської Ради депутатів Г. П. Ливенець, завідуючому відділом освіти Березанської районної державної адміністрації В. І. Ляшенку, завідуючій дитячим садком-яслами Г. Ю. Череєленко та завідуючому кафедрою Миколаївського кораблебудівного інституту, доктору технічних наук, професору В. П. Суслову.

Визнанням здобутків на науковій ниві є обрання у березні 1992 р. 10 миколаївських вчених, інженерів-практиків та керівників промислових підприємств дійсними членами Академії інженерних наук України. Її членами стали колишній ректор Миколаївського кораблебудівного інституту М. М. Александров, директор виробничого об'єднання «Суднобудівний завод імені 61 комунара» І. М. Овдієнко, директор НВО «Машпроект» В. І. Романов, директор виробничого об'єднання «Зоря» В. А. Холявко, директор науково-дослідного інституту технології суднобудування О. О. Мільто, викладачі МКІ, доктори наук Г. Ф. Романовський, М. Г. Лебідь, В. Ф. Квасницький, В. Є. Мягул, В. О. Некрасов. Головне завдання Академії полягає в тому, щоб піднести престиж інженера, об'єднати науку з промисловістю. Представники суднобудівної промисловості наполягли на тому, що в Академії було сформовано відділення морської техніки й технології.

Інженерно-конструкторська думка не знає меж. Група професіоналів-ентузіастів вважає, що Миколаїв може стати центром малого літакобудування. Випробувач-механік Сергій Бабаєв прийшов на миколаївське авіаремонтне підприємство 1974 р. Не знали і не могли знати ті, хто брав його на роботу, що свій перший літак він збудував ще в школі: був дерев'яним, мав шасі з велосипеда, а двигун — від мотоцикла. Працюючи в Новосибірському аеропорту, здійснив уже там спробу збудувати свій літак, довго збирав деталі, віддавав увесь вільний час своєму дітищу. Та адміністрація викликала міліцію, працівники якої «в пух і прах» рознесли його літак і пригрозили ув'язненням.

Попавши до Миколаївського авіаремонтного підприємства, С. Бабаєв знову відновив свої спроби. П'ять років збирав необхідні деталі, матеріали, будував, але довести справу до кінця не міг. У брежнєвські часи ніхто, звичайно, не дозволив би йому літати. Поворотним став 1987 р. Було оголо-

шено Всесоюзний конкурс на літак початкового навчання пілотів. За максимально короткий термін разом з п'ятьма однодумцями він виготував проект і захистив його в Москві. Навесні 1992 р. їх літак БН-2 «Сокіл» піднявся в повітря. Дослідний зразок пройшов льотні випробування і показав чудові результати: швидкість — 200 км на годину, висота — 500—4000 м, а довжина розбігу — всього лише 100 м. Уже є креслення та документація ще кількох літаків: фермерського (2- і 3-місного, з варіантами установки сільгоспапаратури для розбризкування добрив); реактивного, за допомогою якого ділові люди можуть швидко попасти на потрібну нараду чи зустріч, переміститися до ін. регіону. На випадок можливого фінансування і домовленості із засновником група ентузіастів-професіоналів за короткий термін може розгорнути власне виробництво.

Щодо мистецтва та народної творчості, то вони мають глибокі і міцні коріння.

Корифей українського театру, класик Іван Карпенко-Карий створив, а сучасний режисер К. Пивоваров вивів на кін справжні українські характери з минулого століття у новій виставі Миколаївського українського театру драми і музичної комедії «Там, де люди, там і гріх». Цей театр своєю новою виставою довів, зокрема, що поневіряння по чужих залах не позначаються істотно на його творчому потенціалі, особливо коли люди хочуть працювати, і коли він творить, то без усяких оглядань на безпритульність і поневіряння. Сцена завжди оформлена багато, режисери працюють з повною віддачею, а акторська майстерність живе й розвивається.

Напередодні 1993 р. Миколаїв облетіла приємна звістка про те, що аж п'ятеро артистів Миколаївського російського драматичного театру удостоїлись високих почесних звань України. Заслуженому артисту Віктору Пасічнику Указом Президента України присвоєно вище звання України — народного, а талановиті його колеги — Людмила Літко, Олена Рослякова, Світлана Слобожанинова та Сергій Лозовенко — стали заслуженими артистами України.

Останнім часом серед фахівців хорового мистецтва, як практиків, так і дослідників-науковців, склалася думка, що центр хорового виконавства на Півдні України перемістився у Миколаїв. І це не випадково. Популярність гуртового співу

в південноукраїнському краї склала підвалини для розвитку самодіяльних та професійних співочих колективів, вокально-ансамблевого виконавства. У 20—60-і роки високе виконавське мистецтво демонструвала хорова капела Чорноморського суднобудівного заводу. Її знали далеко за межами України. Та за кордон в ті роки виїздити мало кому вдавалося із музичних колективів.

У 1984 р. хорова капела «Сонячний струм» (художній керівник та диригент — заслужений працівник культури України В. Кучеровський), ставши лауреатом міжнародного конкурсу ім. Б. Бартока (м. Дебрецен, Угорщина), першою відкрила хорове мистецтво Миколаївщини для близького і далекого зарубіжжя.

В той же час, узагальнюючи фольклорно-пісенні традиції краю, вийшов на широку слухацьку, в т. ч. й закордонну аудиторію, Прибузький народний хор, створений та керований вже понад 20 років чудовим знавцем музичного фольклору, заслуженим працівником культури України А. Затуряном. Водночас поряд плідно працювали десятки самодіяльних хорових колективів, різних за складом та творчим набутком ансамблів.

У 1975 р. викладач Миколаївського культосвітнього училища (нині — державне училище культури) С. Г. Фоміна створила хоровий колектив. Саме з того часу став формуватися творчий напрям, який згодом набув свого особливого виконавського стилю, притаманного цьому самобутньому хорово-музичному колективу. В центр уваги своєї діяльності С. Г. Фоміних поклала цілеспрямований індивідуальний підхід до кожного учасника хорового колективу. Стало вкрай необхідним виховувати тепер хориста з «незалежним» голосом, для якого чуття ансамблевого виконання базувалося б на повному керованому володінню своєю вокальною партією.

Центральне місце в репертуарі молодіжного академічного хору належить творам українських, здебільшого сучасних, композиторів — Л. Дичко, В. Зубицького, О. Яковчука та ін. Своєрідна образно-змістовна спрямованість таких хорових полотен, як Перша Літургія Л. Дичко, триптих «Поезії» В. Зубицького на вірші Ліни Костенко, фольклорна композиція для жіночого хору «Ой, в борі» О. Яковчука для свого

вираження вимагає володіння хористами новітніми виконавськими прийомами та штрихами.

З 1985 р. жіноча академічна хорова капела носить почесне звання «Народної». Починаючи з 1987 р., коли цей колектив здобув срібну медаль на Міжнародному конкурсі хорового мистецтва в м. Цельє (Югославія), кожен його виступ оцінювався авторитетними жюрі престижними місцями, преміями та призами. Серед них — призи Спілки музичних діячів Болгарії за високу виконавську майстерність, за кращу інтерпретацію творів болгарських композиторів, супер-приз за виконання фольклорного твору, а також неодноразові призи С. Г. Фоміній «За високе диригентське мистецтво». Присуджувалися перші премії на конкурсах українського хорового мистецтва ім. М. Леонтовича, численних звітах, святах хорової музики, творчих зустрічах і т. п. І ось нове визнання. С. Г. Фоміна стала лауреатом Державної премії ім. Т. Г. Шевченка 1992 року.

Постійно поповнюють свій репертуар, підвищують мистецький рівень учасники фольклорного ансамблю с. Степового Миколаївського району, яким керує О. Ракомина.

Близько 40 виступів-лекцій «І прадіди в струнах бандури живуть» перед учнями шкіл Жовтневого і Баштанського районів та обласного центру, які в річних планах навчально-виховної роботи мають естетичну домінанту, провів лише за 10 днів жовтня 1992 р. разом з лектором-музикознавцем Т. Півень заслужений артист України, соліст Київської філармонії, лауреат Міжнародного конкурсу бандурист Юрій Демчук. У його програмі не тільки виконання дум, історичних і жартівливих українських народних пісень. Спів чергується з переказом легенд, розповідей, читанням віршів про козаків, їх славні походи, Україну, бандуру й бандуристів, невмирущу і прекрасну українську народну творчість. Вперше зустрітися з істинно високим професійним рівнем співу в супроводі бандури допоміг школярам області музичний абонемент, що існує при Миколаївській обласній філармонії.

«Нова генерація» — таку назву своїй новій молодіжній організації дали старшокласники середньої школи № 1 з Нової Одеси. Разом з осередком товариства «Просвіта», що працює в школі, завдяки ентузіазму вчителів, її учасники не лише вивчають національні обряди, народні звичаї, україн-

ську культуру, а й пропагують набуті знання, виступаючи на підприємствах, в організаціях, беручи участь у святах, що проводяться в Новій Одесі. Вони побували у фольклорній експедиції в західних областях України, звідки привезли в рідне Побужжя нові пісні, колядки, обряди. За мету своєї просвітницької роботи члени «Нової генерації» поставили: виховати нову національну еліту, без якої неможливе майбутнє Української держави.

1992 р. в Миколаєві відкрито унікальний культурний, духовний і спортивний центр — шахову школу. Вона розташована чи не в наймальовничішому місці — на Флотському бульварі. Справа — монументальна постать адмірала С. О. Макарова, зліва, ближче до мосту через р. Інгул — романтична білоколонна альтанка. Посередині, в старовинному особняку — шаховий клуб. Такого закладу, мабуть, не знайти не лише в Україні, але й на всьому просторі СНД. Тут не просто шаховий клуб, а безкоштовна шахова школа.

І ніби в нагороду, вперше у своїй 200-літній історії Миколаїв згідно з календарем Міжнародної федерації шахів став місцем проведення міжнародного зонального відбіркового турніру на першість світу серед чоловіків. Пройшов він з 14 по 26 березня 1993 р. саме в приміщенні шахового клубу. Брали участь у змаганнях представники Молдови, Азербайджану, Білорусі й України, всього близько 40 відомих гросмейстерів і майстрів.

На початку 1993 р. в обласній державній адміністрації відбулася зустріч з провідними спортсменами Миколаївщини. Брали участь найсильніші в світі стрибуни у висоту Юрій Сергієнко та Інга Бабакова, чемпіонка Європи із стрибків на батуті Оксана Цигульова, капітан знаменитої яхти «Ікар», заслужений майстер спорту Борис Немиров, центровий національної команди з баскетболу Сергій Смагін та багато інших провідних спортсменів та їх наставників. Звичайно, мова йшла і про негаразди, труднощі і нестатки. Не вистачало пального, сучасного вітчизняного та імпортного спортивного інвентаря, мова також ішла про брак коштів на розширення спортивних об'єктів. Фактично йшлося про виживання спорту на Миколаївщині. Облдержадміністрація одержала багату інформацію для прийняття ухвал, реалізація яких буде

сприяти розвиткові фізкультури і спорту, залученню, як спонсорів, підприємницьких структур.

З року в рік збагачувалося духовне життя краю.

Вперше за більш ніж 200-літню історію м. Миколаєва рішенням синоду Української Православної Церкви в 1992 р. була заснована Миколаївська єпархія і призначений перший її керуючий з титулом єпископа Миколаївського і Вознесенського. Ним став владика Варфоломей, який до цього був єпископом Волинським і Луцьким. Ця подія мала дуже важливе значення не тільки для віруючих області, оскільки тут вперше затверджено свій духовний центр. До цього церковними справами в Миколаєві і області правили єпископи з Одеси, Херсона, а в повоєнні роки (1944—1992) — Кіровограда. Вперше за всю історію до Миколаєва з візитом прибув глава Української Православної Церкви митрополит Київський і Всея України (Московський патріархат) Володимир. Православні віруючі, усі мешканці здобули надію, що із заснуванням єпархії духовне життя набуде нового натхнення та піднесення.

У цій справі на Миколаївщині вже багато що й зроблено. На початку 1993 р. налічувалося понад 150 релігійних общин. Виконуючи Закон про свободу совісті, представник Президента України в Миколаївській області А. К. Кінах видав розпорядження про передачу релігійній общині Української Православної Церкви — Київського Патріархату (УПЦ — КП) найбільшого храму в обласному центрі — церкви Касперовської ікони Божої Матері, де планується розміщення кафедрального собору та єпархіального управління. Релігійною общиною УПЦ—КП при фінансовій підтримці з позабюджетного фонду облдержадміністрації завершується реставрація церкви святого великомученика Пантелеймона, ведуться роботи по «консервації» для попередження подальшої руйнації госпітальної церкви. Продовжується проведення реставраційних робіт римсько-католицького костьолу святого Йосифа в обласному центрі. Досягнута домовленість з Київським Українсько-німецьким фондом про джерела фінансування ремонтних робіт лютеранської кірхи. Іудейська релігійна община розпочала реставраційні роботи переданого їй комплексу синагоги. А всього релігійним общинам області до початку 1993 р. передано 30 культових споруд. Держадміні-

страцією та Радами народних депутатів Миколаївської області створені рівні умови для всіх віруючих різних конфесій.

Голова Миколаївської обласної організації «Просвіта» В. Сліпець справедливо зазначив: «Питання національного відродження українського народу — через відродження нашої мови, культури, духовності, — це питання найтісніше пов'язане з іншими кардинальними питаннями нашого буття: побудовою української держави і перебудовою економіки на ринкових засадах. Можна упевнено сказати, що характер держави, яку будуємо, і характер ринкової економіки, до створення якої приступаємо, залежатимуть від того, чи стане український народ дійсно народом, справжньою сучасною нацією, свідомою своєї відповідальності за все, що відбувається в Україні».

Саме для цього розроблено програму виконання Закону «Про мови в Україні» в Миколаївській області. Вона передбачає: всебічний розвиток і функціонування української мови як державної в усіх сферах суспільного життя, виховуючи у громадян, незалежно від їх національної належності, розуміння її соціального призначення; виконання законодавства щодо національно-культурних і мовних прав громадян, створення необхідних умов для вільного розвитку та використання мов усіх національних груп, що проживають в області; постійне та всебічне науково обгрунтоване вивчення мовної ситуації в регіоні з метою прогнозування та формування збалансованої мовної політики.

У програмі намічено заходи щодо утвердження української мови як державної та використання ін. національних мов у освіті, науці, техніці, інформатиці, культурі, книговидавничій справі та зв'язку, що повинно сприяти взаємозбагаченню культур і розширенню можливостей в одержанні інформації та знань. Вона конкретизує строки запровадження статей Закону про мови й націлює державні органи та громадські організації, підприємства, установи й організації на здійснення організаційних, кадрових, матеріально-технічних і фінансових передумов для реалізації положень Закону про мови. Витрати для всебічного сприяння створенню всіх необхідних умов для вивчення громадянами області української та ін. мов або поглибленого оволодіння ними програма рекомендує провадити за рахунок асигнувань у межах кош-

торисів відповідних державних та громадських установ і організацій або ж за рахунок коштів фондів соціального розвитку підприємств, об'єднань та громадських організацій.

Не менш важливе значення має також «Програма відродження духовності української та інших національних культур в Миколаївській області». Вона розроблена відповідно до основ законодавства України про культуру. Завдання цієї програми полягає в тому, щоб обгрунтовано визначити та скоординувати цілеспрямовані дії різних соціальних інститутів щодо забезпечення найбільш сприятливих умов відродження та всебічного розвитку культури української нації та культур національних меншин, що проживають на території Миколаївщини. Для цього необхідно забезпечити свободу творчості, більший розвиток культурно-мистецьких процесів, професійної та народної творчості, реалізації прав громадян на доступ до культурних цінностей, значне поліпшення матеріально-технічної бази закладів культури, підготовки та найбільш оптимального використання творчого потенціалу працівників культури.

У програмі викладено основні концептуальні положення діяльності закладів культури, ін. організацій за такими напрямками:

відродження народних традицій, обрядів та свят, народної художньої творчості;

розвиток українського професійного мистецтва та мистецтв національних меншин, що проживають на Миколаївщині;

збереження та більш ефективне використання пам'яток історії та культури, піднесення ролі музеїв у формуванні національної самосвідомості населення;

організація культурно-дозвільної діяльності населення з урахуванням національних особливостей;

діяльність бібліотек з відродження української мови та літератури, створення книжкових фондів та бібліотек на рідній мові для національних меншин;

розвиток кіновідеопрокату та книговидавництва;

засоби масової інформації;

культура в умовах ринку;

основні напрямки розвитку системи підготовки та підвищення кваліфікації кадрів сфери культури, в т. ч. для робо-

ти в національно-культурних центрах іноетнічних верств населення області;

розвиток міжнародних культурних зв'язків, чого Миколаївщина майже повністю була позбавлена в умовах тоталітарного режиму та панування адміністративно-командної системи.

На завершення книги підкреслимо: Україна, що впродовж багатьох століть виборювала, здобувала і в силу різних обставин і чинників втрачала свій суверенітет, сьогодні знову вийшла на нелегку, часом драматичну дорогу творення власної державності — без опіки давніх і небезкорисливих сусідів і «родичів». Відбувається цей процес у тяжких муках, економічній скруті для переважної більшості людей, що дається взнаки на цьому шляху. Не варто все списувати лише на зовнішній фактор, причини такого стану дуже глибинні, основні з них внутрішнього характеру, наслідки саме наших помилок і прорахунків, нашої повільності та безгосподарності, байдужості і зловживань.

Читачі цього історичного нарису мають можливість на прикладі Миколаївщини, що подана в контексті української історії, простежити, як з далеких часів і донині в українського народу жило і не вмирало прагнення волі, свободи, незалежності...

Мабуть, уже ніхто тепер у нашому суспільстві не заперечить загальновизнане в усьому світі, що рідна мова й рідна історія — це ті головні компоненти, без яких повноцінне існування народу, нації — неможливе. Ось чому тоталітарна система, глибоко антинародна своєю суттю, докладала стільки зусиль, щоб відібрати в нас мову, позбавити народ наш історичної пам'яті, бо лише той, хто безпам'ятний, хто безязикий, хто втратив свою національну духовність і гідність, буде беззахисним перед імперською диктатурою, стане підданим для найпотворніших соціальних експериментів.

Тому й не дивно, що упродовж десятиріч Україні, її південним степам, як і іншим регіонам, відводилася роль своєрідного полігону, де безборонно чинився й навіть заохочувався справжній державний розбій. Спрямований він був на те, щоб знищити нас як націю, дощенту розруйнувати багатовікову українську культуру, віру, народні звичаї, послідовно викорінюючи зі свідомості людей найменші ознаки їхньо-

го національного буття. Сили зла посягали на саму душу людини, намагаючись на свій лад здеформувати і спустошити її. То ж чи дивно, що цілі покоління молодих людей виростали без знання власної мови, історії, без правдивих, не сфальсифікованих уявлень про минувшину свого народу. То ж чи дивно, в свою чергу, що чимало людей ще не позбавилися певних комплексів, дуже болісно, а то й хворобливо реагують на історичну правду, впадають часом навіть у розпач, відчай, а то й в зневіру. А декому просто-таки важко сприйняти Україну як державу, її народ, його мову. Ось вони, наслідки виховання. Ось вона, справжня ціна несамовитого крику про інтернаціоналізм на словах і шовіністично-імперські штори на ділі!

Тепер Україна відроджується. Повертаються до нас із диявольських «спецхранів» невмирущі давньоукраїнські, козацькі літописи, зриваємо тавро заборон із класичних праць М. Грушевського, М. Аркаса, Д. Яворницького та інших наших славетних істориків.

Беруться ширити історичні знання й наші сучасники. Не стоять осторонь історики Миколаївщини. Тільки в 1992—1993 рр. науковці педагогічного інституту, наприклад, видали такі, зокрема книги: «Історія України» (Навчальний посібник), «Історія України в особах» (I частина), «Історія України в особах» (II частина), «Історія і відродження національної свідомості», «Співацька освіта в Україні в X—XVIII ст.», «Від героя до автора», «Джерела духовності» (До 140-річчя від народження М. М. Аркаса), чимало інших матеріалів та статей; протягом 1992 року вели рубрику в «Радянському Прибужжі» «Народні герої України» та ін. В 1994 р. має побачити світ у столичному видавництві підготовлений кафедрами педагогічного інституту «Словник з історії України» загальним обсягом до 15 друкованих аркушів. Розробляються історії Миколаївщини, «Просвіти», ряд інших проблем. Варто відзначити, що ряд колективів друкарень, справжніх ентузіастів своєї справи, особливо Жовтневої районної друкарні (директор — І. Ф. Кокошко), незважаючи на обмежені можливості, економічні та технічні трудності, дуже багато робили для того, щоб нові видання, зрештою, українське слово таки дійшло до читача і справляло свій благодатний

вплив на всю загальнонаціональну, загальнодержавну справу. У видавничій справі все відчутнішим ставав вклад малих підприємств, комерційних структур.

Аналіз і практика показують, що реалізація згадуваних раніше законів України про мови, документів з питань національно-державного відродження та відповідних обласних програм ще тільки розгортається у нашому краї. До того ж часом повільно, незграбно, формально. І все ж таки практичні кроки робляться. Відповідно до національної структури населення, зокрема, Миколаєва, приводиться у відповідність і структура шкіл. Якщо тут проживає 65% українців і 18% росіян, то й шкіл повинно бути стільки ж. З вересня 1993 р. з 58 загальноосвітніх шкіл обласного центру, вже переходили на державну мову навчання 22 школи. Працює недільна єврейська школа. Діє ліцей на базі середньої школи № 38 та ін. В педагогічному інституті з 1 жовтня 1993 р. працює кафедра українознавства, яка здійснює викладання історії України, історії української культури, історії єврейського народу, історії українського війська, історії Миколаївщини. Це — перша кафедра такого профілю у вузах нашого краю. Науковці кафедри також викладають курс за вибором («Історія України») у відкритій 1 вересня 1993 році в Миколаєві українській педагогічній гімназії, читають курс «Історія української державності і права» у відкритому 1 жовтня 1993 р. при педінституті правовому коледжі, на двох спецфакультетах вузу та ін. Ведуть теоретичний семінар «Актуальні проблеми історії України та національної культури» для педагогів шкіл у міському Будинкові вчителя та ін.

Громадськість м. Миколаєва та області відзначили 60-річчя Голодомору в 1932—1933 рр. в Україні. 8 вересня в обласному центрі відбулася науково-теоретична конференція, присвячена цій сумній даті в історії України. В багатьох колективах міста й області проводилися перегляди відеофільму «Жнива розпачу» та інші заходи. В пам'ять жертв Голодомору в Миколаєві по Херсонському шосе був поставлений і освячений пам'ятний знак—Хрест. Таке ж було зроблено, правда, без дозволу міських властей, біля Кашперівського православного храму, на чому наголошували місцеві засоби масової інфор-

мації. Коли ж поставлений і освячений Хрест через добу безслідно зник у нічний час, зацікавлені мешканці міста залишилися непоінформованими з цього приводу.

Водночас практика засвідчила, що тим, хто розробляв і прийняв названі програми, тим, хто мусить організовувати, контролювати виконання (облдержадміністрація, обласна і міська Ради), практично допомагати, тобто працювати, займатися їх реалізацією, як і законів («Просвіта», «Україна», громадські організації та рухи, політичні партії та ін.), якраз бракувало наполегливості, принциповості, послідовності, вимогливості та відповідальності. Виявляли байдужість, якщо не більше, не подавали особистого прикладу окремі керівники облдержадміністрації, обласної Ради, а особливо міської Ради, установ і організацій, підприємств, нарешті, правозахисних органів стосовно, зокрема, реалізації Закону про мови в Україні. Чимало з них самі нею не володіли, або ж на всяк випадок, не спішили нею послугуватися. Практично не чути державної мови у такій державній установі, як міська Рада.

На сесіях обласної Ради ж за її допомогою головував переважно її голова, або ж окремі його заступники. Зате чимало депутатів, що на словах так уболівали за Україну, за нас, за дотримання законів і програм (самі ж бо їх ухвалювали!), насправді нерідко ігнорували, а то й протидіяли їм цілком відверто. Як і раніше, продовжували, часом невміло й неграмотно, «пекти» на «общедоступном», «общепонятном», ніби нічого істотного не змінилося в суспільстві, його запитах і потребах, не говорячи вже про прийняті та існуючі законодавчі акти. Більше того, в середині жовтня 1993 р. сесія міської Ради зробила, правда, безуспішну спробу наперекір всьому увести в м. Миколаєві двомовність. І після цього, як у насмішку, окремі її керівники через засоби масової інформації, наприклад, по телебаченню 23 жовтня 1993 р., продовжували твердити, що вони політикою не займаються, бо занадто багато соціальних, господарських та інших проблем мають.

Не виключено, що деякі з цих «неополітиків» ще й зроблять з себе вигляд незаслужено ображених за ці дійсно колючі, але не гострі, а справедливі рядки, наші думки, що є не лише нашими. Деяким депутатам здалося, мабуть, що їм все можна, бо вони ж, мовляв, «взяли бога за бороду», мо-

жуть від нашого імені, але без нас вирішувати, якою мовою нам користуватися. Ніби переважна більшість мешканців не сказала про це, скажімо, 1 грудня 1991 року!? І таке безцеремонне ставлення до першого права людини ставало часом можливим після того, як не ми, виборці, їм, а вони обіцяли вірно служити і нам, і нашій державі, прислуховуватися повсякчас до нашої, навіть гіркої правди.

Як не прикро, проте мусимо констатувати, що окремі керівники, «слуги народу» замість контролю за законами, власними рішеннями на ділі якщо й не були подекуди ініціаторами, то на ділі підспівували чужинецьким, або ж настроям «з того світу» про двомовність, нібито при такому стані речей навіть не треба знати обидві мови. При цьому вдавали з себе простачків, що вони, бачте, не розуміють, що насправді при цьому мова йде по суті про неорусифікацію, не тільки про збереження, але й утвердження з наступним поглибленням існуючого до української державності такого милого й комфортного в минулому для них насильницького мовного режиму. Більше того, нерідко вдавалися навіть до прямої демагогії, розрахованої, очевидно, на недостатню обізнаність частини людей, слабку компетентність. Бо такі «борці за справедливість» марно «тужилися» спиратися на якийсь міфічний світовий досвід у цьому відношенні (Фінляндія та ряд інших країн).

Дійсно, в деяких країнах є практика кількох державних мов, але ж зроблено це там, у тій же Фінляндії, наприклад, коли тепер їх територія об'єднує колишні корінні землі кількох країн, тобто інших народів, Швеції в конкретному випадку. Тому в країні фінська та шведська мови є офіційними. Але ж бо в Україні таких територій чи земель, як відомо, немає, тому й підстав вдаватися до цього, зрозуміло, немає.

Вперто продовжували гнути свою власну лінію, незважаючи на численні виступи преси, зокрема газети «Радянське Прибужжя» та деяких інших, ігнорувати державні закони й місцеві рішення, державні програми, гвалтувати сам здоровий глузд, духовні потреби корінного народу, що складав явну більшість, місцеві телебачення, окремі газети. Вони самі, здійснюючи мовне насилля над іншими,врядигоди «поскрипували» про якусь примусову «українізацію» тощо. Їхні речники вдавали також, що не розуміють не-

спроможності, сміхотворства, просто безглуздя навіть самого терміну цього, бо в Україні ж ніби живемо, а не в Сибіру, Тулі, чи, скажімо, Гваделупі! Воістинно, «св'ята наївність»..., та замисли далеко не святі. І чим важче економічно Україні, тим зухваліша поведінка...

До останнього часу не вгамовувалися біля духовного підніжжя, ніби прагнули вилізти на небосхил молодої держави, що з таким трудом спинається на ноги, добре відомі усім з часів ще їх комуністичного владування, з їх минулого та сучасного консервативні та шовіністичні сили. Спекулюючи на дійсних труднощах, помилках і прорахунках, вчорашнім знову хочеться «покерувати». Можливо, вже «проїли» «прихватизоване» напередодні заборони КПРС, розвалу СРСР, чи хочеться більш грунтовно «забезпечити» й своїх онуків, бо ж на себе й дітей власних встигли, одним словом, зуміли в свій час оперативно «спрацювати». Тоді їм було ні до КПРС, ні до СРСР: «хапай і ховай, споживай...». Тепер знову очуняли від трудів неправедних, і знову готові нами рулювати, обіцяти, запевняти...

Історія була немилосердною до українського народу. Як ніякий інший народ Європи, упродовж століть його нищили фізично й духовно, чужинцям постійно доливали мозок його здоровою кров'ю, живими соками — серце, тяжкою фізичною працею для вирощування хліба останнім наповнювали їх шлунок. Український народ пережив іноземні навали, голодомори, денаціоналізації, українізації, заборони, зневаги, деморалізації, депортації, нарешті, його не здолала чорнобильська смерть. І він все витримав, зводиться з колін, випрямився всупереч багатьом доброхотам і пророкам, зробив тільки перший крок. Отже — житиме!

Як підуть події далі, покаже час, він кращий лікар і суддя. Але від нас залежить, кого ми обираємо, як далі працюватиме нова Верховна Рада України, уряд, президент, місцеві органи влади взагалі, Миколаївщини — зокрема. І все-таки, спираючись на історичне минуле, світову історію, досвід людської цивілізації, в одному впевнені — наш народ житиме, зуміє пройти велику й многотрудну дорогу. На ній його чекає нелегка, але мирна, творча праця, разом з усіма сущими на благословенній землі багатостраждальної Украї-

ни. Вона вже є, а мусить стати справжньою матінкою для усіх, хто проживає в ній.

Якщо ж хочемо стати людьми серед людей, мусимо осягти цю дорогу, що зветься працею, духовністю, сповнитися толерантістю до усіх тих, для кого Україна не мачуха, а завжди була, є і буде назавжди справді рідною і бажаною батьківщиною. Як його рідний дім, село, місто, край, країна... Будемо ж шануватися й надалі на славетній українській миколаївській землі!

Тому треба краще вивчати і знати цю землю, дійсну матінку, її регіони. Шляхом, скажімо, організації багатьох експедицій, до того ж комплексних, археологічних розкопок тощо. Слід краще вивчити Миколаївщину, дослідити, наприклад, козацькі могили, зокрема, в Жовтневому районі, увічнити їх, як і інші багаточисельні пам'ятні місця нашого українського краю. Наповнювати його сучасною національно-державною символікою. Думається, що вже в недалекій перспективі наші вулиці, майдани, підприємства, господарства, заклади та ін., крім різних найменувань зі всього світу, повинні збагатитися й своїми, національно-державними, науково-культурними, народними.

ХРОНІКА

НАЙВАЖЛИВІШИХ ІСТОРИЧНИХ ПОДІЙ НА МИКОЛАЇВЩИНІ

15 тис. років до н. е.	Поява первісної людини на території краю.
12—9 тис. років до н. е.	Мезолітні мисливці на Миколаївщині.
6—4 тис. років до н. е.	Перехід до відтворюючих форм господарства-скотарства та примітивного мотижного землеробства на степових просторах.
4—3 тис. років до н. е.	Опанування металів. Поява племен трипільської культури.
3 тис. до н. е.	Поява племен ямної культури.
2 тис. до н. е.	Проживання племен катакомбної культури та культури багатоваликової кераміки.
VIII ст. до н. е.	Широке поширення заліза. Поява племен кіммерійців.
VII—V ст. до н. е.	Панування скіфських племен.
647 р. до н. е.	Заснування давньогрецького поселення Борисфеніда на острові Березань.
Перша половина VI ст. до н. е.	Заснування давньогрецького міста-держави Ольвії.
V—III ст. до н. е.	Розквіт античної Ольвії.
330 р. до н. е.	Облога Ольвії військами полководця Олександра Македонського-Зопіріона.
II—I ст. до н. е.	Економічна і політична криза Ольвії.
Перша половина I ст. до н. е.	Втрата незалежності Ольвії, входження її до складу Понтійського царства.
II—III ст. н. е.	Римська залога в Ольвії, включення її до складу римської провінції Нижньої Мезії.
IV—V ст.	Занепад Ольвії.
I ст. до н. е. — III ст. н. е.	Сарматські племена на території Північного Причорномор'я.
II—IV ст. н. е.	Ранньослов'янські племена черняхівської культури.

Кінець IV ст. н. е.	Вторгнення у Північне Причорномор'я кочових племен гуннів.
Кінець V ст.	Посилення політичної активності слов'янських племен.
VI—IX ст.	Боротьба між слов'янськими племенами і племенами аварів, болгар, хозарів і мадярів.
IX ст.	Поява форпостів Київської Русі.
Середина X ст.	Поселення орд печенігів.
XI—XIII ст.	Нашестя половців.
Середина XIII ст.	Поява в Північному Причорномор'ї монголо-татарських завойовників.
1362 р.	Поразка ногайців біля Синіх Вод від великого князя Литовського Ольгерда.
Кінець XIV — початок XV ст.	Заснування с. Вітовки (територія сучасного Корабельного району м. Миколаєва), фортець Соколець (поблизу сучасного Вознесенська), Балаклій (при впадінні р. Чичіклеї у Південний Буг).
1415 р.	Заснування великим князем Литовським фортеці Дашів (на місці сучасного Очаківа).
1492 р.	Спорудження на місці фортеці Дашів татарської фортеці Кара-Кермен (Чорна фортеця).
XVII ст.	Добудова фортеці Кара-Кермен, зведення нових укріплень і перейменування її в Ачи-Кале (у російській вимові — Очаков).
XVII ст.	Поява на Південному Бузі запорозьких козаків, заснування ними укріплень Соколи, Гард, зимівника Мигія та ін.
1676 р.	Заснування козацького поселення Орлик або Орел (частина сучасного м. Первомайська).
1523, 1538, 1541, 1545, 1566, 1568, 1594 рр.	Походи козаків на Очаків.

1737 р.	Взяття штурмом Очакова російськими військами на чолі з генерал-фельдмаршалом Б. Х. Мініхом з допомогою українських козаків.
1739 р.	Бєлградський мирний договір. Залишення Очакова під владою Туреччини.
1734—1775 рр.	Існування Бугогардівської та Прогноївської паланок Нової Січі на території Миколаївщини.
XVIII ст. (60-ті рр.)	Заснування «ханських слобод» Криве Озеро, Голта та ін. українцями та молдаванами на півночі Очаківщини.
1764 р.	Видання царським урядом «Плану про роздачу у Новоросійській губернії казенних земель до їх заселення».
1768 р.	Взяття гайдамацьким сотником Семеном Шилом Голти.
1775 р.	Зруйнування царськими військами Запорозької Січі.
1783 р.	Приєднання Кримського ханства до Росії.
1787 р., жовтень	Розгром російськими військами під командуванням О. В. Суворова турецького десанту на Кінбурнській косі.
1788 р., 6 грудня	Взяття штурмом Очакова російськими військами під командуванням М. І. Кутузова і П. І. Багратіона з допомогою козацьких загонів С. Білого та А. Головатого.
1788 р., 21 липня	Закладання Інгульської верфі.
1789 р., 27 серпня	Заснування за наказом князя Г. О. Потьомкіна м. Миколаєва.
1790 р., серпень	Спуск на воду первістка Інгульської верфі фрегата «Святой Николай».
1791 р., грудень	Укладання Яського миру з Туреччиною. Перехід під владу Росії території Північного Причорномор'я від Південного Бугу до Дністра, в т. ч. Очакова та Ізмаїла.

1795 р., 27 січня	Указ Катерини II про заснування Вознесенського намісництва.
1792 р., 22 лютого	Указом Катерини II начальником управління Чорноморським флотом призначено М. С. Мордвінова.
1796 р.	Скасування Павлом I Вознесенського намісництва.
1802 р., жовтень	Поділ Новоросійської губернії на Катеринославську, Миколаївську і Таврійську.
1803 р., травень	Переведення губерського управління з Миколаєва до Херсона, перейменування Миколаївської губернії на Херсонську.
1805 р., 20 лютого	Помер і похований у Миколаєві доктор медицини, член 12 іноземних академій, основоположник вітчизняної епідеміології, засновник і головний лікар військового шпиталю в Богоявленську (колишня Вітовка) Д. С. Самойлович.
1805 р., березень	Миколаїв стає центром самостійної адміністративної одиниці — Миколаївського і Севастопольського генерал-губернаторства.
1807 р.	Заснована Богоявленська суконна фабрика.
1816 р., 2 березня	Головним командиром Чорноморського флоту і портів, військовим губернатором Миколаєва і Севастополя призначений адмірал О. С. Грейг.
1817 р., квітень — грудень	Переведення бузьких козаків та прилеглих сіл до стану військових поселенців Бузької уланської дивізії з центром у Вознесенську.
1817 р., липень — серпень	Повстання військових поселенців на чолі з капітаном М. Ф. Барвінським.
1820 р.	На суднобудівній верфі Миколаївського Адміралтейства спущено на воду перший колісний дерев'яний пароплав «Везувій».

1827 р., 20 вересня	Завершено будівництво Миколаївської морської обсерваторії, проведені перші астрономічні спостереження.
1828 р.	Заснування Спаського Адміралтейства.
1829 р., 14 травня	Відбувся бій 18-гарматного брига «Меркурий» під командуванням капітан-лейтенанта О. І. Казарського з двома турецькими лінкорами.
1832 р., 17 лютого	Начальником штабу Чорноморського флоту і портів призначено контр-адмірала М. П. Лазарева.
1840 р.	По Московській вулиці в будинку № 5 відкрито перший в Миколаєві театр.
1848 р., 27 грудня	На Католицькій вул. в будинку № 6 (нині вул. Адмірала Макарова) народився видатний вчений, флотоводець, океанограф, полярний дослідник, винахідник, віце-адмірал, герой російсько-турецької 1877—1878 рр. та російсько-японської 1904—1905 рр. воєн С. О. Макаров.
1852 р., 26 грудня (7 січня 1853 р.)	В м. Миколаєві народився видатний український композитор, історик, громадський діяч М. М. Аркас.
1853 р., 18 листопада	Відбулася Синопська морська битва російської ескадри під командуванням віце-адмірала П. С. Нахімова.
1856 р., 18 березня	Укладено Паризький мирний договір, за яким Росії заборонялося мати військовий флот на Чорному морі і будувати великі військові кораблі.
1861 р., 19 лютого	Скасовано кріпосне право в Росії.
1 червня	В Миколаєві відкриті комерційний порт і митниця 1-го класу.
25 червня	Відкрита Миколаївська Портова ремісника школа.
14 листопада	Відкрито 1-у чоловічу класичну гімназію.
1864 р.	З Петербурга до Миколаєва переведено ракетний завод.

1865 р., 4 січня	В місті почала виходити перша газета «Николаевский вестник».
1867 р., 10 лютого	Відкрито Південнослов'янський пансіон, заснований болгарином Тодором Мінковим.
1871 р., 20 серпня	Відкрився мореxідний клас для підготовки шкіперів каботажного плавання і штурманів далекого плавання.
1874 р., 21 травня	Спущено на воду броненосець берегової оборони «Новгород» («поповка»).
28 жовтня	Відкрито Миколаївське реальне училище.
1875 р., 1 березня	При Миколаївському військово-морському шпиталі відкрито фельдшерську школу.
25 вересня	Спущено на воду другу «поповку» — «Вице-адмирал Попов».
1879 р., 11 серпня	Страта народовольців С. Я. Віттенберга та І. І. Логовенка за участь у підготовці замаху на Олександра II.
1883 р., вересень	Вперше до Миколаєва прибула на гастролі трупа М. П. Старицького.
1886 р., 10 травня	На Адміралтейській верфі спущено на воду перший 3-баштовий броненосець «Екатерина II».
1889 р., 30 квітня	Спущено на воду мінний крейсер «Капітан Сакен».
1891 р., жовтень	В Миколаєві створено відділення російського музичного товариства.
1894 р., 1 липня	Відкрито технічне залізничне училище (тепер Миколаївський залізничний технікум ім. академіка В. М. Образцова).
1897 р., квітень	Створено «Союз миколаївських робітників».
27 липня	Бельгійським акціонерним товариством в Миколаєві відкрито кінну залізницю («конку»).
жовтень	Уведено в дію суднобудівний завод «Наваль» («морський» — сучасний ЧСЗ).

1898 р., 28 вересня	В Миколаївському Адміралтействі закладено броненосець «Князь Потемкин-Таврический».
1899 р., 1 травня	Вперше робітники Миколаєва влаштували маївку в Лісках.
22 травня	Штаб Чорноморського флоту переведено до Севастополя. Миколаївське військове губернаторство перетворено на Миколаївське градоначальство.
1901 р., квітень	На основі розрізнених марксистських робітничих гуртків створено Миколаївський комітет РСДРП.
26 квітня	Миколаївським міським головою М. П. Леонтовичем відкрито музей природи «Акваріум».
1 серпня	Відкрито водолікарню.
1903 р., 21липня	Загальний страйк миколаївських робітників.
1905 р., 12 лютого	Страйк робітників механічних майстерень заводу «Наваль».
13 листопада	Збройне повстання на крейсері «Очаків».
15 листопада	Загальний політичний страйк у Миколаєві.
20 листопада	Створено Миколаївську Раду робітничих депутатів.
1906 р., 7 лютого	В Очакові почався суд над учасниками повстання на крейсері «Очаків» на чолі з лейтенантом П. П. Шмідтом.
14 червня	Почався загальний страйк миколаївських робітників.
3 грудня	Заворушення у військах Миколаївської залоги.
1907 р., березень	Завершено будівництво ажурної водонапірної вежі конструкції В. Г. Шухова.
1908 р., вересень	У підпільній друкарні «Маня» вийшов перший номер нелегальної газети миколаївських більшовиків «Борьба».
1909 р., 13 березня	Помер М. М. Аркас, похований у м. Миколаєві.

1911 р., 1 січня	На базі Адміралтейства засновано новий суднобудівний завод «Руссуд».
11 вересня	В Херсонській каторжній в'язниці помер робітник заводу «Наваль», поет-революціонер О. М. Гмирьов.
1912 р., 9 квітня	На заводі «Наваль» почався політичний страйк-протест проти розстрілу робітників на Ленських золотих копальнях.
червень	Почався тривалий страйк (42 дні) робітників заводу «Наваль».
12 серпня	На заводі «Наваль» спущено на воду перший у світі підводний мінний загороджувач «Краб».
1913 р., 2 серпня	Одержано дозвіл міністра освіти на відкриття Миколаївського учительського інституту.
1 листопада	На заводі «Руссуд» спущено на воду перший дредноут Чорноморського флоту «Императрица Мария».
15 грудня	Заснований Миколаївський державний історико-археологічний музей.
1914 р., 15 квітня	Спущено на воду другий дредноут Чорноморського флоту «Император Александр III».
24 травня	Відкрито художній музей ім. В. В. Верещагіна.
1915 р., липень	В Миколаєві засновано Трубний і електромеханічний завод («Темвод»).
1916 р., 13 січня	На заводі «Наваль» спалахнув один з найбільших страйків в Росії в роки першої світової війни.
1917 р., 1 березня	В Миколаєві стало відомо про повалення царського самодержавства.
6 березня	Створено Миколаївську Раду робітничих депутатів.
7 березня	Створено Миколаївську Раду военних депутатів.
23 квітня	Відбулося їх об'єднання в Миколаївську Раду робітничих і военних депутатів.

липень	12000 робітників заводу «Наваль» виїхали на село для надання допомоги селянам у збиранні врожаю.
15 серпня	На загальноміській конференції РСДРП створено самостійну Миколаївську організацію РСДРП (б).
11 жовтня	Вийшов перший номер газети миколаївських більшовиків — «Пролетарское знамя».
25 жовтня	Миколаївською радіостанцією одержано повідомлення про більшовицький переворот у Петрограді.
1918 р., 7—10 січня	Відбулися перевибори Миколаївської Ради робітничих і воєнних депутатів.
14 січня	На пленарних зборах Ради ухвалено про перехід усієї влади до Миколаївської Ради.
17 лютого	В Миколаєві створено Раду Народних Комісарів у складі 12 чол.
22—25 березня	Збройне повстання миколаївських робітників проти німецько-австрійських окупантів.
11 грудня	Крах німецько-австрійської окупації. У Миколаєві влада знову перейшла до Рад.
1919 р., 2 березня	В Миколаєві висадився 3-тисячний грецький військовий десант.
14 березня	Звільнення Миколаєва від іноземних інтервентів.
18 серпня	Миколаїв захопили війська генерала А. І. Денікіна.
16 вересня	Проголошення Баштанської республіки.
2 жовтня	Проголошення Висунської республіки.
20 листопада	Розстріл за наказом генерала Слащова 61 політв'язня Миколаївської каторжної тюрми.
1920 р., 31 січня	Звільнення Миколаєва від денікінців. Перехід влади до рук ревкому. Херсонська губернія поділяється на Одеську і Херсонську з центром у м. Миколаєві.
21 лютого	Створення об'єднання «Тремсуд».

10 липня	Ухвала про відкриття в Миколаєві політехнічного технікуму ім. проф. К. А. Тімірязєва на базі середнього механіко-технічного училища (сучасний МКІ ім. адм. С. О. Макарова).
грудень	Херсонська губернія перейменована на Миколаївську губернію.
1921 р., 1 січня	Вийшов перший номер газети «Красный Николаев».
1922 р., жовтень	Миколаївська та Одеська губернії об'єднуються в Одеську губернію.
1923 р., лютий	В Миколаєві при інституті народної освіти відкривається перший робітничий факультет.
березень	У складі Одеської губернії створюється Миколаївський округ.
1925 р.	Миколаївський округ стає самостійною адміністративною одиницею.
11 березня	В Миколаєві створено оркестр народних інструментів, який очолив Г. Ф. Манілов.
11 травня	В Миколаївському торговому порту розпочато будівництво третього в світі за місткістю елеватора.
7 листопада	На заводі ім. А. Марті (сучасний ЧСЗ) спущено на воду велике нафтоналивне судно «Красный Николаев».
1927 р., березень	Спущено на воду крейсер «Адмирал Нахимов» (3 березня 1927 р. — «Червона Україна»).
30 серпня	Розпочато спорудження потужної Миколаївської електростанції.
1928	Розпочата підготовка до розконсервації суднобудівного заводу «Руссуд».
1930 р.	На базі технікуму ім. К. А. Тімірязєва створено Миколаївський кораблебудівний інститут.
16 серпня	Вийшов перший номер газети «Шлях індустріалізації».

2 вересня	Ліквідовано Миколаївський округ. Місто Миколаїв з навколишніми селами стає самостійною адміністративною одиницею.
1932 р., лютий	Миколаїв входить до складу Одеської області.
3 березня	В Миколаєві вперше демонструвалося звукове кіно.
1934 р., 9 травня	На заводі ім. А. Марті спущено на воду лідера есмінців «Харьков».
1936 р., 1 травня	Відкрито пам'ятник 61 розстріляному комунару.
1937 р., 22 вересня	Утворено Миколаївську область.
1939 р., січень	На заводі ім. А. Марті здано в експлуатацію перший потужний криголам «Адмірал Лазарев».
1 січня	Із складу Миколаївської області виділяється Кіровоградська область.
1941 р., червень	На заводі ім. А. Марті почалися швартові випробування другого потужного криголама «Анастас Мікоян».
16 серпня	Фашистські загарбники захопили м. Миколаїв.
серпень	Початок діяльності в Миколаєві диверсійно-розвідувальної групи В. О. Лягіна.
листопад	Знищено німецький склад пального в парку культури і відпочинку ім. Г. І. Петровського.
грудень	Згорів німецький склад із зимовим обмундируванням.
1942 р., 2 січня	Організаційні збори юних підпільників с. Кримки.
січень	Друга диверсія в парку культури і відпочинку ім. Г. І. Петровського.
17 січня	Затверджено назву Кримської підпільної комсомольської організації — «Партизанська іскра».

березень	Велика диверсія на фашистському аеродромі за Інгульським мостом.
12 травня	За завданням Генштабу РСЧА до Миколаєва прибули старший лейтенант держбезпеки В. І. Андреєв (А. В. Налагнюк) і радист О. В. Днищенко.
30 вересня	Створено «Миколаївський центр».
1943 р., 5 лютого	Заарештовано В. О. Лягіна.
липень	Створено Миколаївську підпільну організацію «Центр».
1944 р., 26 березня	В Миколаївському морському торговому порту висадився морський десант під командуванням старшого лейтенанта К. Ф. Ольшанського.
28 березня	Миколаїв звільнено від німецько-фашистських загарбників.
31 бередня	Остаточне звільнення території Миколаївщини від німецько-фашистських окупантів.
21 квітня	Державний Комітет Оборони прийняв рішення про першочергові заходи щодо відродження миколаївських суднобудівних заводів.
25 квітня	В Миколаєві відкрились і стали діяти 24 школи.
4 травня	Виконком обласної Ради депутатів трудящих подав клопотання до РНК УРСР про відновлення роботи Миколаївського державного педагогічного інституту.
1947 р., 30 серпня	Почалося будівництво Миколаївського суднобудівного заводу «Океан».
1955 р.	Уведено в дію Первомайський цукровий завод.
1956 р.	Випустив першу продукцію Первомайський молочно-консервний комбінат.
1959 р., 23 січня	Зі стапелю Чорноморського суднобудівного заводу зійшов флагман китобійної флотилії — китобаза «Радянська Україна».

1960 р., 31 жовтня	На ЧСЗ достроково спущено на воду китобазу «Советская Россия».
1961 р.	Уведено в дію Первомайську меблеву фабрику.
1965 р.	Збудовано стадіон «Суднобудівник».
1965 р., 5 листопада	Відкрито Палац культури і техніки ЧСЗ.
1968 р.	Вступив до ладу Очаківський дослідний мідійно-устричний рибоконсервний комбінат.
1971 р.	Став до ладу Веселинівський завод сухого знежиреного молока.
6 серпня	Наказом міністра культури УРСР створено Миколаївський культосвітній факультет Київського інституту культури.
1972 р., 30 грудня	На заводі «Океан» здано в експлуатацію унікальний сухий док і виведено з нього великий рудовоз «Зоя Космодемьянская».
1975 р.	Дав першу продукцію найбільший в Європі Вознесенський шкірзавод.
1976 р.	Завершено будівництво Первомайського м'ясокомбінату.
1977 р., 20 серпня	На заводі «Океан» спущено на воду велике комбіноване судно «Борис Бутома».
1978 р.	Став до ладу Вознесенський завод пресових вузлів.
1982 р., 23 січня	Відкрито Миколаївську міську спортивну школу «Надія».
листопад	Завершено будівництво четвертої черги Миколаївського глиноземного заводу.
1983 р., 28 травня	На заводі «Океан» спущено на воду рудовоз «Герои Сталинграда».
1986 р.	На Чорноморському суднобудівному заводі спущено на воду газотурбохід «Владимир Васляев».
1987 р.	Вступив до ладу найбільший на півдні України Миколаївський залізничний пасажирський вокзал.

9 вересня — З Миколаївського Яхт клубу відправилась у навколосвітнє плавання 2-мачтова яхта «Ікар» під командуванням капітана Б. С. Немирова.

1989 р., серпень — Відбулась установча конференція Миколаївської крайової організації Руху.

1990 р., 11 січня — В Миколаєві виникла «Філія Української Гельсінгської Спілки».

16 липня — Верховна Рада УРСР прийняла Декларацію про державний суверенітет України.

1991 р., 25 травня — Відбулась установча конференція Спілки «Демократичний Миколаїв».

24 серпня — Верховна Рада України прийняла Акт про незалежність України.

1992 р., січень — Створено мале державне підприємство «Бояр» з освоєння нетрадиційних видів електроенергії.

28 березня — Відбулась установча конференція Миколаївської організації «Нова Україна».

20 серпня — В Корабельному районі м. Миколаєва відкрито новий дитсадок-ясла № 103 «Берегиня».

Миколаївський кооперативний технікум набув статусу вищого навчального закладу в системі кооперативної освіти України.

Миколаївський суднобудівний технікум перетворений на політехнічний технікум.

В Миколаєві відкрито унікальний культурний і духовний центр — шахову школу.

листопад — Завершив річну виробничу програму завод «Дормашина».

грудень — Рішенням синоду України Православної Церкви заснована Миколаївська єпархія. Вперше за всю історію Миколаїв відвідав з візитом глава Української Православної Церкви (Московський патріархат) митрополит Київський і Всея України Володимир.

Керівник хору Миколаївського державного училища культури С. Г. Фоміних стала лауреатом Державної премії ім. Т. Г. Шевченка 1992 року.

1993 р., 30 січня Відбулась обласна установча конференція правозахисного руху «За Конституцію гарантованих прав народу».

27 лютого Відбулась обласна конференція комуністів.

1993 р., 2 серпня Виповнилося 80 років Миколаївському державному педагогічному інституту.

29 жовтня 1913 р. в м. Миколаєві відбулося його офіційне відкриття, про що повідомляла невдовзі «Николаевская газета».

1993 р., 1 вересня Відкрилися в м. Миколаєві українська педагогічна гімназія (колишня СШ № 5), інформатико-математичний ліцей (колишня СШ № 38).

1993 р., 8 вересня Відбулася у м. Миколаєві обласна науково-теоретична конференція, приурочена 60-річчю Голодомору в Україні і на Миколаївщині.

1993 р., 12 вересня В дні Скорботи і Пам'яті жертв Голодомору в Україні в м. Миколаєві по Херсонському шосе встановлено і освячено пам'ятний знак — Хрест.

1993 р., 1 жовтня Розпочали навчання 200 студентів новоствореного правового коледжу при Миколаївському державному педагогічному інституті.

1993 р., 12 листопада Вийшло в світ перше число щотижневого часопису «Український Південь» — однієї з перших україномовних газет у м. Миколаєві, що стали виходити останнім часом.

1993 р., 17 грудня Урочисті збори громадськості м. Миколаєва, присвячені 125-м роковинам «Просвіти».

СПИСОК
ІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛ, ДОСЛІДЖЕНЬ ТА ІНШОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Авербух Е. Декабристы на Николаевщине (Юж. правда. — 1975. — 18 дек.).

Авербух Є. Перші лицарі тури (Рад. Прибужжя. — 1992. — 5 лист.).

Авраменко О. Гінці з неволі: Повість. — К.: Веселка, 1976.

АЕС: Тягар чи надбання держави? (Голос України. — 1993. — 26 лют.).

Актуальные проблемы исследования биографий пролетарских революционеров (Тезисы докладов и сообщений республиканской научно-практической конференции 12—14 октября 1988 г. — Николаев, 1988. — I, II ч.).

Аркас Микола. Історія Північної Чорноморщини. — Т. 1 (від найдавніших часів до початків формування Київської держави). — Торонто. — 1969.

Архипенко В. К. Созвездие ольшанцев. — М.: Политиздат, 1978.

Архипенко В. Сузір'я ольшанців. — Одеса: Маяк, 1982.

Багмет М., Филонов Л. О первом красном ректоре (Юж. правда. — 1989. — 1 окт.

Баранов М. Грай, бандуро, грай!//Рад. Прибужжя. — 1992. — 22 жовт.

Баранов М. «Океан»: судна і вежі // Рад. Прибужжя. — 1993. — 11 лют.

Баранов М. Стара пісня? // Рад. Прибужжя. — 1993. — 4 бер,

Белый Ю., Глушков С., Калиненков С. Гордость отечественной астрономии: К 150-летию со дня рождения Ф. А. Бредихина // Юж. правда. — 1981. — 8 дек.

Билык А. Музеи Очакова: Путеводитель. — Одесса: Маяк. — 1987.

Божаткин М. «А. Микоян» — Одесса: Маяк, 1973.

Божаткін М. Десант героїв: Фотонарис. — Одеса: Маяк, 1977.

Божаткин М. Поручение военмора Недоли: Повесть. — Одесса: Маяк, 1971.

Бойченко В. Наш великий земляк // Лен. плем'я. — 1984. — 17 трав.

Борьба за Великий Октябрь на Николаевщине. (Февраль 1917 г. — март 1918 г.): Сборник документов. — Николаев. 1957.

В ногу с жизнью. — Одесса: Маяк, 1976.

В огне трех революций: Из истории борьбы большевиков Украины за осуществление ленинской стратегии и тактики в трех российских революциях. — К.: Политиздат Украины, 1986.

В победном строю. — Одесса: Маяк, 1977.

В труде как в бою (из истории социалистического соревнования на николаевских судостроительных заводах (1920—1978 гг.) — Сборник документов и материалов. — Одесса: Маяк, 1972.

Великий Жовтень і громадянська війна на Україні: Енциклопедичний довідник. — К.: УРЕ, 1987.

Виборний П. Миколаївщина: Путівник по пам'ятних місцях. — Одеса: Маяк, 1970.

Виборний П. Первомайськ. — Одеса: Маяк, 1968.

Выборный П. Николаев. — Одесса: Маяк, 1969.

Выборный П. Николаев: Путеводитель. — Одесса: Маяк, 1979.

Выборный П., Гуйван В., Журавель А. Имени 61 коммунара. — Одесса: Маяк, 1973.

Виборний П., Кучерявий Р. Первомайськ: Нарис. — Одеса: Маяк, 1977.

Владарчук А. Выдающийся адмирал: Исполнилось 175 лет со дня рождения В. А. Корнилова // Юж. правда. — 1981. — 21 февр.

Воронов І. О., Пилявець Ю. Г. Голод 1946—1947 рр. — К.: 1991.

Гайсинский Э. Шлиссельбуржец из Николаева // Юж. правда. — 1987. — 13 янв.

Гетман Д. Ломоносовское училище в Николаеве // Трибуна рабочего. — 1987. — 7 янв.

Глушко О. Кінбурн: Історичний роман, — К.: Рад. письменник, 1988.

Голод 1932—1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — К.: Політвидав України, 1990.

Городу Николаеву — 200 лет: В помощь политинформаторам, идеологическому активу. — Николаев: 1989.

Гоцуєнко Є. Битва за землю // Рад. Прибужжя. — 1993. — 20 лют.
Гоцуєнко Є. Поклик землі // Рад. Прибужжя. — 1992. — 20 лист.
Гуйван В. Город корабелов Николаев: Путеводитель. — Одесса: Маяк, 1976.
Демченко Ю. Герои «Партизанской искры». — Одесса: Маяк, 1986.
Демченко Ю. Коблево: Фотоочерк. — Одесса: Маяк, 1980.
Демченко Ю. Очаков: Фотоочерк. — Одесса: Маяк, 1978.
Джерела духовності // Науково-практична конференція до 140-річчя М. М. Аркаса (Тези). — Миколаїв: 1993.
Дынин П. Новоселы // Рад. Прибужжя. — 1992. — 8 вер.
Ефименко В. Есть годовой объем! // Рад. Прибужжя. — 1992. — 8 груд.
Ефименко Н. Встреча с представителями религиозных конфессий // Рад. Прибужжя. — 1993. — 14 січ.
Жадько В. Улицы Николаева: Справочник. — Одесса: Маяк, 1990.
Жуковський А., Субтельний О. Нарис історії України. — Львів, 1992.
Журавель А. ... И грянул бой под Бородино // Юж. правда. — 1978. — 4 трав.
Журавель А. Первые строители Соколовы // Юж. правда. — 1977. — 3 дек.
Журавель А. Первый эскадренный // Юж. правда. — 1978. — 28 авг.
Журавель А. Подземный самотечный водопровод Николаева // Юж. правда. — 1978. — 11 нояб.
Журавель А. Реликвии Синопской победы // Юж. правда. — 1978. — 21 сент.
Журавель А. Спасское Урочище // Юж. правда. — 1977. — 27 февр.
Журавель А. Улицы твои, Николаев // Юж. правда. — 1978. — 4 черв.
Журавель А. Ушаков в Николаеве // Юж. правда. — 1975. — 21 сент.
Завод, строящий корабли. — Николаев, 1934.
Зайцев Ю. Убивали ночью. По шестнадцать // Рад. Прибужжя. — 1992. — 20 жовт.

Зайцев Ю. Убивали. И не по шестнадцать... // Рад. Прибужжя. — 1993. — 16, 19 січ.

Земля в цвіту. Соціалістичні перетворення на Миколаївщині за 50 радянських років. — Одесса: Маяк, 1967.

Зубов Б. Н. Развитие кораблестроения на юге России. — Калининград: 1990.

Золотухин А. Где жил Даль в Николаеве? // Юж. правда. — 1986. — 22 нояб.

Золотухин А. Здесь жил В. И. Даль // Юж. правда. — 1987. — 22 нояб.

Золотухин А. Крепость на Ингуле // Юж. правда. — 1986. — 5 окт.

Золотухин А. Страницы жизни // Юж. правда. — 1987. — 22 янв.

Золотухин А. У истоков: Пушкин и начало литературной жизни Николаева // Юж. правда. — 1987. — 7 июня.

Єврейське населення Півдня України: Історія та сучасність // Тези наукової конференції 19—20 листопада 1992 р. — Запоріжжя: 1992.

Иванов Ю. Болгарские юноши в Николаеве // Юж. правда. — 1978. — 18 июня.

Иванов Ю. Южнославянский пансион в Николаеве // Юж. правда. — 1980. — 9 февр.

Известия Николаевского Совета рабочих и военных депутатов. — 1917. — № 4. — 13 апр.; № 6. — 23 апр.; № 18. — 25 мая; № 19. — 26 мая; № 20. — 27 мая; № 30. — 15 июня; № 58. —12 июля; № 143. — 25 окт.; № 158. — 11 нояб.; № 163. — 17 нояб.; № 172. — № 176. — 3 дек.

«Именовать город Николаев»: Историко-краеведческий выпуск. — Николаев: 1989.

История городов и сел Украинской ССР: Николаевская область. — К.: УСЭ, 1981.

Історія міст і сіл УРСР: Миколаївська область. — К.: УРЕ, 1971.

Історія України в особах. Навчальний посібник: матеріали до лекцій і семінарів. Частина перша, частина друга. — Миколаїв, 1993.

Історія України: Курс лекцій: У 2 кн. Кн. 2. — XX століття: навчальний посібник. — К.: Либідь, 1992.

Історія України: Навчальний посібник для студентів, учителів та учнів середніх шкіл. — Миколаїв: 1992.

Калнауз І., Прищепа Б. Крок у безсмертя: Документальна повість. — К.: Молодь, 1982.

Карпенко В. Кінбурнська коса: Нарис. — Одеса: Маяк, 1977.

Карпенко В. Люди и корабли: Очерки. — Одесса: Маяк. 1980.

Карпенко В. Подорож на острови. — Путівник. — Одеса: Маяк, 1979.

Каткова З. Красный директор // Юж. правда. — 1988. — 27 апр.

Каткова З., Лебедева И., Климович И. Дорогами бессмертия: Очерк. — Одесса: Маяк, 1978.

Кирзон А. Корректор «Николаевского вестника» // Юж. правда. — 1976. — 12 дек.

Ковалевка: прошлое и настоящее. — Николаев: 1991.

Коваль М. В., Кульчицький С. В., Курносов Ю. О. Історія України: Матеріали до підручника для 10—11 класів середньої школи. — К.: Райдуга, 1992.

Колесник А. Туристскими тропами Николаевщины: Путеводитель. — Одесса: Маяк, 1981.

Кондрашов В. Вірний син України // Рад. Прибужжя. — 1992. — 24 жовт.

Коновалов В. Г. Барометр показывает бурю: Документальная повесть. — Одесса: Маяк, 1980.

Котляр Ю. Висунська народна республіка // Рад. Прибужжя. — 1993. — 19 жовт.

Кравченко М. Година безсмертя. — К.: Політвидав України, 1981.

Кравченко М. Иваново поле. — М.: Политиздат, 1985.

Кремко А. Город, где рождаются корабли. — Фотоочерк. — Одесса: Маяк, 1978.

Крыжицький С., Лейпунская Н. Ольвия — память тысячелетий: Очерк. — Одесса: Маяк, 1982.

Крючков Ю. Исследователи Черного моря // Юж. правда. — 1986. — 15 нояб.

Крючков Ю. Славное имя твое. — Николаев // Юж. правда. — 1985. — 2 февр.

Крючков Ю. С. Старый Николаев и окрестности: Топони-

мический словарь-справочник. — Николаев: Дикий Сад. 1991.

Крючков Ю. Царское Село начиналось в... Николаеве // Юж. правда. — 1984. — 1 сент.

Крючков Ю. Кто же строил Николаев? // Рад Прибужжя. — 1993. — 16 лют., 2 серпн.

Кузьменко И. В. В техникум — за высшим образованием // Рад Прибужжя. — 1992. — 29 груд.

Куличенко Л. Сад цвіте: Оповідання. — Одеса: Маяк, 1979.

Кульчицький С. В. 1933 — трагедія голоду. — К.: 1989.

Левада В. Відніні — політехнікум // Рад. Прибужжя. — 1993. — 3 верес.

Левада В. «Нова генерація» // Рад. Прибужжя. — 1993. — 27 лют.

Ліфанов В. Архітектор П. В. Неєлов // Лен. плем'я. — 1984. — 17 лип.

Лифанов В., Миющенко В. Николаев: 1789—1989. Страницы истории: Справочник. — Одесса: Маяк, 1989.

Лифанов В. Борец за народную волю // Юж. правда. — 1978. — 15 апр.

Лифанов В. И снова на вахте, и снова на страже // Юж. правда. — 1984. — 17 окт.

Лифанов В. Первые агрономы в Николаеве // Юж. правда. — 1977. — 5 июня.

Лифанов В. Первый госпиталь на Николаевщине // Юж. правда. — 1980. — 2 июля.

Лифанов В. Прославленный флотоводец: К 125-летию со дня гибели Павла Степановича Нахимова // Юж. правда. — 1980. — 15 июля.

Лифанов В. Подвиг ученого // Юж. правда. — 1986. — 23 нояб.

Лифанов В. Ракетный завод // Юж. правда. — 1982. — 10 янв.

Лифанов В. Создатель тактики парового флота // Юж. правда. — 1981. — 17 окт.

Людковский Ш. Вожак николаевских рабочих // Юж. правда. — 1979. — 16 дек.

Людковський Ш. Г. І. Петровський у Миколаєві. — Одеса: Маяк, 1974.

Людковский Ш. С. Николаев. Страницы революционной славы: Путеводитель. — Одесса: Маяк, 1986.
Макаренко О. Голос у хорі // Рад. Прибужжя. — 1993. — 20 лют.
Малярчук А. А. Верфь на Ингуле. — Ленинград: Судостроение, 1989.
Меленевський А., Курій Г. Всеукраїнський староста. — К.: Політвидав України, 1977.
Методические разработки уроков по истории Николаевщины. Выпуски 1—15. — Николаев, 1990—1991.
Миколаїв у борні. — Одеса: Маяк, 1969.
Миколаївський обласний державний архів — Ф. 1817, оп. 2, спр. 154, арк. 6; спр. 163, арк. 8; спр. 188, арк. 2, 4; спр. 195, арк. 146, 183, 206; спр. 198, арк. 146; спр. 202, арк. 150; спр. 266, арк. 4, 5, 6, 7, 11, 13, 15, 16, 17, 35, 37, 48, 50; спр. 267, арк. 18, 29; спр. 268, арк. 30; спр. 270, арк. 65, 68, 99, 104, 105, 130, 154; спр. 273, арк. 25, 30, 32, 128; спр. 274, арк. 76; спр. 276, арк. 6; спр. 277, арк. 28; спр. 278, арк. 52; спр. 471, арк. 1; спр. 495, арк. 10, 12, 13, 14, 18; Ф. 4074, оп. 1, спр. 86, арк. 7, 10, 20, 39, 54, 57, 58; спр. 118, арк. 34; спр. 119, арк. 209, 213; спр. 124, арк. 4; спр. 188, арк. 74, 75; спр. 195, арк. 11; спр. 312, арк. 5, 29; спр. 314, арк. 55; спр. 342, арк. 1,6; спр. 475, арк. 13, 53; спр. 497, арк. 1, 6; спр. 498, арк. 1, 5, 6, 8, 52.
Мирошниченко Е. Его пролетарские песни // Юж. правда. — 1986. — 4 дек.
Музей судостроения и флота: Путеводитель. — Одесса: Маяк, 1983.
Мущинский П. В честь подвига на Ингуле: Путеводитель. — Одесса: Маяк, 1987.
Мущинский П. Непокоренный Буг: Путеводитель. — Одесса: Маяк, 1990.
Нариси історії Миколаївської обласної партійної організації (1897—1968 рр.). — Одеса: Маяк, 1969.
Народное хозяйство Николаевской области за годы восьмой и девятой пятилеток: Статистический сборник. — Одесса: Маяк, 1977.
Нем'ятий В. Вірність: З історії боротьби трудящих Миколаївської області проти фашистських загарбників у роки Великої Вітчизняної війни (1941—1944 рр.). — Одеса: Маяк, 1973.

Нестеровский Б. Гавань на Буге // Юж. правда. — 1987. — 7 июня.

Николаев А. Десять лет, как один год // Рад. Прибужжя. — 1992. — 8 жовт.

Ніколаєв В. Не дожив до народження: Доля крейсера «Ульяновск» // Південна правда / Щотижня. — 1992. — 26 грудня.

Николаевский краеведческий музей: Путеводитель. — Одесса: Маяк, 1980.

Николаевская область в цифрах: Краткий статистический сборник. — Николаев: 1990.

Николаевская областная партийная организация в цифрах (1937—1974 гг.). — Николаев: 1975.

Николаеву — 200 лет. 1789—1989: Сборник документов и материалов. — К.: Наукова думка, 1989.

Николаевщина в годы Великой Отечественной войны 1941—1945 гг.: Документы и материалы. — Одесса: Маяк, 1964.

Николаевщина в годы иностранной военной интервенции и гражданской войны (март 1918 г. — декабрь 1920 г.): Документы и материалы. — Херсон: 1962.

Николаевщина в цифрах: Краткий статистический сборник. — Николаев: 1971.

Николаевщина в цифрах: Краткий статистический сборник. Николаев: 1974.

Николаевщина в цифрах: Краткий статистический сборник. — Николаев: 1978.

Николаевщина в цифрах: Краткий статистический сборник. — Николаев: 1980.

Николаевщина в цифрах: Краткий статистический сборник. — Николаев: 1983.

Николаевщина социалистическая: Документы и материалы. 1946—1980. — Одесса: Маяк, 1990.

Никитин В. И. Николаевская хлебная биржа. Прошлое и настоящее. — Николаев: 1993.

Олійників О. «Новоросія» — що це таке? // За вільну Україну. — 1990. — 10—12 липн.

О политической ситуации в области в связи с государственным переворотом в СССР и мерах по предупреждению антиконституционных действий на территории области: Ре-

шение чрезвычайной сессии областного Совета народных депутатов // Юж. правда. — 1991. — 3 сент.

Об итогах переговоров // Рад. Прибужжя. — 1993. — 3 січня.

Один из старейших на Украине // Юж. правда. — 1983. — 18 окт.

Октябрь на Николаевщине: Очерк истории революции 1917—1920 гг. на Николаевщине. — Николаев, 1927.

Островерхов А. Мифы и раскопки // Юж. правда. — 1985. — 16 янв.

Очерки истории Николаевской областной партийной организации. — Одесса: Маяк, 1980.

Очерки истории Херсонской областной партийной организации. — Симферополь: Таврия, 1981.

Павлик И., Лифанов В., Мычаковская Л. Николаев: Улицы рассказывают. — Одесса: Маяк, 1988.

Пастушенко Н. Т. Диорама «Штурм крепости Очаков». — Одесса: Маяк, 1972.

Пастушенко Н. Очаков. — Одесса: Маяк, 1973.

Петраш А. Музеи Николаева: Путеводитель. — Одесса: Маяк, 1979.

Петраш А., Ярковой П. Музей ольшанцев: Путеводитель. — Одесса: Маяк, 1987.

Петраш О. Пам'ятник піонерам-розвідникам. — Одеса: Маяк, 1974.

Петренко В. Акорд: Художньо-документальна повість. — К.: Дніпро, 1979.

Петренко В. Дума про Баштанку: Нарис. — Одеса: Маяк, 1979.

Плясков Л. А., Кучеренко Л. М. Наш Черноморский: 1897—1987. — М.: Мысль, 1989.

Подборский В. Памятное место // Трибуна рабочего. — 1983. — 8 янв.

Подгуренко В. МГП «Бояр»: что за этим предприятием?.. // Рад. Прибужжя. — 1993. — 28 січ.

Полтаруха П. В. Корабельные мастера Николаева. — Ленинград: Судостроение, 1982.

Попов М. Я. Красный адмирал. — К.: Политиздат Украины, 1988.

Проблеми історії національного руху на Україні (до

1917 р.). — Тези доповідей. — Частини I—III. — Миколаїв: 1992.

Стребко С. К., Суковатый А. Г., Нестеровский Б. А., Дулникова Е. И. Порт, овеянный славой. — Одесса: Маяк, 1988.

Росляков С., Хлопинский Н. Наш земляк — ученик Репина // Юж. правда. — 1985. — 28 трав.

Рубан В. Вечная окраина? Причерноморская история с высоты птичьего полета // Юж. правда. — 1992. — 21 март.

Рукоманов М. Солдат революции // Юж. правда. — 1985. — 13 янв.

Савельев В. П., Попов Н. В. Гвардейская Николаевская. Боевой путь 108-й гвардейской стрелковой Николаевской Краснознаменной ордена Суворова дивизии. — М.: Воениздат МО СССР, 1978.

Самолис Г. Лейтенант Шмидт: Документальная повесть. — М.: Политиздат, 1983.

Сафонова Н. Певец моря: К 135-летию со дня рождения и 100-летию со дня смерти художника-мариниста Р. П. Судковского // Юж. правда. — 1985. — 20 апр.

Сацкий А. Взрыв на Спасском рейде // Юж. правда. — 1984. — 15 сент.

Сергийчук В. Так чьи же предки населяли наши степи? // Правда Украины. — 1991. — 14, 16, 19 ноябр.

Сергиенко Л., Главатый С. Мир здоровья. — Одесса: Маяк, 1992.

Сірош А. Республіка повсталих. — Одеса: Маяк, 1969.

Слободянюк Б. Вознесенськ: Історико-краєзнавчий нарис. — Одеса: Маяк, 1972.

Слободянюк Б. Вознесенськ: Нарис. — Одеса: Маяк, 1978.

Сліпець В. Основа нашого відродження // Рад. Прибужжя. — 1992. — 17 верес.

Соловьев С. О слове писаном и слове неписаном: Гражданскому шрифту Петра I — 270 лет // Юж. правда. — 1978. — 8 мая.

Соломатин П. Добролюбов на Николаевщине//Юж. правда. — 1987. — 7 март.

Соломатин П. Крепость на Буге: М. И. Кутузов в Ольвиополе//Юж. правда. — 1976. — 14 нояб.

Соломатин П. «Снегурочке» — сто лет//Юж. правда. — 1981. — 1 нояб.

Соломатин П. Соляные//Юж. правда. — 1983. — 20 февраля.

Соломатін П. Як виник Миколаїв//Лен. плем'я. — 1983. — 13 січ.

Социалистическое строительство на Николаевщине: Документы и материалы. 1921—1941. — Одесса: Маяк, 1984.

Спирин Л. М. Россия. 1917 год: Из истории борьбы политических партий. — М: Мысль, 1987.

Социально-экономическое положение области в 1992 году//Рад. Прибужжя. — 1993. — 6 лют.

Степаненко М. Возвращенное имя//Юж. правда. — 1989. — 15 июня.

Степовое: История, события, люди. — Николаев: 1991.

Старцев В. И. Л. Д. Троцкий (Страницы политической биографии). — М.: Знание, 1989.

Страницы борьбы: Очерки и материалы по истории революционного движения в Николаеве. — Николаев: 1983.

Сыновняя верность Отчизне: Очерки о Героях Советского Союза, уроженцах Николаевской области. — Одесса: Маяк, 1982.

Таланченко І. У полоні гріха//Рад. Прибужжя. — 1993. — 27 лют.

Тези регіональної науково-практичної конференції медичних працівників Миколаївщини, присвяченої 500-річчю міста Очаківа. — Миколаїв, Очаків: 1993.

Топоров А. М. Мозаика: Из жизни писателей, художников, композиторов, артистов, ученых. — К.: Дніпро, 1985.

Топоров А. Предвестники революции//Юж. правда. — 1975. — 3 авг.

Топоров А. Чистой воды бриллиант//Юж. правда. — 1975. — 24 авг.

Траспов Л. Глоток духовности//Юж. правда. — 1988. — 25 март.

Троцкий Л. Д. К истории русской революции. — М.: Политиздат, 1990.

Троцкий Л. Моя жизнь: Опыт автобиографии. — М.: Панорама, 1991.

Трудовая газета. — 1917. — № 2371. — 6 март.; № 2372. — 7 март; № 2384. — 22 март; № 2463. — 29 июня; № 2505. — 24 авг.; № 2520. — 13 сент.

1905 год на Николаевщине: Хроника, статьи и материалы по истории революции 1905 года на Николаевщине. — Николаев: 1925.

Умеренков А. Здравствуй, город корабелов: Путеводитель. — Одесса: Маяк, 1986.

Умеренков А. Корабелы живут над Бугом: Очерк. — Одесса: Маяк, 1977.

Умеренков А. Николаевская загадка//Юж. правда.— 1977. — 3 апр.

Умеренков А. Почему в Николаеве улицы прямые//Юж. правда. — 1980. — 27 апр.

Умеренков А. Родники надо беречь//Юж. правда. — 1977. — 5 июня.

Умеренков О. Миколаїв, вулиця Бондаренка, 13. — Одеса: Маяк, 1974.

Федотко Н. А. Самолет не хотите?//Рад. Прибужжя. — 1992. — 12 лист.

Федьков І. І. Народознавство (посібник для вчителів). — Миколаїв: 1993.

Кац Р. С., Златопольская О. М., Смирнов А. И. Черноморский судостроительный: 1898—1972. — Ленинград: Судостроение, 1973.

IV республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства: Тези доповідей і повідомлень. — К.: 1989.

Чудесный сплав: Документы и материалы из истории дружеских связей трудящихся Николаевщины с трудящимися братских советских республик (1917—1977). — Одесса: Маяк, 1991.

Чунихин В. Лицом к лицу с СД. — Одесса: Маяк, 1987.

Чунихин В. Бомбы для императора//Юж. правда. — 1976. — 17 март.

Чунихин В. Особняк на Инженерной//Юж. правда. — 1977. — 6 март.

Чунихин В. От Черного к Белому морю//Юж. правда. — 1992. — 23 янв.

Чунихин В. Последняя авантюра штабс-капитана//Юж. правда. — 1976. — 8 авг.

Чунихин В. Тайный корреспондент Герцена //Юж. правда. — 1977. — 29 мая.

Чуприна А. Судьба отечественного флота // Рад. Прибужжя. — 1992. — 19 лист.

Шпак Р. Південні кордони: історія і міфи//Рад. Прибужжя. — 1991. — 19 лист.

Юрков И. Ф. Впереди атакующих эскадронов. — Одесса: Маяк, 1988.

Ялтук В. Від бригадного підряду — до акціонерного товариства//Рад. Прибужжя. — 1992. — 5 лист.

ЗМІСТ

МИКОЛАЇВЩИНА:

Погляд крізь століття
Нарис історії

Редактор **В. П. Шкварець**
Технічний редактор **І. Ф. Кокошко**
Коректор **Л. О. Євграфова**

Зам. 792. Тираж 3000. Ціна договірна.
Жовтнева друкарня. 327050, Миколаїв-50, просп. Жовтневий, 296.